

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΔΙΔΕΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ,
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»**

**ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ: «ΤΟ ΑΣΤΥ ΚΑΙ Η ΧΩΡΑ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΣΑΣ ΚΑΙ
ΤΩΝ ΦΕΡΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΕΩΣ ΤΗΝ
ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ»**

ΜΕΡΟΣ Α΄: ΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΖΟΡΜΠΑ ΜΑΡΙΑ

(Α. Μ. 1110603)

**ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: ΛΩΛΟΣ ΠΑΝΝΗΣ
ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ- ΑΙΝΙΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ**

ΜΕΛΟΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΤΡΟΠΗΣ: ΓΟΥΝΑΡΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΒΟΛΟΣ 2010

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 9107/1 τ.1
Ημερ. Εισ.: 22-11-2010
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιδετικός Κωδικός: Δ
307.760 949 54
ZOP

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ,
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ: «ΤΟ ΑΣΤΥ ΚΑΙ Η ΧΩΡΑ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΑΣ ΚΑΙ
ΤΩΝ ΦΕΡΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΕΩΣ ΤΗΝ
ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ»

ΜΕΡΟΣ Α': ΚΕΙΜΕΝΟ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΖΟΡΜΠΙΑ ΜΑΡΙΑ

(Α. Μ. 1110603)

ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: ΛΩΛΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ

ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ- ΑΙΝΙΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΜΕΛΟΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΓΟΥΝΑΡΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΒΟΛΟΣ 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

· Πρόλογος	σελ. 2
· Εισαγωγή	σελ. 3- 6
· Όρια και σύνορα	σελ. 7- 13
· Ιστορική αναδρομή	σελ. 14- 39
· Οικιστική	σελ. 40- 77
· Άμυνα και οδικό δίκτυο	σελ. 78- 101
· Οικονομία	σελ. 102- 121
· Λατρείες και ιερά	σελ. 122- 162
· Επίλογος- Συμπεράσματα	σελ. 163- 170

Παράρτημα

- Συντομογραφίες
- Βιβλιογραφία

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Ιστορίας-Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας με τίτλο «Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στις Ιστορικές, Αρχαιολογικές και Ανθρωπολογικές Σπουδές» εκπονώ τη διπλωματική εργασία μου με θέμα «Το άστυ και η χώρα της Λάρισας και των Φερών από την πρωτογεωμετρική έως την υστερορωμαϊκή περίοδο».

Σε αυτό το σημείο θα ήθελα να απευθύνω τις θερμές μου ευχαριστίες στους επόπτες καθηγητές μου κο Λώλο Γιάννη και κο Μαζαράκη- Αινιάν Αλέξανδρο. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κο Λώλο Γιάννη για τη συμβολή του στην επιλογή του θέματος και την καθοδήγηση στη μελέτη μου. Αφορμή για διαρκή προβληματισμό αποτέλεσαν οι χρήσιμες παρατηρήσεις, τα γόνιμα σχόλια και οι συζητήσεις μας. Θα ήθελα εν συνεχεία να ευχαριστήσω θερμά και τον κο Γούναρη Αλέξανδρο που κλήθηκε να διορθώσει και να βαθμολογήσει την παρούσα εργασία.

Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω θερμά και τον κο Helly Bruno για την ευκαιρία που μου έδωσε να συζητήσουμε ζητήματα σχετικά με την εργασία μου. Οι εύστοχες παρατηρήσεις και επισημάνσεις του και οι συμβουλές του είχαν καίρια συμβολή στην πορεία της μελέτης και της συγγραφής της εργασίας μου.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους εργαζόμενους των βιβλιοθηκών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, της Αγγλικής Σχολής Αθηνών, της Αμερικάνικης Σχολής Αθηνών και της Γαλλικής Σχολής Αθηνών, καθώς και το διευθυντή της ΛΔ' ΕΠΚΑ, κο Χατζηαγγελάκη Λεωνίδα, για τις διευκολύνσεις που μου παρείχαν ως προς τη συλλογή του υλικού.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένειά μου για τη συμπαράσταση και την ψυχολογική υποστήριξη σε αυτή την προσπάθειά μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός της εργασίας είναι η διαχρονική μελέτη των δυο ισχυρότερων χωρών της Πελασγιώτιδας, της Λάρισας και των Φερών (αρ. χ. 1). Αρχικά, θα διερευνηθούν τα όρια του άστεως και της χώρας με βάση τις υπάρχουσες πληροφορίες. Στη συνέχεια, θα αναδειχθεί η εξελικτική πορεία των δυο θεσσαλικών πόλεων με τη μελέτη της ιστορίας, της οικιστικής, της άμυνας, του οδικού δικτύου, της οικονομίας και της θρησκείας από την πρωτογεωμετρική έως την υστερορωμαϊκή περίοδο. Στο κεφάλαιο της ιστορικής αναδρομής παρουσιάζονται τα ιστορικά γεγονότα των υπό μελέτη περιόδων που συνέβαλαν στην πολιτική, οικονομική, γεωγραφική και κοινωνική εξέλιξη των πόλεων του θεσσαλικού χώρου. Στο κεφάλαιο της οικιστικής θα μελετηθούν οι διαφορετικές μορφές κατοίκησης εντός της χώρας και θα παρουσιαστούν στοιχεία των αρχαιολογικού ενδιαφέροντος καταλοίπων εντός και εκτός του άστεως. Στο κεφάλαιο της άμυνας και του οδικού δικτύου θα μελετηθούν οι τρόποι οχύρωσης, οι οχυρωμένες κόμμες, καθώς και το σύστημα του οδικού δικτύου και της επικοινωνίας εντός και εκτός του άστεως. Στο κεφάλαιο της οικονομίας θα παρουσιαστούν οι οικονομικοί συντελεστές και παράγοντες που διαμόρφωσαν της οικονομική ανάπτυξη. Τέλος, στο κεφάλαιο της λατρείας και των ιερών θα παρουσιαστούν οι λατρευόμενες θεότητες της περιοχής μέσα από τα ιερά και τα αναθήματά τους, καθώς και τα υλικά λατρευτικά κατάλοιπα.

Στη Λάρισα και τις Φερές παρατηρείται σχεδόν συνεχής κατοίκηση και άνθησαν και παρήκμασαν τις ίδιες περίπου χρονολογικές περιόδους αλλά κυρίαρχη θέση κατέχει η Λάρισα. Αυτό αποδεικνύεται όχι μόνο ιστορικά μέσα από τις φιλολογικές πηγές και την επιγραφική αλλά και μέσα από τα αρχαιολογικά υλικά κατάλοιπα και ευρήματα. Δυστυχώς, οι πληροφορίες μας για το άστυ είναι περιορισμένες, καθώς το αρχαίο άστυ βρίσκεται κάτω από τη σύγχρονη πόλη και δεν έχουμε πλήρη εικόνα της πολεοδομίας και των μνημείων. Τα αλληλεπικαλυπτόμενα στρώματα κατοίκησης, οι διαφορετικές ανάγκες των πολιτών σε κάθε εποχή επέφεραν αλλαγές στον τοπογραφικό- πολεοδομικό ιστό των πόλεων. Πολλά από τα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος μνημεία, που μας είναι γνωστά από ιστορικές πηγές, δεν είναι ορατά. Πολλά από τα μεγαλειώδη μνημεία έχουν χαθεί οριστικά τόσο από τη φυσική φθορά του χρόνου όσο και από την ανάληψη συμπεριφορά των μεταγενέστερων γενεών. Από τα δεδομένα των σωστικών κυρίως ανασκαφών προσπαθούμε να συνθέσουμε τον ιστό της αρχαίας πόλης- άστεως, την εξέλιξη και την πολυκύμαντη ζωή της μέσα στους αιώνες. Η επιχειρούμενη τοποθέτηση των μνημείων του αρχαίου άστεως μέσα στο λαβύρινθο του σημερινού ρυμοτομικού σχεδίου είναι υποθετική και δεν αποκλείεται να αναθεωρηθεί στο μέλλον.

Μέσα από συγκεχυμένες πληροφορίες που μας δίνουν οι σωστικές συνήθως ανασκαφές των κατά τόπους εφορειών προσπαθούμε να συνθέσουμε το παζλ της αρχαίας πόλης- άστεως και της εξέλιξής της μέσα στους αιώνες. Πιο δύσκολη είναι η έρευνα και η εξαγωγή συμπερασμάτων για τη χώρα, καθώς οι πληροφορίες μας βασίζονται σε φιλολογικές πηγές, επιγραφές και αποσπασματικά αρχαιολογικά κατάλοιπα. Είναι αξιοσημείωτη η συμβολή των μεγάλων οδικών έργων και των επιφανειακών ερευνών στο νομό Μαγνησίας για τον εντοπισμό αρχαιοτήτων στη χώρα των Φερών.

Γενικά, το κράτος τύπου πόλεως απέδειξε ότι ήταν ένας τύπος πολύ πιο δομημένος, προοδευτικός και επιτυχημένος από οποιονδήποτε άλλο στα πλαίσια του ελληνικού κόσμου. Αυτό εξηγεί το γεγονός ότι αντικατέστησε όλα τα άλλα είδη και υπήρξε η τελευταία ελληνική δημιουργία στη σφαίρα της κοινωνικής οργάνωσης πριν από το Φίλιππο Β'.

Η εμφάνιση της πόλις- κράτους ως οντότητα τοποθετείται στα μέσα του 8ου αιώνα π.Χ. και συμπίπτει χρονικά με την άνοδο της αριστοκρατίας και την παγίωση του οίκου ως κοινωνική μονάδα. Οι πολίτες αποκτούν υπόσταση μέσα σε ένα κράτος που, παρά την πρωτόγονη μορφή του, λειτουργεί ήδη ως πόλη. Είχε ως βάση τη φυλετική δομή. Εμφανίστηκε, λοιπόν, πρώτη φορά ως θεσμός στην Αττική και την Εύβοια αλλά κέρδισε έδαφος με γρήγορους ρυθμούς στην ηπειρωτική Ελλάδα, τα νησιά, τα παράλια της Μικράς Ασίας και τις αποικίες. Κοινωνίες που αρχικά ήταν οργανωμένες σε συνομοσπονδίες δήμων ή μερών ακολούθησαν την ίδια εξέλιξη. Το ίδιο συνέβη και με τις κοινότητες που αποσπάστηκαν από το βασίλειο των Μακεδόνων και από τις γαίες των Θεσσαλών αρχόντων. Ο Φίλιππος Β' διέλυσε ή κατέστρεψε αρκετές πόλεις- κράτη και δημιούργησε συνθήκες που καθιστούσαν αδύνατη την ίδρυσή τους χωρίς τη δική του συγκατάθεση. Τα κράτη τύπου πόλεως που ίδρυσε ο ίδιος δεν απολάμβαναν πραγματική ανεξαρτησία. Ο Μέγας Αλέξανδρος και οι μονάρχες της ελληνιστικής εποχής περιόρισαν περισσότερο τα περιθώρια πρωτοβουλίας και δικαιοδοσιών που απέμεναν στους πολίτες των πόλεων, είτε αυτών που ίδρυσαν οι ίδιοι είτε παλαιότερων πόλεων που περιήλθαν στον έλεγχο τους. Με αυτό τον τρόπο η περίοδος της ίδρυσης νέων πραγματικά κυρίαρχων πόλεων- κρατών έφθασε στο τέλος της περί τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ.

Οι περιγραφές και οι ορισμοί του Αριστοτέλη για την *πόλιν* και το περιεχόμενο, τις λειτουργίες, τη διοίκηση και τις ιδιότητες της περιέχουν όλα τα ουσιαστικά γνωρίσματα του «κράτους».¹ Ο φιλόσοφος ορίζει την *πόλιν* ως τέλεια και οριστική, αυτάρκη και την πλέον

¹ Πολιτικά, 1252a, 1 κ.ε./ 1252b, 15 κ.ε./ 1261a, 7 κ.ε./ 1261b, 16 κ.ε./ 1263b, 30 κ.ε./ 1274b, 41/ 1275b, 20-21/ 1276b, 1 και 41/ 1277a, 6/ 1278a, 11 κ.ε./ 1279a, 17 κ.ε./ 1280a, 40- b, 1/ 1280b, 30- 1281a, 8/ 1288a, 13/ 1291a, 10/ 1295a 36- b, 21/ 1295b, 2- 1296a, 21/ 1298b, 19 κ.ε./ 1321b, 6/ 1325b, 41/ 1326a, 6- 7, 10, 12, 22,

κυρίαρχη κοινωνία. Παρατηρεί ότι κυβερνάται σύμφωνα με μια *πολιτεία* (πολίτευμα) και περιγράφει τα διάφορα είδη *πολιτειών* που αντιστοιχούν σε πολιτεύματα της σημερινής εποχής. Επιπλέον, μας πληροφορεί ότι ο διοικητικός μηχανισμός της διέθετε νομοθετική, δικαστική και εκτελεστική εξουσία. Οι ορισμοί του για τους *πολίτας* υποδεικνύουν τη σημερινή έννοια του πολίτη.

Πόλη- κράτος είναι η ένωση συγγενικών ομάδων και κοινοτήτων με σκοπό την επιτυχία μιας τέλει και αυτάρκους ζωής. Πρόκειται για μια οργανωμένη κοινότητα ανθρώπων γύρω από μια εξουσία. Η οργάνωση προϋποθέτει την κυριαρχία σε συγκεκριμένο χώρο και την συγκρότηση εξουσίας για την αντιμετώπιση κοινών προβλημάτων. Γι' αυτό το λόγο διαμορφώθηκαν κρατικές δομές, καθώς και ένα σύστημα που να ρυθμίζει σχέσεις κυριαρχίας- εξάρτησης και πόλης- πολίτη. Οι πολίτες συμμετείχαν στην διαχείριση των κοινών και έπαιρναν μέρος στη λήψη αποφάσεων. Απαραίτητες προϋποθέσεις για την ύπαρξη της πόλης- κράτους ήταν: ελευθερία- αυτονομία- αυτάρκεια- μικρή έκταση δικαιοδοσίας.

Οι πολίτες αγωνίζονταν για την ανεξαρτησία τους υπερασπίζοντας την ελευθερία της πόλης τους, συνέβαλαν στην διακυβέρνηση με νόμους που οι ίδιοι είχαν θεσπίσει για να επιτύχουν την αυτονομία της και συμμετείχαν στην παραγωγή για να καλύψουν τις ανάγκες τους και να ενισχύσουν την αυτάρκεια της πόλης τους. Οι τρεις βασικές προϋποθέσεις εμπόδισαν την οργάνωση των Ελλήνων σε ενιαίο κράτος, επειδή τόνιζαν το τοπικιστικό πνεύμα και τον έντονο πατριωτισμό.

Την ίδρυση των πόλεων- κρατών στην περιοχή της Θεσσαλίας περιέβαλαν ιδιαίτερες περιστάσεις. Τα ελληνικά έθνη που είχαν μείνει εκτός του μυκηναϊκού κόσμου περιλαμβάνονταν σε μη κρατικές κοινωνίες. Κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους εμφανίστηκαν εκκολαπτόμενες ταξικές διαιρέσεις σε κράτη που ιδρύθηκαν από δωρικές κοινότητες στην Πελοπόννησο, στην Κρήτη και σε όσα ιδρύθηκαν από τους Ηλείους και τους Θεσσαλούς. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η διανομή γης και η καθυπόταξη παλαιότερων κατοίκων. Επιπροσθέτως, οι κοινότητες- παρόλο που δε διέθεταν πλήρη κυριαρχία- κατάφεραν να γίνουν ανεξάρτητες είτε είχαν ιδρυθεί σε γαίες των Θεσσαλών αρχόντων είτε περιλαμβάνονταν στο μακεδονικό βασίλειο. Άμεση συνέπεια ήταν η δημιουργία πόλης- κράτους.

27, 36/ 1326b, 2, 4, 7- 9/ 1327b, 18/ 1328a, 22- 25/ 1328b, 1 κ.ε. Ο Αριστοτέλης μας δίνει συνολικά είκοσι ορισμούς.

Η παλαιότερη ένδειξη για τη συγκρότηση κρατών τύπου πόλεως- κυρίως στη Λάρισα και τις Φερέες- είναι η κοπή νομισμάτων που ξεκίνησε το 480 π.Χ. περίπου.² Τη γη αλλά και την εξουσία κατείχαν μόνο οι μεγαλογαιοκτήμονες. Η επικρατούσα τάξη ήταν μεγαλογαιοκτήμονες, έμποροι και βιοτέχνες, οι οποίοι κατείχαν τα ηνία της εξουσίας στην κοινωνία με ταξική διαστρωμάτωση στην οποία περιλαμβάνονταν ελεύθεροι μισθωτοί και δούλοι- κατηγορίες που σχετίζονταν με την αστικοποίηση. Οι άρχοντες απένειμαν πολιτικά δικαιώματα, ήλεγχαν το εσωτερικό εμπόριο, επέβαλαν φόρους και ακολουθούσαν ανεξάρτητη οικονομική πολιτική. Κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ενισχύθηκε η κεντρική εξουσία σε βάρος των πόλεων- κρατών και μόνο οι Φερέες διατήρησαν την ανεξαρτησία τους. Συνεπώς, η θεσσαλική συνομοσπονδία, με κράτη τύπου πόλεως ως μέλη, σχηματίστηκε μετά την περίοδο κατά την οποία τα κράτη τύπου πόλεως είχαν κερδίσει την αυτονομία τους από το θεσσαλικό κράτος έθνος.³

Πρέπει να θεωρήσουμε ότι η πρωτοβουλία για την ίδρυση πόλης- κράτους εκδηλώθηκε από τους γαιοκτήμονες- αριστοκράτες σε μια πρώτη μορφή αστικοποίησης. Οι ανώτερες κοινωνικές τάξεις ήταν συγκεντρωμένες στις πόλεις, ενώ οι κάτοικοι της χώρας συγκαταλέγονταν μεταξύ των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Παρατηρείται ακόμη και η πολιτική εξουσία στη χώρα. Κατά τους κλασικούς χρόνους, το έναυσμα δόθηκε από εμπόρους και βιοτέχνες, οι οποίοι είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την αστικοποίηση και κατοικούσαν στο άστυ. Η ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών μεταξύ της πόλεως και της χώρας απέβαινε σε όφελος της πρώτης. Αυτά τα στοιχεία έχουν προφανώς σχέση με την αστικοποίηση στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία από τον 5ο αιώνα π.Χ. και εξής και βρίσκονταν πίσω από την αναβάθμιση των αστικοποιημένων οικισμών σε πόλεις- κράτη. Στη Θεσσαλία αυτά τα στοιχεία δεν έσπασαν τους δεσμούς τους με το προϋπάρχον θεσσαλικό κράτος αλλά έγιναν ομόσπονδα μέλη του.

² Σακελλαρίου 1999, 298- 299

³ ό.π. 299

ΟΡΙΑ ΚΑΙ ΣΥΝΟΡΑ

Η μορφή της αρχαίας πόλης αποτελείται από τον οικισμό και την ύπαιθρο («χώρα»), η οποία περιλαμβάνει τρία μέρη: ένα για την αγροτική καλλιέργεια, ένα για τους οπωρώνες και ένα για τους βοσκότοπους. Αυτό το θεωρητικό σχήμα οικιστικής προσιδιάζει συνήθως σε περιοχές όπου οι μικρές πεδιάδες και κοιλάδες περιβάλλονται από βουνά και περιλαμβάνουν μια πόλη και έναν οικισμό. Δυστυχώς αυτό το σχήμα έρχεται σε αντίθεση με τη γεωγραφία της Θεσσαλίας, όπου κύριο χαρακτηριστικό της είναι η μεγάλη πεδιάδα και πολλές γειτονικές πόλεις δεν ήταν χωρισμένες μεταξύ τους από φυσικά όρια.

Στο βαθμό που δεν υπάρχουν στοιχεία της οριογραφίας και της τοπογραφίας στην πεδιάδα για να καθορίσουμε τα σημειωμένα όρια, μπορούμε να μελετήσουμε τη διανομή των αρχαίων πόλεων στη Θεσσαλία, με την υπόθεση ότι σε κάθε οικισμό αντιστοιχούσε και ένα μέρος της περιβάλλουσας χώρας. Η κατανομή των άστεων μας δίνεται όταν υπολογίζουμε την απόσταση μεταξύ τους, στη μορφή μιας θεωρητικής απόστασης της έκτασης της κάθε χώρας.⁴ Η απόσταση αυτή στη θεσσαλική πεδιάδα είναι περίπου 5- 8 χλμ. γύρω από το άστυ. Επομένως, υπάρχει η δυνατότητα να αποτυπωθεί μια μορφή «δικτύου», η οποία να περιλαμβάνει τις διαφορετικές χώρες των αρχαίων πόλεων.⁵

Οι πληροφορίες μας για τις προς μελέτη επικράτειες είναι ελλιπείς και οι γνώσεις μας δεν είναι πλήρεις εξαιτίας δύο βασικών προβλημάτων. Το πρώτο εντοπίζεται στις ανυπέρβλητες δυσκολίες για την ταύτιση των τειχών των πόλεων και τον ακριβή προσδιορισμό του αρχαίου άστεως εντός του πολεοδομικού ιστού της σύγχρονης πόλης. Το δεύτερο αφορά την «πολιτική» χώρα, της οποίας τα όρια μετά τις παρεμβάσεις των τελευταίων γενεών πάνω στο θεσσαλικό κάμπο με αποξηράνσεις ελών και λιμνών, διευθετήσεις της ροής χειμάρρων και ποταμών, ισοπεδώσεις και επιχωματώσεις μεγάλης κλίμακας και άλλα, δεν είναι δυνατό να καθορισθούν με ασφάλεια. Ωστόσο, η αρχαιολογική έρευνα με σωστικές ανασκαφές, περισυλλογή αρχαίων ευρημάτων και αξιοποίηση επιστημονικών στοιχείων, όπως οι επιγραφές και οι φιλολογικές πηγές, επιχειρεί να δώσει κάποιες λύσεις.

Λάρισα

Η πόλη της Λάρισας (**αρ. χ. 1- 3/ αρ. σχ. 1**) απλωνόταν στο βορειοανατολικό τμήμα της θεσσαλικής πεδιάδας, κοντά στη δεξιά όχθη του Πηνειού ποταμού. Ειδικότερα, αναπτύχθηκε σε ένα σημείο, όπου ο Πηνειός καθώς βαίνει από τα δυτικά προς τα ανατολικά

⁴ Helly 1985, 135

⁵ Helly 1985, 135. Hodder- Orton 1976, 54. Decourt 1982

στρίβει κατά 90° προς τα βόρεια, για να χυθεί στο Αιγαίο πέλαγος διαμέσου της κοιλάδας των Τεμπών, σχηματίζοντας ένα ημικυκλικό σχήμα.⁶ Αυτός ο τρόπος δόμησης τεκμηριώνεται και από τις ανασκαφές. Στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης στο λόφο του Φρουρίου υψωνόταν η ακρόπολη.

Για την ίδρυσή της έχουν αναπτυχθεί διάφοροι μύθοι και αβέβαιες τοπικές παραδόσεις. Σύμφωνα με τη μυθολογία, ιδρυτής της θεωρείται ο ήρωας Ακρίσιος, γιος του Άβαντα και της Οικελείας, ο οποίος απεβίωσε στη Λάρισα και θάφτηκε στην ακρόπολη. Στο σημείο αυτό ιδρύθηκε αργότερα ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος.

Το όνομα «Λάρισα» είναι μάλλον προθησσαλικό και δηλώνει σύμφωνα με το Στράβωνα⁷ την «Πελασγικήν ἀρχήν», ενώ σήμαινε και «λίθινη ακρόπολη»⁸. Ο δεύτερος χαρακτηρισμός δεν προσιδιάζει με το χαμηλό γήλοφο της ακρόπολης.⁹ Το όνομα Λάρισα αποδίδεται και σε άλλες πόλεις ή ακρωτήρια. Σύμφωνα με τη μυθολογία, η νύμφη Λάρισα χάρισε το όνομά της στην πόλη, καθώς γλίστρησε και πνίγηκε στα ορμητικά νερά του Πηνειού παίζοντας με το τόπι της. Ήταν σύζυγος του Ποσειδώνα και μητέρα του Αχαιού, του Φθία και του Πελασγού ή σύμφωνα με άλλη εκδοχή, κόρη του Πελασγού. Η μορφή της απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων της πόλης τον 4^ο αιώνα π.Χ., καθώς οι Λαρισαίοι ήταν ιδιαίτερα υπερήφανοι.

Η πρώτη αναφορά στην πόλη γίνεται στην *Ιλιάδα* του Ομήρου¹⁰: «Ἴππόθοος δ' ἄγε φῦλα Πελασγῶν ἐγχεσιμῶρων/ τῶν οἱ Λάρισαν Ἐριβόλακα ναιετάεσκον/ τῶν δ' ἦρχ' Ἴππόθοος τε Πύλαιός τ' ὄζος Ἄρης/ υἷε δῶω Λήθιοιο Πελασγοῦ Τευταμίδεω». Στο άνωθεν χωρίο ο Όμηρος αναφέρεται στους συμμάχους των Τρώων. Τα ονόματα «Πελασγῶν», «Ἐριβόλακα», «Λήθιοιο» και «Τευταμίδεω» συνδέονται με τη θεσσαλική πεδιάδα. Τέλος, αναφορά στην πόλη της Λάρισας γίνεται και από άλλους συγγραφείς, όπως ο Ηρόδοτος¹¹, ο Θουκυδίδης¹², ο Απολλόδωρος¹³, ο Απολλώνιος Ρόδιος¹⁴, ο Ξενοφών¹⁵, ο Θρασύμαχος ο Χαλκηδόνιος¹⁶, ο Πλάτων¹⁷, ο Αριστοτέλης¹⁸, ο Διογένης ο Λαέρτιος¹⁹, ο Πλούταρχος²⁰, ο Πολύαινος²¹, ο Στράβων²² και ο Διόδωρος Σικελιώτης²³.

⁶ Τζιαφάλιας 1994, 153

⁷ Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 16

⁸ Τζιαφάλιας 1994, 156. Καραγιάννης 2002, 126

⁹ Η ακρόπολη έχει υψόμετρο 26μ.

¹⁰ Β, 840- 843

¹¹ ΙΧ, V, 58

¹² *Ιστορία*, ΙΙ, 23, 3. *Ιστορία*, ΙV, 78, 6

¹³ ΙΙ, ΙV, 3- 4. Στη *Βιβλιοθήκη* περιγράφει τους πανάρχαιους μύθους.

¹⁴ Στα *Αργοναυτικά* κάνει αναφορά σε μυθολογικά γεγονότα.

¹⁵ *Ελληνικά*, ΙΙ, 3, 4

¹⁶ *Υπέρ Λαρισαίων*

Από τη μελέτη των γραπτών πηγών, φαίνεται ότι η σφαίρα επιρροής της κάλυπτε ολόκληρη τη θεσσαλική πεδιάδα και όχι μόνο. Η χώρα αυτή καθεαυτή ήταν μικρότερη, με καθορισμένα όρια και ειδική οργάνωση. Αρχικά εκτεινόταν στις πεδινές εκτάσεις ανατολικά του Πηνειού ποταμού. Από την πρώιμη κλασική περίοδο, όμως, αλλάζει μορφή σε επάλληλες φάσεις λόγω της δύναμης και της εξουσίας που ασκεί σε άλλες περιοχές και φτάνει να καταλαμβάνει μεγάλο τμήμα του θεσσαλικού χώρου. Χαρακτηρίζεται από το ισχυρό άστυ και τη χώρα που αποτελεί το βασικότερο και κυριότερο μοχλό της οικονομίας της. Η χώρα με την πάροδο των αιώνων αυξάνεται σε έκταση, ακολουθώντας τις κυριαρχικές τάσεις των αριστοκρατών. Τη μεγαλύτερη έκταση καταλαμβάνει κατά την ελληνιστική και κυρίως ρωμαϊκή περίοδο.

Παρακάτω θα γίνει μια προσπάθεια να ορίσουμε τα όρια της χώρας διαχρονικά. Γεωγραφικά, στα βορειοδυτικά της συνόρευε με τη Φάλαννα, στα δυτικά με την Άργισσα και τον Άτραγα, στα νοτιοδυτικά με τον Κραννώνα, στα νοτιοανατολικά με το Αρμένιο και πιθανόν τις Φερές και στα νότια με τη Σκοτούσσα (**αρ. χάρτη 1**). Οι χώρες αυτών των πόλεων καλύπτουν όλη την περιοχή από νοτιοδυτικά μέχρι βορειοδυτικά και την αριστερή πλευρά του Πηνειού. Το ποτάμι ορίζει τη χώρα της Λάρισας στην κατεύθυνση αυτή και αυτή ακολουθούσε την παλαιά κοίτη του. Η λίμνη Νεσσωνίς φαίνεται στα όρια της χώρας, βόρεια και βορειοανατολικά, σε ελώδη περιοχή. Επομένως, η Λάρισα είχε χώρο να απλωθεί μόνο από βορειοανατολικά μέχρι νότια σε ημικυκλικό σχήμα.

Σε πρώτη φάση εντός της χώρας βρίσκονται οι κόμεις ανατολικά στο Μελισσοχώρι, στον Πλατύκαμπο και στα νότια στη Νίκαια (**αρ. χαρτών 2- 3**). Από την άλλη πλευρά, έξω από την έκτασή της, βρίσκονται τα λατομεία Χασάμπαλη, και ανατολικά τα σημερινά χωριά Γλαύκη, Νιάματα, Καστρί με τα λατομεία του. Επιπλέον, και η λίμνη Βοιβής είναι πιθανό να βρισκόταν εκτός ορίων. Στα χρόνια της ταγείας του Θώρακος (500- 476 π.Χ.) υποτάχθηκαν η Πέλινα²⁴ της Εστιαιώτιδας και οι Περραιβοί²⁵.

Η χώρα, λοιπόν, επεκτάθηκε προς τα βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά κατά μήκος της θεσσαλικής πεδιάδας. Οι άξονες αύξησης ακολουθούν το οδικό δίκτυο: ο δρόμος

¹⁷ Μένων, 70β

¹⁸ Πολιτικά, V, 6, 1305, 28. Πολιτικά, V, 1306, 29. Πολιτικά, 1275 b 29

¹⁹ II, 5, 9

²⁰ Βίος Πελοπίδα, παρ. 26. Πομπήιον, παρ. 73

²¹ Στρατηγήματα, IV, 2, 11

²² Γεωγραφικά, IX, 22. Γεωγραφικά, IX, 439, 440. Γεωγραφικά, IX, 4, II.

²³ XV, 61

²⁴ Αυτό το γεγονός υπονοείται στον Ύμνο του Πινδάρου προς τον Ιπποκλέα, γιο του Φρικία από το Πελινναίον, τον οποίο είχαν παραγγείλει ο Θώραξ και οι αδερφοί του: «...καὶ τὸ Πελινναῖον ἀπύει/ Ἀλεύα τε παῖδες, Ἰπποκλέα θέλοντες/ ἀγαγεῖν ἐπικωμίαν ἀνδρῶν κλυτὰν ὅπα».

²⁵ Στράβων, IX, 440

για τη Γυρτώνη στα βορειοανατολικά, ο δρόμος για τη Γλαύκη και το Καστρί στα ανατολικά και ο δρόμος για τις Φερές στα νοτιοανατολικά (**αρ. χαρτών 2- 3**). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι είχε επεκταθεί στα ανατολικά μέχρι την Όσσα, τη σημερινή εκκλησία του Αγίου Νικολάου Φονιά μετά το Δ. Δ. Δήμητρας στο Δ. Δ. Λακέρειας και τα λατομεία του Χασάμπαλι και στα νοτιοανατολικά μέχρι τα λατομεία του Καστρίου, το Καλαμάκι και τη Γλαύκη. Τα λατομεία ήταν χρήσιμα για την εξόρυξη λίθων όχι μόνο για ίδια χρήση αλλά και εμπόριο και η άμεση εκμετάλλευσή τους ξεκίνησε τον 1^ο αιώνα μ.Χ. Στην περιοχή ανατολικά της Λάρισας είχαν αναπτυχθεί ισχυροί οικισμοί κυρίως της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Στις πεδινές εκτάσεις του νότου ήταν δύσκολο να επεκταθεί βρίσκοντας εμπόδιο την ισχυρή Κραννώνα, η οποία ασκούσε επιρροή μέσω των Σκοπάδων στη Φάρσαλο, αλλά και τις Φερές. Στα νοτιοανατολικά έφτανε μέχρι τη Χάλκη και τη Νέα Λεύκη και συνέχιζε προς τα νοτιοδυτικά σε γενικές γραμμές μέχρι τους Αγίους Αναργύρους και την Κοιλιάδα. Στα δυτικά έβρισκε εμπόδιο από την Άργισσα και τη Φάλαννα στα βορειοδυτικά. Το βορειοανατολικό όριό της ήταν η Ελάτεια.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο (1^{ος}- 3^{ος} αιώνας μ.Χ.), η Λάρισα αποκτά κύρος και γίνεται έδρα του Κοινού των Θεσσαλών και βάση των Ρωμαίων. Διατηρούνται τέσσερα ισχυρά κέντρα- η Λάρισα, η Δημητριάδα, η Μητρόπολη και η Υπάτη. Καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη έκταση ενσωματώνοντας περιοχές των Περραιβών και των Μαγνητών αλλά και αποκτώντας τον έλεγχο των μέχρι πρότινος πελασγικών πόλεων. Στα βόρεια έφτανε μέχρι τα Τέμπη και πιο συγκεκριμένα την περιοχή των Γόννων, στα ανατολικά μέχρι τους Νερόμυλους και την Ποταμιά αλλά πιθανόν και τις παράκτιες περιοχές, στα νοτιοανατολικά μέχρι το Καστρί, τη Χάλκη και τη Νίκαια, στα νότια μέχρι την Κραννώνα, στα νοτιοδυτικά μέχρι τον Άτραγα και στα βορειοδυτικά μέχρι τη Φάλαννα (**αρ. χάρτη 2**). Επεκτάθηκε ακόμα πιο βόρεια, βορειοανατολικά και βορειοδυτικά, αρκετά δυτικότερα εντός της Θεσσαλιώτιδας και της Εστιαιώτιδας αλλά και νοτιοανατολικά περιλάμβανε το Αρμένιο και έφτανε μέχρι τις Φερές (**αρ. χάρτη 4**).

Με βάση τις γραπτές πηγές, οι λόγοι της ανάπτυξης σε ισχυρή μητρόπολη με επιρροή σε μεγάλο γεωγραφικό τμήμα είναι οικονομικοί και πολιτικοί. Αυτοί είναι η αύξηση της επικράτειας με το συνοικισμό γειτονικών κοινοτήτων, οι πολιτογραφήσεις πολιτών ειρηνικών πόλεων και η χρήση κτηματολογίου. Η τελευταία ακολουθεί την πολιτογράφηση σε περιπτώσεις επαναδιανομής της γης ή αύξησης της χώρας με νέους πολίτες, οι οποίοι προήλθαν από γειτονικές πόλεις. Ακόμη ένας παράγοντας είναι η κατασκευή τεχνικών έργων για την αύξηση της καλλιεργήσιμης γης. Τα δύο αυτά δεδομένα θα μελετηθούν μεθοδικά στο κεφάλαιο της οικονομίας.

Με τα παραπάνω προσπαθήσαμε να παραθέσουμε τα όρια της χώρας διαχρονικά αλλά και να εξηγήσουμε ή να ερμηνεύσουμε τους λόγους αυτής της μεταβολής. Όπως καταλαβαίνουμε, τα όρια δεν είναι καθορισμένα με απόλυτη σαφήνεια. Με την πάροδο των αιώνων, η Λάρισα έχει στη σφαίρα επιρροής της ολόκληρο το θεσσαλικό χώρο. Η χώρα από μια μικρή ημικυκλική έκταση κοντά στην πόλη, με ένα σύστημα κλειστής οικονομίας που επικρατούσε για αιώνες, κατέληξε σε μια πολιτική και οικονομική ενότητα που περιλάμβανε όλη την έκταση της Πελασιγιάτιδας. Για την ευμάρεια, τον πλούτο και την ευφορία της χώρας έχουν αναφερθεί με θαυμασμό πολλοί αρχαίοι συγγραφείς.

Φερές

Οι Φερές βρίσκονταν στην ανατολική πλευρά της πελασγικής πεδιάδας, στα σύνορα με τη Μαγνησία, στη θέση της σημερινής κωμόπολης του Βελεστίνου του νομού Μαγνησίας (αρ. χαρτών 1, 5- 8).²⁶ Διατήρησαν το προθεσσαλικό όνομά τους.²⁷ Η σημερινή πόλη καταλαμβάνει μόνο τη νοτιοανατολική πλευρά της αρχαίας πόλης με τάσεις επέκτασης προς τα ανατολικά, νοτιοανατολικά και νότια, αφήνοντας το μεγαλύτερο και σπουδαιότερο μέρος της πόλης ελεύθερο για ανασκαφική έρευνα.

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα είναι η ανίχνευση της κατεύθυνσης της σταδιακής εξάπλωσης ή τυχόν συρρίκνωσης των ορίων της χώρας κατά τις διάφορες χρονικές περιόδους. Επομένως, τα όρια δεν είναι καθορισμένα με πλήρη σαφήνεια. Θεωρούμε ότι τα όρια επεκτάθηκαν κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. αλλά δε γνωρίζουμε με ασφάλεια την απόσταση από το άστυ και τους οικισμούς.

Στη μελέτη της χώρας συμβάλλουν οι αρχαίοι συγγραφείς Ξενοφών, Δημοσθένης, Πολύβιος, Διόδωρος, Στράβων, Λίβιος και Πλούταρχος. Με αφορμή τα γεγονότα των Κλασικών και ελληνιστικών χρόνων που σχετίζονται με την ισχυρή πόλη των Φερών, παρέχουν σποραδικές τοπογραφικές πληροφορίες για το άστυ και τη χώρα της.

Ως ιδρυτής των Φερών αναφέρεται ο Φέρης, γιος του Κρηθέα και εγγονός του Αιόλου του εγγονού του Δευκαλίωνα. Είχε δύο γιους, τον Άδητο και το Λυκούργο και τρεις κόρες, την Ειδομένη, την Αγλαΐα και την Αντιάνειρα. Σύμφωνα με τον Κοντονάτσιο²⁸, τα παιδιά του Φέρητα «συναντάται η πανάρχαια μορφή εξουσίας όπου συνυπάρχουν ή ανεργάζονται απόλυτα η πολιτικοστρατιωτική και θρησκευτική ηγεσία. Υπάρχει δηλαδή η ναγκαία εκείνη προϋπόθεση, που παρέχει τη μονιμότητα και τη σταθερότητα της εξουσίας

Στράβων, IX, 436, 443. Σκόλαξ 64. Πολύβιος V 99,3, πρβλ. IG V 1, 948. Πλίνιος IV 29, Στέφανος υζάντιος στη λ. Πτολεμαίος III 12, 39 M Παπαχατζής 1981, 36 Κοντονάτσιο 1997, 100- 101

και την εξασφαλίζει από επικίνδυνες αμφισβητήσεις θέτοντάς την κάτω από τη θεϊκή εύνοια».

Το άστυ των Φερών ήταν μια από τις μεγαλύτερες και σημαντικότερες πόλεις της Θεσσαλικής πεδιάδας. Βρισκόταν στις βορειοανατολικές υπώρειες του Χαλκοδωνίου όρους, σε κοντινή απόσταση από τη λίμνη Βοιβηίδα. Η πόλη εκτεινόταν στη «Μαγούλα Μπακάλη», στο «λόφο του Αγίου Αθανασίου ή Παναγίας», στο «Πλάτωμα» και στο «λόφο Καστράκι» (αρ. σχ. 2- 4). Η «Μαγούλα Μπακάλη» (αρ. εικ. 1- 3) και ο «λόφος του Αγίου Αθανασίου ή Παναγίας» (αρ. εικ. 1, 2 και 4) αποτελούσαν την ακρόπολη και δεσπόζουν στη ΝΔ πλευρά του άστεως. Η «Μαγούλα Μπακάλη» (Υψωμα 150) αποτελούσε τον πυρήνα της πόλης διαχρονικά. Ο Αρβανιτόπουλος τη χαρακτηρίζει ως «μέγιστο καὶ ὕψιστο τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ προϊστορικῶν λόφων».²⁹ Κατοικήθηκε για πρώτη φορά την αρχαιότερη νεολιθική περίοδο. Από το σημείο αυτό με την πάροδο των αιώνων, το άστυ επεκτάθηκε σταδιακά προς τα βόρεια, προς το «Πλάτωμα» και στη συνέχεια προς τα βορειοανατολικά, ανατολικά, νοτιοανατολικά και νότια στις πλαγιές του «Πλατώματος», διαμορφώνοντας το άστυ των Φερών της ελληνιστικής περιόδου. Τα φυσικά όρια της πόλης των Φερών των ιστορικών χρόνων- την εποχή της μεγαλύτερης ανάπτυξής της- πρέπει να ήταν προς τα ανατολικά το ρέμα Μαλούκα, προς τα δυτικά το Μαχαλόρεμα και προς τα βόρεια έως το εξωκλήσι του Αγίου Μηνά, ενώ προς τα νότια εκτεινόταν τείχος.³⁰ Στο κέντρο αυτού του εκτεταμένου άστεως- τουλάχιστον την εποχή του Στράβωνα³¹- βρισκόταν η πανάρχαια πηγή, «Υπέρεια Κρήνη». Ο Σοφοκλής³² μιλά για την ιερότητά της. Ο Stählin³³ μας ενημερώνει ότι παλαιότερα βρισκόταν έξω από το τείχος, όπως και η «Μπουρμπουλήθρα» στη Δημητριάδα, ώστε να αποφευχθεί το τρωτό σημείο του τείχους από όπου θα έπρεπε να διοχετευθεί έξω το νερό της πηγής. Πιθανόν να περιλαμβάνεται εντός του άστεως με την επέκταση των τειχών.

Η χώρα (αρ. χαρτών 5- 7) περιλάμβανε τις σημερινές θέσεις προς τα βόρεια και βορειοανατολικά μέχρι το Στεφανοβίκειο, τα Κανάλια, την Κερασιά και τις Γλαφυρές, προς τα νοτιοανατολικά μέχρι το Σέσκλο και το Παλιούρι, προς τα νότια μέχρι τη Νέα Αγχίαλο, τις Μικροθήβες και το Ελευθεροχώρι προς τα δυτικά μέχρι το Μικρό Περιβολάκι και τέλος προς τα βορειοδυτικά μέχρι το Μεγάλο Μοναστήρι. Περιλάμβανε ακόμη το Ριζόμυλο προς

²⁹ Αρβανιτόπουλος 1907, 158. Wace- Thompson 1912, 10, αρ. 72

³⁰ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990, 63

³¹ Στράβων, ΙΧ, 5, 18: «...ἡ δ' Ὑπέρεια κρήνη ἐν μέσῃ ἐστὶ τῆ Φεραίων πόλει Εὐμήλου οὖση...». Η πληροφορία αυτή ενισχύεται σε συνδυασμό με αυτές του Λίβιου (XXXVI, 9)

³² Σοφοκλής, απ. 525 Ν: «ᾧ γῆ Φεραία, χαῖρε, σύγγονόν θ' ὕδωρ/ Ὑπέρεια κρήνη, νᾶμα θεοφιλέστατον»

³³ Stählin 2002, 44. Ξενοφών, *Ελληνικά*, ΙΙΙ, 1, 18. Vegetius, *Epit. rei militaris*, ΙV, 10 Lang

τα βόρεια, το Αερινό στα νότια, τον Άγιο Γεώργιο και τις Παγασές στα νοτιοανατολικά και τη Χλόη και το Μικρό Περιβολάκι στα βορειοδυτικά. Τα όρια στα βόρεια είναι το Στεφανοβίκειο, στα βορειοανατολικά τα Κανάλια, στα νότια το Αερινό, στα δυτικά ο ελληνιστικός τύμβος του Πιλάφ- Τεπέ και στα βορειοδυτικά το Μεγάλο Μοναστήρι. Για τα παραπάνω όρια δεν υπάρχουν σαφείς και εμπειριστατωμένες μελέτες αλλά έχουν ταυτιστεί από τα επιμέρους αρχαιολογικά υλικά κατάλοιπα. Είναι αξιοσημείωτο το ενδιαφέρον κατάληψης θέσεων στα βόρεια, δυτικά και νότια καθώς και τις παράκτιες περιοχές. Με αυτό τον τρόπο εξασφαλιζόταν η στρατηγική θέση και ο έλεγχος των οδών επικοινωνίας προς όλες σχεδόν τις κατευθύνσεις.

Η περιοχή στα νότια και τα δυτικά ήταν ορεινή και στα βόρεια και τα ανατολικά πεδινή. Οι θέσεις κατά κύριο λόγο, εκτείνονται στην πεδιάδα. Μπροστά από το άστυ των Φερών απλωνόταν πεδιάδα μέχρι τη λίμνη Βοιβηίδα, η οποία αποτελείται από κροκαλοπαγή ασβεστολιθικά και σχιστολιθικά πετρώματα, καθώς και σερπεντίνες.³⁴ Προς την περιοχή της Βοιβηίδος υπερίσχυε ο στεπώδης χαρακτήρας.³⁵

Σε αυτό το κεφάλαιο έγινε μια προσπάθεια να ανασυνθέσουμε τα όρια των δυο επικρατειών με βάση τα σημερινά δεδομένα. Η ακριβής ταύτιση των ορίων είναι αρκετά δύσκολη και δεν έχουμε σαφείς μαρτυρίες. Θεωρείται πιθανό να επεκτάθηκαν περαιτέρω κατά την περίοδο της ακμής τους. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι η χώρα των Φερών, η οποία φαίνεται με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα να μην «ανοίχθηκε» γεωγραφικά. Και πάλι δεν μπορούμε να το θέσουμε με βεβαιότητα. Δε θεωρείται απίθανο ο καθορισμός των ορίων να εμπλουτισθεί ή να αναιρεθεί με νεότερες μελέτες και ανασκαφικά ή επιγραφικά δεδομένα.

³⁴ Stählin 2002, 196. Teller 1880, 204

³⁵ Λίβιος 42, 56, 8. Ευρυπίδης, *Άλκηστις*, 597, με σχόλιο

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Η Θεσσαλία έχει έντονη παρουσία στο πέρασμα των αιώνων. Σε αυτό το κεφάλαιο θα μελετηθεί συνοπτικά η ιστορία της Πελασγιότητας- και πιο συγκεκριμένα ο ρόλος που διαδραμάτισαν η Λάρισα και οι Φερές- σε συνδυασμό με τη γενικότερη ιστορική εξέλιξη των υπόλοιπων ελληνικών πόλεων.

Πρωτογεωμετρική- γεωμετρική περίοδος

Κατά την πρώτη εποχή του σιδήρου (11^{ος}- 9^{ος} αιώνας π.Χ.), τα κέντρα της χαλκοκρατίας είτε εγκαταλείπονται είτε καταστρέφονται είτε συρρικνώνονται. Για παράδειγμα, στο νότιο τμήμα της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας υπήρχαν έξι οικισμοί και επιβίωσαν μόνο οι Φερές.³⁶ Η διάλυση των μυκηναϊκών κρατών επέφερε την κατάρρευση του πολιτισμού και την αποδιάρθρωση του διοικητικού μηχανισμού. Βασική αιτία της δύσης των κέντρων είναι οι «εισβολείς». Ο όρος αυτός είναι επισφαλής, επειδή ήταν είτε απλές μετακινήσεις είτε μεταναστεύσεις με στόχο την καταστροφή των προηγούμενων κέντρων και τη μόνιμη εγκατάστασή τους σε αυτά. Αυτές οι «εισβολές» πραγματοποιήθηκαν κατά κύματα. Το τελευταίο κύμα τοποθετείται χρονολογικά στις αρχές και στα μέσα του 11^{ου} αιώνα π.Χ.

Τον 11^ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται μετακίνηση των αιολικών φύλων στο θεσσαλικό χώρο. Αργότερα, οι Θεσσαλοί εγκαταστάθηκαν στη πεδινές εκτάσεις της Θεσσαλίας από την Ήπειρο. Οι Μάγνητες από τη Μακεδονία εγκαταστάθηκαν στο Πήλιο. Τέλος, οι Περραιβοί απλώθηκαν σε ευρεία ορεινή περιοχή, από τα Αντιχάσια έως τα Καμβούνια και τον Κάτω Όλυμπο. Αυτά τα φύλα, μετά τον 9^ο αιώνα π.Χ., μετά από εσωτερικές μετακινήσεις, απέκτησαν ενιαίο πολιτισμό. Βάση τους ήταν η κοινή γλώσσα, τα ήθη, τα έθιμα, οι θρησκευτικές δοξασίες και ο τρόπος ζωής. Συγκρότησαν οργανωμένη κοινότητα με τη μορφή κόμης. Δεν έγινε πλήρης συγχώνευση των φύλων και οι κατακτημένοι λαοί μεταβλήθηκαν σε δουλοπαροίκους, τους *πενέστας*.

Είναι χαρακτηριστική η απουσία οχυρωμένων οικισμών και η διαπίστωση της οίκησης σε μεμονωμένους «οίκους». Από τα τέλη του 11^{ου} αιώνα π.Χ. έως τα τέλη του 9^{ου} αιώνα π.Χ. η κοινωνία ήταν ειρηνική και δημιουργική. Διαπιστώνεται ενότητα ως προς τη διάθρωση και την οργάνωση της κοινωνίας, η οποία στηρίζεται στην πατριαρχική δομή. Πυρήνας και έδρα κάθε πατριαρχικής οικογένειας ήταν ο μεμονωμένος «οίκος» και κύρια μορφή της ήταν ο αρχηγός της, μια ηρωική αρχηγική μορφή.

³⁶ Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1979, 199, Πίν. Α, Β5

Σε αυτό το σημείο, μπορούμε να ανατρέξουμε στις πληροφορίες που μας παρέχει η *Ιλιάδα* του Ομήρου μέσα από τον *Νέων Κατάλογο* για τη γεωγραφική διάρθρωση της Θεσσαλίας. Η Θεσσαλία κατακερματίζεται σε δέκα περιοχές και πολλές παρέχουν δείγματα πολιτισμού από το 10^ο έως τον 9^ο αιώνα π.Χ.³⁷ Ιδιαίτερη προσήλωση έδειχναν στους ήρωες-αρχηγούς και τους τιμούσαν με κάθε τρόπο.

Ο Καλλιγιάς³⁸ πιστεύει ότι βάσει του αρχαιολογικού υλικού εδραιώνεται η πεποίθηση ότι τα αιολόφωνα φύλα της Κεντρικής Ελλάδας διαμόρφωσαν μια ενότητα, μια ευβοϊκή-κυκλαδική-θεσσαλική «κοινή», στην οποία κυρίαρχο ρόλο έπαιζε η Εύβοια- ιδιαίτερα κατά τον πρώιμο 9^ο αιώνα π.Χ. Από την άλλη πλευρά, η ευβοϊκή πολιτιστική επίδραση στη Θεσσαλία φαίνεται, βάσει ευρημάτων, ότι εκτεινόταν κυρίως στις ακτές του Παγασητικού κόλπου, και από εκεί προς τα Τέμπη μέσω των περασμάτων των Φερών και της πεδιάδας της Λάρισας.

Ο Καλλιγιάς³⁹ υποστηρίζει ότι η θεσσαλική προέλευση του αιολόφωνου φύλου των Αβάντων ενισχύεται από τη διαπίστωση μεταφοράς τοπωνυμίων από τη Θεσσαλία στην Εύβοια, όπως Εστιαιώτιδα ή Ιστιαιώτιδα, Ελλοπία και Οιχάλια. Επιπλέον, το Χαλκοδόκιον όρος σε κοντινή απόσταση από τις Φερές συνδέεται με τον Άβαντα Χαλκόδοκτα της Εύβοιας. Πιθανόν, στην Ερέτρια της Θεσσαλίας και στη Χαλκίδα της Αιτωλίας να οφείλουν τα ονόματά τους οι αντίστοιχες κοινότητες των Αβάντων στην Εύβοια.

Στα τέλη του 9^{ου} αιώνα π.Χ., οι Θεσσαλοί⁴⁰ εξαπλώνονται στην περιοχή της Θεσσαλίας και οι Ίωνες⁴¹ της Αττικής εισβάλλουν στην Εύβοια. Οι μετακινήσεις αυτές εντάσσονται στη γενικότερη περίοδο αναταραχών, κατά την οποία διασπάται η θεσσαλική-κυκλαδική- ευβοϊκή ενότητα. Αυτή την περίοδο συγκροτούνται, για πρώτη φορά, οχυρωμένοι οικισμοί, μέσα στους οποίους συρρέουν οι κάτοικοι για προστασία, αποτελώντας τον πρόδρομο της πόλεως.

Τον 8^ο αιώνα π.Χ. είναι χαρακτηριστική η σύγκρουση μεταξύ Χαλκίδας και Ερέτριας για το Δηλάντιο πεδίο⁴², στην οποία αναμείχθηκε ο ελληνικός κόσμος. Και οι δύο σχημάτισαν συμμαχίες μέσα στα γειτονικά ζεύγη κρατών, τα οποία με τη σειρά τους είχαν

³⁷ Hope- Simpson και Lazenby 1970, 126 κ.ε.

³⁸ Καλλιγιάς 1992, 302. Boardman 1957, 7 κ.ε. Coldstream 1968, σημ. 8, 342. Kilian, *PZ* 50 (1975), 21 κ.ε. Desborough 1977, σημ. 1, 206 κ.ε.

³⁹ Καλλιγιάς 1992, 303- 304. Για την Ιστιαιώτιδα της Θεσσαλίας: Στράβων, IX, 5, 17. Για την Ελλοπία: Στράβων, X, 1, 3- 4. Για την Ερέτρια Θεσσαλίας (κοντά στο Τσαγγλί): Wace- Thompson 1912, σημ. 11, 129. Blum 1982, 159 κ.ε.

⁴⁰ Ηρόδοτος, VII, 176

⁴¹ Sakellariou 1976- 1977, 11 κ.ε.

⁴² Θουκυδίδης, I, 15

τους δικούς τους λόγους για αμοιβαία έχθρα. Από απλούς υπαινιγμούς άλλων συγγραφέων⁴³ πληροφορούμαστε ότι η Κόρινθος, η Σάμος και η Φάρσαλος τέθηκαν με το μέρος των Χαλκιδέων, ενώ η Ερέτρια συμμάχησε με τα Μέγαρα και τη Μίλητο. Οι πληροφορίες μας για την έκβαση της σύγκρουσης είναι ελάχιστες. Γνωρίζουμε, όμως, ότι η Χαλκίδα νίκησε σε μια μάχη στην ξηρά, στην οποία το ιππικό της Ερέτριας κατατροπώθηκε από ένα σώμα Θεσσαλών ιππέων, με αρχηγό τον Κλεόμαχο από τη Φάρσαλο.⁴⁴ Σίγουρα, οι συνέπειες του πολέμου ήταν καταστροφικές και για τις δύο πόλεις.

Τέλος, ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματα των Ελλήνων του 8^{ου} αιώνα π.Χ. ήταν η διάδοση του πολιτισμού τους στην Ιταλία και τη Σικελία. Οι εμπορικές συναλλαγές είχαν αρχίσει πριν την ίδρυση των πρώτων αποικιών (800- 770 π.Χ.) από τους Ευβοείς εμπόρους. Αυτοί είχαν ως έδρα την πόλη τους και είχαν εμπορικές επαφές με τους κατοίκους της Ετρουρίας και της Καμπανίας- περιοχές ιδιαίτερα ελκυστικές για τα πλούσια μεταλλεύματά τους και ειδικά αυτά του σιδήρου. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται ως «προαποικιακή», επειδή προηγείται του μεγάλου κύματος των Ελλήνων αποίκων.

Αρχαϊκή περίοδος

Κατά την αρχαϊκή περίοδο εμφανίζεται η πόλη- κράτος. Η Θεσσαλία, που ήταν οργανωμένη κατά κόμες, διαιρείται τώρα σε τέσσερις «τετράδες» ή «τετραρχίες»: την Πελασγιώτιδα, τη Φθιώτιδα, την Εστιαιώτιδα και τη Θεσσαλιώτιδα, οι οποίες συναποτελούσαν το «Κοινό των Θεσσαλών». Πιο αναλυτικά, με βάση τη σημερινή γεωγραφία, η Πελασγιώτις περιλάμβανε τις επαρχίες της Λάρισας και του Βόλου, με περίοικους τους Περραιβούς. Η Εστιαιώτις κατείχε τις επαρχίες Τρικάλων, Καλαμπάκας, Ελασσόνας και το τμήμα της Ιθώμης της επαρχίας Καρδίτσας. Η Θεσσαλιώτις εκτεινόταν στις επαρχίες Φαρσάλων, Δομοκού και Καρδίτσας. Η Φθιώτις κατείχε την επαρχία Αλμυρού, την Όθρυ και τη σημερινή Φθιώτιδα, με περίοικους τους Αχαιούς της Όθρης και των γύρω περιοχών (**αρ. χάρτη 1**). Στην αρχαιότητα η Πελασγιώτιδα περιλάμβανε τις πόλεις Λάρισα, Φεραί, Κραννών, Άτραξ, Σκοτούσσα, Γυρτών, Μόψιον, Πύρασος, Ελάτεια, Μινύα και Τρίπολις Σκαιά. Η Εστιαιώτις περιλάμβανε τις πόλεις Μονδαία, Οξύνεια, Φανττός, Τρίκκη, Πελινναίον, Φαρκαδών, Αιγίνιον, Πιάλεια, Γόμφοι, Σιλάνα, Ιθώμη και Μητρόπολις. Η Θεσσαλιώτις περιλάμβανε τις πόλεις Άρνη, Κιέριον, Φάκιον, Πειρασία, Ειρεσία και Ίχνη ή Άχνη. Η Φθιώτις, τέλος, περιλάμβανε τις πόλεις Φάρσαλος, Θετίδειον, Ερέτρια, Ελλάδα και Μακκάραι.

⁴³ Ηρόδοτος, V, 99. Πανσανίας 1, 44, 1. Πλούταρχος, *Ηθικά*, 760 E, F. Πρβλ. Boardman 1957, 27- 29

⁴⁴ Πλούταρχος, *Ηθικά*, 760 F

Γνώρισαν ιδιαίτερη ακμή κυρίως κατά την περίοδο μετά το 500 π.Χ., με τη Θεσσαλική Νομισματική Ένωση του Κοινού των Θεσσαλών: Λάρισα, Τρίκκης, Φαρκαδόνας, Φερών, Σκοτούσσας. Αυτός ο διαχωρισμός αποδίδεται στο μυθικό Αλεύα τον Πύρρο, γιο του Θεσσαλού και εγγονό του Ηρακλή. Ιδρυτής του Κοινού και πρώτος ταγός ήταν ο Αλεύας ο Πυρρός από τη Λάρισα. Η ίδρυση του Κοινού τοποθετείται χρονολογικά στα τέλη του 8^{ου} αιώνα π.Χ. ή στις αρχές του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Αλεύας ο Πυρρός του έδωσε καθαρά στρατιωτικό χαρακτήρα και οργάνωσε τη συμμαχία στρατιωτικά. Το πεζικό δεν περιλαμβανόταν σε αυτές τις στρατιωτικές συνθέσεις λόγω της ικανότητας των Θεσσαλών να εκτρέφουν μεγάλο αριθμό αλόγων. Στην τέχνη εξάλλου είναι ιδιαίτερα αγαπητό το θέμα του αλόγου αλλά και στα νομίσματα από τα πρώιμα ακόμη χρόνια. Από τη άλλη πλευρά, ο Σκόπας από τον Κρανώνα, τον 6^ο αιώνα π.Χ., έδειξε ενδιαφέρον σε οικονομική βάση.

Ο ανώτατος ηγέτης των συνασπισμένων Θεσσαλών έφερε τον τίτλο του «Ταγού». Άλλες ελληνικές πόλεις τον αποκαλούσαν και με τον τίτλο «Βασιλεύς». Σώζονται αναφορές με αυτό τον τίτλο. Ο Αισχίνης ο Σωκρατικός⁴⁵ μιλά για τον Αντίοχο, με τον οποίο είχε συζητήσει στη Θεσσαλία η εταίρα Θαρρηλία: «Θαρρηλία έλθοῦσα εἰς Θετταλίαν ξυνήν Ἀντιόχῳ Θετταλῶ, βασιλεύοντι πάντων τῶν Θετταλῶν». Ο Θουκυδίδης⁴⁶ κάνει λόγο για τον Εχεκρατίδα ως «βασιλέα τῶν Θεσσαλῶν», του οποίου ο γιος Ορέστης έχασε την εξουσία του. Ο Ηρόδοτος αφηγείται ότι οι Θεσσαλοί είχαν στείλει με το «βασιλέα» Κινέα στρατιωτική ενίσχυση στους Αθηναίους⁴⁷ και επιπλέον διαβεβαιώνει ότι οι Αλευάδες ήταν «βασιλείς» της Θεσσαλίας⁴⁸. Σχετικά με τον τίτλο, είναι αξιοσημείωτη μια επιγραφή, στην οποία αναγράφεται σύμφωνα συμμαχίας μεταξύ των Θεσσαλών και των Αθηναίων, το οποίο συνήφθη το 361- 360 π.Χ.⁴⁹ Ο ανώτατος αρχηγός του θεσσαλικού κράτους αναφέρεται ως «Ἄρχων». Επιπλέον, αναφέρεται ο τίτλος «Πολέμαρχοι»⁵⁰ αντί για «Τέτραρχοι». Οι «Τέτραρχοι» ήταν ανώτεροι πολιτικοί και στρατιωτικοί άρχοντες στις θεσσαλικές τετραρχίες. Είναι πιθανό αυτοί οι τίτλοι με το πέρασμα των αιώνων να αντικαταστάθηκαν από άλλες προσωνυμίες. Τέλος, ο τίτλος αυτός χάνεται κατά τους μεταγενέστερους χρόνους. Δε γνωρίζουμε εάν οι βασιλείς της Μακεδονίας, όταν υπέταξαν τους Θεσσαλούς, ονομάστηκαν ταγοί ή μόνο άρχοντες. Ο Ιουστίνος⁵¹ αναφέρει σχετικά με το Μέγα Αλέξανδρο ότι ακολούθησε το παράδειγμα του πατέρα του και αναγορεύθηκε αρχηγός

⁴⁵ Φιλόστρατος, *Επιστολαί*, frgm. 10

⁴⁶ Θουκυδίδης, I, 111

⁴⁷ V, 63

⁴⁸ VII, 6: «Οἱ δὲ Αλευάδαι οὔτοι ἦσαν Θεσσαλῆς βασιλέες»

⁴⁹ *Inscriptions Graecae*, II, pars I, αρ. 59β, στ. 23, 33- 34

⁵⁰ ό. π., στ. 23- 24

⁵¹ XI, 3, 2

("dux") ολόκληρου του θεσσαλικού έθνους. Αυτό που συμπεραίνουμε είναι ότι ο Φίλιππος Β' και ο Μέγας Αλέξανδρος έλαβαν την ανώτατη αρχηγία του θεσσαλικού έθνους, χωρίς να γνωρίζουμε τον τίτλο τους. Η ίδια έννοια αποδίδεται και στη μαρτυρία του Διοδώρου⁵² ότι παραχώρησαν στο Μέγα Αλέξανδρο την «πατροπαράδοτος ήγεμονία» μετά από κοινή απόφαση όλων των Θεσσαλών «κοινῶ τῆς Θετταλίας δόγματι».

Ο ταγός προερχόταν πάντοτε από αριστοκρατικούς οίκους και ήταν αιρετός άρχοντας. Σε περίοδο ειρήνης δεν είχε πολλές δικαιοδοσίες, ενώ κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις ήταν αρχιστράτηγος ολόκληρου του θεσσαλικού στρατού. Συνενώνονται υπό έναν κοινό αρχηγό, που καταδεικνύεται στη φράση «κέν ταγᾶ κέν άταγία»⁵³ από την αρχαϊκή επιγραφή της πόλης του Θητωνίου. Ο εκάστοτε ταγός έπρεπε να παραμένει στην αρχή για όσο χρονικό διάστημα απαιτούσε η κρισιμότητα των περιστάσεων, όπως οι στρατιωτικές προπαρασκευές, η διάρκεια του πολέμου και οποιαδήποτε άλλη κρίσιμη περίσταση. Μερικές φορές, όμως, δεν ίσχυε αυτός ο κανόνας, επειδή αυτοί που καταλάμβαναν την ανώτατη στρατιωτική και πολιτική αρχή ήθελαν να παρατείνουν τη θέση τους για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα. Αυτό ίσχυε επειδή δεν υπήρχε σαφώς καθοριζόμενη διάρκεια εξουσίας για κάθε ταγό και ορισμένοι κατείχαν τη θέση για πολλά έτη, όπως ο Δάοχος⁵⁴ της Φαρσάλου, ακόμη και ισόβια, όπως ο Ιάσων⁵⁵ των Φερών.

Ορισμένοι μελετητές, όπως ο Beloch⁵⁶, υποστηρίζουν την άποψη ότι οι ταγοί κατείχαν ισόβια αρχή. Ως βασικό επιχείρημα επικαλούνται το σύμφωνο συμμαχίας μεταξύ Θεσσαλών και Αθηναίων, όπου γίνεται λόγος για τον άρχοντα, τον οποίο εξέλεξαν οι Θεσσαλοί: «ὄν εἶλοντο Θετταλοί»⁵⁷. Εφόσον δεν αναφέρεται κάποιο χρονικό διάστημα, υπονοείται ότι ήταν ισόβια. Στον αντίποδα, βρίσκεται η άποψη ότι δεν υπήρχε λόγος να αναφέρεται σε χρονικό διάστημα, επειδή η συμφωνία είχε απεριόριστη διάρκεια («εἶναι δὲ αὐτοῖς τὴν συμμαχίαν πρὸς Ἀθηναίους εἰς τὸν ἀεὶ χρόνον»⁵⁸) και σίγουρα θα περιλαμβάνονταν πολλοί ταγοί. Επομένως, δεν μπορούμε να εξάγουμε ασφαλή

⁵² XVII, 4, 1

⁵³ IG, IX², αρ. 257, στ. 6

⁵⁴ Ο Δάοχος της Φαρσάλου ήταν ταγός είκοσι επτά έτη, όπως πληροφορούμαστε από επίγραμμα αναθηματικού μνημείου, το οποίο ίδρυσε ο ομώνυμος δισέγγονός του στους Δελφούς τον 4^ο αιώνα π.Χ.: «Δάοχος Αγία εἰμί, πατρίς Φάρσαλος, άπάσης/ Θεσσαλίας άρξας, οὐ βία αλλά νόμω,/ έπτά καὶ είκοσ' έτη πολλῆ δὲ καὶ άγλαοκάρπω/ ειρήνη πλούτω τε έβρυε Θεσσαλία.»

⁵⁵ Ο Ιάσων των Φερών δολοφονήθηκε κατά τη διάρκεια της ταγείας του και κατέστη ισόβιος ταγός των Θεσσαλών (Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI, 4, 28). Οι διάδοχοί του απέκτησαν ισόβια εξουσία και εξελίχθηκαν σε τυράννους (Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI, 4, 34 κ.ε.)

⁵⁶ Beloch 1924, 201

⁵⁷ IG, II, 59β, στ. 18

⁵⁸ IG, II, 59β, στ. 12

συμπεράσματα. Επιπλέον, ο τίτλος του *Άρχοντα* αντικατέστησε αυτόν του *Ταγού* με τη μεταρρύθμιση του 363 π.Χ., ύστερα από την επίδραση της πολιτικής οργάνωσης των Βοιωτών.

Στο πέρασμα των αιώνων, από τις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ. έως την ταγεία του Ιάσονα το 371 π.Χ. ελάχιστοι ταγοί είναι γνωστοί και ιστορικά εξακριβωμένοι- Αντίοχος από τη Φάρσαλο (515 π.Χ.), Θώραξ από τη Λάρισα (500- 476 π.Χ.), Εχεκρατίδας από τη Φάρσαλο (476- 460 π.Χ.) και Δάοχος από τη Φάρσαλο (432- 405 π.Χ.).⁵⁹ Ο Ευρύλοχος από τη Λάρισα (590 π.Χ.) και ο Σκόπας από τον Κραννώνα (560 π.Χ.) συνδέονται πλέον με τη μυθολογία. Από την εποχή του Ιάσονα και μετά υπάρχει ξεκάθαρη εικόνα. Αυτό οφείλεται στις πολιτικές μεταβολές των αρχών του 4^{ου} αιώνα π.Χ., δηλαδή η εγκαθίδρυση και επικράτηση του τυραννικού καθεστώτος των Φερών, η οργάνωση του νέου Κοινού των Θεσσαλών στα πρότυπα του αντίστοιχου της Βοιωτίας και οι στρατιωτικές και πολιτικές επεμβάσεις των Μακεδόνων βασιλέων. Συμπεραίνουμε ότι οι ταγείες αποτέλεσαν παροδικό φαινόμενο στην πολιτική ζωή της Θεσσαλίας και η ενότητα των Θεσσαλών επήλθε στα χρόνια του Ιάσονα. Αυτό δε θα συνέβαινε, εάν οι ταγοί δεν άλλαζαν συνεχώς. Με αυτό τον τρόπο δεν μπορούσε να δημιουργηθεί μόνιμη, σταθερή και ισχυρή συγκεντρωτική διοίκηση για ολόκληρη τη Θεσσαλία. Ακόμη οι ανταγωνισμοί μεταξύ των τετραρχιών και των αριστοκρατικών οικογενειών δεν επέτρεψαν στη Θεσσαλία να λάβει τον ισχυρό ρόλο της στον ελλαδικό χώρο, παρά μόνο τον 4^ο αιώνα π.Χ. Οι αριστοκρατικές οικογένειες μπλέκονταν σε σφοδρές και ακατάπαυστες διαμάχες μεταξύ τους για προσωπικές φιλοδοξίες και ατομικά συμφέροντα, παραβλέποντας τα γενικότερα συμφέροντα της Θεσσαλίας και καθιστώντας την έρμαιο στα χέρια διαφόρων εξωτερικών δυνάμεων.

Συνεχίζουμε με τα ιστορικά γεγονότα της περιόδου. Είναι αξιοσημείωτο ότι στη Θεσσαλία δεν υπήρχε κάποια αρκετά ισχυρή πόλη, η οποία θα επέβαλε την κυριαρχία της στις υπόλοιπες. Η Λάρισα, οι Φερές, η Κραννών και η Φάρσαλος ήταν οι σπουδαιότερες πόλεις της Πελασγιώτιδας και μεταξύ τους ισοδύναμες.

Επί της ταγείας των Αλευάδων, τον 6ο και 5ο αιώνα π.Χ., η Λάρισα γνώρισε μεγάλη οικονομική άνθηση και αναδείχθηκε σε πρώτη δύναμη στη Θεσσαλία. Για τους μυθικούς πλούτους της «έριβόλακος» Λάρισας μιλούν σχεδόν όλοι οι αρχαίοι συγγραφείς: ο Σκύμνος την αποκαλεί «Λάρισαν, εὐτυχεστάτην πόλιν», ο Οράτιος την ονομάζει “Larisae campus optimaē” και ο Στράβων μας πληροφορεί ότι οι Λαρισαίοι εξουσίαζαν τα «εὐδαιμονέστατα

⁵⁹ Beloch 1924, I², 2, 209 κ.ε.

μέρη τῶν πεδίων». Οι Φερές γνωρίζουν ακμή αλλά δεν μπορούν να φτάσουν την εξέλιξη της Λάρισας.

Οι βλέψεις των Θεσσαλῶν στρέφονταν προς νότο και σύντομα πρόσθεσαν στους περίοικους τους Μάγνητες, τους Αινιάνες, τους Μαλιείς και τους Φωκείς, εκτός από τη φωκική πόλη Κίρρα, το μοναδικό λιμάνι που εξυπηρετούσε τους Δελφούς, εισπράττοντας φόρους από πιστούς και εμπορεύματα. Στα ισχυρά τείχη της Κίρρας αναχαιτίστηκε το θεσσαλικό ιππικό, αλλά το συμβούλιο της Δελφικής Αμφικτιονίας, στο οποίο οι Θεσσαλοί διέθεταν τις μισές ψήφους, κήρυξε τον Α' Ιερό Πόλεμο (592 π.Χ.). Η γη της Κίρρας αφιερώθηκε τελικά στους θεούς Απόλλωνα, Άτρεμη, Λητώ και Αθηνά Προναία. Το τέλος του Α' Ιερού Πολέμου συνδέεται με την ίδρυση ή την αναδιοργάνωση των Πυθίων με μουσικούς αγώνες. Σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, τα Πύθια καθιερώθηκαν κάθε οχτώ χρόνια, από τότε που ο Απόλλων κατέβαλε το δράκοντα Πύθωνα. Ιστορικά άρχισαν το 590 π.Χ. αλλά πρώτοι Πυθικοί αγώνες θεωρήθηκαν το 582 π.Χ., οπότε και γιορτάστηκε με λαμπρότητα η οριστική κάμψη των Κιρραίων στα βουνά. Οι Θεσσαλοί που είχαν πάρει μέρος και στο Ληλάντιο Πόλεμο, το 571 π.Χ. εισέβαλαν, χωρίς αποτέλεσμα, και στη Βοιωτία και αργότερα, ύστερα από σκληρότατο πόλεμο, υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν και τη Φωκίδα.

Οι ήττες των Θεσσαλῶν στις μάχες του Κερρησού από τους Βοιωτούς και της Υάμπολης από τους Φωκείς, γύρω στα 500 π.Χ. καθόρισαν τη διαφορετική στάση τους στους Περσικούς Πολέμους.

Ένα από τα σημαντικότερα ιστορικά γεγονότα της περιόδου είναι ο μηδισμός⁶⁰ των Θεσσαλῶν, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας των Περσών στον ελλαδικό χώρο. Ταγός ήταν ο Αλευάδης Θώραξ⁶¹, ο οποίος συμμάχησε στρατιωτικά με τους Πέρσες σε πολλές μάχες⁶². Νωρίτερα, το 486 π.Χ., είχαν στείλει οι Αλευάδες απεσταλμένους στον Ξέρξη με σκοπό να τον πείσουν να εκστρατεύσει κατά της Ελλάδας επιδεικνύοντας προθυμία για βοήθεια. Ο Ξέρξης είχε ανεβεί στο θρόνο, ελπίζοντας στην αποκατάσταση του χαμένου κύρους και στην προσάρτηση των εδαφών. Σε αυτή την προσπάθεια συνέβαλαν και οι Αθηναίοι τύραννοι Πεισιστρατίδες σε μια απεγνωσμένη προσπάθεια για την αποκατάσταση του κύρους τους. Οι Αλευάδες δεν είχαν κανένα λόγο να ζητήσουν τη παρέμβαση των Περσών, αφού δεν απειλούταν η οικονομική και πολιτική ηγεμονία τους από τους υπόλοιπους Έλληνες. Το πιο πιθανό είναι να συμμάχησαν με τους Πέρσες επειδή γνώριζαν ότι ήταν

⁶⁰ Ηρόδοτος, IX, 72. VII, 6, 130, 172, 191. IX, 1 και 58. Κτησίας, *Περσικά*, XXIX, 24. Αθήναιος, XII, 527. XIV, 663. *Επιστολαί Σωκρατικά*, 30 (*FGrHist*, I, 4, 154), Διόδωρος, XI, 34 και 48. Πausανίας, III, 7, 9

⁶¹ Ηρόδοτος, IX, 1 και 58. Κτησίας, *Περσικά*, XXIX, 24

⁶² Ηρόδοτος, IX, 58. Κτησίας, *Περσικά*, XXIX, 24

δύσκολο να αμυνθούν και επιθυμούσαν να διατηρήσουν την ηγεμονική θέση τους. Εάν επικρατούσαν οι Πέρσες, θα απολάμβαναν πολιτικά και οικονομικά οφέλη αλλά και κυριαρχία σε ολόκληρη τη Θεσσαλία. Επιπλέον, είχαν το φόβο εσωτερικών αναταραχών και εξεγέρσεων από τους πενέστες και τους περιοίκους αλλά ακόμη και της υποταγής στις ισχυρές πόλεις της νότιας Ελλάδας.

Οι Θεσσαλοί εξαναγκάστηκαν να μηδίσουν, παρόλο που δε συμφωνούσαν με αυτή τη στάση, αλλά απέδειξαν έμπρακτα ότι ήταν αντίθετοι με τις μηχανοραφίες των Αλευαδών.⁶³ Έστειλαν επίσημα πρεσβεία στον Ισθμό της Κορίνθου ζητώντας στρατιωτική βοήθεια από τους υπόλοιπους Έλληνες, οι οποίοι εκστράτευσαν στη Θεσσαλία με ισχυρή δύναμη για να προασπίσουν από κοινού με το θεσσαλικό ιππικό τη δίοδο των Τεμπών χωρίς την πρωτοβουλία ή την έγκριση των Αλευαδών. Μάλλον πρόκειται για σχέδιο των ίδιων των Αλευαδών με σκοπό να ενθαρρύνουν ψυχολογικά τους Θεσσαλούς, να εξουδετερώσουν την αντίδραση του θεσσαλικού λαού και να δημιουργήσουν τις ευνοϊκές συνθήκες για την υλοποίηση του μηδισμού μαζί με τους Μακεδόνες.⁶⁴

Και όταν το 480 π.Χ. οι Έλληνες νικήθηκαν στη μάχη των Θερμοπυλών, θριαμβολογούσαν ότι επηρεάζουν τους Πέρσες και μπορούν να υποτάξουν τους Φωκείς. Οι Θεσσαλοί μεσολάβησαν στη σωτηρία της πόλης των Δελφών. Εξαιτίας αυτής της πολιτικής τους, οι Θεσσαλοί και η Δελφικοί Αμφικτιονία που έλεγχαν, δεν κλήθηκαν στα πανελλήνια συνέδρια του Ισθμού (φθινόπωρο του 481 π.Χ. και άνοιξη του 480 π.Χ.), όπου οι Έλληνες αποφάσισαν να αμυνθούν εναντίον των Περσών. Η επιτροπή που παρουσιάστηκε στο δεύτερο συνέδριο- ισχυριζόμενη ότι οι Θεσσαλοί διαφωνούν με τη φιλοπερσική στάση των Αλευαδών και θέλουν να αντισταθούν- δεν έγινε πιστευτή, επειδή απαίτησε να παρατάξουν τις γραμμές άμυνας στα Τέμπη, για να μην πέσει το βάρος στους Θεσσαλούς. Ωστόσο, στη μάχη των Πλαταιών (479 π.Χ.) το θεσσαλικό ιππικό κράτησε σχετικά ουδέτερη στάση.

Κλασική περίοδος

Η αποτυχία της περσικής εκστρατείας στον ελλαδικό χώρο δεν είχε ως άμεσο επακόλουθο την οικονομική και πολιτική καταστροφή των Αλευαδών. Διατήρησαν την οικονομική και πολιτική επιρροή τους σε ολόκληρο το θεσσαλικό χώρο και την ταγεία του Κοινού των Θεσσαλών. Το 476 π.Χ., βοήθησαν τους Αθηναίους στην εκστρατεία του Κίμωνα εναντίον των Περσών στην Ηϊόνα και αργότερα στην κατάληψη της Σκύρου.

⁶³ Ηρόδοτος, VII, 172: «ὡς διέδεξαν, ὅτι οὐ σφι ἦνδανε τὰ οἱ Αλευάδαι ἐμηχανῶντο»

⁶⁴ Ηρόδοτος, VII, 172- 174. *Ἐπιστολαί Σωκρατικαί*, 30 (FGrHist I, 5, 4). De Sanctis, *Rivista di Filologia*, LVIII (1930), 339- 342

Ως άμεσο επακόλουθο της τιμωρίας των Ελλήνων για το μηδισμό των Θεσσαλών ευγενών κατά την περίοδο των Περσικών Πολέμων θεωρείται η στρατιωτική επιχείρηση του βασιλιά της Σπάρτης Λεωτυχίδα, το 469 π.Χ., εναντίον της Θεσσαλίας.⁶⁵ Οι Αλευάδες δωροδόκησαν το Λεωτυχίδα κατά τη νικηφόρα προέλασή του στη Θεσσαλία και κατάφεραν να αποτρέψουν την ολοσχερή καταστροφή και την υποδούλωση της Λάρισας στους Αλευάδες χωρίς πολεμική σύγκρουση.⁶⁶ Ο Λεωτυχίδας δεν έκρινε απαραίτητο να υποτάξει ολόκληρη τη Θεσσαλία, παρόλο που είχε τη δυνατότητα, αλλά προτίμησε να έρθει σε συνεννόηση με τους Αλευάδες, οι οποίοι είχαν χάσει το γόητρό τους, και δέχθηκε να δωροδοκηθεί ώστε να παραμείνουν στη θέση τους. Η ενοχή του Λεωτυχίδα ήταν εμφανής και επιστρέφοντας στην πατρίδα του καταδικάστηκε σε θάνατο. Έσωσε τη ζωή του καταφεύγοντας στην Τεγέα, όπου το ιερό της Αθηνάς ήταν πάντοτε ένα καταφύγιο για τους Σπαρτιάτες βασιλείς την ώρα του κινδύνου.

Συμπερασματικά, η στρατιωτική αυτή ενέργεια του Λεωτυχίδου είχε ως άμεσο επακόλουθο τη σημαντική εξασθένηση της πολιτικής ισχύος των Αλευαδών και την προσωρινή τουλάχιστον κατάλυση της ηγεμονίας τους στη Θεσσαλία.⁶⁷ Εμφανίζονται, λοιπόν, στο προσκήνιο τα ισχυρά αριστοκρατικά γένη της Φαρσάλου και των Φερών. Αυτή η κατάσταση διαρκεί μέχρι τα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., όταν οι συχνές και αλληπάλληλες επεμβάσεις των μεγάλων εξωτερικών δυνάμεων, πρώτα των Βοιωτών και έπειτα των Μακεδόνων, προκάλεσαν και την οριστική μετατόπιση του κέντρου του πολιτικού βάρους στη Λάρισα.⁶⁸

Κατά τη διάρκεια του 5ου αιώνα π.Χ. παρατηρούνται σημαντικές κοινωνικές και πολιτικές μεταβολές. Η μεσαία κοινωνική τάξη αυξάνεται και γίνεται υπολογίσιμος παράγοντας στην οικονομική και πολιτική ζωή. Την ίδια περίοδο, ο οικονομικός και πολιτικός ανταγωνισμός των θεσσαλικών πόλεων φτάνει στο αποκορύφωμά του και έχει ως άμεσο επακόλουθο τους εμφύλιους πολέμους και τις καταστροφές σε αντίθεση με την ευτυχία και την ειρήνη που επικρατούσε.

Οι Αλευάδες, παρόλο που καταλύθηκαν, διατήρησαν την ηγεμονική θέση τους και την οικονομική επιρροή τους στη Λάρισα. Η Λάρισα μετά την πτώση τους δεν έπαψε να

⁶⁵ Ηρόδοτος, VI, 72. Πausanias, III, 7, 9. Διόδωρος, XI, 34 και 48

⁶⁶ Ηρόδοτος, VI, 72: «Ἐστρατήγησε Λακεδαιμονίοις ἐς Θεσσαλίην παρεὸν δὲ οἱ πάντα ὑποχείρια ποιήσασθαι ἔδωροδόκησε ἀργύριον πολλόν. Ἐπ' αὐτοφάρω δὲ ἀλοῦς αὐτοῦ ἐν τῷ στρατοπέδῳ ἐπικατήμενος χειρίδι πλῆθ' ἀργυρίου, ἔφυγε ἐκ Σπάρτης». Πausanias, III, 7, 9: «ἐστράτευσε δὲ ὕστερον τούτων καὶ ἐπὶ τοὺς Αλευάδας εἰς Θεσσαλίαν. Καὶ οἱ καταστρέψασθαι Θεσσαλίαν πᾶσαν ἐξὸν ἄτε ἀεὶ νικῶντι ἐν ταῖς μάχαις, δῶρα ἔλαβε παρὰ τῶν Αλευαδῶν.». Ηρόδοτος, VI, 72: «παρεὸν δὲ οἱ πάντα ὑποχείρια ποιήσασθαι»

⁶⁷ *Περὶ τῆς Ἡροδότου κακοθηρίας*, 21, 2: «τῆν δ' ἐν Ἐθραλοῖς δυναστείαν ἔπαυσαν, Ἀριστομήδη καὶ Ἄγγελον καταλύσαντες διὰ Λεωτυχίδου τοῦ βασιλέως.»

⁶⁸ Αξενίδης 1947α, 108

είναι το σημαντικότερο οικονομικό κέντρο της Θεσσαλίας. Η οικονομική της επιρροή ανήλθε κατά τη διάρκεια του 5ου αιώνα π.Χ. σε πρωτοφανή ύψη με τη σύσταση της θεσσαλικής νομισματικής ένωσης, στην οποία είχε ηγεμονικό ρόλο. Το 470 π.Χ. ιδρύθηκε η νομισματική ένωση με κέντρο τη Λάρισα, στο πρότυπο της Φωκίδας και της Βοιωτίας. Συμμετείχαν η Λάρισα, η Κραννών, η Σκοτούσσα, η Φαρκαδών, η Περραιβική Τρίπολη, οι Φερές και αργότερα η Τρίκκη. Η Φάρσαλος δεν αποτέλεσε ποτέ μέλος της. Διατηρήθηκε μέχρι τις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Αργότερα, διαλύθηκε και σχηματίστηκε μια δεύτερη με τη Σκοτούσσα, τις Φερές και τη Φάρσαλο. Η κεντρική εξουσία, με εκπρόσωπο τον ταγό, έχασε την ισχύ, όταν οι πλούσιες οικογένειες απέκτησαν δύναμη. Ειδικότερες λεπτομέρειες αναφέρονται στο κεφάλαιο της οικονομίας.

Η τελευταία παρατήρηση είναι φανερή στη μάχη της Τανάγρας (457 π.Χ.). Το θεσσαλικό ιππικό συντάχθηκε μαζί με τους Αθηναίους και τους συμμάχους. Όμως, κατά τη διάρκεια της μάχης αποχώρησε, συντάχθηκε με τους Λακεδαιμόνιους και κατάφεραν να επικρατήσουν. Στη μάχη σκοτώθηκε ο Εχεκρατίδας της Φαρσάλου και ο γιος του Ορέστης κατέφυγε στην Αθήνα, η οποία επιχείρησε το 454 π.Χ. να τον επαναφέρει, χωρίς αποτέλεσμα. Το θεσσαλικό ιππικό στήριζε τώρα τις επαναστατημένες πόλεις.

Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού Πολέμου, η Θεσσαλία δεν αναμείχθηκε ενεργά κυρίως λόγω εσωτερικής αδυναμίας ακόμη και όταν θιγόταν άμεσα. Δεν υπήρχαν ισχυρή κεντρική κυβέρνηση, κοινός αρχηγός με ηγετικά χαρακτηριστικά, σταθερή εξωτερική πολιτική και δε στηριζόταν σε σταθερά εσωτερικά θεμέλια. Ακόμη ένας βασικός παράγοντας είναι ότι δεν υπήρξε μια ομόφωνη συμφωνία. Ο ταγός ήταν ανίσχυρος και το Κοινό των Θεσσαλών βρισκόταν στα χέρια ορισμένων οικογενειών της αριστοκρατίας. Οι αριστοκρατικοί οίκοι προσπαθούσαν να προσεταιρισθούν τη Σπάρτη, την Αθήνα ή τη Μακεδονία. Κυρίως στρέφονταν προς τη στρατιωτική ολιγαρχία της Σπάρτης και την αριστοκρατική μοναρχία της Μακεδονίας αδιαφορώντας για τη γενικότερη κατάσταση και το μέλλον τους, επειδή δεν επιθυμούσαν ανατροπή του καθεστώτος. Ο λαός είχε ταχθεί στο πλευρό της δημοκρατικής Αθήνας. Η κατεύθυνσή τους ήταν ανάλογη με τα προσωπικά συμφέροντα και τις προσωπικές σχέσεις.

Μόλις κηρύχθηκε ο Πελοποννησιακός πόλεμος, οι ισχυρότερες θεσσαλικές πόλεις έσπευσαν να αποστείλουν στρατιωτική βοήθεια στους παλαιούς τους συμμάχους, τους Αθηναίους.⁶⁹ Το θεσσαλικό ιππικό εμφανίζεται κατά την πρώτη εισβολή των

⁶⁹ Θουκυδίδης, II, 22: «ή δὲ βοήθεια αὐτῶν Θεσσαλῶν κατὰ τὸ παλαιὸν ξυμμαχικὸν ἐγένετο τοῖς Ἀθηναίοις, καὶ ἀφίκοντο παρ' αὐτοὺς Λαρισαῖοι, Φαρσάλιοι, Παράσιοι, Κραννώνιοι, Πυράσιοι, Γυρτώνιοι, Φεραῖοι»

Λακεδαιμονίων στην Αττική (431 π.Χ.). Επιπλέον, ο Πausανίας⁷⁰ αναφέρει ότι στην Αθήνα, στη οδό «τῆς ἐς Ἀκαδημίαν» βρίσκεται ο τάφος των Θεσσαλῶν ἰπέων, που ἔχασαν τη ζωή τους υπερασπιζόμενοι τις πύλες της πόλης, βοηθώντας τους Αθηναίους κατά την πρώτη εισβολή του Αρχίδαμου στην Αττική, σύμφωνα με το παλαιό σύμφωνο φιλίας τους.

Οι Θεσσαλοί τήρησαν τυπικά τη συμφωνία τους με ἔμπρακτη εφαρμογή των βασικών διατάξεων και τυπική εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους. Δεν είχαν σοβαρή πρόθεση να συμμετέχουν ενεργά στον πόλεμο. Ο πόλεμος θα αποκτούσε μεγάλες και απειλητικές διαστάσεις και απαιτούσε στρατιωτική δύναμη. Εξάλλου, η εξέλιξη της πολεμικής κατάστασης δεν προοιωνίζε ευχάριστο μέλλον για τους ευπατρίδες. Από τη μια πλευρά, οι στρατιωτικές δυνάμεις των Λακεδαιμονίων κυριαρχούσαν στην ξηρά αλλά από την άλλη, ο πόλεμος απέκτησε έντονο κοινωνικό και πολιτειακό χαρακτήρα και η Αθήνα κατέστη το πανελλήνιο κέντρο της δημοκρατικής κίνησης και η επικίνδυνη εστία για τη μετάδοση νέων πολιτικών ιδεών.⁷¹ Γι' αυτό το λόγο, η Θεσσαλία στη συνέχεια παρέμεινε όσο το δυνατόν περισσότερο ουδέτερη.

Το 424 π.Χ., κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Λακεδαιμόνιου Βρασίδα στη Θράκη, οι ευγενείς της Θεσσαλίας, και κατά κύριο λόγο της Λάρισας, βοήθησαν τη διέλευση του στρατηγού από τα εδάφη τους σε όλη τη διαδρομή από τη Μελιτεία, στην περιοχή της Αχαΐας Φθιωτίδος μέχρι το Δίο στα σύνορα της Μακεδονίας.⁷² Φίλοι του από τη Φάρσαλο του ἔστειλαν οδηγούς ὥστε να του δείξουν το δρόμο μέχρι την πόλη τους, αλλά χρειάστηκε να επιστρατεύσει και ο ίδιος ὅλη του την πονηριά και διπλωματία. Από εκεί οι Θεσσαλοί σύνοδοί του τον προέπεμψαν μέχρι τα σύνορα της Μακεδονίας. Ο θεσσαλικός λαός αντέδρασε ενεργά, καθώς υποστήριζε τη δημοκρατική Αθήνα⁷³, αλλά ήταν αδύναμος απέναντι στην εξουσία των αριστοκρατικών γενών. Αντέδρασε ενεργά κατά τη διέλευση των στρατιωτικών δυνάμεων αλλά δεν πρόλαβε να τους αντιμετωπίσει συστηματικά.⁷⁴ Διαμαρτυρήθηκαν έντονα για την προσβολή απέναντι στα κυριαρχικά δικαιώματά τους και αποπειράθηκαν βίαια να παρεμποδίσουν την προέλαση των Λακεδαιμονίων στον Ενιπέα

⁷⁰ I, 29, 6: «καὶ Θεσσαλῶν τάφος ἐστὶν ἰπέων κατὰ παλαιὰν φιλίαν ἐλθόντων, ὅτε σὺν Ἀρχιδάμῳ Πελοποννήσιοι πρῶτοι εἰσέβαλον εἰς τὴν Ἀττικὴν στρατιᾶ»

⁷¹ Αξενίδης 1947α, 118

⁷² Θουκυδίδης, IV, 78

⁷³ Θουκυδίδης, IV, 78: «τοῖς τε Αθηναίους ἀεὶ ποτε τὸ πλῆθος τῶν Θεσσαλῶν εὖνον ὑπῆρχεν». Πausανίας, III, 9, 13: «ἦν δὲ τι εὐνοίας ἐκ παλαιοῦ καὶ εἰς τὴν πόλιν αὐτοῖς τὴν Αθηναίων»

⁷⁴ Θουκυδίδης, IV, 78: «πρὶν τι πλεον ζυστῆναι τὸ κωλύσον, ἐχώρει οὐδὲν ἐπισχῶν δρόμῳ». Θουκυδίδης, IV, 79: «τούτῳ τῷ τρόπῳ Βρασίδα Θεσσαλίαν φθάσας διέδραμε πρὶν τινα κωλύειν παρασκευάσασθαι»

ποταμό⁷⁵. Εάν η Θεσσαλία δεν είχε ολιγαρχικό πολίτευμα, ο Βρασίδας δε θα είχε διασχίσει τη χώρα.⁷⁶

Το επόμενο γεγονός σχετίζεται με την εκστρατεία του Νικία στη Θράκη το 424- 423 π.Χ. Ο βασιλιάς της Μακεδονίας Περδίκκας κατόρθωσε με τους προσωπικούς επιφανέστατους φίλους του σε διάφορες θεσσαλικές πόλεις να ασκήσει επιρροή και να ανακόψει το 423 π.Χ. την αποστολή πελοποννησιακών ενισχύσεων στο Βρασίδα, με τον οποίο είχε έρθει σε ρήξη.⁷⁷ Οι Θεσσαλοί απαγόρευσαν τη διέλευση του σπαρτιατικού εφεδρικού σώματος αλλά επέτρεψαν στους τρεις στρατηγούς του να κατευθυνθούν προς το βορρά.

Στη Λάρισα, επικρατούσαν δύο αντίπαλες «στάσεις» ολιγαρχικού χαρακτήρα την εποχή του Πελοποννησιακού πολέμου.⁷⁸ Σχετίζονταν με τα ισχυρότερα αριστοκρατικά γένη και εξυπηρετούσαν πολιτικές επιδιώξεις μέσα από οξύτατες διαμάχες. Ο Αριστοτέλης⁷⁹ αναφέρει ότι οι πολιτικοί άρχοντες των Λαρισαίων, οι «πολιτοφύλακες», μέσα από τη δημαγωγική τους δράση προκαλούσαν σοβαρούς κλονισμούς στο ολιγαρχικό πολίτευμα που επικρατούσε.

Στα τέλη, λοιπόν, του 5^{ου} αιώνα π.Χ. είναι χαρακτηριστικός ο ανταγωνισμός μεταξύ των πόλεων αλλά και των αριστοκρατικών οίκων της Θεσσαλίας. Το αποτέλεσμα ήταν μεγάλες και σφοδρές πολεμικές συγκρούσεις. Τα αντιμαχόμενα στρατόπεδα ζητούσαν την ενίσχυση εξωτερικών δυνάμεων. Παρατηρούνται συνεχείς και αλληπάλληλες στρατιωτικές επεμβάσεις των μεγάλων ελληνικών δυνάμεων του νότου και του βορρά. Αυτή η κινητοποίηση απέβη μοιραία για τους Θεσσαλούς και είχε ως επακόλουθο την πλήρη και οριστική απώλεια της εθνικής και πολιτικής τους ανεξαρτησίας στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Χαρακτηριστικός είναι ο ανταγωνισμός μεταξύ της Λάρισας και των Φερών. Τα βαθύτερα αίτια ήταν οικονομικά. Οι Φερές είχαν κυριαρχήσει απόλυτα στην περιοχή των Παγασών, οι οποίες ανέκαθεν αποτελούσαν το μόνο λιμάνι για την εξαγωγή των σιτηρών

⁷⁵ Θουκυδίδης, IV, 78: «ἐπεὶ καὶ τότε πορευομένων αὐτῶ ἀπαντήσαντες ἄλλοι τῶν τάναντία τούτοις βουλομένων ἐπὶ τῷ Ἐνπιεὶ ποταμῷ ἐκάλουν καὶ ἀδικεῖν ἔφασαν ἄνευ τοῦ πάντων κοινοῦ πορευόμενον»

⁷⁶ Θουκυδίδης, IV, 78: «ὥστε εἰ μὴ δυναστεία μᾶλλον ἢ ἰσονομία ἐχρῶντο τὸ ἐγχώριον οἱ Θεσσαλοὶ, οὐκ ἂν ποτε προῆλθεν»

⁷⁷ Θουκυδίδης, IV, 132: «ὁ δὲ Περδίκκας...οὐκέτι βουλόμενος Πελοποννησίους εἰς τὴν αὐτοῦ ἀφικνεῖσθαι, παρασκευάσας τοὺς ἐν Θεσσαλίᾳ ξένους, χρώμενος αἰεὶ τοῖς πρώτοις, διεκάλωσε τὸ στράτευμα καὶ τὴν παρασκευὴν, ὥστε μηδὲ πειρᾶσθαι Θεσσαλῶν»

⁷⁸ Θουκυδίδης, II, 22: «ἤγοῦντο δὲ αὐτῶν ἐκ μὲν Λαρίσης Πολυμήδης καὶ Αριστόνους, ἀπὸ τῆς στάσεως ἐκότερος»

⁷⁹ Πολιτικά, V, 5: «κινεῖνται δὲ αἱ ὀλιγαρχίαι ἐξ αὐτῶν καὶ διὰ φιλονεικίαν δημαγωγούντων...ἢ ὅταν τὸν ὄχλον δημαγωγῶσιν οἱ ἐν τῇ ὀλιγαρχίᾳ ὄντες οἷον ἐν Λαρίσῃ οἱ πολιτοφύλακες, διὰ τὸ αἰρεῖσθαι αὐτούς, τὸν ὄχλον ἐδημαγωγῶν»

της Πελασγιώτιδας και κατέστησαν την πόλη επίνειό τους, βλάπτοντας τα οικονομικά συμφέροντα της Λάρισας.⁸⁰ Δεύτερος λόγος είναι η μεγάλη οικονομική ανάπτυξη των δυο πόλεων, οι οποίες επιθυμούσαν να επεκτείνουν ολοένα και περισσότερο την κυριαρχία τους. Τέλος, βασικός λόγος των συγκρούσεων ήταν η τάση των Φερών να επεκτείνουν την οικονομική επιρροή τους στα εύφορα πεδία του ανατολικού λεκανοπεδίου του Πηνειού και η μεγάλη φιλοδοξία τους να κυριαρχήσουν πολιτικά σε ολόκληρη τη Θεσσαλία με την υποδούλωση της ισχυρής Λάρισας.

Είναι αξιοσημείωτες και οι κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις των δυο πόλεων. Στις Φερές επικρατούσε τυραννικό καθεστώς, το οποίο αντικατέστησε την αριστοκρατία στη νότια Πελασγιώτιδα. Στηριζόταν κατά κύριο λόγο στα κατώτερα λαϊκά κοινωνικά στρώματα, στα οποία πρότεινε κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, και υποδαύλιζε σε ολόκληρο το θεσσαλικό χώρο τα επαναστατικά δημοκρατικά κινήματα.⁸¹ Το πολίτευμα της Λάρισας στα τέλη του αιώνα άρχισε να εκδημοκρατίζεται.

Η πρώτη μεγάλη σύγκρουση μεταξύ της Λάρισας και των Φερών έλαβε χώρα το Σεπτέμβριο του 404 π.Χ.⁸² Ο Φεραίος τύραννος Λυκόφρων φιλοδοξούσε να επεκτείνει την κυριαρχία του σε ολόκληρη τη Θεσσαλία και ήρθε αντιμέτωπος όχι μόνο με τους Λαρισαίους αλλά και με όλους τους Θεσσαλούς. Η μάχη έλαβε χώρα στην πεδιάδα μεταξύ της Λάρισας και των Φερών και κατέληξε σε νίκη των Φεραίων. Η φεραϊκή επικυριαρχία στη Λάρισα διήρκησε από το 404 π.Χ. μέχρι το 357 π.Χ.

Το 402 π.Χ. η Λάρισα μαστίζεται από εμφύλιες συγκρούσεις. Ο Αλευάδης Αρίστιππος κατέφυγε στη συνδρομή των Περσών με σκοπό να καταλάβει την πολιτική εξουσία στη Λάρισα. Τελικά, τα κατάφερε και επανέφερε το παλαιό καθεστώς.

Τον διαδέχθηκε στην πολιτική εξουσία ο Αλευάδης Μήδιος, ο οποίος «έδυνάστευεν»⁸³ στην πόλη το έτος 395 π.Χ. Αυτή την περίοδο, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στη Λάρισα και τις Φερές αποκτά πάλι μεγάλη ένταση. Διεξήγαγε πόλεμο εναντίον του Λυκόφρονα, μόνο που αυτή τη φορά η σύγκρουση αποκτά πανελλήνιο χαρακτήρα. Οι Φερές ζήτησαν τη βοήθεια της Σπάρτης και η Λάρισα τη βοήθεια του Κοινού των Βοιωτών⁸⁴, το οποίο ήταν αντίπαλο της Σπάρτης. Με αυτό τον τρόπο η Θεσσαλία μεταβλήθηκε σε πεδίο

⁸⁰ Αξενίδης 1947α, 125

⁸¹ Πλούταρχος, VI. Ξενοφών, *Ελληνικά*, II, 3, 36: «ἐν Θετταλίᾳ μετὰ Προμηθέως δημοκρατίαν κατασκεύαζε καὶ τοὺς πενέστας ὤπλιζεν ἐπὶ τοὺς δεσπότας»

⁸² Ξενοφών, *Ελληνικά*, II, 3, 4: «Κατὰ δὲ τοῦτον τὸν καιρὸν περὶ ἡλίου ἔκλειψιν Λυκόφρων ὁ Φεραῖος, βουλόμενος ἄρξαι ὅλης τῆς Θετταλίας, τοὺς ἐναντιομένους αὐτῷ τῶν Θετταλῶν, Λαρισαίους τε καὶ ἄλλους, μάχη ἐνίκησε καὶ πολλοὺς ἀπέκτεινεν.»

⁸³ Διόδωρος, IXV, 82, 5

⁸⁴ Ξενοφών, *Ελληνικά*, III, 5 και IV, 2

πολιτικής και στρατιωτικής δράσης, όπου ανταγωνίζονταν οι μεγαλύτερες δυνάμεις της νότιας Ελλάδας. Επιζητούσαν με κάθε τρόπο να εκμεταλλευθούν τις εσωτερικές αδυναμίες και τους εμφύλιους πολέμους της Θεσσαλίας με σκοπό την επέκταση και την εδραίωση των ηγεμονιών τους στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα. Παρόλα αυτά, η Λάρισα κατάφερε να επιβληθεί και απέκτησε το παλιό κύρος και την ισχύ της και αποτέλεσε κέντρο πολιτικής και διπλωματικής δράσης.

Σημαντική προσωπικότητα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. υπήρξε ο Ιάσων, τύραννος των Φερών (380- 370 π.Χ.). Διάδοχος, ίσως και γιος, του Λυκόφρονα κατόρθωσε να επιβληθεί σε ολόκληρη τη Θεσσαλία και αναγνωρίστηκε ως ταγός. Συνεργάστηκε και συμμάχησε με τον Πολυδάμαντα της Φαρσάλου, τον Αλκέτα της Ηπείρου και τον Αμύντα Γ' της Μακεδονίας.

Με στρατιωτική βία αλλά και διπλωματική δεξιότητα, συνένωσε ολόκληρη τη Θεσσαλία υπό την πολιτική του ηγεμονία και δημιούργησε ενιαίο και ισχυρό θεσσαλικό κράτος. Έθεσε τέλος στους εμφυλίους πολέμους και τις συγκρούσεις. Αποτέλεσε ισχυρό παράγοντα και ρυθμιστή της πολιτικής και στρατιωτικής δράσης σε ολόκληρη την Ελλάδα. Προσπάθησε να θέσει ισορροπία στη συμμαχία με τους Βοιωτούς και τους Σπαρτιάτες. Το όνομά του αναφέρεται στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία (375 π.Χ.). Σκόπευε να ναυπηγήσει πολεμικό στόλο χρησιμοποιώντας ξυλεία από τη Μακεδονία και να δημιουργήσει στρατό από την αγροτική τάξη των πενεστών, με απώτερο στόχο να συντρίψει οριστικά τη ναυτική δύναμη των Αθηναίων, οι οποίοι ζητούσαν φιλία και συμμαχία με τους Φεραίους, μπροστά στην προκείμενη καταστροφή.⁸⁵

Οι Παγασές βρίσκονται υπό την εξάρτηση των Φερών ως επίνειό τους(περίοδος της εξουσίας του Ιάσωνα και των διαδόχων του).⁸⁶ Οι σχέσεις τους, όμως, με τις Φερές διαφωτίζονται καλύτερα από τον Πολύαινο.⁸⁷

Είχε μεγαλεπήβολα σχέδια και απέβλεπε στην ένωση όλων των Ελλήνων και σε κοινή εκστρατεία κατά των Περσών, ιδέα που υποστήριζε και ο ρήτορας Ισοκράτης. Άφησε εποχή ο μεγάλος αριθμός ζώων που έστειλε στα Πύθια για θυσία το 370 π.Χ., ενώ παράλληλα κινητοποίησε το στρατό του με σκοπό τον έλεγχο της Αμφικτιονίας. Δυστυχώς την ίδια χρονιά δολοφονήθηκε.

Στον τομέα της διοίκησης, η ταγεία του παρουσιάζει πολλά προοδευτικά χαρακτηριστικά. Άφησε περιθώριο στις θεσσαλικές πόλεις για οικονομική και πολιτική

⁸⁵ Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI, 1, 10- 11 και VI, 4, 21

⁸⁶ Θεόπομπος, *FGrHist*, 115, fgt. 53. Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, VI, 1, 6 και 2, 1. Στράβων, IX, 5, 15

⁸⁷ Πολύαινος, VII, 6

αυτοδιοίκηση.⁸⁸ Αντικατέστησε την παλαιότερη διαίρεση της χώρας κατά «κλήρους» σε «πόλεις».⁸⁹ Αντικατέστησε τις τετραρχίες με τις περιοχές των σημαντικότερων πόλεων στη διοίκηση του θεσσαλικού κράτους. Οι περιοχές αυτές είχαν ως πολιτικά και διοικητικά κέντρα τις σημαντικότερες θεσσαλικές πόλεις. Αυτός ο διαχωρισμός δεν παρουσίαζε μόνο περιορισμένο στρατιωτικό χαρακτήρα αλλά αποτελούσε και τη βάση του διοικητικού συστήματός του. Ο Ιάσων κατανόησε ότι η κοινωνική και οικονομική εξέλιξη της Θεσσαλίας απαιτούσε βασική αναπροσαρμογή του παλαιού συστήματος μπροστά στις νέες συνθήκες που διαμορφώθηκαν.

Τον Ιάσωνα διαδέχθηκαν τα αδέρφια του, Πολύδωρος και Πολύφρονας, οι οποίοι είχαν επίσης βίαιο τέλος, για να επικρατήσει ο γιος του Πολυδώρου Αλέξανδρος (369- 358 π.Χ.). Οι συγκρούσεις και τα αιματηρά γεγονότα συνεχίστηκαν. Οι θεσσαλικές πόλεις αρνήθηκαν να υποταχθούν στην ηγεμονία των Φερών, την περίοδο μάλιστα που δεν είχε ισχυρό ηγέτη. Για να αντισταθούν, επικαλέστηκαν τη βοήθεια του Αλέξανδρου Β' της Μακεδονίας, ο οποίος έσπευσε πρόθυμα, αλλά κράτησε τις πόλεις που απέσπασε από τον Αλέξανδρο των Φερών, όπως τη Λάρισα και την Κρανώνα. Η πρόθεσή τους, όμως, δεν ήταν να ανταλλάξουν έναν εγχώριο με έναν ξένο ηγεμόνα και κάλεσαν για βοήθεια τους Βοιωτούς εναντίον και των δυο ηγεμόνων. Οι Βοιωτοί ήθελαν να παρεμποδίσουν τη νέα ένωση υπό έναν ηγεμόνα και έστειλαν το Θηβαίο Πελοπίδα, που επεβλήθη και κατέβαλε υπό την κηδεμονία των Θηβαίων τη Λάρισα και άλλες πόλεις στα βόρεια της Θεσσαλίας. Στη Φάρσαλο αιχμαλωτίστηκε από τον Αλέξανδρο των Φερών, σύμμαχο των Αθηναίων και προσάρτησε την Αχαΐα Φθιώτιδα, τη μισή Μαγνησία και μεγάλο τμήμα της Πελασγιώτιδας. Το 368 π.Χ., οι Βοιωτοί έστειλαν στρατό για την απελευθέρωση του στρατηγού τους αλλά οι Αθηναίοι τους αντιμετώπισαν και αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν. Ο Πελοπίδας ελευθερώθηκε από τον Επαμεινώνδα κατόπιν διαπραγματεύσεων το 367 π.Χ. στη δεύτερη εισβολή στη Θεσσαλία.

Το 364 π.Χ. έλαβε χώρα η μάχη στις Κυνός Κεφαλές. Μονάδες του θεσσαλικού Κοινού ενώθηκαν με τους Θηβαίους για να αντιμετωπίσουν τον Αλέξανδρο των Φερών. Ο Αλέξανδρος ηττήθηκε και ο Πελοπίδας σκοτώθηκε στη μάχη. Οι Θεσσαλοί θρήνησαν τον Πελοπίδα και έστησαν το άγαλμά του στους Δελφούς. Το 363 π.Χ. Θεσσαλοί και Βοιωτοί συνέτριψαν τον Αλέξανδρο των Φερών ως εκδίκηση για το θάνατο του Πελοπίδα. Ο Αλέξανδρος αναγκάστηκε να παραιτηθεί όλων των κτήσεων του εκτός των Φερών και να υποκύψει στην ηγεμονία των Θηβαίων. Ο ίδιος δολοφονήθηκε το 358 π.Χ.

⁸⁸ Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI, 4, 29. Διόδωρος, XV, 60, 5

⁸⁹ Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI, 1, 19

Την περίοδο από το 370 π.Χ. έως το 360 π.Χ. ο Αλέξανδρος των Φερών ίδρυσε ξανά το «Κοινό των Θεσσαλών», το οποίο αποτελούσε αναβίωση του παλαιότερου συστήματος, στα πρότυπα του «Κοινού των Βοιωτών». Η Θήβα, και πιο συγκεκριμένα ο Πελοπίδας, περιορίστηκε να υποστηρίξει και να επικυρώσει την ίδρυσή της. Η χώρα διαιρέθηκε σε τέσσερις πολιτικές ενότητες, αντίστοιχες με τις τετραρχίες ή τετράδες. Διοικητής κάθε τετραρχίας ήταν ο «πολέμαρχος»- όρος που αντικατέστησε τον «τετράρχη»- με ένα επιτελείο κατώτερων αξιωματικών του ιππικού («ίππαρχοι») και του πεζικού («πέζαρχοι»). Επικεφαλής ολόκληρης της ομοσπονδίας ήταν ο «άρχων», ο οποίος δεν πρέπει να ήταν ισόβιος. Σε αθηναϊκή επιγραφή⁹⁰, η οποία περιέχει σύμφωνο φιλίας και συμμαχίας με τους Αθηναίους, αναφέρεται ως επικεφαλής των διαφόρων αρχόντων του Κοινού, οι οποίοι επρόκειτο να το επισφραγίσουν με επίσημο όρκο ως εκπρόσωποι των Θεσσαλών. Συνήφθη κλειστή αμυντική και επιθετική συμμαχία και οι Θεσσαλοί αναλάμβαναν την υποχρέωση να μη σταματήσουν τον πόλεμο με τον Αλέξανδρο χωριστά από τους Αθηναίους, ούτε και οι Αθηναίοι από την πλευρά τους χωριστά από τον άρχοντα και το Κοινό των Θεσσαλών. Η δικαιοδοσία τους ήταν ευρύτατη, εάν τους αντιπαραβάλλουμε με τους «Βοιωτάρχες» του «Κοινού των Βοιωτών». Η οργάνωση του Κοινού είχε στρατιωτική μορφή. Αργότερα, ο Φίλιππος Β΄ και ο Μέγας Αλέξανδρος εξελέγησαν ισόβιοι άρχοντές του.⁹¹ Στις συνελεύσεις του Κοινού εξέλεγαν τους άρχοντες και ασχολούνταν με τα σημαντικά εθνικά ζητήματα, τα οποία επηρέαζαν ολόκληρη τη Θεσσαλία, όπως η κήρυξη πόλεμου, η σύναψη συμμαχίας και η συνομολόγηση ειρήνης.⁹²

Στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ., οι πολιτικές συνθήκες στη Θεσσαλία μεταβλήθηκαν ριζικά. Την εποχή της βοιωτικής κυριαρχίας (363-352 π.Χ.), η Μαγνησία απαγκιστρώθηκε από τους Θεσσαλούς για να παραδοθεί στο Φίλιππο Β΄ της Μακεδονίας, όταν ενοποίησε τις ελληνικές πόλεις κατά των Περσών. Οι ευγενείς της Θεσσαλίας, και πιο συγκεκριμένα οι Αλευάδες, δεν μπορούσαν πλέον να απαλλαγούν από τις πιέσεις της φεραϊκής ηγεμονίας στηριζόμενοι μόνο στις δυνάμεις τους και αναζητούσαν συμμάχους. Στη νότια Ελλάδα δε βρήκαν την ανάλογη υποστήριξη, καθώς τόσο οι Θηβαίοι όσο και οι Αθηναίοι ήταν απασχολημένοι με την εμπλοκή τους σε σφοδρές και αδιάλειπτες πολεμικές συγκρούσεις.

⁹⁰ IG, II- III, P. I, 116, στ. 23 κ.ε.

⁹¹ Διόδωρος, XVII, 4, 1. Ιουστίνος, XI, 3, 2

⁹² Αισχίνης, *Κατὰ Κτησιφώντος*, III, 161: «ἤδη δ' ἐψηφισμένων Θεσσαλῶν ἐπιστρατεύειν ἐπὶ τὴν ὑμετέραν πόλιν». Δημοσθένης, *Ὀλυνθιακός I*, 22: «καὶ γὰρ Παγασὰς ἀπαιτεῖν αὐτὸν εἰσὶν ἐψηφισμένοι». Δημοσθένης, *Ὀλυνθιακός II*, 11

Απευθύνθηκαν στους Μακεδόνες ζητώντας ενεργή επέμβαση και επίλυση του ζητήματος.⁹³ Ο Φίλιππος Β' βρισκόταν σε περίοδο ακμής και τους υποστήριξε θερμά. Η επέμβασή του έλαβε χώρα στις αρχές της βασιλείας του το 358/7 π.Χ. λίγο μετά τη δολοφονία του Αλεξάνδρου των Φερών.⁹⁴ Απέκτησε απελευθερωτικό χαρακτήρα για τους Θεσσαλούς και ο Φίλιππος τα κατάφερε με διπλωματία.⁹⁵ Αυτή την περίοδο πρέπει να παντρεύτηκε τη Λαρισαία Φίλινα⁹⁶, με την οποία απέκτησε τον Αριδαίο, ο οποίος διαδέχθηκε το Μέγα Αλέξανδρο μετά το θάνατό του αλλά δολοφονήθηκε κατόπιν διαταγής της Ολυμπιάδας. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει τόσο τις πολιτικές του ικανότητες όσο και την εξυπνάδα και ευστροφία του, στην προσπάθειά του να αποκτήσει την εύνοια των Θεσσαλών και να σταθεροποιήσει την πολιτική εξουσία και επιρροή του.⁹⁷ Η Λάρισα αποτέλεσε το κέντρο της πολιτικής και στρατιωτικής δράσης του Μακεδόνα βασιλιά.⁹⁸

Κάτι αντίστοιχο συνέβη το 352 π.Χ. με τον πέμπτο γάμο του με τη Φεραία Νικησίπολη, με την οποία απέκτησε τη Θεσσαλονίκη. Την ίδια χρονιά πραγματοποιείται η δεύτερη εκστρατεία του Φιλίππου Β' στη Θεσσαλία κατά τη διάρκεια του Γ' Ιερού πολέμου. Εκείνη τη χρονική περίοδο βρίσκονται σε διένεξη οι Φωκείς εναντίον των Βοιωτών και των Θεσσαλών με βασικό πρόβλημα την κηδεμονία της δελφικής αμφικτιονίας και έμμεσα την ηγεμονία ολόκληρης της κεντρικής Ελλάδας. Ο πόλεμος άρχισε να παίρνει μεγάλες διαστάσεις με την εξάπλωσή του στη Θεσσαλία και οι Αλευάδες κατέφυγαν ακόμα μια φορά στην αρωγή του Φιλίππου Β', καθώς η Βοιωτία ήταν εξασθενημένη από τις συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις. Ο Φίλιππος Β' νίκησε τους Φωκείς στη μάχη στο Κρόκιο πεδίο της Αχαΐας Φθιώτιδας (άνοιξη του 352 π.Χ.) και πολιόρκησε τις Φερές, τις οποίες υπεράσπιζαν

⁹³ Διόδωρος, XVI, 14 κ.ε.: «οἱ δ' Ἀλευάδαι καλούμενοι παρὰ τοῖς Θετταλοῖς, δι' εὐγένειαν δὲ ἀξίωμα ἔχοντες περιβόητον, ἀντέπραπτον τοῖς τυράννοις. Οὐκ ὄντες δὲ καθ' ἑαυτοὺς ἀξιώμαχοι προσελάβοντο Φίλιππον σύμμαχον τὸν Μακεδόνων βασιλέα.». Πολύαινος, IV, 2, 19

⁹⁴ Διόδωρος, XVI, 14, 1- 2. *Κόωνος διηγήσεις*, *FGrHist*, I, 26, I L. Ακολούθησε το παράδειγμα του Αλέξανδρου Β' (Διόδωρος, XV, 61, 2- 5), του Αρχέλαου (*Ηρώδου περί πολιτείας*, 5- 18, 33) και του Αμύντα.

⁹⁵ Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, IV, 2, 9: «Φίλιππος, ποθὼν κτήσασθαι Θεσσαλίαν, αὐτὸς φανερώς μὲν οὐκ ἐπολέμει Θεσσαλοῖς. Πελινναίων δὲ πολεμούντων...ἀεὶ προσεβοήθει τοῖς καλοῦσιν. Νικῶν δὲ οὐκ ἀναστάτους ἐποίει τοὺς ἡττημένους ὄπλα οὐ παρηρεῖτο τείχη οὐ κατέβαλλε. Τὰς στάσεις ἔτρεφε μᾶλλον ἢ ἔλυνεν τῶν ἀσθενεστέρων ἐπεμελεῖτο τοὺς δυνατωτέρους καθήρει τοῖς δήμοις φίλος ἦν τοὺς δημαγωγούς ἐθεράπευεν. Τούτοις τοῖς στρατηγήμασι Φίλιππος ἐκράτησε Θεσσαλίας, οὐ τοῖς ὄπλοις.»

⁹⁶ Αθήναιος, 13, 40: «Φιλίππου τοῦ Μακεδόνας αὐξήσαντος Φιλίναν τὴν ὄρχηστρίδα, ἐξ ἧς καὶ γενήσασαι Ἀρριδαῖον τὸν μετ' Ἀλέξανδρον βασιλεύσαντα». Πτολεμαῖος, *FGrHist*, III, 67. Ιουστίνος, IX, 8, 2 όπου η Φίλινα αναφέρεται ως *saltatrix* (πόρνη) και XIII, 2, 11 όπου αναφέρεται ως *Larisaeum scortum* (ορχηστρίδα): «Ptolemaeus cusabat regem Aridaeum non propter modo sordes, quod ex Larisaeo scorto nasceretur.»

⁹⁷ Αθήναιος, XIII, 5: «Οἰκειώσασθαι δὲ θέλων καὶ τὸ τῶν Θετταλῶν ἔθνος, ἐπαιδοποιήσατο ἐκ δύο Θετταλίδων γυναικῶν.»

⁹⁸ Διόδωρος, XVI, 14

ο Λυκόφρων και ο Πειθόλαος.⁹⁹ Ο Φίλιππος Β' πέτυχε την παράδοση των Φερών με συμφωνία και ευνοϊκούς όρους για τους πολιορκημένους τυράννους (καλοκαίρι του 352 π.Χ.). Προφανώς για να προβάλλει τη συνθήκη με τους Φεραίους και να τονώσει τους δεσμούς του με την πόλη, νυμφεύθηκε τη Νικησίπολη¹⁰⁰, ανιψιά του τυράννου των Φερών Ιάσονα. Σύμφωνα με τον Αξενίδη¹⁰¹, σκοπός του ήταν με αυτή την κίνησή του να προσδώσει φιλικό τόνο στην κατάκτηση των Φερών και να προσεταιρισθεί το λαό τους, σύμφωνα με το πρόγραμμα που είχε ακολουθήσει από τις πρώτες ημέρες της στρατιωτικής και πολιτικής του σταδιοδρομίας.

Ο ίδιος, τότε, ορίστηκε αρχιστράτηγος του θεσσαλικού στρατού¹⁰² και κύριος της Θεσσαλίας. Ανέλαβε την οικονομική εκμετάλλευση των αγορών και των λιμένων της Θεσσαλίας.¹⁰³ Κατασκεύασε οχυρωματικά έργα και εγκαθίδρυσε μόνιμες μακεδονικές φρουρές στη Μαγνησία και το 345/4 π.Χ. στις Φερές. Απέσπασε επίσημα την Περραιβία από τη Λάρισα και τη Μαγνησία και την Αχαΐα Φθιώτιδα από τις Φερές και τις ανακήρυξε ανεξάρτητες και συμμάχους του. Εξελέγη νόμιμα άρχων του Κοινού των Θεσσαλών¹⁰⁴ και το αναδιοργάνωσε με βάση τα πολιτικά και στρατιωτικά του συμφέροντα. Επανίδρυσε σε νέα μορφή τις τετραρχίες¹⁰⁵ επειδή το σύστημα των δεκαδαρχιών¹⁰⁶ δεν απέδωσε και εισήγαγε οικονομικές μεταβολές. Η Θεσσαλία εμφανίζεται στο εξής χωρισμένη σε τέσσερις περιφέρειες, κάθε μια από τις οποίες είχε ένα κέντρο και επικεφαλής έναν τετράρχη διορισμένο με την έγκριση του Φιλίππου ώστε να εξυπηρετεί απόλυτα τα κυριαρχικά συμφέροντα της Μακεδονίας στη Θεσσαλία. Με αυτό τον τρόπο χάθηκε η εθνική ανεξαρτησία και η πολιτική ελευθερία των Θεσσαλών και περιορίστηκε η αυτονομία των θεσσαλικών πόλεων.¹⁰⁷ Μέχρι τη μάχη στις Κυνός Κεφαλές (197 π.Χ.) η Θεσσαλία παραμένει στενά εξαρτημένη από τη Μακεδονία και τους ηγεμονικούς οίκους των Αργεαδών και των Αντιγονιδών.

⁹⁹ Διόδωρος, XVI, 14, 2/ 35, 4- 6/ 37, 3 και 61, 2. Δημοσθένης, *Περί του Στεφάνου*, XIX, 319. Πausανίας, X, 2, 5. Ιουστίνος, VIII, 2, 1- 6

¹⁰⁰ Πλούταρχος, *Ηθικά*, 140, F33, Την κατηγορούσαν ότι του έκανε μάγια, επειδή οι Θεσσαλές ήταν φημισμένες μάγισσες (Béquignon 1937, 19)

¹⁰¹ Αξενίδης 1949, 11

¹⁰² Δημοσθένης, *Περί των εν Χερρονήσω*, VIII, 14: «νυνί δύναμιν μεγάλην εκείνος ἔχων ἐν Θράκη διατρίβει καὶ μεταπέμπεται πολλήν, ὡς φασιν οἱ παρόντες, ἀπὸ Μακεδονίας καὶ Θετταλίας»

¹⁰³ Δημοσθένης, *Ολυνθιακός Α'*, I, 22. Δημοσθένης, *Κατὰ Φιλίππου Β'*, VI, 22. Ιουστίνος, XI, 3, 2

¹⁰⁴ Διόδωρος, XVII, 4. Ιουστίνος, XI, 3, 2

¹⁰⁵ Δημοσθένης, *Κατὰ Φιλίππου Β'*, VI, 22. Δημοσθένης, *Κατὰ Φιλίππου Γ'*, IX, 26 και 33. Δημοσθένης, *Περί του Στεφάνου*, XVII, 48. Διόδωρος, XVI, 38, 1.

¹⁰⁶ Δημοσθένης, *Κατὰ Φιλίππου Β'*, VI, 22: «ἄρ' οἴεσθ', ἔφην, ὅτ' αὐτοῖς τοὺς τυράννους ἐξέβαλλε καὶ πάλιν Νίκαιαν καὶ Μαγνησίαν ἐδίδου, προσδοκᾶν τὴν καθεστῶσαν νῦν δεκαδαρχίαν ἔσεσθαι παρ' αὐτοῖς;»

¹⁰⁷ Δημοσθένης, *Κατὰ Φιλίππου Γ'*, IX, 26. Πολύβιος, IV, 76, 2. Αθήναιος, VI, 249c

Χαρακτηριστικό της περιόδου είναι και οι πολιτογραφήσεις ξένων και η εγγραφή των μετοίκων στους καταλόγους των ελεύθερων πολιτών της Λάρισας, γεγονότα στα οποία αναφερόμαστε σε άλλα κεφάλαια.

Μετά τη μακεδονική κυριαρχία, η Λάρισα άρχισε να χάνει την ηγεμονική αίγλη της και εισήλθε σε μια περίοδο οικονομικής και πολιτικής παρακμής. Από το 346 π.Χ. έως το 323 π.Χ. συγκρούεται με τη Φάρσαλο, η οποία εδώ και χρόνια επιθυμεί να αποκτήσει κυρίαρχο ρόλο όχι μόνο στην ταγεία αλλά και σε ολόκληρη τη Θεσσαλία. Η Φάρσαλος κατάφερε να καταλάβει την πρώτη πολιτική και στρατιωτική θέση στη Θεσσαλία. Η Λάρισα αυτή την περίοδο είχε συνάψει φιλικές σχέσεις σε ευρεία έκταση, όχι μόνο στην ηπειρωτική αλλά και τη νησιωτική και αποικιακή Ελλάδα της Μικράς Ασίας, κάτω από την επίδραση της νέας πολιτικής κατάστασης που είχε διαμορφωθεί.

Ο Μέγας Αλέξανδρος εξασφάλισε τον έλεγχο των νευραλγικών θέσεων μέσα στον ελλαδικό χώρο. Στη Θεσσαλία, ανανέωσε τη συμφωνία με τα ίδια δικαιώματα που είχε ο Φίλιππος και ορίστηκε άρχων του Κοινού των Θεσσαλών. Στην εκστρατεία του στην Ασία, το 334 π.Χ., χρησιμοποίησε το θεσσαλικό ιππικό και στο επιστημονικό επιτελείο του περιέλαβε αρκετούς Θεσσαλούς, όπως το μηχανικό Διάδη, το γεωγράφο Μήδιο, τον ιστορικό Κύρσιλο και τον ιδρυτή της Αρμενίας, Αρμενο.

Ελληνιστική περίοδος

Μετά το θάνατο του Μεγάλου Αλεξάνδρου, το 323 π.Χ., οι Θεσσαλοί ακολούθησαν την αντιμακεδονική πολιτική του Αθηναίου Λεωσθένη και το ιππικό τους έλαβε μέρος στο Λαμιακό Πόλεμο, το 323- 322 π.Χ. Αλλά το 321 π.Χ. επεβλήθη ο Μακεδόνας στρατηγός Πολυσπέρχων και η Θεσσαλία έμεινε στο πλευρό των Μακεδόνων έως τη Ρωμαιοκρατία (197 π.Χ.).

Με την παγίωση των ελληνιστικών δυναστικών κρατών (301 π.Χ.- 281 π.Χ.), ο Δημήτριος έγινε κύριος της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και μεγάλων τμημάτων της Πελοποννήσου και ηγεμόνας της ομοσπονδίας των Νησιωτών. Οι πλουτοπαραγωγικές πηγές και οι πολεμικές δυνάμεις του ήταν πολύ μεγαλύτερες από τις αντίστοιχες του Φιλίππου Β' και του Μεγάλου Αλεξάνδρου πριν την εκστρατεία του στη Μικρά Ασία. Στο κέντρο της επικράτειάς του, ίδρυσε το 293 π.Χ. μια νέα μεγάλη πρωτεύουσα, τη Δημητριάδα, «συνοικίζοντας» τα μικρά ή μεγάλα παρακμασμένα πολίσματα. Ορίστηκε σε θέση στρατηγικής σημασίας και αποτελούσε ισχυρό στρατιωτικό σταθμό, από όπου επόπτευαν όλη τη Θεσσαλία. Γρήγορα εξελίχθηκε σε σπουδαίο εμπορικό κέντρο, όπως ήταν οι Παγασές παλαιότερα. Οι Παγασές αποτελούσαν το βόρειο λιμάνι της Δημητριάδας. Η

παρουσία Παγασαίων σε ελληνιστική επιγραφή του Κοινού των Μαγνητών θα πρέπει να θεωρηθεί ότι δηλώνει την καταγωγή ομάδας κατοίκων της Δημητριάδας στα πλαίσια της οργάνωσής της μετά το συνοικισμό της και όχι κατοίκων μιας αυτόνομης πόλης. Η πόλη της Δημητριάδας έγινε οικονομικό κέντρο και στρατιωτικό φυλάκιο των Μακεδόνων. Χαρακτηριστικά ήταν τα τείχη της πόλης, τα οποία αποτέλεσαν λαμπρό δείγμα της ελληνιστικής οχυρωματικής τεχνολογίας.¹⁰⁸ Ο Δημήτριος δεν είχε πολιτική διορατικότητα και δεν κατάφερε να εκμεταλλευθεί τα μεγάλα πλεονεκτήματα της θέσης του.

Οι Θεσσαλοί επιχείρησαν αρκετές φορές να αποσπαστούν από τους Μακεδόνες, όπως 278 π.Χ., με την αποτυχημένη εισβολή των Γαλατών του Βρέννου. Όταν έγινε βασιλιάς ο γιος του Δημητρίου, Αντίγονος Γονατάς, το 277 π.Χ., επανέφερε την τάξη.

Την εποχή μετά το θάνατο του Δημητρίου Β' (229 π.Χ.), στον ελλαδικό χώρο παρατηρείται το αποκορύφωμα της δύναμης της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Η Αιτωλική Συμπολιτεία περιλάμβανε τα εδάφη από το Ιόνιο μέχρι το Αιγαίο πέλαγος καταλαμβάνοντας ολόκληρη την Κεντρική Ελλάδα. Είχαν δημιουργήσει ναυτικές βάσεις στα πελάγη και τα πλοία τους δρούσαν σε όλα τα παράλια. Η Μακεδονία είχε υπό τον έλεγχό της τη Δημητριάδα, την Εύβοια και μερικά από τα νησιά των Κυκλάδων.

Το 225/4 π.Χ. ο Άρατος, ως πολιτικός αρχηγός της Αχαϊκής Συμπολιτείας, έκανε στροφή στην εξωτερική πολιτική του, με σκοπό να ανακόψει την ανάπτυξη και την κυριαρχία της Σπάρτης. Συνθηκολόγησε ως στρατηγός αυτοκράτωρ με τον Αντίγονο Δώσωνα¹⁰⁹, με τίμημα την επιστροφή της Κορίνθου, που είχε καταληφθεί από τον Κλεομένη, στους Μακεδόνες. Ο Αντίγονος Δώσων έσπευσε να επωφεληθεί από τα πλεονεκτήματα της συνθήκης και συνένωσε Αχαιούς, Θεσσαλούς, Ηπειρώτες, Ακαρνάνες, Βοιωτούς, Φωκείς, Λοκρούς και τη νήσο Εύβοια σε μια γενική αμυντική και επιθετική συμμαχία υπό τη μακεδονική ηγεμονία (224 π.Χ.).¹¹⁰ Πρότυπό της ήταν η Κορινθιακή Συμμαχία που ίδρυσε ο Φίλιππος Β' το 338/7 π.Χ. Η διαφορά είναι ότι τα μέλη της ήταν συμπολιτείες, οι οποίες ήταν αυτεξούσιες σε μεγαλύτερο βαθμό από τις μεμονωμένες πόλεις. Ο βασιλιάς ήταν πρόεδρος της συμμαχίας και είχε την αρχιστρατηγία του συμμαχικού στρατού σε περίπτωση πολέμου. Η συνέλευση των συμμάχων αποφάσιζε για την ειρήνη και τον πόλεμο και καθόριζε τη δύναμη που έπρεπε να προσφέρει κάθε μέλος στο συμμαχικό στρατό. Για τρίτη φορά δημιουργήθηκε μια μεγάλη ομοσπονδία με πρωτοβουλία των Μακεδόνων.

¹⁰⁸ Bengtson 1991, 335: Είχαν μήκος 7 χλμ., ύψος 4 μ. και φυλάσσονταν από 87 πύργους.

¹⁰⁹ Πολύβιος, II, 45- 51

¹¹⁰ Πολύβιος, II, 54: Ο Αντίγονος αναφέρεται ως «ηγέμων ἁπάντων τῶν συμμάχων». Πολύβιος, IV, 9, 4 και XI, 5, 4: Απαριθμούνται οι σύμμαχοι.

Το 229 π.Χ., οι Θεσσαλοί, με την υποστήριξη των Αιτωλών, εξεγέρθηκαν και η Αχαΐα Φθιώτιδα, η Θεσσαλιώτιδα και η Εστιαιώτιδα έγιναν μέλη της Αιτωλικής Συμπολιτείας. Ο Φίλιππος Ε', το 220 π.Χ., απαίτησε από τους Αιτωλούς τα εδάφη και ξέσπασε ο λεγόμενος Συμμαχικός Πόλεμος, που έκλεισε με την επιστροφή των εδαφών, στη συνθήκη του 206 π.Χ. Όλες αυτές οι έριδες έφθειραν τις ελληνικές πόλεις και τις οδήγησαν στην υποτέλεια. Το 205 π.Χ., οι Θεσσαλοί παρουσιάζονται ως σύμμαχοι των Μακεδόνων στην ειρήνη της Φοινίκης. Ήδη οι Ρωμαίοι επεμβαίνουν στα ζητήματα της Ελλάδας και καταλαμβάνουν εδάφη.

Οι Ρωμαίοι εμφανίστηκαν σαν σωτήρες και το 197 π.Χ. στη μοιραία για το Φίλιππο Ε' και τους Έλληνες μάχη στις Κυνός Κεφαλές και θεμελίωσαν την κυριαρχία τους στο απέραντο ελληνικό κράτος με αρχηγό τον ύπατο Τίτο Φλαμινίνο. Το 196 π.Χ., ένα χρόνο μετά τη νίκη των Ρωμαίων στις Κυνός Κεφαλές, ιδρύθηκαν στη Λάρισα τα Ελευθέρια προς τιμήν του Ελευθερίου Διός, ως ανάμνηση της ελευθερίας από το ζυγό των Μακεδόνων. Η Λάρισα αποτελούσε την έδρα του στρατηγείου του Φιλίππου Ε', τη βάση των μακεδονικών στρατευμάτων και σε αυτή φυλάσσονταν τα επίσημα αρχεία του.¹¹¹ Το ίδιο συνεχίστηκε και κατά τη Ρωμαϊοκρατία. Η Λάρισα περνά την τελευταία φάση της ακμής της.

Στη Θεσσαλία, ο Τίτος Φλαμινίνος επανέφερε το Κοινό των Θεσσαλών με βάση τα πρότυπα της Αιτωλικής και της Αχαϊκής Συμπολιτείας.¹¹² Έδρα του ήταν η Λάρισα και τα ψηφίσματα αναρτούνταν στο ναό του Ελευθερίου Διός. Είχε καθαρά συγκεντρωτικό και ολιγαρχικό χαρακτήρα, παρόλο που εμφανίζεται δημοκρατικό.¹¹³

Βασικό όργανο ήταν το «Συνέδριο»¹¹⁴, το ανώτατο πανθεσσαλικό συμβούλιο, το οποίο απάρτιζαν οι 350 περίπου επίσημοι αντιπρόσωποι των θεσσαλικών πόλεων, οι «Σύνεδροι των Θεσσαλών»¹¹⁵. Αυτοί εκλέγονταν μεταξύ των ευπορότερων και ισχυρότερων οίκων.

Ανώτατος άρχων ήταν ο «Στρατηγός των Θεσσαλών»¹¹⁶, ο οποίος εκλεγόταν από το Συνέδριο με ετήσια θητεία. Είχε επίσημη έδρα στη Λάρισα. Οι αρμοδιότητές του ήταν α) να συγκαλεί το Συνέδριο, να προπαρασκευάζει τις ημερήσιες διατάξεις, να κατευθύνει τις εργασίες του Συνεδρίου, να είναι πρόεδρος των συνελεύσεων, να υποβάλλει προς ψήφιση διάφορες προτάσεις,¹¹⁷ β) να είναι ανώτατος αρχηγός όλων των στρατιωτικών δυνάμεων

¹¹¹ Πολύβιος, V, 97, 4/ V, 99, 1 κ.ε./ IX, 18, 6/ XVIII, 3/ XVIII, 16, 2 κ.ε.. Livius, XXXIII, 6, 3

¹¹² Livius, XXXIII, 24, 7 και XXXIV, 57, 1. IG, IX², 89β, στ. 15 κ.ε.

¹¹³ Αξενίδης 1949, 57

¹¹⁴ IG, IX², 261, στ. 8, 12, 20/ 507, στ. 3/ 621, 12/ 627, 4- 6. Αρβανιτόπουλος 1910, 333, αρ. 1, στ. 3

¹¹⁵ ό. π.

¹¹⁶ IG, IX², 1040β/ 1041β/ 1042/ 1293/ 1295, στ. 5 και 27

¹¹⁷ IG, IX², 261, II, στ. 11 κ.ε. και 261, III, στ. 16 κ.ε.

των Θεσσαλών,¹¹⁸ γ) να εκπροσωπεί μαζί με τους «συνάρχοντες» το Κοινό σε διαδικασίες με άλλες πόλεις,¹¹⁹ δ) να είναι σε επίσημη επαφή με τις ρωμαϊκές αρχές καθώς αποτελούσε το συνδετικό κρίκο μεταξύ του Κοινού των Θεσσαλών και της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας,¹²⁰ ε) να φροντίζει για την επίσημη εμφάνιση του Κοινού στις μεγάλες θρησκευτικές εορτές¹²¹ και στ) να αναφέρεται στα ψηφίσματα του Κοινού ως επώνυμος άρχων¹²². Τα νομίσματα του Κοινού έφεραν στον εμπροσθότυπο το όνομα του εκάστοτε Στρατηγού.

Οι «συνάρχοντες» ήταν α) ο «Ιππαρχος», αρχηγός του ιππικού και δεύτερος κατά σειρά άρχοντας¹²³, β) ο «Ταραντίναρχος», διοικητής των ελαφρώς οπλισμένων ιππέων, γ) ο «Γραμματεύς των Συνέδρων», ένας από τους ανώτερους άρχοντες του Κοινού, δ) ο «Ταμίας», ένας από τους κατώτερους άρχοντες του Κοινού και ε) ο «Ιερεύς του Διός του Ελευθερίου», θρησκευτικός άρχοντας του Κοινού και κατέχει επιφανή θέση.

Παραχώρησαν πλήρη αυτονομία και ανεξαρτησία τόσο στους Θεσσαλούς όσο και στους περίοικους, όπως οι Δόλοπες, οι Μάγνητες, οι Περραιβοί και οι Αχαιοί Φθιώτες. Σύμφωνα με τον Πολύβιο¹²⁴, η Αχαΐα Φθιώτις εκείνη την εποχή προσαρτήθηκε στο θεσσαλικό κράτος. Το 189 π.Χ. προσαρτήθηκαν οι Περραιβοί, οι Δόλοπες, οι Αινιάνες και οι Οιταίοι στο Κοινό των Θεσσαλών.¹²⁵ Στα Ίσθμια του 146 π.Χ., η Ρωμαϊκή Σύγκλητος και ο Φλαμίνιος εξέδωσαν προκήρυξη της ελευθερίας, βάσει της οποίας αναγνωριζόταν επίσημα το δικαίωμα να ζουν ελεύθεροι οι λαοί, σύμφωνα με τους πατροπαράδοτους νόμους τους, χωρίς τη ρωμαϊκή φρουρά και απαλλαγμένοι από φορολογικές υποχρεώσεις, το οποίο δε διήρκησε μεγάλο χρονικό διάστημα.¹²⁶

Το 148 π.Χ. η ανεξαρτησία του θεσσαλικού Κοινού ελαττώθηκε δραματικά. Η δικαιοδοσία του Συνεδρίου και των αρχόντων του Κοινού περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό. Ήταν αρμόδιοι για την απονομή διαφόρων τιμητικών τίτλων σε επίσημους και επιφανείς ξένους¹²⁷, την αποστολή πρεσβειών στο εξωτερικό¹²⁸, την πρόσκληση ξένων δικαστών στη

¹¹⁸ Livius, XXXV, 39, 4 και XLII, 54, 7. Caesar, *De bello civili*, III, 80

¹¹⁹ IG, IX², 508, στ. 30 κ.ε.

¹²⁰ Livius, XXXV, 39, 4. IG, IX², 261, III, στ. 16 κ.ε.

¹²¹ Gallis 1988, 218-219

¹²² IG, IX², 11, στ. 8 κ.ε./ 64, στ. 2/ 65, 2/ 66α, 1/ 67, 2/ 69, 2/ 71, 1/ 72, 1/ 73, 1/ 74, 1/ 107, 1/ 132, 1/ 218, 1/ 219, 1/ 258, 1/ 259, 1/ 260β, 1/ 461β, 14/ 462, 1/ 489α, 3/ 507, 1 κ.ε./ 509, 2 κ.ε./ 531, 3/ 532, 3. Αρβανιτόπουλος 1910, 333, αρ. 1, στ. 2. IG, IX¹, αρ. 689, στ. 6 (Ιόνιο πέλαγος)

¹²³ IG, IX², 507, 2 και 509, 3. Αρβανιτόπουλος 1910, αρ. 1, στ. 3

¹²⁴ XVIII, 47, 1

¹²⁵ Πausανίας, X, 8, 3

¹²⁶ Πολύβιος, XVIII, 29, 5. Πλούταρχος, *Τίτος*, 10. Λίβιος, XXXIII, 32, 5

¹²⁷ IG, IX², 508 και 509. Αρβανιτόπουλος 1910, 333, αρ. 1

¹²⁸ Πολύβιος, XXII, 6, 3. XXV, 6, 4. XXXVI, 10, 5. Livius, XXXIX, 25. Caesar, *De bello civili*, III, 80. IG, IX², 508, 51

Λάρισα για εκδίκαση κοινών υποθέσεων των Θεσσαλών και την επίλυση εδαφικών διαφορών¹²⁹ και την υποδοχή επίσημων πρεσβευτών¹³⁰.

Στην εξουσία επικράτησε η αντιμακεδονική παράταξη η οποία ευνοούνταν από τους Ρωμαίους κατακτητές. Κάτω από τη δική τους δημοκρατική διακυβέρνηση, η πόλη της Λάρισας γνώρισε μια σύντομη αναλαμπή ακμής χωρίς να παραλείπονται και πολλές φάσεις παρακμής.

Στον αντίποδα, φάση παρακμής διαπιστώνεται όταν στη Λάρισα συγκροτούνται μεγάλες ιδιοκτησίες γης των Ρωμαίων στη Θεσσαλία. Ο άλλοτε ισχυρός διοικητικός θεσμός του Κοινού των Θεσσαλών τώρα υποβαθμίζεται. Η ζωή γίνεται ακόμη πιο δύσκολη με τους ρωμαϊκούς εμφυλίους, ενώ παρατηρείται γενική μείωση του πληθυσμού. Παρόλες τις αντίξοες συνθήκες που επικρατούν, η Λάρισα καταφέρνει να ξεπεράσει την κρίση με μετοικήσεις πληθυσμών από τις γύρω πόλεις, ενώ παράλληλα γίνονται και απελευθερώσεις δούλων.

Το 196 π.Χ. ο Φλαμίνιος ίδρυσε το πρώτο «κοινό των Μαγνητών». Τέσσερα χρόνια αργότερα η Μαγνησία περιήλθε και πάλι και πάλι στους Μακεδόνες, δώρο των Ρωμαίων στο Φίλιππο Ε' - αντίπαλο στις Κυνός Κεφαλές – για τη βοήθειά του κατά του Αντίοχου.

Το 192 π.Χ. επικράτησε το φιλοαιτωλικό κόμμα, με αρχηγό τον Ευρύλοχο. Το «Κοινό» διαλύθηκε και η Μαγνησία πέρασε με όρους υποτέλειας στην Αιτωλική Συμμαχία. Ο Αντίοχος νικήθηκε στις Θερμοπύλες από τους Μακεδόνες, οι οποίοι ξαναπήραν τη Μαγνησία.

Το 191 π.Χ. η Λάρισα πολιορκήθηκε από το βασιλιά Αντίοχο και τους Αιτωλούς συμμάχους του, χρησιμοποιώντας πολιορκητικές μηχανές και ελέφαντες. Μετά από αλλεπάλληλες επιθέσεις, ο Άππιος Κλαύδιος τους αντιμετώπισε επιτυχώς βάσει ενός ευφυέστατου στρατηγήματος.¹³¹ Πρώτη φορά εκδηλώνεται η φιλορωμαϊκή πολιτική της Λάρισας.

Ο Φίλιππος Ε' πέθανε το 179 π.Χ. και τον διαδέχθηκε ο γιος του Περσέας. Ο τελευταίος βασιλιάς της Μακεδονίας προσπάθησε να οργανώσει το κράτος του αλλά κατηγορήθηκε από τους Ρωμαίους για επεκτατισμό. Το 171 π.Χ. η Λάρισα πολιορκήθηκε από το Ρωμαίο στρατηγό Αύλο Αντίλιο, ο οποίος είχε την εντολή να καταλάβει την πόλη προτού κερδίσει έδαφος ο Περσέας.¹³² Την ίδια εποχή ακολούθησε σφοδρή σύγκρουση κοντά στη Λάρισα μεταξύ Μακεδόνων και Ρωμαίων, με αποτέλεσμα τη νίκη των

¹²⁹ *JG*, IX², 507 και 508

¹³⁰ Livius, XXXVI, 8, 2 και XLII, 38, 8. *JG*, IX², 506, 22

¹³¹ Livius, XXXVI, 10, 3 κ.ε. Αρβανιτόπουλος 1910α, 345 κ.ε., αρ. 3

¹³² Livius, XLII, 47

Μακεδόνων.¹³³ Στη συνέχεια, ο Γ' Μακεδονικός Πόλεμος οδήγησε στην ήττα του Περσέα, στην Πύδνα το 168 π.Χ. Η ρωμαϊκή προπαγάνδα είχε κάνει το θαύμα της. Το μακεδονικό κράτος διαλύθηκε και η ρωμαϊκή σύγκλητος ανακήρυξε «ανεξάρτητη» τη Θεσσαλία.

Οι θεσσαλικές πόλεις δοκιμάστηκαν στο ρωμαϊκό εμφύλιο. Από εκείνη την περίοδο αρχίζει η παρακμή της Λάρισας. Οι Ρωμαίοι τη χρησιμοποίησαν ως βασική στρατιωτική βάση και ορμητήριο για τις πολεμικές τους επιχειρήσεις στη Θεσσαλία. Η Λάρισα έγινε επίσημη έδρα και κέντρο της στρατιωτικής και πολιτικής δράσης του Πομπήιου και του Ιουλίου Καίσαρα.

Ρωμαϊκή περίοδος

Στους αυτοκρατορικούς χρόνους, το Κοινό είχε πλέον τυπικό ρόλο και η πολιτική δράση του ήταν ασήμαντη. Το αξίωμα του Στρατηγού λάμβαναν τιμές ένεκεν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες.

Σε όλη τη διάρκεια της αυτοκρατορικής περιόδου η Λάρισα δίνει την εικόνα μιας επαρχιακής ρωμαϊκής πόλης, η οποία παρακμάζει με αργούς ρυθμούς.

Ο Οκταβιανός Αύγουστος, το 14 π.Χ., αναγορεύθηκε Στρατηγός και ανακήρυξε τη Λάρισα σε πόλη “Augusta” (Σεβαστή)¹³⁴. Η πόλη γνώρισε νέα ακμή στα γράμματα και στις τέχνες. Ο Στράβων¹³⁵ μας πληροφορεί ότι ήταν σχεδόν η μόνη ελληνική πόλη που διατηρούσε την παλιά αίγλη της. Ο Λίβιος¹³⁶ την αποκαλεί “nobilem urbem” και ο Σολίνος¹³⁷ “egregium oppidum”.

Και μετά τη νέα διαίρεση της Θεσσαλίας, οι πόλεις διοικούνταν από πέντε ταγούς. Η Λάρισα συνέχισε να είναι επίσημη έδρα του Κοινού των Θεσσαλών. Η γενικότερη επιρροή της πόλης είχε αντίκτυπο σε ολόκληρη τη Θεσσαλία. Η πολιτιστική ακτινοβολία της ασκεί αισθητή επίδραση σε ολόκληρο το θεσσαλικό χώρο. Εξακολουθούν να τελούνται με μεγαλοπρέπεια τα Ελευθέρια, τα Καισάρια και τα Ποσειδώνια, εκ των οποίων το δεύτερο και το τρίτο καθιερώθηκαν τον 1^ο αιώνα μ.Χ.

Με τη συστηματική και πάγια οργάνωση του Κοινού των Θεσσαλών, η Λάρισα ήταν η επίσημη έδρα: α) ο Στρατηγός καθώς και όλοι οι στρατιωτικοί, πολιτικοί και θρησκευτικοί άρχοντες διέμεναν μόνιμα στη Λάρισα, β) αποτελούσε το κέντρο των συνεδριάσεων του Συνεδρίου, γ) δημοσιεύονταν οι αποφάσεις του Συνεδρίου, δ) φυλάσσονταν τα επίσημα

¹³³ Livius, XLII, 55 κ.ε.

¹³⁴ IG, IX², 1296, στ. 19 και 573, 14. Αρβανιτόπουλος 1913, 173

¹³⁵ IX, 430: «τῶν δὲ πόλεων ὀλίγα σώζουσι τὸ πάτριον ἄξιωμα μάλιστα δὲ Λάρισα»

¹³⁶ XXXI, 46

¹³⁷ J. Solinus, *Collectanea rerum memorabilium*, 8, 2: “de oppidis egregia sunt Phthia, Larisa Thessala et Thebae”

αρχεία, ε) τελούνταν με λαμπρότητα τα Ελευθέρια, στ) υποδεχόταν τις επίσημες πρεσβείες και ζ) στη Λάρισα διεκπεραιώνονταν όλες οι πολιτικές, οικονομικές και διπλωματικές υποθέσεις. Από αυτά τα γεγονότα επωφελήθηκαν οι αριστοκρατικοί οίκοι της πόλης και αναδείχθηκαν πολλοί στρατηγοί, όπως ο Ιππόδρομος, ο Εύνομος, ο Εύνομος Β', ο Εύνομος Γ', ο Ιππόλοχος, ο Κλεομαχίδης, ο Ιππόλοχος Β', ο Αλέξιππος, ο Κρατεραίος, ο Όμηρος, ο Διότιμος, ο Λέων, ο Αγάσιμος, ο Ανδροσθένης, ο Νύσανδρος, ο Θεμιστογένης, ο Δαμότιμος κ.ά., διαδραματίζοντας σπουδαίο ρόλο στην πορεία της πόλης. Οι αριστοκρατικοί οίκοι άδραξαν την ευκαιρία να υλοποιήσουν τις εσωτερικές και εξωτερικές επιδιώξεις τους και ακολούθησαν πιστά τη φιλορωμαϊκή πολιτική.

Την περίοδο μετά τον Αύγουστο, η Λάρισα παρουσιάζει έντονα σημεία οικονομικής παρακμής. Οι ρωμαϊκές γαίες πληθαίνουν, το Κοινό των Θεσσαλών αποκτά διακοσμητικό χαρακτήρα και η πόλη βαθμιαία παρακμάζει και μεταβάλλεται σε άσημη πολίχνη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Στους χρόνους του Τραϊανού, το 2^ο αιώνα μ.Χ., η Λάρισα ήταν μόνη η *civitas* της βορείου Θεσσαλίας και αποτελούσε ένα από τα σπουδαιότερα κέντρα στο ευρύ δίκτυο των στρατηγικών αρτηριών της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.¹³⁸

Οι Φερές το 2^ο αιώνα π.Χ. παρουσίασαν μια περίοδο ακμής αλλά στη συνέχεια φαίνεται να εγκαταλείφθηκαν και το όνομά τους σχεδόν λησμονήθηκε. Οι κάτοικοι μετοικίστηκαν σε παρακείμενους οικισμούς.

Στο θεσσαλικό χώρο με το Κοινό των Θεσσαλών δε δημιουργήθηκε μια μόνιμη, σταθερή και ισχυρή συγκεντρωτική διοίκηση για ολόκληρη τη Θεσσαλία. Ακόμη οι ανταγωνισμοί και οι διαμάχες μεταξύ των τετραρχιών και των αριστοκρατικών οικογενειών για προσωπικές φιλοδοξίες δεν επέτρεψαν στη Θεσσαλία να λάβει τον ισχυρό ρόλο της στον ελλαδικό χώρο- παρά μόνο τον 4^ο αιώνα π.Χ.- και την καθιστούσαν έρμαιο στα χέρια διαφόρων εξωτερικών δυνάμεων. Αυτές οι διαμάχες απέβησαν μοιραίες για τους Θεσσαλούς και είχαν ως επακόλουθο την πλήρη και οριστική απώλεια της εθνικής και πολιτικής τους ανεξαρτησίας στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Με την παρουσίαση του ιστορικού πλαισίου είναι εμφανής ο κυρίαρχος ρόλος της Λάρισας μέσω του Κοινού των Θεσσαλών διαχρονικά. Συμμαχούσε με τις ισχυρές δυνάμεις της εκάστοτε περιόδου με στόχο να μη χάσει το γόητρό της και τα κατάφερε. Οι Φερές ζούσαν στη σκιά της και πάντα ήθελαν να την προσεταιρισθούν. Ο ανταγωνισμός τους σε όλα τα επίπεδα ήταν εμφανής. Αυτό κατέστη εφικτό κατά την περίοδο της τυραννίας των

¹³⁸ Αξενίδης 1949, 71. K. Miller, *Itineraria Romana*, 570- 571, 573- 574, 576. *Corpus Inscriptorum Latinarum*, II (Supplementum), αρ. 14206, 31, στ. 9

Φερών τον 4^ο αιώνα π.Χ. αλλά για μικρό χρονικό διάστημα. Οι Φερές άρχισαν να υποβαθμίζονται με την ίδρυση της Δημητριάδας και εγκαταλείφθηκαν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο και άρχισαν να κατοικούνται κατά τη βυζαντινή περίοδο. Η Λάρισα διατήρησε την αίγλη της και παρατηρείται συνεχής και αδιάκοπη κατοίκηση στην ίδια θέση από την προϊστορική περίοδο μέχρι σήμερα.

ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ

Σε αυτό το κεφάλαιο θα μελετηθούν το άστυ και οι διαφορετικές μορφές κατοίκησης εντός της χώρας. Έξω από το άστυ παρατηρούνται κώμες, πολίχνες αλλά και μεμονωμένες εγκαταστάσεις αγροτικού κυρίως χαρακτήρα. Επιπροσθέτως, θα παρουσιαστούν στοιχεία της πολεοδομίας και των αρχαιολογικού ενδιαφέροντος καταλοίπων εντός του άστεως αλλά και της χώρας. Η μελέτη του άστεως θα βασιστεί στο σύγχρονο πολεοδομικό ιστό. Παρατίθενται ο χάρτης της σύγχρονης πόλης της Λάρισας (**αρ. χάρτη 9**) και τοπογραφικό σχέδιο των αρχαίων Φερών σε συνάρτηση με το σύγχρονο πολεοδομικό ιστό και τις ανασκαφές (**αρ. σχ. 2**).

Θα μελετηθούν πρώτα τα άστεα της Λάρισας και των Φερών θεματολογικά. Οι ενότητες είναι τα δημόσια οικοδομήματα, τα θέατρα, τα λουτρά, οι οικίες και τα νεκροταφεία. Αυτές βοηθούν στην κατανόηση του αστικού χώρου διαχρονικά.

Λάρισα

Δημόσια οικοδομήματα

Οι πρώτες αρχαιολογικές ενδείξεις για δημοσίου χαρακτήρα οικοδομήματα χρονολογούνται στα τέλη της κλασικής περιόδου. Η ελεύθερη αγορά αλλάζει χαρακτήρα και αρχίζουν να κατασκευάζονται ναοί- όπως ο ναός του Κερδώου Απόλλωνα¹³⁹ (**αρ. σχ. 1/ αρ. εικ. 5**)-, στοές, βωμοί, βουλευτήριο¹⁴⁰, οικίες αρχόντων και τοποθετούνται γλυπτά έργα και επιγραφές. Αποκτά συγκεκριμένο τετράπλευρο σχήμα και καθορίζονται τα όριά της με ενεπίγραφα μαρμάρινα ορόσημα. Στην οριστική μορφή της τα κτίρια δεν έχουν συμμετρική σχέση μεταξύ τους. Η εμπορική αγορά μεταφέρεται στην κεντρική πλατεία (**αρ. σχ. 1**). Στη θέση αυτή βρισκόταν και το γυμνάσιο¹⁴¹ της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου. Καταλάμβανε μικρή έκταση και υποθέτουμε ότι είχε αίθουσες διδασκαλίας, διαλέξεων και βιβλιοθήκες. Για το στάδιο¹⁴² δεν έχουμε υλικά κατάλοιπα και πρέπει να βρισκόταν μέσα στο άστυ.

Δίπλα στην ελεύθερη αγορά ήρθε στο φως υποθεμελίωση μεγάλου οικοδομήματος της κλασικής ή ελληνιστικής περιόδου (**αρ. σχ. 5/ αρ. εικ. 6**).¹⁴³ Δε γνωρίζουμε τη

¹³⁹ Αξενίδης 1949, 166- 170. Βερδελής 1955, 147- 150. Verdelis 1956, 308- 309. Γαλλής 1976γ, 176. Τζιαφάλιας 1994, 169- 170, εικ. 10. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 20- 22. Κατακούτα 1999, 3, 5. Stählin 2002, 188. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 18- 20

¹⁴⁰ Αξενίδης 1949, 185

¹⁴¹ Αξενίδης 1949, 124- 129, 185. Τζιαφάλιας 1994, 174. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 32

¹⁴² Τζιαφάλιας 1994, 174

¹⁴³ Γαλλής 1973α, 327, Σχ. 1, Πίν. 281α- β

λειτουργία του αλλά η απελευθερωτική επιγραφή που βρέθηκε ίσως να σχετίζεται με αυτή (αρ. εικ. 7). Πιθανόν να πρόκειται για το βουλευτήριο.

Στις οδούς 28¹⁴⁵ Οκτωβρίου, Παπακυριαζή, Αλεξάνδρου Παναγούλη και Κούμα κατασκευάστηκε το ωδείο¹⁴⁴ (αρ. σχ. 1). Στο χώρο τελούνταν μουσικοί και φιλολογικοί αγώνες. Χρονολογείται πιθανότατα στον 4^ο αιώνα π.Χ.

Έξω από τα τείχη της πόλης, πιθανόν στην αριστερή όχθη του Πηνειού ποταμού, βρισκόταν το δεύτερο γυμνάσιο¹⁴⁵. Είχε προορισμό τη στρατιωτική και αθλητική εκπαίδευση των νέων και γι' αυτό το λόγο απαιτούσε άνεση χώρου. Ο ιππόδρομος¹⁴⁶ πρέπει να βρισκόταν σε κοντινή απόσταση και πιθανόν κοντά σε ταφική οδό. Εξυπηρετούσε τις λαμπρές εορταστικές και αγωνιστικές εκδηλώσεις, ιδιαίτερα κατά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Εντός του άστεως έχουν εντοπιστεί οικοδομήματα πιθανόν δημοσίου χαρακτήρα αλλά οι πληροφορίες μας για τη λειτουργία τους είναι ελλιπείς. Αυτά βρέθηκαν στις ανατολικές υπώρειες της ακρόπολης και κοντά στην οδό Βενιζέλου¹⁴⁷, στη συμβολή των οδών Κύπρου, Αμαλίας και 31ης Αυγούστου¹⁴⁸ (αρ. εικ. 8), στην οδό Ασκληπιού 7¹⁴⁹ (αρ. σχ. 6), στην οδό Λαπιθών¹⁵⁰, στην οδό Ολύμπου¹⁵¹, στην οδό Ηλείου¹⁵², στην οδό Οικονόμου εξ Οικονόμου¹⁵³ και στο χώρο της ελεύθερης αγοράς¹⁵⁴.

Συγκροτήματα θερμών

Είναι αξιοσημείωτη η παρουσία ρωμαϊκών συγκροτημάτων θερμών- λουτρικών συγκροτημάτων- όπως δηλώνουν οι αίθουσες που έφεραν ψηφιδωτά δάπεδα, τα υπόκαυστα, οι υδραυλικές εγκαταστάσεις και οι μαρμάρινοι λουτήρες. Στη σύγχρονη οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου 4, στο χώρο της εμπορικής αγοράς και κοντά στην ελεύθερη αγορά αποκαλύφθηκε συγκρότημα ρωμαϊκού λουτρού σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης (αρ. σχ. 1, αρ. 14/ αρ. σχ. 7/ αρ. εικ. 9- 12).¹⁵⁵ Τμήμα ρωμαϊκού λουτρού ήρθε στο φως στη

¹⁴⁴ *AI* 1 (1915), Παράρτημα, παρ. 88. Αρβανιτόπουλος 1920, 26- 27. Αξενίδης 1947β, 26, 32 κ.ε., 42. Αξενίδης 1949, 155, 168, 185. Τζιαφάλιας 1994, 174

¹⁴⁵ Αξενίδης 1949, 124- 129, 185. Τζιαφάλιας 1994, 174. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 32

¹⁴⁶ *IG IX*², 645. Αξενίδης 1947β, 26 κ.ε. Αξενίδης 1949, 186. Τζιαφάλιας 1994, 174. Stählin 2002, 188. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 32. Τζιαφάλιας 2008, 208

¹⁴⁷ Γαλλής 1976α, 174

¹⁴⁸ Τζιαφάλιας 1982μ, 237, Πίν. 147β

¹⁴⁹ Τουφεξής 1996, 365- 366, Σχ. 1

¹⁵⁰ Τζιαφάλιας 1994, 166

¹⁵¹ Τζιαφάλιας 1994, 166

¹⁵² Τζιαφάλιας 1994, 166

¹⁵³ Τζιαφάλιας 1994, 166

¹⁵⁴ Τζιαφάλιας 1994, 169. Χρονολογείται την ύστερη ρωμαϊκή ή παλαιοχριστιανική περίοδο.

¹⁵⁵ Τζιαφάλιας 1979α, 212- 215, Σχ. 1, Πίν. 78α- γ. Τζιαφάλιας 1994, 166- 167, εικ. 7. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 33. Τα ευρήματα από το χώρο είναι όστρακα αγγείων, πήλινα ειδώλια, τμήματα λυχναριών με

σημερινή οδό Νεοφύτου 5.¹⁵⁶ Στη σημερινή οδό Διονύσου 3 βρέθηκε τμήμα κτιρίου υποκαύστων ρωμαϊκού λουτρού (**αρ. εικ. 13**).¹⁵⁷

Θέατρα

Στις νότιες υπώρειες της ακρόπολης οικοδομήθηκε το πρώτο αρχαίο θέατρο¹⁵⁸ (**αρ. σχ. 1, 8 και 9/ αρ. εικ. 14**), το πρώτο μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ., στα χρόνια του βασιλιά της Μακεδονίας Αντίγονου Γονατά. Η κατασκευή του συνδέεται με λατρευτικές εκδηλώσεις, όπως η τέλεση θεατρικών παραστάσεων, μουσικών και ωδικών αγώνων, αλλά και πολιτικές εκδηλώσεις που σχετίζονται με τη διοίκηση του Κοινού των Θεσσαλών και τις συνεδριάσεις της Εκκλησίας του Δήμου. Ήταν ενταγμένο στον πολεοδομικό ιστό με προσανατολισμό προς την αγορά. Είχε χωρητικότητα περίπου 10.000 θεατές. Ήταν κατασκευασμένο από μάρμαρο των λατομείων του Καστρίου. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, μετατράπηκε σε αρένα για την τέλεση αποκλειστικά και μόνο επίσημων εορταστικών εκδηλώσεων, θηριομαχιών και μονομαχικών αγώνων. Η Θεσσαλία φημιζόταν για τους μονομάχους της και η Λάρισα ήταν ιδιαίτερα γνωστή για τις αναμετρήσεις μονομάχων. Το θέατρο βρισκόταν σε λειτουργία μέχρι το τέλος του 2^{ου} αιώνα μ.Χ.

Το δεύτερο αρχαίο θέατρο¹⁵⁹ ιδρύθηκε το δεύτερο μισό του 1^{ου} αιώνα π.Χ., λίγο πριν το Ρωμαίο αυτοκράτορα Οκταβιανό Αύγουστο (**αρ. σχ. 1, 8 και 10/ αρ. εικ. 15**). Βρίσκεται στις νοτιοδυτικές υπώρειες του λόφου «Πευκάκια» στη συμβολή των οδών Εργατικής Πρωτομαγιάς και Ταγματάρχου Βελισσαρίου στη θέση του Θεσμοφορίου (**αρ. χ. 9**). Ήταν μικρότερου μεγέθους. Προοριζόταν για θεατρικές παραστάσεις και άλλες πνευματικές εκδηλώσεις. Είναι πιθανό μετά τη μετατροπή του πρώτου αρχαίου θεάτρου σε αρένα να χρησιμοποιήθηκε για την τέλεση φιλολογικών, χορευτικών και μουσικών αγώνων.

ανάγλυφες παραστάσεις, πηνία, πήλινο ναϊκόσχημο ανάγλυφο με παράσταση της Αφροδίτης, χάλκινο ιατρικό εργαλείο (ωτογλυφίς) και σιδερένιος τροχός παιδικού άρματος.

¹⁵⁶ Τζιαφάλιας 1977γ, 136. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 33

¹⁵⁷ Τζιαφάλιας 1982α, 235, Πίν. 147α. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 33

¹⁵⁸ Αρβανιτόπουλος 1910β, 174- 175. Αξενίδης 1949, 181- 184. Τζιαφάλιας 1983, 199- 201, Σχ. 1, Πίν. 81α- γ. Τζιαφάλιας 1985α, 200- 202, Σχ. 2, Πίν. 70α- γ/ 71α- β/ 72α. Τζιαφάλιας 1985δ, 162- 185, εικ. 1- 15. Γαλλής 1987, 274. Τζιαφάλιας 1990α, 53- 54, 56- 57, εικ. 6- 7. Τζιαφάλιας 1994, 174- 176, εικ. 8, 11- 13. Γαλλής 1995, 387- 390, Σχ. 1- 2, Πίν. 130α- β. Τζιαφάλιας 1998, 455, Πίν. 177. Κατακούτα 1999, 7- 12. Τζιαφάλιας 2000αα, 91- 96, εικ. 6- 12. Stählin 2002, 185- 186. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 26- 31, εικ. 9, 11- 12. Τζιαφάλιας 2008, 206- 223, εικ. 1- 27

¹⁵⁹ Τζιαφάλιας 1985α, 198- 199, Σχ. 1, Πίν. 69α- γ. Τζιαφάλιας 1985β, 60- 68, Πίν. 3- 15. Γαλλής 1987, 276- 278, Σχ. 1, Πίν. 161α- β/ 162α- β. Τζιαφάλιας 1990α, 54- 55, 57, εικ. 10- 11. Τζιαφάλιας 1994, 176- 177, εικ. 9, 14- 15. Κατακούτα 1999, 14- 16. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 32, εικ. 13

Οικίες

Κατά την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο στην ευρύτερη περιοχή της Λάρισας δεν έχει επισημανθεί σαφής εγκατάσταση. Η μεγάλη διασπορά πρωτογεωμετρικών αγγείων από νεκροταφεία υποδηλώνουν πυκνή αλλά όχι σαφή κατοίκηση. Στην ακρόπολη, ήρθαν στο φως στοιχεία κατοίκησης, τα οποία αποτελούν τον πρόδρομο για την οριστική διαμόρφωση της αρχαίας πόλης και τη δημιουργία της ακρόπολης (**αρ. σχ. 1**). Οι ανασκαφές στις δυτικές υπώρειές¹⁶⁰ της έδειξαν ότι εκεί διαμορφώθηκε ο βασικός προϊστορικός πυρήνας και άκμασε και οργανώθηκε η πόλη. Στις ανατολικές υπώρειές¹⁶¹ της εντοπίστηκε μόνιμη εγκατάσταση των γεωμετρικών χρόνων. Παρατηρούνται επάλληλα στρώματα κατοίκησης από την πρώιμη εποχή του χαλκού έως τα ύστερα βυζαντινά χρόνια. Το πιο ενδιαφέρον από τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι ένα αψιδωτό κτίριο με αργολιθοδομή και εσωτερική διάμετρο 1,85μ. και εξωτερική 3,70μ. (**αρ. εικ. 16**). Το πιο χαρακτηριστικό εύρημα από την κεραμική της επίχωσης του είναι ένα όστρακο με παράσταση αλόγου. Δυστυχώς, δε γνωρίζουμε τη χρήση του αλλά πιθανόν να ανήκε στην ελίτ της πόλης.

Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της αρχαϊκής περιόδου στη Λάρισα είναι αποσπασματικά και δε μας εξασφαλίζουν ασφαλή συμπεράσματα για την οργάνωση των οικιών αλλά και των δημοσίων κτηρίων. Με βάση, λοιπόν, τα ανασκαφικά δεδομένα η πόλη διαμορφώθηκε με βάση την αντίστοιχη της προηγούμενης περιόδου. Η πόλη αναπτύχθηκε κυρίως στην ακρόπολη, στις νότιες υπώρειες και στο ομαλό τμήμα των ανατολικών υπωρειών της ακρόπολης. Καθοριστικό ρόλο στην τελική μορφή και τη ρυμοτομία της έπαιξε η μορφολογία του εδάφους και η τοπογραφία του περιβάλλοντος χώρου. Η έκταση του αστικού ιστού παρουσίαζε αισθητές υψομετρικές διαφορές. Οι θεμελιώσεις των οικιών δείχνουν καθαρά τη διαφορά από συνοικία σε συνοικία. Πιθανόν μέσα στην πόλη να υπήρχαν χαμηλοί λοφίσκοι, χείμαρροι και μικρές ελώδεις εκτάσεις.

Στις ανατολικές υπώρειες της ακρόπολης (**αρ. σχ. 1, αρ. 1**), αποκαλύφθηκαν τμήματα αρχαϊκών οικιών χωρίς συγκεκριμένη αρχιτεκτονική μορφή.¹⁶² Οικοδομήθηκαν πάνω από το γεωμετρικό κτίριο που αναφέρθηκε παραπάνω.

Σε οικόπεδο νοτιοανατολικά της ακρόπολης και σε απόσταση 500μ. από αυτή (**αρ. σχ. 1, αρ. 2**) αποκαλύφθηκαν τμήματα οικιών της αρχαϊκής περιόδου.¹⁶³ Ανάμεσά τους υπήρχε χαλικωτός δρόμος που στα δυτικά του οδηγεί στο οικόπεδο της 23¹⁵ Οκτωβρίου 36-38 με τις επάλληλες φάσεις κατοίκησης που θα αναφέρουμε παρακάτω. Σε οικόπεδο της

¹⁶⁰ *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά, 300- 303. *ΑΔ* 27 (1972), Χρονικά, 411- 412. Τζιαφάλιας 1994, 155

¹⁶¹ Τζιαφάλιας 1980, 287- 288, 289. Τζιαφάλιας 1994, 155. Γούναρης 2009, 184, αρ. 54

¹⁶² Τζιαφάλιας 1994, 157, εικ. 1, αρ. 1

¹⁶³ Τζιαφάλιας 1994, 157, εικ. 1, αρ. 2

σημερινής οδού Ασκληπιού 7 ήρθαν στο φως επιχώσεις της ύστερης γεωμετρικής-υπογεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου (**αρ. σχ. 6**).¹⁶⁴

Στο οικόπεδο της 23^{ης} Οκτωβρίου 36- 38, αποκαλύφθηκαν κτίσματα επάλληλων οικοδομικών φάσεων με διάρκεια ζωής από τον 6^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 1^ο αιώνα μ.Χ. (**αρ. εικ. 17**).¹⁶⁵ Το τελευταίο και ίσως το πιο σημαντικό κτίσμα του οικοπέδου χρονολογείται στον 6^ο αιώνα π.Χ. Πρόκειται για το νοτιοανατολικό τμήμα μεγαροειδούς οικίας (**αρ. εικ. 18**).¹⁶⁶

Η πόλη της Λάρισας, κατά την κλασική περίοδο, ήταν δομημένη με βάση το αττικό ακανόνιστο πολεοδομικό σύστημα. Πληροφορίες μας δίνουν οι ιδιωτικές οικίες όχι μόνο στο κέντρο του άστεως αλλά και σε συνοικίες. Η εντύπωση που δημιουργούν- ιδιαίτερα οι οικίες της κλασικής περιόδου- είναι πενιχρή και μη επιμελημένη και δε συγκρίνεται με τις περιγραφές μιας πλούσιας και παντοδύναμης πόλης των φιλολογικών πηγών. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι αποσπασματικά και δεν μπορούμε να διατυπώσουμε με ασφάλεια και σαφήνεια συμπεράσματα για την εσωτερική οργάνωση των οίκων.

Στις ανατολικές υπώρειες του «Φρουρίου» (**αρ. σχ. 1, αρ. 1**), αποκαλύφθηκαν κτιριακά κατάλοιπα της κλασικής περιόδου, στη θέση που είχαν οικοδομηθεί το γεωμετρικό κτίριο και οι αρχαϊκές οικίες.¹⁶⁷

Στο οικόπεδο νοτιοανατολικά της αρχαίας ακρόπολης και σε απόσταση 500μ. από αυτή (**αρ. σχ. 1, αρ. 2**) αποκαλύφθηκαν και τμήματα οικιών της κλασικής περιόδου.¹⁶⁸ Στο οικόπεδο της 23^{ης} Οκτωβρίου 36- 38, στην οικοδομική φάση του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αποκαλύφθηκε η λιθόκτιστη κρηπίδα δυο τουλάχιστον συνεχόμενων δωματίων οικίας, ένα βόρειο και ένα νότιο, που δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους (**αρ. εικ. 19**). Την ύστερη κλασική περίοδο- και πιο συγκεκριμένα στον 4^ο αιώνα π.Χ.- χρονολογείται η τρίτη οικοδομική φάση στο οικόπεδο επί της οδού 23^{ης} Οκτωβρίου 36- 38. Ο χώρος βρισκόταν σε χρήση έως τις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Ήρθε στο φως τμήμα οικίας αποτελούμενο από δυο τμήματα δωματίων (**αρ. εικ. 20**).¹⁶⁹ Ισχνές ενδείξεις για την παρουσία οικίας του 5^{ου} αιώνα π.Χ. υπάρχουν σε οικόπεδο στη γωνία των σημερινών οδών Ηπείρου και Ρούσβελτ.¹⁷⁰

¹⁶⁴ Τουφεξής 1996, 367- 368

¹⁶⁵ Ιντζεσίλογλου 1979, 221- 222, Πίν. 81α- β. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1985, 79- 110. Τζιαφάλιας 1994, 157. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 18, εικ. 3

¹⁶⁶ Από τα ευρήματα αξίζει να σημειώσουμε μια ερυθρόμορφη αττική κύλικα τύπου C του ζωγράφου του Ευεργίδη με χρονολόγηση γύρω στο 510 π.Χ., που στο μετάλλιο, απεικονίζεται ένας γυμνός νέος που ετοιμάζεται να φορέσει την κνημίδα του και σώζεται η επιγραφή *ΗΙΠΠΑΡΧΟΣ [ΚΑ]ΛΟΣ* και έναν αργυρό στατήρα από την Αίγινα του τέλους του 6^{ου} ή των αρχών του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

¹⁶⁷ Τζιαφάλιας 1994, 157, εικ. 1, αρ. 1

¹⁶⁸ Τζιαφάλιας 1994, 157, εικ. 1, αρ. 2

¹⁶⁹ Τη σχέση της Λάρισας με άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου και ιδιαίτερα με τη Θάσο αποδεικνύει το σφράγισμα σε λαβή αμφορέα με την επιγραφή *ΝΙΚΑΓΟΡ[ΑΣ] ΘΑΣΙΩΝ*. Δε θα πρέπει να λησμονηθούν οι δυο

Οι ελληνιστικές οικίες της Λάρισας βρίσκονταν στις συνοικίες της κάτω πόλης. Ακολουθείται το ιπποδάμειο πολεοδομικό σύστημα. Οι οικίες του 4^{ου} αιώνα π.Χ. αποδίδουν τον πλούτο, τη δύναμη, τη μόρφωση ή το καλό γούστο του ιδιοκτήτη τους.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα είναι ο εξευγενισμός της ιδιωτικής οικίας. Κύριος νεωτερισμός στην αρχιτεκτονική είναι η αυλή με περιστύλιο ως μίμηση των δημοσίων κτιρίων. Με αυτό τον τρόπο αποκτά αρχιτεκτονική διαμόρφωση και γίνεται ένας μορφολογικά αυτοδύναμος χώρος που αποτελεί το κέντρο της οικίας. Η περιστυλη αυλή είναι είτε ορθογώνια είτε μακρόστενη και έχει ορθές γωνίες σε αντίθεση με τις μη περιστυλες που είχαν συχνά ακανόνιστο σχήμα. Η αυλή ήταν πλακόστρωτη. Υπήρχε συνήθως ένας βωμός για την οικιακή λατρεία, αλλά απουσίαζαν τα δένδρα και τα φυτά. Οι τοίχοι διακοσμούσαν με διάφορα μοτίβα και το δάπεδο με μωσαϊκά. Τα μωσαϊκά αυτά βρίσκονταν κατά κύριο λόγο στον ανδρώνα. Τα θέματά τους δεν έχουν σχέση με τη λειτουργία των χώρων μέσα στους οποίους βρίσκονται. Τέλος, η παρουσία πηγαδιού και αγωγών είναι υποδηλωτική της εξέλιξης του συστήματος άρδευσης της πόλης. Ασφαλώς και υπήρχαν απλές οικίες ακολουθώντας το τυπικό των προηγούμενων περιόδων. Με αυτό τον τρόπο δηλώνονταν η κοινωνική διαφοροποίηση των πολιτών.

Και αυτή η χρονική περίοδος αντιπροσωπεύεται από τις οικοδομικές φάσεις του οικοπέδου στην οδό 23^{ης} Οκτωβρίου 36- 38. Αποκαλύφθηκε γωνία οικίας σε επαφή με τη δυτική παρυφή της αρχαίας οδού του 3^{ου}- 2^{ου} αιώνα π.Χ. (**αρ. εικ. 20**). Στις οδούς Ηπείρου και Οικονόμου εξ Οικονόμου ήρθαν στο φως οικοδομικά λείψανα ελληνιστικών οικιών.

Κοντά στο χώρο της ελεύθερης αγοράς, στη συμβολή των οδών Ρούσβελτ και Πατρόκλου, ήρθαν στο φως αποσπασματικά λείψανα δυο ελληνιστικών οικιών (**αρ. σχ. 11/αρ. εικ. 21**).¹⁷¹ Το κτίριο Α βρισκόταν σε χρήση σε όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου. Διακρίνονται τα θεμέλια τριών χώρων σε δρομική διάταξη με ορθογώνια κάτοψη (**αρ. σχ. 11, αρ. 1- 3**) και στα δυτικά έβλεπε σε υπαίθριο πλακόστρωτο χώρο (αυλή) (**αρ. σχ. 11, αρ. 4**). Το κτίριο Β χρησιμοποιήθηκε κατά το 2^ο αιώνα π.Χ., αλλά και τον 1^ο αιώνα π.Χ. Διακρίνονται τέσσερις αποσπασματικοί χώροι με ορθογώνια κάτοψη, ίδιο προσανατολισμό με το κτίριο Α και είναι εν μέρει θεμελιωμένο στην πλακόστρωτη αυλή (**αρ. σχ. 11, αρ. 5-8**). Ίσως αποτελεί μεταγενέστερη επέκταση του κτιρίου Α. Ήρθε στο φως μια οικία του

μικροί νομισματικοί θησαυροί του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Ο πρώτος βρέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του εσωτερικού του ανατολικού δωματίου και περιλαμβάνει 15 νομίσματα μεταξύ των οποίων ένα αργυρό τετράδραχμο του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας (359 π.Χ.- 336 π.Χ.), τρεις αργυρές δραχμές Λάρισας (350 π.Χ.- 325 π.Χ.), ένα χάλκινο νόμισμα Λάρισας (400 π.Χ.- 344 π.Χ.) και έξι χάλκινα νομίσματα του Κασσάνδρου της Μακεδονίας (319 π.Χ.- 297 π.Χ.). Ο δεύτερος εντοπίστηκε στο οδόστρωμα και περιλαμβάνει οκτώ χάλκινα νομίσματα (400 π.Χ.- 344 π.Χ.).

¹⁷⁰ Τζιαφάλιας 1994, 157

¹⁷¹ Ζαούρη 1989, 230- 231, Σχ. 1, Πίν. 143α

τέλους του 3^{ου} αιώνα π.Χ., διακοσμημένη με το παλαιότερο μωσαϊκό δάπεδο της Θεσσαλίας (αρ. σχ. 1, αρ. 13/ αρ. σχ. 12).¹⁷² Στην οδό Ασκληπιού 7¹⁷³ ήρθε στο φως ορθογώνιο τμήμα οικίας (αρ. σχ. 6).¹⁷⁴ Παρατηρούνται διαδοχικές φάσεις κατοίκησης από την ύστερη γεωμετρική έως και τη ρωμαϊκή εποχή.

Οι οικίες της ρωμαϊκής περιόδου της Λάρισας είναι αποσπασματικές και δε μας παρέχουν ασφαλή συμπεράσματα. Χαρακτηριστικό των ρωμαϊκών οικιών είναι η παρουσία ψηφιδωτού δαπέδου που πρέπει να προέρχεται από την αίθουσα συμποσίων (triclinium).

Θα αναφερθούν οι οικίες που έχουν ανασκαφεί και δημοσιευθεί. Πρώτη περίπτωση είναι μια μεγαλοπρεπής μεγάλη οικία ήρθε στο φως στη συμβολή των σύγχρονων οδών 31^{ης} Αυγούστου με Παπαδιαμάντη (αρ. σχ. 1, αρ. 15).¹⁷⁵ Στο ψηφιδωτό δάπεδο απεικονίζονται ο Διόνυσος, οι εποχές του χρόνου προσωποποιημένες, αγαθά που καταναλώνονται στο συμπόσιο και διακοσμητικά μοτίβα (αρ. σχ. 13/ αρ. εικ. 22). Δεύτερη περίπτωση είναι η οικία στη διασταύρωση των σύγχρονων οδών Κύπρου με Φαρμακίδου που χρονολογείται στον 3^ο αιώνα μ.Χ.¹⁷⁶ Τρίτη περίπτωση είναι η οικία με τη ψηφιδωτή διακόσμηση 150 τ.μ. στη συμβολή των σύγχρονων οδών Κύπρου και Αλεξάνδρου Παναγούλη.¹⁷⁷ Τέταρτη περίπτωση είναι το τμήμα οικίας με παράσταση του Διονύσου και προσωποποιήσεις των εποχών στην οδό Παπακυριαζή.¹⁷⁸ Πέμπτη περίπτωση είναι οι οικίες με ψηφιδωτά δάπεδα στις σύγχρονες οδούς Λαπιθών και Ολύμπου.¹⁷⁹ Έκτη περίπτωση είναι το τμήμα με οικίας με ψηφιδωτή παράσταση του Διονύσου στη συμβολή των οδών Γρηγορίου Παλαμά και Νεοφύτου.¹⁸⁰ Έβδομη περίπτωση είναι το μεγάλο μεγέθους οικοδόμημα με ψηφιδωτό στη συμβολή των σύγχρονων οδών Νικηταρά και Αγίας Μαρίνας.¹⁸¹ Όγδοη περίπτωση είναι τα οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκών οικιών στις σημερινές οδούς Ηπείρου και Οικονόμου εξ Οικονόμου.¹⁸² Τέλος, στην οδό Βενιζέλου, κοντά στο πρώτο αρχαίο θέατρο, οικοδομικά λείψανα της ύστερης ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου με ίχνη κατοίκησης έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους.¹⁸³ Αξίζει να σημειώσουμε ότι τις σημερινές οδούς Κύπρου και

¹⁷² ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, 279. Τζιαφάλιας 1994, 166, εικ. 6. Το δάπεδο ήταν διακοσμημένο με ένα μεγάλο οκτάφυλλο ρόδακα, ο οποίος είχε σχηματισθεί με μικρά μαύρα χαλίκια ποταμού πάνω σε υπόλευκο φόντο από κονίαμα.

¹⁷³ Τουφεξής 1998, 365- 368

¹⁷⁴ Τουφεξής 1996, 367, Σχ. 1

¹⁷⁵ Τζιαφάλιας 1991, 219- 220, Σχ. 1, Πίν. 88α- γ/ 89α- γ. Τζιαφάλιας 1994, 166

¹⁷⁶ Τζιαφάλιας 1994, 166

¹⁷⁷ Τζιαφάλιας 1991, 220. Τζιαφάλιας 1994, 166

¹⁷⁸ Τζιαφάλιας 1991, 220, σημ. 1

¹⁷⁹ Τζιαφάλιας 1994, 166

¹⁸⁰ Τζιαφάλιας 1991, 220

¹⁸¹ Θεοχάρης 1966, 254

¹⁸² Τζιαφάλιας 1994, 166

¹⁸³ Τζιαφάλιας 1979γ, 219- 220

Νικηταρά, οι οποίες ήταν χαραγμένες νοτιότερα, είχαν πρόσοψη πολλές ρωμαϊκές οικίες για τις οποίες δεν έχουμε πληροφορίες.

Νεκροταφεία

Στη μελέτη της πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου συμβάλλουν και τα νεκροταφεία. Η μεγάλη διασπορά πρωτογεωμετρικών αγγείων από νεκροταφεία υποδηλώνουν πυκνή αλλά όχι σαφή κατοίκηση. Κοντά στο χώρο της ακρόπολης αποκαλύφθηκαν πρωτογεωμετρικοί τάφοι¹⁸⁴ με άφθονα αγγεία και λίγα σιδερένια αντικείμενα.

Στο άστυ της Λάρισας, έχουν ερευνηθεί τέσσερα νεκροταφεία, ένα σε κάθε σημείο του ορίζοντα (**αρ. σχ. 1**). Αυτά μας βοηθούν στην κατανόηση των ορίων του άστεως στο πέρασμα των αιώνων. Το βόρειο¹⁸⁵ βρισκόταν κατά μήκος του οδικού άξονα που οδηγούσε προς τους Γόννους, στις σημερινές συνοικίες Αμπελόκηποι και ιδιαιτέρως Νέα Σμύρνη. Το ανατολικό¹⁸⁶ βρισκόταν κατά μήκος του οδικού άξονα που οδηγούσε προς τις Φερές, στη σημερινή συνοικία Σουφλάρια και το χώρο του στρατιωτικού αεροδρομίου. Το δυτικό¹⁸⁷ βρισκόταν κατά μήκος του οδικού άξονα που οδηγούσε προς τον Άτραγα, την Εστιαιώτιδα και την Τρίκινη και αναπτύχθηκε στη σημερινή συνοικία του Αγίου Θωμά και στους χώρους που καταλαμβάνουν τα ΤΕΙ και η Αβερώφειος Γεωργική Σχολή. Τέλος, το νότιο¹⁸⁸ νεκροταφείο ακολουθούσε ως ένα σημείο τους οδικούς άξονες προς τη Φάρσαλο και τη Φθιώτιδα και απλωνόταν στο χώρο της 1^{ης} Στρατιάς και στις συνοικίες Νεράιδα, Ανθούπολη, Χαραυγή και Ηπειρώτικα. Σε αυτά έχουν αποκαλυφθεί τάφοι κιβωτιόσχημοι, κεραμοσκεπείς και κεραμοσκεπείς κτιστοί, μαρμάρινες μονολιθικές σαρκοφάγοι, πήλινες λάρνακες, οστεοθήκες, ανοιχτές ταφές και πίθοι. Στις περιπτώσεις των πλούσιων οικογενειών οι τάφοι καλύπτονταν κατά συστάδες από επιβλητικούς τύμβους. Η χρήση των νεκροταφείων χρονολογείται από την κλασική έως την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

¹⁸⁴ Τζιαφάλιας 1976, 184. Γούναρης 2009, 184, αριθμός 54

¹⁸⁵ Γαλλής 1976γ, 176. Τζιαφάλιας 1990α, 57. Τζιαφάλιας 1994, 177. Τουφεξής 1996, 368, Πίν. 97α- β

¹⁸⁶ ΑΔ 29 (1973- 1974), Χρονικά, 572- 573. Γαλλής 1973β, 327. Τζιαφάλιας 1982η, 236. Τζιαφάλιας 1987β, 288. Τζιαφάλιας 1990α, 57. Τουφεξής 1991, 221. Τζιαφάλιας 1992ε, 236. Τζιαφάλιας 1994, 177

¹⁸⁷ Τζιαφάλιας 1979ε, 221. Τζιαφάλιας 1989, 234. Τζιαφάλιας 1994, 177

¹⁸⁸ ΑΔ 29 (1973- 1974), Χρονικά, 572- 573. Τζιαφάλιας 1979δ, 220, Πίν. 80α. Τζιαφάλιας 1982β, 236. ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, 260- 263. Τζιαφάλιας 1990α, 57. Τζιαφάλιας 1990γ, 218, Πίν. 103γ- δ. Τζιαφάλιας 1991, 220- 221. Κατακούτα 1994α, 338. Τζιαφάλιας 1994, 177. Ζαούρη 1996α, 365. Ζαούρη και Μέλλιου 1998, 456. Μέλλιου 1998, 455- 456, Πίν. 178α- γ

Φερές

Δημόσια οικοδομήματα

Τα δημόσια οικοδομήματα που εντοπίστηκαν στο άστυ είναι ελάχιστα. Στη νοτιοανατολική πλευρά της «κάτω πόλης» και κοντά στην ελεύθερη αγορά βρέθηκαν τμήμα κυκλικού κτιρίου της κλασικής περιόδου¹⁸⁹ (**αρ. εικ. 23**) και ισχυροί τοίχοι από μεγάλου μεγέθους οικοδομήματα της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου¹⁹⁰. Στην ευρύτερη περιοχή της αγοράς παρατηρείται διασπορά αρχιτεκτονικών μελών.

Στην ανατολική πλευρά του άστεως ήρθε στο φως τμήμα μεγάλου οικοδομήματος της ελληνιστικής περιόδου.¹⁹¹ Δε γνωρίζουμε την ακριβή λειτουργία του.

Μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί ρωμαϊκά κτίρια με τη χαρακτηριστική τους τοιχοδομία ούτε φάση κατοίκησης που θα μπορούσε να χρονολογηθεί με βεβαιότητα μετά τον 1^ο αιώνα π.Χ. Τα σποραδικά ευρήματα, όπως τάφοι και νομίσματα, που χρονολογούνται στους αιώνες μετά τον Αύγουστο, δεν αποτελούν απόδειξη οργανωμένης πόλης. Εξάλλου οι ανασκαφικές έρευνες αποκαλύπτουν την εικόνα όψιμων ελληνιστικών κτιρίων που κατέρρευσαν σταδιακά χωρίς να μεσολαβήσει κάποια καταστροφή ή εγκαταλείφθηκαν χωρίς να ολοκληρωθεί η κατασκευή τους. Μετά την εγκατάλειψη της πόλης φαίνεται ότι παρέμειναν στην περιοχή μικρές ομάδες πληθυσμού, ίσως γεωργοί και κτηνοτρόφοι που εγκαταστάθηκαν σε άλλη θέση.

Ο Στράβων¹⁹² δίνει την εικόνα μιας πόλης ζωντανής, αλλά «συνεσταλμένης», η οποία διατηρούσε την έκτασή της και τα σημάδια της παλιάς της αίγλης. Το μεγάλο αστικό κέντρο σταδιακά εγκαταλείπεται.

Θέατρο

Στις νοτιοδυτικές παρυφές της υποτιθέμενης θέσης της ελεύθερης αγοράς και σε κοντινή απόσταση και στη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου Καστράκι υποθέτουμε ότι βρισκόταν το θέατρο¹⁹³ της πόλης (**αρ. σχ. 4**). Πιθανόν να κατασκευάστηκε στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Πληροφορίες για την ύπαρξή του μας παρέχουν οι γραπτές πηγές¹⁹⁴ και ένα μολύβδινο σφράγισμα («σύμβολο») της ελληνιστικής περιόδου με παράσταση της Εν(ν)οδίας, που ίσως χρησίμευε ως εισιτήριο στις θεατρικές παραστάσεις (**αρ. εικ. 24**).

¹⁸⁹ Ιντζεσίλογλου 1984στ, 145- 146, Πίν. 45ε. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990β, 39

¹⁹⁰ Ιντζεσίλογλου 1984στ, 145- 146. Ιντζεσίλογλου 1985δ, 192- 193. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990β, 39, σημ. 25

¹⁹¹ Αραχωβίτη 1995γ, 363

¹⁹² IX, 5, 15 και 18

¹⁹³ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 81, εικ. 1- 2. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994β, 44, σημ. 10

¹⁹⁴ Ο Πλούταρχος στον *Πελοπίδα*, XXIX, 5 αναφέρει ότι ο τύραννος των Φερών Αλέξανδρος παρακολουθούσε στο θέατρο τις *Τρωάδες* του Ευριπίδη.

Οικίες

Στις Φερές, παρατηρείται ομαλή μετάβαση από το τέλος της μυκηναϊκής εποχής έως και τη γεωμετρική εποχή, αλλά και μαρασμός, συρρίκνωση της πόλης και διαφοροποίηση των ορίων της. Χαρακτηρίζονται από μια «σταθερή» εγκατάσταση σε μαρασμό, χωρίς την παλιά αίγλη, βασιζόμενη στο μοντέλο του Whitley για τη δομή και τη συγκρότηση των κοινωνιών της πρώιμης εποχής του σιδήρου.¹⁹⁵ Ο οικισμός καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του πλατώματος, κατέρχεται μέχρι την Υπέρεια κρήνη, προς τα βόρεια φθάνει μέχρι την παρυφή του πλατώματος και προς τα νότια μέχρι την οδό Φερών, η οποία κατά την αρχαιότητα φαίνεται ότι ήταν ένα μικρό ρέμα.

Η μαρτυρία αρχιτεκτονικών καταλοίπων είναι πενιχρή. Δεν έχουμε επαρκή στοιχεία για την οργάνωση του πολεοδομικού ιστού. Στον οικισμό αδιατάρακτα στρώματα με αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν σε δύο σημεία στο βορειοδυτικό τμήμα της σύγχρονης πόλης¹⁹⁶ και σε ένα κεντρικό¹⁹⁷, ενώ σε άλλα έξι ήρθε στο φως διασπορά κεραμικής και λίγων οικοδομικών λειψάνων (αρ. σχ. 14, αρ. 1- 8).¹⁹⁸

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από τον οικισμό χωρίζεται σε δυο κατηγορίες: σε επιχωριάζοντα χειροποίητα και σε αγγεία πρωτογεωμετρικού και γεωμετρικού ρυθμού. Στην πρώτη κατηγορία, τα αγγεία έχουν σαφείς αναφορές ως προς τα σχήματα και τις τεχνικές στην κεραμική της πρώιμης εποχής του σιδήρου της δυτικής Μακεδονίας και της βορειοανατολικής Θεσσαλίας (αρ. εικ. 25, αρ. 1- 4, 5, 18, 20).¹⁹⁹ Στην επόμενη κατηγορία, τα αγγεία του πρωτογεωμετρικού ρυθμού έχουν σαφείς επιδράσεις από τη νότια Ελλάδα και μερικά πιθανόν είναι εισηγμένα από αυτή (αρ. εικ. 25, αρ. 9, 11, 13, 15- 17, 22).²⁰⁰ Στις Φερές αλλά και στην υπόλοιπη Θεσσαλία, τα πρωτογεωμετρικά χαρακτηριστικά επιβιώνουν για μεγάλο χρονικό διάστημα.²⁰¹ Επομένως, η χρονική διάρκεια της γεωμετρικής περιόδου είναι μικρή και τα ευρήματα ελάχιστα. Κατά τη γεωμετρική περίοδο υπάρχουν ενδείξεις ότι επεκτείνεται λίγο προς τα νότια και ανατολικά της Υπέρειας κρήνης χωρίς να έχουμε επαρκή στοιχεία για την οργάνωση του πολεοδομικού ιστού.²⁰²

¹⁹⁵ Whitley 1991α, 348- 361. Whitley 1991β, 184- 185, 191- 194. Georganas 2008, 279. Ως «σταθερές» χαρακτηρίζονται οι μόνιμες και συνήθως μεγάλου μεγέθους εγκαταστάσεις με νεκροταφεία, οι οποίες βρίσκονται σε χρήση από την πρωτογεωμετρική περίοδο.

¹⁹⁶ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 219. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1992, 313. Morgan 2003, 92

¹⁹⁷ Ιντζεσίλογλου 1989α, 219

¹⁹⁸ Γούναρης 2009, 180- 182, αριθμός 12

¹⁹⁹ Βερδελής 1958, 72. Snodgrass 1971, 103. Romiropoulou 1971, 353- 364. Desborough 1972, 103.

Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1992, 317

²⁰⁰ Βερδελής 1958, 78 κ.ε. Desborough 1972, 210. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1992, 318

²⁰¹ Desborough 1952, 291, 295. Snodgrass 1971, 62, 125

²⁰² Στα οικόπεδα Καραγιάννη, Τριανταφύλλου, Σαβανάκη και Καλογήρου (αρ. σχ. 2, αρ. 6, 7, 14 και 15) έχει βρεθεί διάσπαρτη γεωμετρική κεραμική, δεν κατέστη όμως δυνατόν να συσχετισθεί με οικοδομικά λείψανα ή στρώματα.

Για την αρχαϊκή περίοδο στις Φερές δεν έχουμε πολλές πληροφορίες. Από τα πενιχρά αρχαιολογικά δεδομένα παρατηρούμε ότι οι ιδιωτικές οικίες εντοπίζονται σε κεντρικά σημεία και συνοικίες. Είναι χαρακτηριστικός ο σταθερός προσανατολισμός τους.

Αυτή την περίοδο, τοποθετείται η πρώτη οικοδομική φάση από αποσπασματικά σωζόμενες οικίες στο κέντρο και στη νότια πλευρά του λόφου Καστράκι και προς τα ανατολικά/ νοτιοανατολικά της Υπέρειας κρήνης.²⁰³ Παρατηρούνται επάλληλες οικοδομικές φάσεις έως την ελληνιστική περίοδο με άμεση αλληλοδιαδοχή των οικιών στην ίδια θέση και με τον ίδιο προσανατολισμό Α- Δ. Χαρακτηριστικό εύρημα για τις εμπορικές σχέσεις της πόλης είναι το χάλκινο νόμισμα από τη Μύρινα της Λήμνου.

Μεγάλο τμήμα οικίας με κατεύθυνση από νοτιοδυτικά προς βορειοανατολικά αποκαλύφθηκε στη σημερινή οδό Άλκηστης (**αρ. εικ. 26**).²⁰⁴ Πρόκειται για μια περίπτωση συνδυασμού στον ίδιο χώρο εργαστηρίου χαλκουργίας και οικίας.

Στις Φερές θεωρείται πιθανή η ύπαρξη πολεοδομικού σχεδίου από την κλασική περίοδο, το οποίο οργανώνεται με βάση ένα σταθερό άξονα Β- Ν (με ελαφρές αποκλίσεις προς τα βορειοδυτικά ή τα βορειοανατολικά). Κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. και την ελληνιστική περίοδο κορυφώνεται η ακμή των Φερών και η πόλη καταλαμβάνει τη μεγαλύτερη έκτασή της.

Οι οικίες της κλασικής περιόδου παρουσιάζουν διαδοχική κατοίκηση την ελληνιστική περίοδο (**αρ. σχ. 2- 4**). Στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης και προς τα νοτιοανατολικά της Υπέρειας Κρήνης αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι παράλληλοι μεταξύ τους, με κατεύθυνση Β- Ν, κλασικής οικίας.²⁰⁵ Στη βορειοανατολική πλευρά ήρθαν στο φως λείψανα κλασικών και ελληνιστικών οικιών σε τρεις διαδοχικές φάσεις, οι οποίες διαδέχονταν η μια την άλλη στην ίδια θέση και με τον ίδιο προσανατολισμό (**αρ. εικ. 27**).²⁰⁶ Εξαίρεση αποτελεί η πλακόστρωση της αυλής της οικίας των πρώιμων κλασικών χρόνων. Στο βορειοανατολικό πεδινό τμήμα της αρχαίας πόλης ήρθαν στο φως δύο οικίες των όψιμων κλασικών χρόνων και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.²⁰⁷ Στο ανατολικό τμήμα της πόλης ήρθαν στο φως ιδιωτικές οικίες των όψιμων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.²⁰⁸ Παρατηρείται συνδυασμός οικίας και εργαστηρίου κεραμικής με τμήμα πήλινου κλειστού αγωγού ύδρευσης. Στο κέντρο της πόλης και στα νοτιοανατολικά της Υπέρειας Κρήνης, αποκαλύφθηκαν πυκνά οικοδομικά λείψανα ιδιωτικών οικιών της κλασικής και

²⁰³ Ιντζεσίλογλου 1987η, 259. Ιντζεσίλογλου 1989α, 219- 220, Πίν. 133α- β

²⁰⁴ Ιντζεσίλογλου 1987α, 255- 256

²⁰⁵ Ιντζεσίλογλου 1987ε, 258- 259

²⁰⁶ Αραχωβίτη 1987, 260- 261, Πίν. 149α

²⁰⁷ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998β, 436

²⁰⁸ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998γ, 436- 437

ελληνιστικής περιόδου (**αρ. εικ. 28**).²⁰⁹ Στο κέντρο εντοπίστηκαν και τα σημαντικά λείψανα μεγάλων ιδιωτικών οικιών των όψιμων κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (**αρ. εικ. 29- 30**).²¹⁰

Στις Φερές, την ελληνιστική περίοδο, παρατηρείται ακμή και αυτό φαίνεται στα οικιστικά κατάλοιπα. Πολλές οικίες της κλασικής περιόδου παρουσιάζουν διαδοχική κατοίκηση την ελληνιστική περίοδο (**αρ. σχ. 2- 4**). Στη βορειοανατολική πλευρά ήρθαν στο φως και λείψανα ελληνιστικών οικιών (**αρ. εικ. 27**).²¹¹ Στο βορειοανατολικό πεδινό τμήμα της αρχαίας πόλης ήρθαν στο φως δύο οικίες των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.²¹² Στο ανατολικό τμήμα της πόλης ήρθαν στο φως ιδιωτικές οικίες των ελληνιστικών χρόνων.²¹³ Παρατηρείται συνδυασμός οικίας και εργαστηρίου κεραμικής με τμήμα πήλινου κλειστού αγωγού ύδρευσης.

Στο κέντρο της πόλης και στα νοτιοανατολικά της Υπέρειας Κρήνης, αποκαλύφθηκαν πυκνά οικοδομικά λείψανα ιδιωτικών οικιών (**αρ. εικ. 28**).²¹⁴ Στο κέντρο ήρθαν στο φως και τα σημαντικά λείψανα μεγάλων ιδιωτικών οικιών των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (**αρ. εικ. 29- 30**).²¹⁵

Οι οικίες της ελληνιστικής περιόδου αποτελούν αξιόλογα δείγματα οικιστικής της περιοχής. Εντοπίστηκαν κατά κύριο λόγο σε κεντρικά σημεία της πόλης αλλά και σε συνοικίες (**αρ. σχ. 4**). Αρχισε να διαφαίνεται η βασική αντίληψη του αρχιτεκτονικού τους σχεδίου και είναι δυνατή η αναγνώριση της λειτουργίας των διαφόρων χώρων τους. Μετά από ανασκαφικές έρευνες, ήρθαν στο φως τμήματα συνήθως μεγάλων οικιών με ενδιαφέροντα στοιχεία του αρχιτεκτονικού τους σχεδίου, της διακόσμησης (βοτσαλωτά δάπεδα, πολύχρωμα κονιάματα), του εξοπλισμού και των λειτουργιών τους.²¹⁶

²⁰⁹ Ιντζεσίλογλου 1989α, 219- 220, Πίν. 133α- β. Ιντζεσίλογλου 1989β, 220- 221, Πίν. 134α- β. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1997α, 468, Πίν. 181ε. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997γ, 468- 469. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1998δ, 437, Πίν. 162α

²¹⁰ Ιντζεσίλογλου 1991α, 213- 215. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998ε, 437, Πίν. 162β- γ

²¹¹ Αραχωβίτη 1987, 260- 261, Πίν. 149α

²¹² Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998β, 436

²¹³ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998γ, 436- 437

²¹⁴ Ιντζεσίλογλου 1989α, 219- 220, Πίν. 133α- β. Ιντζεσίλογλου 1989β, 220- 221, Πίν. 134α- β. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1997α, 468, Πίν. 181ε. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997γ, 468- 469. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1998δ, 437, Πίν. 162α

²¹⁵ Ιντζεσίλογλου 1991α, 213- 215. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998ε, 437, Πίν. 162β- γ

²¹⁶ Ιντζεσίλογλου 1982β, 221, Πίν. 136β- γ. Ιντζεσίλογλου 1982δ, 222. Ιντζεσίλογλου 1982στ, 222. Ιντζεσίλογλου 1984δ, 144- 145. Ιντζεσίλογλου 1985γ, 192, Πίν. 65α. Ιντζεσίλογλου 1985δ, 192- 193. Ιντζεσίλογλου 1985ε, 193. Ιντζεσίλογλου 1987α, 255- 256. Ιντζεσίλογλου 1987δ, 257. Ιντζεσίλογλου 1987ζ, 258. Ιντζεσίλογλου 1987η, 259. Ιντζεσίλογλου 1987θ, 259- 260. Αραχωβίτη 1987, 260- 261, Πίν. 149α- β. Ιντζεσίλογλου 1988, ΑΔ 43, Χρονικά, Οικ. Αφων Αποστολίνα, Οικ. Ελ. Χατζηθεοδώρου. Ιντζεσίλογλου 1989α, 219- 220, Πίν. 133α- β. Ιντζεσίλογλου 1989β, 220- 221, Πίν. 134α- β. Ιντζεσίλογλου 1991α, 212- 213, Σχ. 1, Πίν. 86γ- 3. Ιντζεσίλογλου 1991β, 213- 215, Πίν. 87α. Αραχωβίτη 1991, 216. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994β, 45. Αραχωβίτη 1995α, 362. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997α, 467- 468, Πίν. 182α- β. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1998β, 436. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998γ, 436- 437. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998δ, 437,

Αξίζει να σημειώσουμε ότι στο οικοπέδο του Δημ. Καραμπερόπουλου ήρθαν στο φως έξι επάλληλες οικοδομικές φάσεις που καλύπτουν το διάστημα από τη μυκηναϊκή μέχρι και την ελληνιστική περίοδο, ενώ παρατηρούνται και κτίσματα της εποχής της τουρκοκρατίας (αρ. εικ. 27).²¹⁷ Στη θέση Ταμπάχανα, ήρθαν στο φως αποσπασματικά λείψανα ιδιωτικών οικιών²¹⁸ σε επάλληλες οικοδομικές φάσεις μυκηναϊκών ή γεωμετρικών και κλασικών χρόνων και τα περισσότερα και σημαντικότερα όψιμων ελληνιστικών χρόνων.

Στην οικία του οικοπέδου του Νικ. Θεοδωρόπουλου, στη βορειοανατολική πλευρά της αυλής ήρθε στο φως μικρό οικιακό ιερό, με πρόχειρο λιθόκτιστο κυκλικό περίβολο, συνολικής διαμέτρου 1,80μ. (αρ. σχ. 15/ αρ. εικ. 31).²¹⁹ Στην οικία του οικοπέδου του Ελ. Τσουμπέκου αξίζει να μνημονευθεί μικρή μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη²²⁰ με οξύκορφη απόληξη και συνδέεται με κάποιο οικιακό ιερό (αρ. εικ. 32).

Αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία πηγαδιών στις αυλές των οικιών, οι κλειστοί αποχετευτικοί αγωγοί, καθώς και η ένδειξη ύπαρξης υδραγωγείου στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης (αρ. σχ. 2- 4, 15/ αρ. εικ. 27, 31, 33 και 34).²²¹ Έξω από τα όρια της πόλης και προς τα νοτιοανατολικά ήρθε στο φως τμήμα αγωγού νερού της ρωμαϊκής περιόδου.²²² Η παρουσία του σε αυτό το χώρο αποτελεί ισχυρή ένδειξη ύπαρξης υδραγωγείου, παράλληλα με την ύπαρξη της Υπέρειας Κρήνης. Αυτά τα στοιχεία μας βοηθούν στην κατανόηση του τρόπου αξιοποίησης των υδάτινων πόρων και της αντιμετώπισης του θέματος ύδρευσης, αλλά και του ρόλου- λειτουργίας της Υπέρειας Κρήνης προς αυτό.

Οι οικίες που χρονολογούνται- βάσει επάλληλων φάσεων- από την ελληνιστική έως τη ρωμαϊκή περίοδο είναι ελάχιστες. Στην ανατολική πλευρά της αρχαίας πόλης ήρθαν στο φως αποσπασματικά λείψανα ιδιωτικών οικιών, τα οποία ανήκαν σε δυο οικοδομικές φάσεις- της ελληνιστικής και της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου.²²³ Η θέση τους σε αυτό το τόσο απομακρυσμένο από το κέντρο σημείο μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για την έκταση της πόλης αυτή την εποχή.

Πίν. 162α. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998ε, 437, Πίν. 162β- γ. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998, 437. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2000α, 329- 332

²¹⁷ Αραχωβίτη 1987, 260- 261, Πίν. 149α

²¹⁸ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997α, 467- 468, Πίν. 181ε

²¹⁹ Ιντζεσίλογλου 1991α, 212- 213, Σχ. 1, Πίν. 86γ. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994β, 45

²²⁰ Ιντζεσίλογλου 1987θ, 259- 260: *ΑΤΟΜΑΧΑ/ ΕΡΜΑΟΥ*

²²¹ Ιντζεσίλογλου 1985ε, 193. Ιντζεσίλογλου 1987θ, 259- 260, Πίν. 148α- β. Ιντζεσίλογλου 1988, *ΑΔ* 43, Χρονικά, Οικ. Αφων Αποστολίνα. Ιντζεσίλογλου 1989α, 219- 220, Πίν. 133α- β. Ιντζεσίλογλου 1990β, 201- 203. Ιντζεσίλογλου 1991α, 212- 213, Σχ. 1, Πίν. 86γ- ε. Αραχωβίτη 1991, 216. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1992, 433- 447, Σχ. 1- 4, Πίν. 92- 95. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 82, σημ. 84. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994β, 45. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997α, 467- 468

²²² Ιντζεσίλογλου 1982ζ, 222

²²³ Ιντζεσίλογλου 1982δ, 222. Αραχωβίτη 1995α, 362

Νεκροταφεία

Κατά την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο, παρόλο που δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία για την οργάνωση του πολεοδομικού ιστού, προσδιορίζονται οι θέσεις τριών νεκροταφείων στις παρυφές του οικισμού (**αρ. σχ. 14**). Υπάρχουν ενδείξεις ότι επεκτείνεται λίγο προς τα νότια και ανατολικά της Υπέρειας κρήνης.²²⁴ Όλα αυτά τα δεδομένα σε συνδυασμό με την έντονη παρουσία ευρημάτων τεκμηριώνουν το δυναμισμό και τις σχέσεις με την ενδοχώρα και τα παράλια.

Η θέση απέδωσε μεγάλο αριθμό ταφών, οι οποίοι χρονολογούνται από την υπομυκηναϊκή- πρώιμη πρωτογεωμετρική περίοδο έως την ύστερη γεωμετρική περίοδο. Οι κύριοι τύποι είναι κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς και θολωτοί τάφοι. Πολύ διαδεδομένος στη Θεσσαλία ήταν ο μικρός θολωτός κτιστός τάφος. Ήταν προφανώς στη χρήση μιας οικογένειας για μεγάλο χρονικό διάστημα και τον χρησιμοποιούσαν για πολλές διαφορετικές ταφές.

Μέχρι σήμερα είναι γνωστή η θέση πέντε νεκροταφείων αλλά έχουν βρεθεί και μεμονωμένοι τάφοι²²⁵ (**αρ. σχ. 14**). Στο βόρειο τμήμα της πόλης είναι γνωστό το πρωτογεωμετρικό- γεωμετρικό νεκροταφείο στο χώρο που ιδρύθηκε το ιερό της Εν(ν)οδίας και του Θαυλίου Διός (**αρ. σχ. 2, αρ. 9/ αρ. σχ. 3, αρ. 4/ αρ. σχ. 4/ αρ. σχ. 14/ αρ. σχ. 16, αρ. 1/ αρ. σχ. 17/ αρ. εικ. 35**).²²⁶ Ήρθαν στο φως περισσότεροι από σαράντα κιβωτιόσχημοι τάφοι και ένας τύμβος υπέκειτο του κλασικού ναού της Εν(ν)οδίας. Αυτός ο ταφικός τύμβος πιθανόν να είχε ανεγερθεί προς τιμήν ενός αρχηγού- ήρωα και γύρω του τα μέλη του γένους δημιούργησαν σταδιακά ένα ευρύτερο νεκροταφείο.

Το δεύτερο νεκροταφείο τοποθετείται στο νοτιοδυτικό τμήμα της ακρόπολης στο Καστράκι στη θέση Αλεπότρυπες στον αγρό Μπατακόγια (**αρ. σχ. 2, αρ. 8 και 11/ αρ. σχ. 4/ αρ. σχ. 14, αρ. 3/ αρ. εικ. 36**).²²⁷ Ερευνήθηκαν συνολικά έξι κιβωτιόσχημοι τάφοι αλλά μόνο τέσσερις είναι δυνατόν να χρονολογηθούν την πρωτογεωμετρική περίοδο και οι υπόλοιποι δυο την ελληνιστική. Οι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι με κατεύθυνση Α- Δ, όμοια με αυτή του ναού της Εν(ν)οδίας.

²²⁴ Στα οικόπεδα Καραγιάννη, Τριανταφύλλου, Σαβανάκη και Καλογήρου (**αρ. σχ. 2, αρ. 6, 7, 14 και 15**) έχει βρεθεί διάσπαρτη γεωμετρική κεραμική, δεν κατέστη όμως δυνατόν να συσχετισθεί με οικοδομικά λείψανα ή στρώματα.

²²⁵ Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1992, 315- 316. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997δ, 469

²²⁶ Αρβανιτόπουλος 1925, 37- 38. Αρβανιτόπουλος 1926, 115. Βέκιγνον 1937, 50- 55, Πίν. VI, XV, XVII. Snodgrass 1980, 54. Kilian- Dirlmeier, I. 1985, 216- 225. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990α, 63. Αραχωβίτη 2000, 361. Καλλιγιάς 2000, 300. Georganas 2008, 275, 278- 279, fig. 2. Η θέση του κοντά στο δρόμο με κατεύθυνση τη Λάρισα μας φέρνει στο νου τους στίχους 835- 836 που αναφέρονται στον τάφο της βασίλισσας.

²²⁷ Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1992, 313. Georganas 2008, 275

Το τρίτο νεκροταφείο βρίσκεται στην κορυφή του λόφου Καστράκι, στην ανατολική πλαγιά του πλατώματος προς τα βόρεια της Μαγούλας Μπακάλη και εκτείνεται προς τα βορειοδυτικά της Υπέρειας κρήνης, σε κεντρικό σημείο της αρχαίας πόλης των Φερών (**αρ. σχ. 2, αρ. 8/ αρ. σχ. 3- 4/ αρ. σχ. 16, αρ. 3**).²²⁸ Ήρθε στο φως τμήμα οργανωμένου νεκροταφείου της πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου με συνολικά δέκα ανεσκαμμένους τάφους. Αποκαλύφθηκαν τέσσερις λακκοειδείς και έξι κιβωτιόσχημοι με προσανατολισμό είτε Β- Ν είτε Α/ΒΑ- Δ/ΝΔ.

Ακόμη ένα νεκροταφείο εντοπίστηκε εντός των ορίων της σύγχρονης πόλης (**αρ. σχ. 2, αρ. 3/ αρ. σχ. 3- 4, 16**).²²⁹ Στην επιφάνεια του βράχου πάνω από το μυκηναϊκό θαλαμοειδή τάφο ήρθαν στο φως δύο μικροί λάκκοι με παιδικές ταφές. Το ίδιο πιθανόν νεκροταφείο εκτεινόταν και μέχρι την περιοχή του Αγίου Κωνσταντίνου (**αρ. σχ. 2, αρ. 10**).²³⁰

Τέλος, αποκαλύφθηκε το νότιο νεκροταφείο πέραν της οδού Φερών και μέχρι τον Άγιο Κωνσταντίνο. Χρονολογείται στην πρωτογεωμετρική περίοδο και διαδέχτηκε το μυκηναϊκό που υπήρχε στον ίδιο χώρο.

Στο άστυ έχουν επισημανθεί νεκροταφεία, τα οποία χρονολογούνται από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο έως και την ελληνιστική περίοδο (**αρ. σχ. 2- 4 και 18**). Ένα από τα δύο κύρια νεκροταφεία είναι το βορειοδυτικό, το οποίο εκτείνεται κατά μήκος της οδού προς Λάρισα. Στη θέση «Θυμαράκια» εντοπίστηκε τύμβος που περιέκλειε δεκαεπτά μαρμάρινους κιβωτιόσχημους τάφους και μια κυλινδρική οστεοδόχη (**αρ. σχ. 19**).²³¹ Ιδιαίτερα σημαντικό είναι και το περιεχόμενό τους, καθώς εκτός από τα συνηθισμένα κτερίσματα, βρέθηκαν χρυσά κοσμήματα αλλά σώθηκαν στο χρόνο αντικείμενα από οργανικές ύλες, όπως υποδήματα, τμήματα ενδυμάτων, πλεκτά ψάθινα σκευή και καρποί, αλλά και υπολείμματα μαλλιών, δέρματος και σάρκας των νεκρών. Οι τάφοι χρονολογούνται από την κλασική έως τα μέσα της ελληνιστικής περιόδου.

Το νοτιοανατολικό νεκροταφείο²³² εντοπίστηκε δίπλα στο δρόμο για τις Φθιωτίδες Θήβες. Το μεγαλύτερο μέρος του καταστράφηκε όταν στη θέση του κατασκευάστηκε το δημοτικό στάδιο. Μέσα από σωστικές ανασκαφές εντοπίστηκε ένα μικρό δείγμα της

²²⁸ ΑΔ 35 (1980), Χρονικά, 270- 271. ΑΔ 36 (1981), Χρονικά, 249. Ιντζεσίλογλου 1987, 255- 256. Αραχωβίτη 1988, 249. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1992, 314. Αραχωβίτη 2000, 361. Georganas 2008, 275

²²⁹ Κακαβογιάννης 1980, 277, σημ. 40. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1992, 315

²³⁰ Κακαβογιάννης 1977, 123

²³¹ Αδρύμη- Σισμάνη 1982, 223- 225. Αδρύμη- Σισμάνη 1983, 23- 42. Αδρύμη- Σισμάνη 1983, 195. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 79

²³² Ιντζεσίλογλου 1982α, 221, Πίν. 133α- γ/ 134α- γ/ 135α- β/ 136α. Ιντζεσίλογλου 1989γ, 221. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990α, 64. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 79. Αραχωβίτη 1995β, 362- 363. Ιντζεσίλογλου 1995α, 363- 364. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997στ, 469- 470

πυκνότητας και της μορφολογικής ποικιλίας των τάφων- λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι, καθώς και των κτερισμάτων.

Ακόμη ένα νεκροταφείο εντοπίστηκε προς τα νότια και νοτιοδυτικά του λόφου του «Αγίου Αθανασίου» ή της «Παναγίας» κοντά στην οδό προς Φάρσαλο με χρήση από τη γεωμετρική περίοδο.²³³ Στο νότιο άκρο του άστεως, κοντά στο νότιο τείχος, ήρθαν στο φως δυο τάφοι μαζί με βάθρο ταφικού μνημείου, χωρίς να συνδέονται με κάποιο νεκροταφείο.²³⁴ Προφανώς αποτελούν μεμονωμένο σύνολο και ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο κάποιας οικογένειας σε πολύ περιορισμένη κλίμακα. Χρονολογούνται από τις αρχές του 4^{ου} έως και το 2^ο αιώνα π.Χ.

Παρατηρούμε ότι και τα δυο άστεα ήκμασαν τις ίδιες περίπου χρονολογικές περιόδους. Παρόλο που και στις δυο περιπτώσεις το αρχαίο άστυ βρίσκεται κάτω από το σύγχρονο πολεοδομικό ιστό, παρατηρούμε την αναμφισβήτητη κυρίαρχη θέση και τον πλούτο της Λάρισας. Ο πλούτος των αριστοκρατών είναι παροιμιώδης και αυτοί βοήθησαν στην ακτινοβολία και το κύρος της. Ήθελαν η πόλη τους να είναι σπουδαία ανάμεσα στις υπόλοιπες θεσσαλικές και χρηματοδοτούσαν έργα. Ο πλούτος αντανακλάται στα πολλά δημόσια κτίρια, δυο θέατρα και διάφορα κτίρια αθλητικού χαρακτήρα. Όλα αυτά σχετίζονται και με τη θρησκεία και κατά συνέπεια τις θρησκευτικές εορτές. Η παρουσία δυο αρχαίων θεάτρων και ενός ωδείου αποδεικνύουν την αγάπη για τις τέχνες αλλά και το ενδιαφέρον για την τέλεση των θρησκευτικών εορτών. Ειδικότερα, το πρώτο αρχαίο θέατρο χρησίμευε και για τις συνελεύσεις του Κοινού των Θεσσαλών. Επομένως, το θέατρο έπρεπε να παρουσιάζει τον πλούτο και το κύρος της πόλης. Με τις εορτές συνδέονται και τα δυο γυμνάσια, το στάδιο και ο υπόδρομος. Η Λάρισα αποτελούσε πόλο έλξης πολλών προσωπικοτήτων και ευνοήθηκαν οι τέχνες και τα γράμματα.

Αυτός ο πλούτος δε φαίνεται στις ιδιωτικές οικίες παρά μόνο κατά την ελληνιστική περίοδο και μετά. Όμως, σε αυτή την περίπτωση οι οικίες των Φερών της ελληνιστικής περιόδου αποτελούν αξιολογότερα δείγματα αρχιτεκτονικής. Αναπτύχθηκε ακόμη σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης και επιπροσθέτως ήρθαν στο φως οικιακά ιερά.

Θα συνεχίσουμε με τη μελέτη της ζωτικής περιοχής της χώρας γύρω από το άστυ. Οι κατηγορίες είναι οι κώμες είτε οχυρωμένες είτε όχι, οι αγροικίες και τα νεκροταφεία. Θα

²³³ Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1990, 57- 64 και ειδικότερα 59. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1992, 313, σημ. 16. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, 1994, 79, σημ. 52. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ε, 469

²³⁴ Ιντζεσίλογλου 1989ε, 221- 222, Πίν. 136α

ακολουθηθεί η γεωγραφία από βορρά με βάση τους δείκτες του ρολογιού. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η χώρα διαμορφώνεται από τη γεωμετρική περίοδο και επεκτείνεται με την πάροδο των αιώνων. Γενικά, οι οικισμοί πρέπει να ήταν αγροτικού και κτηνοτροφικού χαρακτήρα και αποτελούσαν τον κινητήριο μοχλό της οικονομίας της περιοχής. Δεν έχουν εντοπιστεί οργανωμένες θέσεις για ομαδική διαβίωση, επειδή οι κατοικίες ήταν διασκορπισμένες και βρίσκονταν κοντά στα κοπάδια των ζώων. Περισσότερες λεπτομέρειες παρατίθενται στο κεφάλαιο των ορίων.

Χώρα Λάρισας

Κώμες και πολίχνες

Η χώρα της Λάρισας άρχισε να διαμορφώνεται κυρίως κατά την αρχαϊκή περίοδο με την αύξηση της δύναμής της. Κορύφωση γνωρίζει κατά την ελληνιστική περίοδο και κυρίως τη ρωμαϊκή, που φθάνει να ελέγχει ολόκληρη την Πελασγιώτιδα.

Στην έκτασή της είτε εντοπίστηκαν είτε μαρτυρούνται αρκετές κώμες ή πολίχνες. Αυτές είναι κατά κύριο λόγο πεδινές και σπάνια ορεινές. Την ενδιέφερε η γεωργία και αυτή αποτελούσε πηγή πλούτου. Ιδρύονταν κατά κύριο λόγο κατά μήκος βασικών οδικών αξόνων και κοντά σε περάσματα με σκοπό να εξασφαλίζεται ο απρόσκοπτος έλεγχος. Δυστυχώς συχνά οι πληροφορίες μας είναι ελλιπείς και αποσπασματικές.

Στα βορειοανατολικά περιλαμβάνονταν πολλές κώμες ή μικρότερου μεγέθους οικισμοί. Από αυτές τις περιοχές εξασφαλιζόταν ο απρόσκοπτος έλεγχος στον οδικό άξονα για Γυρτώνη και Μακεδονία και όλων των περασμάτων. Μέσα από τα ιστορικά γεγονότα του Γ' Μακεδονικού Πολέμου (171- 168 π.Χ.) μεταξύ του βασιλιά Περσέα και των Ρωμαίων αντλούμε πληροφορίες για τα βόρεια όρια της χώρας. Το πρώτο έτος του πολέμου, ο Περσέας πέρασε από τα στενά του Σαρανταπόρου, διέσχισε ολόκληρη την Περραιβία και έφθασε στην Ελάτεια εγκαθιστώντας φρουρά, όπως σε όλες τις ρωμαιοκρατούμενες περιοχές που διέσχιζε. Από εκεί πέρασε στους Γόννους εγκαθιστώντας φρουρά και κατέληξε στο στρατόπεδό του στο Συκύριο. Η παρουσία των φρουρών ερμηνεύει επιγραφές που μνημονεύουν επώνυμους φρουρούς να στήνουν αναθήματα στα επίσημα ιερά των πόλεων.

Τα βορειοανατολικά σύνορα υποθέτουμε ότι ήταν στην Ελάτεια ή Ιλετεία²³⁵ (αρ. χ. 2- 3). Η οχυρωμένη πόλη ιδρύθηκε τον 5^ο αιώνα π.Χ. στους πρόποδες της Όσσας, βόρεια

²³⁵ Λίβιος 42, 44, 7 κ.ε./ 42, 54, 8. Πλίνιος ΙΙV, 29. Πτολεμαίος ΙΙΙ 12, 39 Μ. Αρβανιτόπουλος 1911, 330- 334, εκ. ΙΙ. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 60- 63. Τζιαφάλιας 1997δ, 234, αριθμός 20. Stählin 2002, 174

του Δώτιου πεδίου, από το Λαπίθη Έλατο²³⁶ και ήλεγχε μαζί με τους Γόννους την είσοδο του στενού των Τεμπών. Οι κάτοικοι ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Τα ερείπιά της εντοπίζονται λίγο ψηλότερα από το σημερινό χωριό. Σημαντικές πληροφορίες αντλούμε από τη διήγηση των εκστρατειών του Μακεδόνα βασιλιά Περσέα στη Θεσσαλία το 171 π.Χ. Στην ανατολική πλαγιά σώζονται οικίες και στη νοτιοανατολική και ανατολική ίχνη δρόμων. Βρέθηκαν στήλες με κατεστραμμένες επιγραφές και μελαμβαφή όστρακα του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ.

Σε αδημοσίευτη επιγραφή²³⁷ του 3^{ου} αιώνα π.Χ., η οποία αναφέρεται ως «14^{ος} Νόμος», μαρτυρείται ότι η Λάρισα έστειλε δικό της ιερέα στο ναό του Δία και της Ήρας στην Ελάτεια, μετά από απαίτηση της Ελάτειας. Αυτό το στοιχείο μας βοηθά να την εντάξουμε στη χώρα της Λάρισας. Διαφορετικά δε θα μπορούσε να δικαιολογηθεί αυτή η κίνηση.

Το Συκύριο²³⁸ βρισκόταν ανάμεσα στους Γόννους και την Ελάτεια και ταυτίζεται με το Δ. Δ. Ευαγγελισμού (**αρ. χ. 2- 3**). Ήλεγχε το δρόμο προς τη Μακεδονία. Η θέση είναι γεμάτη κριμνήσματα κτιρίων, κεραμική και ταυτίστηκε θέση νεκροταφείου.

Η πεδιάδα της περιοχής του Συκυρίου²³⁹ (Συκουρίου) αποτελεί προέκταση της πεδιάδας της Λάρισας στα βορειοανατολικά και χωρίζεται από αυτή με το λόφο της Χασάμπαλης και το Έρημο Όρος.

Το Μόψιο²⁴⁰ αποτελούσε τη στρατιωτική βάση του Περσέα και ταυτίζεται με το σημερινό Δ. Δ. Γυρτώνης κοντά στον Πηνειό ποταμό (**αρ. χ. 2- 4**). Η περιγραφή του Τίτου Λίβιου ανταποκρίνεται σε αυτή την πόλη.²⁴¹ Στις νότιες υπώρειες βρισκόταν η λίμνη Νεσσωνίς. Η αρχική κατοίκηση τοποθετείται την πρωτογεωμετρική περίοδο και επεκτάθηκε στα πεδινά σε έκταση 1000 στρεμμάτων από τον 4^ο αιώνα π.Χ. έως τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια.

Βασικός πυρήνας του είναι ο τρίδυμος λόφος στα βορειοανατολικά της σύγχρονης θέσης και η ακρόπολη βρισκόταν στο μεσαίο (**αρ. εικ. 37**). Χωριζόταν στην ακρόπολη και την κάτω πόλη. Στην κάτω πόλη ήρθε στο φως αυτοτελές συγκρότημα υστερορωμαϊκού

²³⁶ Μυθικός ήρωας της ήταν ο Έλατος, σύζυγος της Κορωνίδας, τον οποίο ο Απόλλωνας καταδίωξε για να κατακτήσει την όμορφη μητέρα του Ασκληπιού. Roscher's Lexikon II, 1231, λ. *Elatos* (Schultz)

²³⁷ Σχετικά με την επιγραφή με ενημέρωσε ο Helly σε συζήτηση

²³⁸ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 64. Τζιαφάλιας 2000β, 99- 100. Stählin 2002, 176- 177

²³⁹ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 60- 63. Stählin 2002, 176- 177

²⁴⁰ Αρβανιτόπουλος 1911, 333. Helly 1999, 99- 124. Τζιαφάλιας 2000β, 97- 99, εικ. 1- 4. Helly 2008, 3- 16, εικ. 1- 3

²⁴¹ 42, 66, 6. Ο Τίτος Λίβιος μιλά για την ύπαρξη ενός περάσματος, στο οποίο η μακεδονική φάλαγγα, βγαίνοντας από την ίδια πόλη, δέχθηκε επίθεση από τους Ρωμαίους, στο τέλος της εκστρατείας του 171π.Χ.

βαλανείου (**αρ. σχ. 20/ αρ. εικ. 38**).²⁴² Χρονολογείται στον 3^ο αιώνα μ.Χ. και πρέπει να περιλάμβανε δυο οικοδομικές φάσεις. Διακρίνονται πέντε λειτουργικοί χώροι και επισημάνθηκαν δυο ανεξάρτητες τετράγωνες κατασκευές. Ο χώρος I περιλάμβανε αίθουσα υποδοχής, piscina, frigidarium και αποδυτήριο. Εντοπίστηκε σειρά ενεπίγραφων στηλών σε δεύτερη χρήση, μεταξύ των οποίων επτά ψηφίσματα της πόλης. Ο χώρος II περιλαμβάνει το υπόκαυστο του caldarium και 2 praefurnia. Οι υπόλοιποι είναι αδιευκρίνιστοι.

Εντοπίστηκε ακόμη το νότιο νεκροταφείο της πόλης. Σύμφωνα με το Λίβιο²⁴³, πάνω στο δρόμο από Λάρισα προς Γόννους υπήρχε ταφικός τύμβος (“Tumulus ante Tempore”).

Στην επιγραφή IG IX² 521 μαρτυρείται η συνοριακή διαφορά ανάμεσα στην Κονδαία και μια γειτονική πόλη. Αναφέρεται το Μόψιο, η Ασκυρίδα αλλά και συνοικισμοί και χαρακτηριστικά τοπωνύμια. Ένα τοπωνύμιο είναι τα *κέλετρα* στο Μόψιο, που θα αναφερθούμε με λεπτομέρειες στο κεφάλαιο της οικονομίας.

Στο Δ. Δ. Μαρμάρινης²⁴⁴ (**αρ. χ. 2- 3**) παρατηρούνται φάσεις κατοίκησης από την προϊστορική περίοδο έως και τη ρωμαϊκή. Αποκαλύφθηκε ένας μυκηναϊκός οικισμός και η επιλογή της θέσης είχε ως στόχο την ευφορία της.²⁴⁵ Οι πληροφορίες μας για τη θέση είναι ελλιπείς.

Στη ρωμαϊκή περίοδο χρονολογείται το αυτοτελές συγκρότημα ρωμαϊκού βαλανείου στο Δ. Δ. Νερομύλων (**αρ. χ. 2- 3/ αρ. σχ. 21/ αρ. εικ. 39**).²⁴⁶ Βάσει κεραμικής, τοιχοποιίας και μορφής ψηφιδωτών δαπέδων χρονολογείται στο 2^ο αιώνα μ.Χ. αλλά περιέχει διαδοχικές οικοδομικές φάσεις. Περιλαμβάνει όλους σχεδόν τους χώρους των μεγάλων αυτοκρατορικών θερμών. Ο Χώρος 1 περιέχει αναπαυτήριο- χώρο συγκέντρωσης και ο 1^α μικρό υπόκαυστο- tepidarium (**αρ. εικ. 40**). Ο Χώρος 2 είναι praefurnium του tepidarium. Στο Χώρο 3 διακρίνεται το υπόκαυστο του caldarium (**αρ. εικ. 41**). Ο Χώρος 4 είναι βοηθητικός. Ο Χώρος 5 είναι ψυχρό λουτρό- frigidarium, ο 5α μικρός δρομικός χώρος, ο 5β πιθανόν χώρος αναμονής ή ανάπαυσης, ο 5γ προθάλαμος του λουτήρα 5ε, ο 5δ διάδρομος και ο 5ε λουτήρας- piscina (**αρ. εικ. 42**). Τέλος, ο Χώρος 6 είναι laconicum (;).

Σε αυτό το σημείο συμπεραίνουμε ότι κατά τη ρωμαϊκή περίοδο οικοδομούνται βαλάνεια όχι μόνο στο άστυ αλλά και στη χώρα. Αυτό δεν συμβαίνει με άλλα μεγάλου μεγέθους σημαντικά οικοδομήματα.

²⁴² Τζιαφάλιας 1993, 249- 253, Σχ. 2, Πίν. 85β, ε, στ. Τζιαφάλιας 2000β, 97, εικ. 1

²⁴³ Λίβιος 42, 61, 11

²⁴⁴ Τζιαφάλιας 1984δ, 151. Stählin 2002, 126

²⁴⁵ Stählin 2002, 126

²⁴⁶ Τζιαφάλιας 1990δ, 214, 217, Σχ. 4, Πίν. 101- 102

Στα ανατολικά όρια της επικράτειας, ανατολικά της θέσης Άγιος Νικόλαος Φονιάς και νότια της οδού Λάρισας- Αγιάς αμέσως μετά τη διασταύρωση για Νεοχώρι τοποθετείται η οχυρωμένη πόλη Λακέρεια²⁴⁷ (**αρ. χ. 2- 3**). Ιδρύθηκε στο ανατολικό τμήμα του λόφου Παλαιόκαστρο. Ο λόφος αποτελείται από δυο εξάρσεις και η ανατολική έχει δυο κορυφές (**αρ. σχ. 22**). Η πόλη άκμασε κατά την προϊστορική περίοδο αλλά και την αρχαϊκή και κλασική. Αποκαλύφθηκε μεγάλη διασπορά αρχιτεκτονικών μελών και κεραμικής. Στο ανατολικότερο τμήμα του λόφου ήρθε στο φως μεγάλο κτίριο ορθογώνιας κάτοψης ή συγκρότημα κτιρίων ή δωματίων (**αρ. σχ. 23/ αρ. εικ. 43- 46**). Στα νότια ήρθε στο φως παρόμοιο οικοδόμημα μεγάλου μεγέθους. Βάσει κεραμικής χρονολογούνται στον 5^ο αιώνα π.Χ.

Στα όρια της χώρας βρισκόταν ο οχυρωμένος οικισμός του Καστρίου νότια του σημερινού οικισμού με κατοίκηση από τη νεότερη νεολιθική περίοδο έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους (**αρ. χ. 2- 3**).²⁴⁸ Στη θέση τοποθετείται το Κερκίνειο. Δεν έχουν έρθει στο φως σαφή κατάλοιπα του οικισμού. Στη θέση Χαμάμια μαρτυρούνται ερείπια λουτρών της ρωμαϊκής περιόδου. Ο εντοπισμός επιτύμβιων στηλών μας οδηγεί στην παρουσία νεκροταφείου. Εντάχθηκε στην επικράτεια κατά την ελληνιστική ή τη ρωμαϊκή περίοδο, κυρίως λόγω της εκμετάλλευσης των λατομείων. Στην περιοχή θεωρείται πιθανή η ύπαρξη εκτεταμένων οικισμών για τη διαμονή των ατόμων που εργάζονταν στα λατομεία.

Στο Δ. Δ. Γαλήνης²⁴⁹, κοντά στα Δ. Δ. Μελισσοχωρίου και Δ. Δ. Πλατυκάμπου, κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής της ανατολικής παράκαμψης Λάρισας της Εθνικής Οδού εντοπίστηκε μικρή εγκατάσταση της ύστερης ελληνιστικής περιόδου (**αρ. χ. 2- 3**). Η θέση κατοικείται από τη νεότερη νεολιθική περίοδο.²⁵⁰

Βρέθηκε μια σειρά αποθετών, από τους οποίους οι περισσότεροι ήταν πλήρεις με ενδιαφέρουσα κεραμική, νομίσματα, πήλινα ειδώλια, οστά ζώων και άλλα ευρήματα. Εάν συνδέσουμε τα δεδομένα με το νεκροταφείο που εντοπίστηκε στο ίδιο έργο σε κοντινή απόσταση και θα παρατεθεί παρακάτω, υποδηλώνεται η ύπαρξη παρακείμενης οργανωμένης κώμης, η οποία δεν έχει ακόμα ταυτιστεί.

Προχωρώντας προς τα νοτιοανατολικά, κοντά στο Δ. Δ. Καλαμακίου, σε παραλίμνια περιοχή, ήρθε στο φως οικισμός με δυο φάσεις κατοίκησης (**αρ. χ. 2- 3**).²⁵¹ Η πρώτη

²⁴⁷ Γαλήνης 1973γ, 327- 329, Σχ. 2- 3, Πίν. 281- 284. Stählin 2002, 127- 128

²⁴⁸ Κατακούτα 1994β, 339

²⁴⁹ Τουφεξής 1999, 426. Τζιαφάλιας 2004, 114- 115

²⁵⁰ Τζιαφάλιας 2000α, 85, αριθμός 5

²⁵¹ Βαϊοπούλου 2006, 207- 219, εικ. 1- 11

αντιπροσωπεύεται από τον οικισμό της ελληνιστικής περιόδου. Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατό να βρεθούν τα υλικά κατάλοιπα. Εγκαταλείφθηκε το 2^ο αιώνα π.Χ.

Στα νότια/ νοτιοανατολικά του άστεως, η κόμη *Χάλκη*²⁵² ταυτίζεται με τη σημερινή Νίκαια (**αρ. χ. 2- 3**). Οι πληροφορίες μας αφορούν μόνο τη λατρεία της περιοχής.

Στο ύψος του Δ. Δ. Νέας Λεύκης²⁵³ (**αρ. χ. 2- 3**), 15 χλμ. νοτιοανατολικά της Λάρισας, ήρθε στο φως μικρό τμήμα πεδινού οικισμού της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Αποκαλύφθηκαν κτίρια που αντιπροσωπεύουν τρεις επάλληλες οικοδομικές φάσεις από την ύστερη ελληνιστική περίοδο έως τον 3^ο αιώνα μ.Χ. Τα λείψανα των οικιών που ήρθαν στο φως χρονολογούνται από τους όψιμους ελληνιστικούς έως και τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης.

Νοτιότερα του Δ. Δ. Ελευθερών, στη λεκάνη που σχηματίζει η λοφώδης έκταση και στα όρια της επικράτειας με την Κραννώνα πρέπει να τοποθετήσουμε την κόμη *Λυτταί*²⁵⁴. Σε επιγραφή²⁵⁵ 129 στίχων των αρχών του 3^{ου} αιώνα π.Χ. από τη Λάρισα αναφέρεται το δίκαιο για την αγοραπωλησία δημοσίων κτημάτων- των *ιπποτείων*- στην κόμη *Λυτταί*. Η περιγραφή της θέσης της ταυτίζεται καλύτερα με την προαναφερθείσα περιοχή. Η λέξη *ιππότεια* εκτιμάται ότι προέρχεται από τη λέξη *ιπότης* και έχει σχέση πιθανότατα με τις πανάρχαιες μεγάλες ιδιοκτησίες- κληρουχίες της αριστοκρατικής τάξης των *ιπέων*, οι οποίοι αποτελούσαν το κύριο στοιχείο σύνθεσης του πληθυσμού της Λάρισας στην αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο.

Η πόλη καθόριζε με απόφασή της το νομικό πλαίσιο για τις αγοραπωλησίες των δημοσίων κτημάτων. Με αυτό τον τρόπο συγκεντρώνει χρήματα στο δημόσιο ταμείο. Οι αγοραστές και τα χρήματα που κατέθεσε ο καθένας αναφέρονται στο τέλος του κειμένου. Αυτή η κίνηση οφείλεται είτε σε έλλειψη χρημάτων για την κατασκευή ή ολοκλήρωση δημοσίων κτιρίων και κυρίως του πρώτου αρχαίου θεάτρου είτε σε οικονομική ύφεση της πολιτείας απέναντι στις ανάγκες είτε σε σοβαρή κοινωνική ανασύνθεση του πληθυσμού με τη μεταβολή του καθεστώτος σε πιο δημοκρατικό.

Η αρχαία *Γυρτώνη*²⁵⁶ ταυτίζεται πιθανόν με τη θέση Μαγούλα Γκρεμνός ή Γκρεμούρα στο Δ. Δ. Δένδρων Τυρνάβου (**αρ. χ. 2- 3**). Βρισκόταν στη δεξιά όχθη του

²⁵² Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 43, 55- 56. Stählin 2002, 189

²⁵³ Ζαούρη 1996β, 372. Τζιαφάλιας 2004, 114

²⁵⁴ Στέφανος Βυζάντιος, λ. *Λυτταί*. Αυτή την άποψη υποστηρίζει ο Helly βάσει γεωγραφίας. Την πληροφορία μου την έδωσε σε συζήτηση μαζί του.

²⁵⁵ Τζιαφάλιας 2000α, 86- 87, αριθμός 4

²⁵⁶ RE VII, 2101, λ. *Γυρτών* και *Γυρτώνη* (Stählin). Αρβανιτόπουλος 1910β, 262. Αρβανιτόπουλος 1911, 334- 337. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 64. Τζιαφάλιας 2000β, 100- 101. Stählin 2002, 177- 179

Πηνειού ποταμού στο δρόμο του Περσέα από τη Φάλαννα προς τους Γόννους.²⁵⁷ Η πόλη είχε μυκηναϊκό πυρήνα και κατοικείται μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο. Πληροφορίες μας παρέχουν οι φιλολογικές, επιγραφικές και ανασκαφικές μαρτυρίες. Η πόλη αναφέρεται ως «Λάρισα Γυρτώνης»²⁵⁸ για να ξεχωρίσει από τις υπόλοιπες ομώνυμες πόλεις και ένας πολίτης ως «Λαρισαῖος ἐκ Γυρτῶνος»²⁵⁹. Σε επιγραφή²⁶⁰ από το πρώτο αρχαίο θέατρο μαρτυρείται η συμμαχία Λάρισας- Γυρτώνης στις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Στις πολιτογραφήσεις Λαρισαίων πολιτών, το 214 π.Χ., αναφέρονται 59 Γυρτώνιοι.²⁶¹ Σε αγωνιστικούς καταλόγους²⁶² της πόλης του 2^{ου} και 1^{ου} αιώνα π.Χ. μνημονεύονται Γυρτώνιοι αθλητές.

Πρόκειται για μια οχυρωμένη πόλη. Η μαγούλα μεταμορφώθηκε σε ακρόπολη της κλασικής περιόδου και η κάτω πόλη απλωνόταν σε συνολική έκταση που ξεπερνά τα 1000 στρέμματα. Στο λόφο είναι εμφανή τα θεμέλια κτιρίου τετράγωνης κάτοψης με μαρμάρινες στήλες με ψηφίσματα και αναθηματικές επιγραφές στην περιοχή. Στην κάτω πόλη εντοπίστηκαν κεραμική, επιτύμβιες και αναθηματικές στήλες, γωνιόλιθοι, κρημνίσματα κτιρίων, κίονες, τάφοι κ.ά. Σε απόσταση 1χλμ. σώζεται κωνικός λόφος, πιθανόν από τύμβο.

Η γειτονική πόλη Κονδαία²⁶³ ταυτίζεται με το Δ. Δ. Ροδιάς Τυρνάβου (αρ. χ. 2- 3), στη συμβολή των ποταμών Τιταρήσιου και Πηνειού. Η θέση κατοικείται από την εποχή του χαλκού. Η ακρόπολη απλωνόταν σε αρκετά απότομο λόφο και η κάτω πόλη είχε έκταση περίπου 500 στρέμματα. Και εδώ μας παρέχει ιστορικές πληροφορίες ο Λίβιος σχετικά με τα πολεμικά γεγονότα.

Ήρθε στο φως το δυτικό νεκροταφείο με πλούσια κτερίσματα.²⁶⁴ Τοποθετείται στο βραχώδες ύψωμα Καστρί, στη δυτική είσοδο των Στενών της Ροδιάς. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν κιβωτιόσχημοι και εντοπίστηκαν λίγες ταφές σε πήλινες λάρνακες. Οι δεκαοκτώ κιβωτιόσχημοι τάφοι χρονολογούνται στους υπομυκηναϊκούς και γεωμετρικούς χρόνους. Οι υπόλοιποι τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι και οι οκτώ λάρνακες χρονολογούνται στον 4^ο αιώνα π.Χ. Σε κοντινή απόσταση βρέθηκε και αγωγός.

²⁵⁷ Λίβιος 42, 54, 6 κ.ε.

²⁵⁸ Απολλώνιος Ρόδιος, I, 40

²⁵⁹ Υγίνος, απόσπασμα 14

²⁶⁰ Τζιαφάλιας 2000β, 100

²⁶¹ *JG IX*², 517, 79 κ.ε.

²⁶² Τζιαφάλιας 2000β, 101

²⁶³ Καραπάνου 1997γ, 510 κ.ε., Πίν. 194. Helly 1999, 99- 124. Τζιαφάλιας 2000β, 99- 100. Stählin 2002, 97, 175. Helly 2008, 3- 16.

²⁶⁴ Καραπάνου 1997γ, 510 κ.ε., Πίν. 194

Τέλος, στην πεδιάδα της Πελασγιώτιδας πρέπει να αναζητηθεί ο Αλεξάνδρου Πύργος²⁶⁵, όπου ο Φίλιππος Ε' διανυκτέρευσε²⁶⁶ κατά την υποχώρησή του από τις Κυνός Κεφαλές προς τους Γόννους.

Όσον αφορά τη ρωμαϊκή περίοδο, η χώρα επεκτάθηκε και περιλάμβανε σημαντικές πόλεις, όπως η Κραννώνα, ο Άτραξ και οι Γόννοι. Η ακμή τους τοποθετείται από την αρχαϊκή έως και την ύστερη κλασική περίοδο, οπότε και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο. Ήταν οργανωμένες πόλεις με πλούτο και έχουν εντοπιστεί δημόσια οικοδομήματα, ιερά, οικίες και νεκροταφεία. Σε αυτή τη μελέτη δεν είναι εύκολο να γίνει λεπτομερής ανάλυση αυτών των πόλεων.

Αγροικίες

Ο αγροτικός και κτηνοτροφικός χαρακτήρας της οικονομίας υποδηλώνεται και μέσα από μεμονωμένες αγροικίες κτηνοτροφικού και αγροτικού χαρακτήρα. Αυτές ήταν ανοχύρωτες.

Στη Μαγούλα Δήμητρας²⁶⁷ (αρ. χ. 2- 3) εντοπίστηκαν φάσεις κατοίκησης και νεκροταφεία από τη μέση νεολιθική περίοδο έως και την ύστερη εποχή του χαλκού. Η επόμενη φάση κατοίκησης χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο. Εντοπίστηκε διασπορά κεραμικής από μια μικρού μεγέθους εγκατάσταση αγροτικού και κτηνοτροφικού χαρακτήρα.²⁶⁸

Στο ύψος του σημερινού Δ. Δ. Μελισσοχωριού²⁶⁹ (αρ. χ. 2- 3)- 6 χλμ. ανατολικά της Λάρισας και κοντά στο στρατιωτικό αεροδρόμιο της πόλης- εντοπίστηκε θέση οικισμού με ενδείξεις ελληνιστικής κατοίκησης. Παρατηρούνται φάσεις κατοίκησης από τη νεολιθική έως τη ρωμαϊκή περίοδο. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα που εντοπίστηκαν ήταν κατεστραμμένα και πιθανόν να ανήκαν σε αγροικία. Τα ευρήματα που συγκεντρώθηκαν είναι κεραμική, ειδώλια, αγνύθες, νομίσματα, μεταλλικά αντικείμενα καθώς και οστέινα εργαλεία.

Σύμφωνα με τη στρωματογραφία, κατά τη χρονική περίοδο μεταξύ της πρώιμης εποχής του χαλκού και των ελληνιστικής περιόδου, ο χώρος καλυπτόταν από λιμνάζοντα ύδατα, όπως προκύπτει από το στρώμα μαργαϊκού αργιλώδους χώματος, πλούσιο σε ασβεστίτικα συγκρίματα. Αυτό αποτελεί ένδειξη ότι η περιοχή μέχρι το Χασάμπαλη ήταν ελώδης.

²⁶⁵ Stählin 2002, 189

²⁶⁶ Πολύβιος 18, 27, 2

²⁶⁷ Καραπάνου 1997α, 505- 507, Πίν. 192γ. Τζιαφάλιας 2000α, 86

²⁶⁸ Καραπάνου 1997α, 505- 507

²⁶⁹ Βαϊοπούλου- Μέλλιου 1996, 371.

Προς τα νότια των ορίων της χώρας, στην κτηματική περιφέρεια Νίκαιας (**αρ. χ. 2-3**), κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής της ΠΑΘΕ ήρθε στο φως αγροικία, υποδηλώνοντας τον αγροτικό και κτηνοτροφικό χαρακτήρα της περιοχής.

Σε παρακείμενη περιοχή του Δ. Δ. Ευαγγελισμού ήρθε στο φως τμήμα μεγάλης αγροικίας²⁷⁰ των υστερορωμαϊκών χρόνων (**αρ. εικ. 47- 48**). Βάσει των νομισμάτων διακρίνονται δυο χρονολογικές φάσεις. Η πρώτη θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 2^ο- 1^ο αιώνα π.Χ. και η δεύτερη το δεύτερο μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Βρισκόταν στο δημόσιο δρόμο που οδηγούσε από το Δίον στη Λάρισα. Περιλάμβανε εννέα χώρους. Το κτίριο, λόγω των διαστάσεών του και των βοηθητικών χώρων του, θα μπορούσε να ανήκει σε κάποιο εμπορικό σταθμό ('mutatio') που εξυπηρετούσε ταξιδιώτες.

Νεκροταφεία

Σε αυτή την ενότητα θα αναφερθούμε σε περιοχές της χώρας όπου εντοπίστηκαν μόνο ταφές. Συνήθως στις κόμμες αποκαλύφθηκαν και τα νεκροταφεία τους και παρατίθενται σε σύνολο.

Στο Δ. Δ. Μαρμάρινης²⁷¹ (**αρ. χ. 2- 3**), η περιοχή του στρατοπέδου Διοίκησης Αγωγού Καυσίμων ταυτίζεται με το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο της περιοχής.²⁷² Στο χώρο εντοπίστηκε εκτεταμένος ακμάζων προϊστορικός οικισμός.²⁷³ Οι πληροφορίες μας για την εξεταζόμενη περίοδο είναι ελλειπείς.

Σε απόσταση 1 χλμ. ανατολικά/ βορειοανατολικά της Λακέρειας, στο Δ. Δ. Γερακαρίου, εντοπίστηκε μνημειώδης κτιστός τάφος, ο οποίος αποτελούταν από ταφικό θάλαμο και δρόμο και περιείχε δυο σαρκοφάγους (**αρ. χ. 2/ αρ. σχ. 24/ αρ. εικ. 49- 52**).²⁷⁴ Ήταν ιδιαίτερα προσεγμένος και επιμελημένος αρχιτεκτονικά. Πρέπει να ανήκε σε πλούσιο ζευγάρι. Βάσει κεραμικής χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ή στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Υποθέτουμε ότι ο τάφος προέρχεται από το νεκροταφείο της Λακέρειας.

Στον οικισμό του Καστρίου²⁷⁵ (**αρ. χ. 2- 3**) εντοπίστηκε πρωτογεωμετρικός τάφος κυκλικής κάτοψης, γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη οικισμού.²⁷⁶ Εκείνη τη χρονική περίοδο δεν ανήκε στη χώρα της Λάρισας. Αναφέραμε και παραπάνω την παρουσία επιτύμβιων στηλών που σχετίζονται με ύστερο νεκροταφείο του οικισμού.

²⁷⁰ Κουγιουμτζόγλου 2004, 51- 64, Πίνακες 1- 8

²⁷¹ Τζιαφάλιας 1984δ, 151. Stählin 2002, 126

²⁷² Θεοχάρη 1962, 35- 50, εικ. 1- 13. Τζιαφάλιας 1984δ, 151

²⁷³ Αρβανιτόπουλος 1910β, 184 κ.ε.

²⁷⁴ Γαλλής 1973δ, 329- 332, Σχ. 5- 6, Πίν. 285, 286, 289

²⁷⁵ Κατακούτα 1994β, 339

²⁷⁶ Τζιαφάλιας 1979στ, 222- 223, Σχ. 3

Στη Μαγούλα Δήμητρας²⁷⁷ (**αρ. χ. 2- 3**) αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος με κατεύθυνση ΒΔ- ΝΑ της ελληνιστικής περιόδου.²⁷⁸ Πιθανόν να συνδέεται με την παρακείμενη μικρού μεγέθους εγκατάσταση.

Στο Δ. Δ. Ελευθερίου²⁷⁹ (**αρ. χ. 2- 3**) ήρθε στο φως κιβωτιόσχημος τάφος. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα όστρακα και δυο νομίσματα, χωρίς να έχουν χρονολογηθεί. Πιθανόν να προέρχεται από κάποιον οικισμό αγροτικού χαρακτήρα.

Προχωρώντας πιο κοντά στο άστυ, στο Δ. Δ. Πλατυκάμπου (**αρ. χ. 2- 3**) εντοπίστηκε τοξωτή επιτύμβια στήλη²⁸⁰ του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Θεωρείται πιθανή η ύπαρξη νεκροταφείου και οικισμού.

Στο χώρο της προϊστορικής μαγούλας ήρθε στο φως ταφή της πρωτογεωμετρικής περιόδου και πληθώρα αγγείων και άλλων ευρημάτων.²⁸¹ Επομένως, η θέση παρουσίαζε συνεχή κατοίκηση μέχρι τους ιστορικούς χρόνους.

Σε κοντινή απόσταση από το Δ. Δ. Μελισσοχωρίου²⁸², κατά τις εργασίες κατασκευής της ανατολικής παράκαμψης Λάρισας της Εθνικής Οδού, ήρθε στο φως τμήμα νεκροταφείου (**αρ. χ. 2- 3**). Αποκαλύφθηκαν πέντε κεραμοσκεπείς τάφοι της ελληνιστικής περιόδου. Συνδέεται με την ύπαρξη κώμης, καθώς στην περιοχή εντοπίζονται αρχαιότητες.

Κοντά στο Δ. Δ. Καλαμακίου, σε παραλίμνια περιοχή στα νοτιοανατολικά της χώρας, η δεύτερη φάση κατοίκησης του οικισμού αντιπροσωπεύεται από ένα νεκροταφείο της ρωμαϊκής περιόδου (**αρ. χ. 2- 3**).²⁸³ Αποκαλύφθηκε στο ίδιο βάθος με την υποθεμελίωση των κτιρίων του ελληνιστικού οικισμού. Σε αρκετές περιπτώσεις οι τοίχοι χρησιμοποιήθηκαν ως παρειές των κιβωτιόσχημων τάφων.

Στο νεκροταφείο ήρθαν στο φως τριάντα τάφοι, εκ των οποίων εννέα κιβωτιόσχημοι επενδεδυμένοι και καλυμμένοι με σχιστολιθικές πλάκες, δώδεκα κιβωτιόσχημοι κεραμοσκεπείς, κτιστοί με αργούς λίθους και εννέα καλυβίτες, καθώς και δυο χώροι ανακομιδής οστών. Οι δώδεκα ταφές ήταν παιδικές. Οι περισσότεροι φαίνεται να έχουν χρησιμοποιηθεί σε επάλληλες ταφές. Οι περισσότεροι τάφοι παρουσιάζουν περιορισμένο αριθμό προσφορών και μόνο ένας ήταν πλούσια κτερισμένος.

Τέλος, η καταστροφή των περισσότερων τάφων πρέπει να οφείλεται σε μεταβολή της στάθμης και της έκτασης των υδάτων της λίμνης. Μια πρώτη πιθανή μεταβολή

²⁷⁷ Καραπάνου 1997α, 505- 507, Πίν. 192γ. Τζιαφάλιας 2000α, 86

²⁷⁸ Καραπάνου 1997α, 505- 507

²⁷⁹ Γαλλής 1976δ, 178

²⁸⁰ Μουσείο Λάρισας 90/ 42. Τζιαφάλιας 1990δ, 220

²⁸¹ Θεοχάρη 1966, 37- 47

²⁸² Καραπάνου 1997β, 507- 508

²⁸³ Βαϊοπούλου 2006, 207- 219, εικ. 1- 11

υποθέτουμε ότι επήλθε κατά το χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την εγκατάλειψη του ελληνιστικού οικισμού το 2^ο αιώνα π.Χ. έως την επαναχρησιμοποίηση του χώρου τον 3^ο αιώνα μ.Χ. και μια δεύτερη μετά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα μ.Χ. Είναι πολύ πιθανό η τελευταία μετακίνηση της λίμνης να ήταν και η αιτία καταστροφής του νεκροταφείου.

Στα νοτιοδυτικά του άστεως, μεταξύ της επικράτειας της Λάρισας και της Κραννώνας, η βορειοδυτική κλίτη ομαλού υψώματος στο Δ. Δ. Ελευθερών ταυτίζεται με το νεκροταφείο **(αρ. χ. 2- 3)**. Τα ευρήματα είναι κιβωτιόσχημη σαρκοφάγος²⁸⁴, τετράγωνος επιτύμβιος βωμός²⁸⁵ του δεύτερου μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ., καθώς και άλλα σχετικά ευρήματα.

Τέλος, ο Αρβανιτόπουλος²⁸⁶ στη θέση Παλαιοχώρα ή Σιΐτη εντόπισε ένα συλλημένο θολωτό τάφο των αρχών του 3^{ου} αιώνα π.Χ. περίπου 6 χλμ. νότια της Λάρισας, ανατολικά της σιδηροδρομικής γραμμής στους πρόποδες του λόφου **(αρ. εικ. 53)**. Αυτός ο τύπος χρησιμοποιήθηκε στη Θεσσαλία από το 4^ο έως το 2^ο αιώνα π.Χ.²⁸⁷

Χώρα Φερών

Η ζωτική περιοχή γύρω από το άστυ έχει αποκαλυφθεί κατά κύριο λόγο στις πεδινές εκτάσεις, χωρίς να απουσιάζουν οι ορεινές, χάρη στις επιφανειακές έρευνες και τα μεγάλα οδικά έργα των προηγούμενων ετών **(αρ. χ. 5- 8 και 10)**. Η ορεινή περιοχή εκτείνεται στα νότια και δυτικά και η πεδινή στα βόρεια και ανατολικά. Είναι χαρακτηριστική η παρουσία πολλών οχυρωμένων κωμών και η διάρκεια ζωής κατά κύριο λόγο την κλασική και ελληνιστική περίοδο. Με την πάροδο των αιώνων η εμβέλεια της χώρας αυξήθηκε και οι Φερές απέκτησαν τον έλεγχο πολλών γειτονικών θέσεων. Οι Φερές συνόρευαν στα νότια με τις Θήβες, στα δυτικά με τη Σκοτούσσα και στα νοτιοδυτικά με την Ερέτρια. Από τις Θήβες και την Ερέτρια περνούσαν οι οδοί επικοινωνίας και είχαν αποκτήσει στρατηγικό και οικονομικό ενδιαφέρον. Ο έλεγχος όλων αυτών των θέσεων ήταν εξέχουσας σημασίας.

Και εδώ θα παρατεθούν οι περιοχές γεωγραφικά από βορρά και ακολουθώντας τη φορά του ρολογιού. Οι παραθαλάσσιες περιοχές θα μελετηθούν χωριστά.

²⁸⁴ Γαλλής 1973ε, 335

²⁸⁵ Μουσείο Λάρισας 84/ 88. Τζιαφάλιας 1984ε, 157, αριθμός 69, Πίν. 52β

²⁸⁶ Αρβανιτόπουλος 1909α, 27- 44. Stählin 2002, 189, σημ. 124

²⁸⁷ Αρβανιτόπουλος 1909α, 27- 44

Κώμες ή πολίγνες

Στο βόρειο όριο της χώρας βρίσκονταν ο Ριζόμυλος²⁸⁸ και το Στεφανοβίκειο²⁸⁹ (**αρ. χ. 5- 7**). Απέχουν 5 και 7,5 χλμ από το άστυ. Στο Ριζόμυλο, μαρτυρούνται φάσεις κατοίκησης από την προϊστορία μέχρι και την ελληνιστική περίοδο. Η θέση στο Στεφανοβίκειο είναι γνωστή μόνο από επιγραφές και βρισκόταν περίπου 3 χλμ. νότια του σημερινού δημοτικού διαμερίσματος.²⁹⁰ Στην περιοχή Στεφανοβικείου βρισκόταν μια οχυρωμένη κώμη στη «Μαγούλα Καραμουρλάρ»²⁹¹ (**αρ. χ. 5- 7**). Δυστυχώς, οι πληροφορίες μας είναι ελλιπείς.

Στα βορειοανατολικά των Φερών έχουν εντοπιστεί δυο οχυρωμένοι οικισμοί. Ο πρώτος είναι η αρχαία πόλη των Γλαφυρών²⁹² με οχυρωμένη ακρόπολη και κάτω πόλη στα ανατολικά της. Βρίσκεται στο ύψωμα Προφήτης Ηλίας νοτιοδυτικά του Δ. Δ. Γλαφυρών (**αρ. χ. 5**). Το αρχαίο τείχος σώζεται σε καλή κατάσταση και χρονολογείται στους πρώιμους κλασικούς χρόνους. Σε όλο το χώρο διακρίνονται θεμέλια κτισμάτων και η επιφανειακή κεραμική μας επιτρέπει να υποθέσουμε συνεχή κατοίκηση της θέσης από την κλασική τουλάχιστον περίοδο έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Η δεύτερη πόλη είναι η Βοίβης²⁹³ (;) και βρίσκεται στο λόφο Άγιος Νικόλαος ή Άγιος Αθανάσιος (;) ή Παλιόκαστρο και νοτιοανατολικά του Δ. Δ. Καναλίων (**αρ. χ. 5**). Έχει και αυτή οχυρωμένη ακρόπολη και η κάτω πόλη εκτείνεται προς τα νότιο-νοτιοανατολικά του λόφου. Η επιφανειακή κεραμική- ορατή κυρίως στην κάτω πόλη- μπορεί να χρονολογηθεί στην κλασική και ελληνιστική περίοδο. Εντοπίστηκαν ακόμη ορισμένες επιγραφές.

Στην περιοχή του Σέσκλου στα ανατολικά/ νοτιοανατολικά έχουν εντοπιστεί λιγότεροι οικισμοί. Σε λόφο 167μ. και στην πεδιάδα κάτω από το λόφο του Αγίου Ιωάννη και αριστερά του σύγχρονου οδικού δικτύου Βόλου- Λάρισας βρίσκεται η οχυρωμένη κώμη Παλαιόκαστρο (**αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 3/ αρ. εικ. 54**).²⁹⁴ Βάσει της επιφανειακής κεραμικής εντός και εκτός των τειχών συμπεραίνεται συνεχής κατοίκηση από τη νεολιθική έως και την ελληνιστική περίοδο. Στο χώρο βρέθηκαν τάφοι της γεωμετρικής περιόδου, καθώς και κτίρια και άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της αρχαϊκής περιόδου.

²⁸⁸ Αρβανιτόπουλος 1910β, 231- 233. di Salvatore 1994α, 103, σημ. 58

²⁸⁹ di Salvatore 1994α, 113- 114

²⁹⁰ Αρβανιτόπουλος 1910β, 234. di Salvatore 1994α, 114.

²⁹¹ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 83. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1979, 185- 186 (αρ. 14)

²⁹² Ιντζεσίλογλου 1990γ, 211. di Salvatore 1994α, 115. Helly 2006, 153

²⁹³ Αρβανιτόπουλος 1915β, 145. Ιντζεσίλογλου 1990γ, 211

²⁹⁴ Αρβανιτόπουλος 1911, 346- 347. Αρβανιτόπουλος 1915β, 156- 157. di Salvatore 1994α, 105- 106

Στην περιοχή του Αερινού- νότια των Φερών- παρατηρούνται διάσπαρτα ίχνη αρχαίων εγκαταστάσεων από τη νεολιθική περίοδο έως και τη ρωμαϊοκρατία σε μεγάλη έκταση προς τα ανατολικά και τα νοτιοανατολικά του Κάστρου Δερβίση περιοχής Αερινού ή Μαγούλα Περσούφλι **(αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 4/ αρ. εικ. 55)**.²⁹⁵ Μεγάλη διασπορά διακρίνεται στη θέση του οικισμού Γουρουνόσταυλος ή Πολυζέικα και στο ύψωμα Νέστορας. Κατά τους ιστορικούς χρόνους, η πόλη ήταν οχυρωμένη και είχε τον έλεγχο του περάσματος του οδικού άξονα από τον Παγασητικό κόλπο στην πόλη των Φθιωτίδων Θηβών.

Στο Αερινό²⁹⁶ πιστεύουμε ότι υπήρχαν διαφορετικές φάσεις κατοίκησης αλλά απουσιάζουν τα υλικά κατάλοιπα **(αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 4α/ αρ. εικ. 56- 57)**. Ήρθαν στο φως δυο επιτύμβιες στήλες, μια αρχαϊκής και μια κλασικής περιόδου, ένα ρωμαϊκό ορόσημο χρονολογούμενο με ασφάλεια το 305/6 μ.Χ. και ακόμη ένα στο λιμάνι της Θήβας, Πύρασος/ Δημήτρειον.²⁹⁷ Η θέση του ήταν κομβική, καθώς από την κλασική περίοδο έως και τη ρωμαϊκή από εκεί διερχόταν η οδός που συνέδεε το λιμάνι και τη θάλασσα με την ενδοχώρα της Θεσσαλίας.

Στα νοτιοδυτικά των Φερών και του Αερινού, στην περιοχή του Περίβλεπτου έχουν εντοπιστεί μαγούλες με φάσεις κατοίκησης από την προϊστορική περίοδο. Με την πάροδο των αιώνων ήρθαν στον έλεγχο των Φερών. Το Περίβλεπτο βρίσκεται στους πρόποδες της οροσειράς των Κυνών Κεφαλών και κατέχει εξέχουσα θέση στην πεδιάδα. Η Μαγούλα Καστρακίου Ι²⁹⁸ κατοικείται από τη μυκηναϊκή περίοδο έως και την κλασική **(αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 10/ αρ. εικ. 58- 59)**. Από την άλλη πλευρά, η Μαγούλα Καστρακίου ΙΙ²⁹⁹ **(αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 11)** κατοικείται από τη νεολιθική περίοδο και κυρίως κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή.

Θεωρείται πιθανό την περίοδο της ακμής των Φερών- τον 4^ο αιώνα π.Χ.- η οχυρωμένη πόλη της Ερέτριας³⁰⁰ **(αρ. χ. 7- 8)** να ανήκε στη χώρα των Φερών. Γνωρίζουμε ότι ήταν αυτόνομη και δεν μπορούμε να την περιβάλουμε στα όρια της χώρας με ασφάλεια. Ήδη είχε εξασφαλισθεί ο έλεγχος των παρακείμενων περιοχών της, όπως το Ελευθεροχώριο και η Λάκκα. Περιλάμβανε δημόσια και ιδιωτικά οικοδομήματα, ιερά και νεκροταφεία.

²⁹⁵ Ιντζεσίλογλου 1993, 243. di Salvatore 1994α, 96, σημ. 29

²⁹⁶ di Salvatore 1994α, 96- 97

²⁹⁷ ό.π., 97, σημ. 34

²⁹⁸ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 228- 229. di Salvatore 1994α, 97

²⁹⁹ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 228- 229. di Salvatore 1994α, 97

³⁰⁰ di Salvatore 1994α, 102, 106, 109

Στην Κοκκίνα³⁰¹ (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 8/ αρ. εικ. 60- 61), στα νοτιοδυτικά του άστεως, υπήρχε οικισμός από την κλασική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Είναι χαρακτηριστική η επαναχρησιμοποίηση στη σύγχρονη εποχή των αρχαίων υλικών και αρχιτεκτονικών μερών. Το «Κάστρο» στην Κοκκίνα³⁰² (λόφος 277μ.) βρίσκεται βορειοανατολικά της σε απόσταση περίπου 2 χλμ. και απέχει 6 χλμ. σε ευθεία από την ακρόπολη των Φερών (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 9/ αρ. εικ. 61). Βάσει κεραμικής συμπεραίνουμε ότι κατοικείται από τη νεολιθική περίοδο έως και την κλασική και ελληνιστική περίοδο.

Το Κάστρο στο Ρίγειο³⁰³ (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 19), στα δυτικά/ νοτιοδυτικά των Φερών, κατοικήθηκε κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο πάνω στη σύγκλιση δυο αρχαίων οδών. Η σχέση του οικισμού με το φρούριο που εξασφάλιζε τον έλεγχο, η σημασία τους και η σύνδεσή τους φαίνεται μέσα από επιγραφές.³⁰⁴

Το Παλιόκαστρο³⁰⁵ προς τα νοτιοανατολικά του Μικρού Περιβολακίου (ύψωμα «Παλιόκαστρο» ή «Πιλάφ- Τεπέ») και βορειοδυτικά του άστεως ήταν μια μικρή οχυρωμένη κώμη με φάσεις κατοίκησης από την κλασική έως και την πρόιμη ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο κοντά στην κοιλάδα Καρνόρρεμα (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 17/ αρ. εικ. 62). Η μορφολογία του εδάφους και η αφθονία των υδάτων ευνοούσαν τις αγροτικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Στην ακρόπολη εντοπίστηκε ένας τοίχος και κεραμική της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Είναι ορατοί επιφανειακά πολλοί τοίχοι κτιρίων. Έλεγε κυρίως το βορειοανατολικό τμήμα και στερούταν τον έλεγχο του εδάφους στα νότια και ανατολικά, που βρίσκονταν οι Φερές. Το Παλιόκαστρο είναι ορατό από τις Φερές μόνο από την κορυφή του Μαλούκα. Η σύνδεση με το άστυ γινόταν με απευθείας οδό, χωρίς διέλευση από τη Χλόη. Στη γύρω περιοχή εκτείνονται τα νεκροταφεία της πόλης, όπως συμπεραίνεται από διάσπαρτα στοιχεία (βάθρα επιτύμβιων στηλών, πλάκες τάφων). Στα νοτιοδυτικά του λόφου βρέθηκε μικρό νεκροταφείο της γεωμετρικής περιόδου- βάσει κεραμικής.

Βορειοδυτικά του άστεως, στην περιοχή της Χλόης, στη θέση Αγία Παρασκευή³⁰⁶ (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 16), εντοπίστηκαν φάσεις κατοίκησης της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Απέχει περίπου 3 χλμ. από το άστυ. Είναι χαρακτηριστική η επαναχρησιμοποίηση των αρχαίων υλικών.

³⁰¹ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 228. di Salvatore 1994α, 99- 100

³⁰² Ιντζεσίλογλου 1989στ, 228. di Salvatore 1994α, 99- 100

³⁰³ ό.π., 105

³⁰⁴ ό.π., 105, σημ. 67

³⁰⁵ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 229. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 83. di Salvatore 1994α, 104- 105

³⁰⁶ ό.π., 103

Έχουν διαπιστωθεί αρκετοί μικροί οικισμοί ή άλλης φύσεως εγκαταστάσεις των όψιμων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων. Οι πληροφορίες μας, όμως, είναι ελλιπείς. Πιθανόν να σχετίζονται με το πρόβλημα της εγκατάλειψης του άστεως που παρατηρείται αυτή τη χρονική περίοδο. Ορισμένες από τις θέσεις αυτές είναι οι ακόλουθες: α) κοντά στον Κόμβο του Βελεστίνου, προς τα νότια των Ψυγείων Μπαλαμώτη-Αποστολίνα, β) Καρασού ή Καραπατιάς, προς τα βόρεια της Μαγούλας Ντελή- Χάνι, γ) Συρτάδα, προς τα βόρεια του λόφου του Αγίου Αθανασίου, δ) Οβριά ή Οβριάς Γάλα, προς τα νοτιοανατολικά της Μαγούλας Ντελή- Χάνι και ε) Καναλιόστρατα, προς τα βόρεια και βορειοδυτικά της Μαγούλας Βισβίκη.³⁰⁷

Μετά την εγκατάλειψη της πόλης των Φερών, φαίνεται ότι παρέμειναν στην περιοχή μικρές ομάδες πληθυσμού, ίσως γεωργοί και κτηνοτρόφοι. Ανιχνεύεται η πιθανότητα ύπαρξης κατά το τέλος της αρχαιότητας μιας ομώνυμης κόμης ή συνόλου αγραιοικών και κωμών σε μικρή απόσταση από αυτό.³⁰⁸

Αξίζει να σημειωθούν οι παραθαλάσσιοι οικισμοί και τα λιμάνια στον Παγασητικό κόλπο. Κυρίαρχη θέση κατέχουν οι Παγασές³⁰⁹ (αρ. χ. 1 και 5). Αποτελούν το ανατολικό και νοτιοανατολικό όριο της χώρας. Απέχουν 90 στάδια από τις Φερές (16.650μ.). Ο Στράβωνας προσπαθεί να ερμηνεύσει την προέλευση του ονόματός τους. Πιθανόν να προέρχεται από το γεγονός ότι εκεί ναυπηγήθηκε η Αργώ- το πλοίο της Αργοναυτικής εκστρατείας. Πιθανόν, όμως, να έχει σχέση με την ύπαρξη πολλών πηγών στην περιοχή, που σήμερα ονομάζεται Μπουρμπουλήθρα.

Για την ταύτιση της θέσης δεν είμαστε ασφαλείς. Στα τέλη του 19^{ου} έως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα³¹⁰ ταυτίζονταν με τη Δημητριάδα, το οποίο απορρίφθηκε από το Γιαννόπουλο³¹¹. Με τη θέση Αλιγόρευμα κοντά στη Δημητριάδα ταυτίζονται από το

³⁰⁷ Ιντζεσίλογλου 1995, 374

³⁰⁸ Στέφανος Βυζάντιος: «εἰσὶ καὶ ἄλλαι Φεραὶ ἀρχαῖαι, τῶν νῦν Φερῶν ἀπέχουσαι στάδια ὀκτώ»

³⁰⁹ «Ἐπίγειον Φεραίων». Στράβων, ΙΧ, 5, 15. Θεόπομπος, απ. 61, *FHG* I 286 και *FGrHist* 115 F 53. Σκύλαξ 64. Φώτιος, *Λεξικό*, λ. *Παγασαί*. *Ετυμολογικό Μέγα* 646, 39. Stählin 2002, 140. Αντίθετα, ο Πτολεμαῖος (III 12, 14 M) θεωρεί ότι ανήκει στη Φθιώτιδα και ο Απολλώνιος Ρόδιος (I 238) την αποκαλεί αναχρονιστικά «Μαγνησιακήν». Γι' αυτό δεν είναι δυνατή η αλλαγή από «Παράσιον» σε «Παγασίον», Θουκυδίδης II 22, 3. Kir 1910, 138 κ.ε. Αρβανιτόπουλος 1928, 71 κ.ε. Stählin- Meyer- Heidner 1934, 164- 165. Ιντζεσίλογλου 1982κ, 226, Πίν. 139α, γ. Ιντζεσίλογλου 1982λ, 226- 227, Πίν. 139β, δ. Ιντζεσίλογλου 1982μ, 227, Πίν. 140α. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1983, 196- 197. Ιντζεσίλογλου 1984α, 144, Πίν. 45β- γ. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1987α, 252. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1987β, 252. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990α, 66- 67. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990β, 198, Σχ. 4, Πίν. 94γ/ 95α. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990γ, 198- 199, Σχ. 5, Πίν. 95β- γ. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990δ, 198- 200. Ιντζεσίλογλου 1994α, 32, σημ. 12- 14. Ιντζεσίλογλου 1994, 32, 42- 45. Νικολάου 1996α, 335- 336. Νικολάου 1996β, 336- 337, Σχ. 6α- δ, Πίν. 88α- ε. Τριανταφυλλοπούλου 1998, 414- 415, Σχ. 1, Πίν. 157α- γ. Νικολάου 2000, 309. Helly 2006, 147

³¹⁰ Leake 1835, 368- 370. Γεωργιάδης 1880, 149- 150. Wace 1906, 159- 161. Beloch 1911, 444

³¹¹ Γιαννόπουλος 1914, 92

Stählin³¹², τον Αρβανιτόπουλο³¹³ και τον Meyer³¹⁴. Ο Ιντζεσίλογλου³¹⁵ τις τοποθετεί στις Νέες Παγασές, στις βόρειες παρυφές της Δημητριάδας. Από την άλλη πλευρά, ο Θεοχάρης³¹⁶, ο Marzloff³¹⁷, ο di Salvatore³¹⁸, ο Helly³¹⁹ και ο Μολοϊεΐ³²⁰ τις ταυτίζουν με το Σωρό.

Η ίδρυσή τους τοποθετείται χρονικά στα τέλη του 7^ο αιώνα π.Χ.³²¹ Τον 5^ο αιώνα π.Χ. αποτελούσε αξιόλογο εμπορικό κέντρο. Από τον 5^ο έως τον 4^ο αιώνα π.Χ. η πόλη ήταν αυτόνομη στο Κοινό των Θεσσαλών και αποτελούσε το ένα από τα τρία λιμάνια- μαζί με την Πύρασο και τη Φάλαρα- πριν τη Λαμία. Αποτελούσαν επίνειο των Φερών.

Η έκταση της πολίχνης δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια λόγω των περιορισμένων ανασκαφικών ερευνών. Στα ανατολικά του δρόμου Βόλου- Αθηνών και στην παράκτια περιοχή έχουν αποκαλυφθεί αποσπασματικά λείψανα κτιρίων της υστεροαρχαϊκής και κλασικής περιόδου.³²² Στα υψώματα στα δυτικά έχουν εντοπισθεί τμήμα του νεκροταφείου³²³ και τάφοι της κλασικής περιόδου στην περιοχή βόρεια του ελληνιστικού θεάτρου προς τη Μπουρμπουλήθρα, στα δυτικά του δημόσιου δρόμου Βόλου- Αθηνών³²⁴, αλλά και μεμονωμένες ταφές της ύστερης αρχαϊκής και κλασικής περιόδου³²⁵.

Στην παραλιακή ζώνη του Παγασητικού Κόλπου, στις βορειοδυτικές ακτές του, μεταξύ του σημερινού οικισμού της Χρυσής Ακτής Παναγίας (Καντήρ- Αγά) και του ακρωτηρίου Αγκίστρι, παρατηρείται μια ιδιόμορφη κατάσταση με αλληπάλληλες μικρές χερσονήσους, οι οποίες δημιουργούν μια σειρά κόλπων και έχουν εντοπιστεί οικισμοί και

³¹² Stählin 2002, 140

³¹³ Αρβανιτόπουλος 1928, 173

³¹⁴ Stählin- Meyer- Heidner 1934, 163 κ.ε.

³¹⁵ Ιντζεσίλογλου 1994, 42- 45. Βλ. και Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990α

³¹⁶ Θεοχάρης 1973, 324, σημ. 90

³¹⁷ Marzloff 1975, 46. Marzloff 1994α, 59. Marzloff 1994β, 274, σημ. 10

³¹⁸ di Salvatore 1994α, 115- 116. di Salvatore 2002, 42

³¹⁹ Helly 2001. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 271- 272, σημ. 25: «Σύμφωνα με το μελετητή, υπέρ της ταύτισης του Σωρού με τις Παγασές συνηγορούν μια σειρά από στοιχεία, ανάμεσά τους η χρονολόγηση της κατοίκησης της θέσης και η θέση του λιμανιού, που κατά την άποψη του μελετητή, πρέπει να βρισκόταν νοτιότερα, από την άλλη πλευρά του ακρωτηρίου Αγκίστρι, στη θέση Άγιος Γεώργιος.»

³²⁰ Μολοϊεΐ 1974, 74

³²¹ Helly 2006, 147

³²² Αρβανιτόπουλος 1928, 71 κ.ε. Stählin- Meyer- Heidner 1934, 164- 165. Ιντζεσίλογλου 1982κ, 226. Ιντζεσίλογλου 1982μ, 227, Πίν. 140α. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1983, 196- 197. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1987α, 252. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990α, 67. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990β, 198, Σχ. 4, Πίν. 94γ/ 95α. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990γ, 198- 199, Σχ. 5, Πίν. 95β- γ. Ιντζεσίλογλου 1994α, 32, σημ. 12. Νικολάου 1996α, 335- 336. Τριανταφυλλοπούλου 1998, 414- 415, Σχ. 1, Πίν. 157α- γ

³²³ Ιντζεσίλογλου 1982κ, 226, Πίν. 139α, γ. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1987β, 252. Ιντζεσίλογλου 1994α, 32, σημ. 13

³²⁴ Ιντζεσίλογλου 1982λ, 226- 227, Πίν. 139β, δ. Ιντζεσίλογλου 1984α, 144, Πίν. 45β- γ. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990α, 67. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990δ, 198- 200. Ιντζεσίλογλου 1994α, 32, σημ. 14. Νικολάου 1996β, 336- 337, Σχ. 6α- δ, Πίν. 88α- ε. Νικολάου 2000, 309

³²⁵ Μπάτζιου- Ευσταθίου 1982, 226. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1983, 196. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1985, 185- 186, Πίν. 62β- γ

λιμάνια, τα οποία θα μπορούσαν να σχετίζονται με τις λειτουργίες της πόλης των Φερών και των κωμών της ευρύτερης περιοχής της. Στις μικρές χερσονήσους της Μεγάλης Βελανιδιάς³²⁶ (αρ. εικ. 63) και του Αγίου Γεωργίου Κυνηγών³²⁷, καθώς και στους όρμους Μάραθος και Κριθαριά διαπιστώθηκε η ύπαρξη διάσπαρτων οστράκων απροσδιόριστης εποχής (αρ. χ. 5, 6, και 11).

Πιο συγκεκριμένα, το ύψωμα Μικρή Βελανιδιά μεσολαβεί μεταξύ των παράλιων περιοχών και της πεδιάδας του Βόλου και του Βελεστίνου. Αμέσως ανατολικά και δυτικά του λόφου διαμορφώνεται μια μικρή πεδινή παραθαλάσσια έκταση. Η ανθρώπινη παρουσία στο χώρο είναι εμφανής προς το τέλος της εποχής του Χαλκού, τη μυκηναϊκή περίοδο. Στην ανατολική πλαγιά του λόφου παρατηρούνται υλικά κατάλοιπα της πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου. Εντοπίστηκε θεμελίωση ενός ημικυκλικού τοίχου που πιθανότατα αποτελεί το αφιδωτό τμήμα κτίσματος αυτής της περιόδου. Με το πέρασμα του χρόνου, ο χώρος και η χρήση του αναδιοργανώθηκαν με την κατασκευή αναλημματικού τοίχου. Στην ίδια περιοχή ήρθε στο φως λακκοειδής τάφος, ο οποίος συνδέεται με ιδιαίτερο τρόπο με έναν από τους αναλημματικούς τοίχους και χρονολογείται πιθανότατα στη γεωμετρική περίοδο. Η συνέχεια της ζωής του οικισμού υποδηλώνεται από ένα αρχαϊκό ασημένιο νόμισμα Αίγινας- αποκαλύπτοντας τις εμπορικές σχέσεις- μαζί με ποσότητα ανάλογης κεραμικής. Στην ιστορική περίοδο κατοίκησης του λόφου πρέπει να αποδοθούν δυο τουλάχιστον μεγάλοι τοίχοι.

Στον ορεινό όγκο της Βελανιδιάς, αμέσως δυτικά της Σουβάλας, στο λόφο «Μικρή Βελανιδιά», στην οδό από τις Φερές για την παραλιακή ζώνη της χώρας εντοπίστηκαν λείψανα μικρού οικισμού των υστερορωμαϊκών χρόνων καθώς και φυσικοί δίοδοι για τη σύνδεση του άστεως των Φερών με τον Παγασητικό κόλπο.³²⁸

Η χερσόνησος «Άγιος Γεώργιος Κυνηγών» αποτελείται από χαμηλό λόφο με δυο κορυφές, που στο νότιο τμήμα του καταλήγει σε σχετικά απότομες ακτές. Πάνω στο λόφο υπάρχει πληθώρα ενδείξεων που αποδεικνύουν την κατοίκηση του λόφου από την προϊστορική περίοδο έως και τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. με τη μορφή «τειχισμένου πολισματος».³²⁹ Ήρθαν στο φως δυο τοίχοι ενός παραθαλάσσιου οικοδομήματος, το οποίο πρέπει να σχετίζεται με εγκαταστάσεις σχετικές με τη θάλασσα. Εντοπίστηκαν μέσα στη θάλασσα μαζί με ποσότητα κεραμικής. Στην κορυφή του λόφου διακρίνονται σειρές από

³²⁶ Ιντζεσίλογλου 1993, 242. Marzolf 1994β, 258. Βουζαξάκης 2006, 297- 313

³²⁷ Βουζαξάκης 2006, 303

³²⁸ Ιντζεσίλογλου 1991, 218. Βουζαξάκης 2006, 304

³²⁹ Αρβανιτόπουλος 1912, 232

πέτρες που υποδηλώνουν οικοδομήματα, διασπορά κεραμικής και οστά. Με την εγκατάλειψη του χώρου, οι κάτοικοι μετακινήθηκαν στο νέο οικισμό της Δημητριάδας.

Οι Αμφανές³³⁰ δεν έχουν ταυτιστεί με ασφάλεια τοπογραφικά. Οι μόνες πληροφορίες μας προέρχονται από το Σκύλακα³³¹, το Στράβωνα³³² και τον Ευριπίδη³³³. Έχουν διατυπωθεί διαφορετικές γνώμες για την ταύτιση της θέσης. Ο di Salvatore³³⁴ τις ταυτίζει με το Παλαιόκαστρο Σέσκλου, ο Bakhuizen³³⁵ με τις θέσεις Νταμάρι ή Βελανιδιά και ο Marzoff³³⁶ με της θέση Παλιο- Αλυκές. Πιο πιθανή θεωρείται η ταύτιση τους με το Σωρό, όπως προτείνουν οι Stählin³³⁷, Αρβανιτόπουλος³³⁸, Ιντζεσίλογλου³³⁹ και η Τριανταφυλλοπούλου³⁴⁰.

Η ίδρυσή τους τοποθετείται χρονικά στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Μέχρι και τον 4^ο αιώνα π.Χ. βρισκόνταν υπό την εξάρτηση των Φερών. Κατά την περίοδο της μακεδονικής κυριαρχίας, ο Φίλιππος ήθελε να ελέγχει την περιοχή και έγινε ξανά αυτόνομη τα έτη 338- 335 π.Χ. Στα τέλη του 4^{ου}- αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ. ο οικισμός εγκαταλείπεται και οι κάτοικοί του αναγκάζονται να συμμετάσχουν στο συνοικισμό της Δημητριάδας.

Πάνω και γύρω από τον κωνικό λόφο του Σωρού πιστεύουμε ότι ιδρύθηκε η οχυρωμένη πόλη των Αμφανών (αρ. χ. 12/ αρ. σχ. 25- 26/ αρ. εικ. 64).³⁴¹ Σε όλη την έκταση του υψώματος διακρίνονται λείψανα τοίχων είτε αρχαίων κτιρίων είτε μεταγενέστερων εγκαταστάσεων κτηνοτρόφων. Στην ακρόπολη, ο Αρβανιτόπουλος ταύτισε ένα οικοδόμημα με το «ανάκτορο» του ηγεμόνα των Αμφανών λόγω θέσης και μεγέθους (αρ. σχ. 25- 26/ αρ. εικ. 65).³⁴² Είναι κατασκευασμένο με μικρούς πλακοειδείς λίθους κατά τη μέθοδο των τειχών. Εντοπίστηκαν τμήματα κεραμίδων της στέγης με μελανό γάνωμα και τμήματα λεπτών μελαμβαφών αγγείων της ύστερης αρχαϊκής περιόδου. Λίγο νοτιότερα εντοπίστηκαν και άλλα αρχιτεκτονικά λείψανα. Στο λόφο ανατολικά του κωνικού εντοπίστηκε οικοδόμημα ορθογώνιας κάτοψης με είσοδο στα νότια (αρ. σχ. 25- 26/ αρ. εικ.

³³⁰ Αρβανιτόπουλος 1928. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990α, 66- 67. Τριανταφυλλοπούλου 2000, 60- 69. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2001, 10, εικ. 6, 9, 10, 12, 13. Stählin 2002, 141. Τριανταφυλλοπούλου 2002, 134- 139. Μαζαράκης- Αιινιά 2009β, 269- 294. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 257- 267

³³¹ Σκύλαξ, *Περίπλους, Θετταλία*, 64: «Ἀμφαναῖον». Είναι η νοτιότερη παραλιακή πόλη της Πελασγιώτιδας πριν από τις Παγασές για κάποιον που ταξιδεύει με πλοίο από τη Φθιωτίδα Αχαΐα προς τη Μαγνησία.

³³² IX, 5, 14

³³³ *Ηρακλής Μαινόμενος*, 392

³³⁴ di Salvatore 1994α, 115- 116

³³⁵ Bakhuizen 1987, 387, σημ. 2

³³⁶ Κονταξή 1996, 168

³³⁷ Stählin 2002, 141

³³⁸ Αρβανιτόπουλος 1909β, 162- 165. Αρβανιτόπουλος 1928, 70

³³⁹ Ιντζεσίλογλου 1994, 46- 47

³⁴⁰ Τριανταφυλλοπούλου 2002, 134- 139. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 257- 267

³⁴¹ Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990α, 66- 67. Τριανταφυλλοπούλου 2002, 134- 139. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 257- 267

³⁴² Αρβανιτόπουλος 1928, εικ. 90. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 258

66). Στο χώρο παρατηρείται μεγάλη διασπορά κεραμίδων στέγης, οστράκων και επιφανειακών λειψάνων τοίχων. Στα ανατολικά της κεντρικής πύλης και δίπλα στον κεντρικό δρόμο βρίσκονται τοίχοι οικοδομήματος που σχηματίζουν ένα τριγωνικό χώρο και μέσα σε αυτό είναι ενταγμένο κτίριο με δυο δωμάτια που επικοινωνούν μεταξύ τους με θυραίο άνοιγμα (αρ. σχ. 25- 26/ αρ. εικ. 67).³⁴³ Σε όλη την έκταση της πόλης έχουν εντοπιστεί όστρακα χρηστικών και αποθηκευτικών αγγείων, αγγείων σερβιρίσματος τροφών και ποτών, μελαμβαφών ληκύθων, εξαλείπτρων και λύχνων.

Στην περιοχή των Αλυκών εκτείνεται το αρχαίο νεκροταφείο.³⁴⁴ Οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι και περιέχουν μια ή δυο ταφές. Τα ευρήματα χρονολογούνται στην τελευταία φάση του οικισμού, στις αρχές της ελληνιστικής περιόδου (τέλη 4^{ου}- αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ.). Είναι χαρακτηριστικό το σπάνιο εύρημα των πήλινων επιχρυσωμένων κουμπιών με παράσταση γοργονείου.³⁴⁵

Αγροικίες

Χάρη στα μεγάλα δημόσια έργα έχουν αποκαλυφθεί μεμονωμένες εγκαταστάσεις πιθανότατα αγροτικού χαρακτήρα. Γύρω από τους αρχαίους οδικούς άξονες αναπτύσσονταν ποικίλες λειτουργίες, όπως πιστοποιήθηκε τόσο στο χώρο του Κόμβου Βελεστίνου όσο και στην περιοχή της Χλόης. Αποτελεί συνηθισμένη πρακτική των ελληνιστικών χρόνων.

Στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 13, αρ. 2), στο χώρο του Κόμβου Βελεστίνου, αποκαλύφθηκαν αγροικίες στο ύψος της αρχαίας οδού Φερών-Λάρισας. Μια μικρή ελληνιστική αγροικία αποκαλύφθηκε σχεδόν ολόκληρη η κάτοψή της (αρ. σχ. 26/ αρ. εικ. 68).³⁴⁶ Αποτελείται από τρεις τουλάχιστον χώρους, ενώ υπήρχε πιθανώς ακόμη ένας προς τα ανατολικά αλλά καταστράφηκε παλαιότερα.

Η πρακτική των μεμονωμένων αγροτικών εγκαταστάσεων συνεχίζεται στο χώρο αυτό, όπως αποδεικνύεται από την αποκάλυψη μικρής ρωμαϊκής αγροικίας στα νότια της αρχαίας οδού Φερών- Λάρισας (αρ. σχ. 28 και 29/ αρ. εικ. 69- 70).³⁴⁷ Χρονολογείται μεταξύ του 2^{ου} και 3^{ου} αιώνα μ.Χ. με βάση την κεραμική και τα μικροαντικείμενα των επιχώσεων. Αποκαλύφθηκε σχεδόν ολόκληρη η κάτοψη και παρέχει ένα ολοκληρωμένο

³⁴³ Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 259

³⁴⁴ Μπάτζιου- Ευσταθίου 1988α, 242. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1988β, 242- 243. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990, 66- 67. Τριανταφυλλοπούλου 2000, 60- 69. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2001, 10, εικ. 6, 9, 10, 12, 13. Τριανταφυλλοπούλου 2002, 134- 139. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 260, σημ. 27

³⁴⁵ Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 260, σημ. 28

³⁴⁶ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998β, 433, Σχ.6, Πίν. 161β. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2004, 261, εικ. 2. Ιντζεσίλογλου και Αραχωβίτη 2008, 237, 242, εικόνα

³⁴⁷ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1996, 344- 345. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ι, 76- 77, Σχ. 1- 2, εικ. 1- 5. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2000γ, 346. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2004, 261. Ιντζεσίλογλου και Αραχωβίτη 2008, 242

δείγμα κάτοψης κτιρίου αυτής της εποχής στην περιοχή. Διέθετε τέσσερα δωμάτια, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με εσωτερικά ανοίγματα, καθώς και έναν ημιυπαίθριο προφανώς χώρο στη βορειοανατολική πλευρά. Η κύρια είσοδος ήταν στη νότια πλευρά, ενώ η δευτερεύουσα στην ανατολική.

Το εύρημα αυτό αποτελεί ακόμη ένδειξη για την αναζήτηση της θέσης των Φερών της εποχής του Στέφανου Βυζαντίου. Ως γνωστόν, αναφέρει την ύπαρξη δύο πόλεων με το όνομα Φεραί. Η μια είναι αρχαία και η άλλη σύγχρονη και απέχουν μεταξύ τους οκτώ στάδια.³⁴⁸

Νεκροταφεία

Σε απόσταση 1,5- 2 χλμ. βορειοανατολικά του Βελεστίνου, στην κτηματική περιφέρεια Αγίου Γεωργίου, στα νότια της οδού Βόλου- Λάρισας και ανατολικά των αποθηκών ΚΥΔΕΠ ανασκάφηκε νεκροταφείο της ρωμαϊκής περιόδου εκατέρωθεν της αρχαίας οδού.³⁴⁹ Ήρθαν στο φως δυο κιβωτιόσχημοι τάφοι της κλασικής περιόδου και τριάντα της ρωμαϊκής.

Σε κοντινή απόσταση από το Παλαιόκαστρο, κατά μήκος της αρχαίας οδού Φερών- Παγασών- Δημητριάδος στα βορειοανατολικά των Φερών αναπτύχθηκε νεκροταφείο.³⁵⁰ Περιλάμβανε σειρά τύμβων, από τους οποίους σήμερα σώζεται ο λεγόμενος «Πιλάφ- Τεπέ»³⁵¹ (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 3α). Ήρθαν στο φως 16 τάφοι είτε σε μικρές συστάδες είτε μεμονωμένοι. Πρόκειται για ορθογώνιους κιβωτιόσχημους, κεραμοσκεπείς και απλούς λακκοειδείς τάφους, που περιείχαν από δύο ή τρεις κύριες ταφές και περιείχαν ελάχιστα ή καθόλου ευρήματα. Χρονολογούνται από την ύστερη κλασική έως την ελληνιστική περίοδο αλλά και την περίοδο της ρωμαιοκρατίας. Είναι αξιόλογη η μαρμάρινη κυλινδρική οστεοθήκη με πώμα, που περιείχε καύση νεκρού. Πάνω από τους τάφους υψώνονταν επιτύμβιες στήλες. Επιπροσθέτως, ήρθαν στο φως δυο τετράγωνοι λάκκοι αποτέφρωσης νεκρών- ευρήματα σπάνια και μοναδικά για τη χώρα των Φερών. Στο έναν ο νεκρός είχε τοποθετηθεί πάνω σε ξύλινο φέρετρο- φορείο, ενώ ο άλλος είχε καταστραφεί από την αλληλοδιαδοχή των ταφών.

³⁴⁸ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 82

³⁴⁹ Σκαφιδά 1989, 223- 225, Πίν. 138α- β/ 139γ. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 82, 91, σημ. 78. di Salvatore 1994α, 115. Αραχωβίτη 1995δ, 363

³⁵⁰ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, 1994, 79. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, 1996γ, 344. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, 1998α, 433

³⁵¹ Edmonds 1900, 20- 25. Αρβανιτόπουλος 1909α, 36. Αδρύμη- Σισμάνη 1982, 223- 225. Αδρύμη- Σισμάνη 1983α, 23- 42. Αδρύμη- Σισμάνη 1983β, 195. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990α, 64. di Salvatore 1994α, 106- 107. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, 1994α, 79

Είναι αξιοσημείωτο το πρωτογεωμετρικό- γεωμετρικό νεκροταφείο³⁵² με θολωτούς τάφους στην περιοχή του Κόμβου της Χλόης (**αρ. χ. 13, αρ. 3/ αρ. σχ. 30- 35/ αρ. εικ. 71- 76**). Βρίσκεται στην πεδινή ζώνη βορειοδυτικά των Φερών σε απόσταση 2,5 χλμ. Αποτελούν εξαιρετα και σπάνια δείγματα της ταφικής αρχιτεκτονικής της πρωτογεωμετρικής περιόδου στην περιοχή. Καλύπτουν χρονικά την περίοδο από τα ύστερα πρωτογεωμετρικά χρόνια έως τα υποπρωτογεωμετρικά Ι (μέσα 10^{ου} αιώνα π.Χ.- 875 π.Χ.).³⁵³

Παρόλο που βρίσκονται σε απόσταση από το άστυ των Φερών, συσχετίζονται μαζί τους. Είναι άλλωστε γνωστή η πρακτική ταφών κοντά σε οδικές αρτηρίες ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή αλλά και την ύστερη αρχαϊκή ή κλασική περίοδο.³⁵⁴ Στην παρούσα περίπτωση είναι πιθανή η γειτνίαση του χώρου με την οδό Ιωλκού- Φερών- Λάρισας.

Οι θολωτές αυτές κατασκευές έχουν κυκλική κάτοψη με διάμετρο που κυμαίνεται από 2μ. έως 4μ. Το σωζόμενο ύψος του κυμαίνεται από 1,50μ. έως 1,80μ. Η είσοδος βρίσκεται στη δυτική ή νοτιοδυτική πλευρά τους. Ο μικρός δρόμος έχει κατωφέρεια και κοντά στην είσοδο είναι στεγασμένος με αντωπά ζεύγη όρθια τοποθετημένων ασβεστολιθικών πλακών με άνοιγμα πλάτους 0,50μ. έως 1,50μ. που στεγάζεται με όμοιες πλάκες (**αρ. σχ. 32- 35/ αρ. εικ. 77**). Το άνοιγμα της εισόδου, μετά την ταφή, σφραγιζόταν εξωτερικά με λιθοσωρό, ενώ το άνοιγμά της εσωτερικά έκλεινε με κτιστές σειρές ελαφρά κατεργασμένων λίθων ή λίθινες πλάκες (**αρ. εικ. 74- 77**).

Οι νεκροί τοποθετούνταν σε ύπτια θέση στο σκληρό, πατημένο δάπεδο χωρίς τυπικό προσανατολισμό (**αρ. εικ. 78- 79**). Παρουσιάζονται και τα δυο φύλα και παρατηρούνται μαζί ενταφιασμένοι ενήλικες και παιδιά. Συνοδεύονταν από μεγάλο αριθμό αγγείων και όπλα, ενώ τους στόλιζαν με κοσμήματα και εξαρτήματα ενδυμασίας.

Είναι χαρακτηριστική η πολλαπλή χρήση των τάφων για μεγάλο χρονικό διάστημα. Τη μακρά χρήση του τάφου υποδεικνύει και ο μεγάλος αριθμός των νεκρών που εντοπίστηκε σε κάθε τάφο και κυμαίνεται από επτά έως είκοσι δυο. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η πολλαπλή χρήση των τάφων δεν επιβεβαιώνει τους δεσμούς που ένωναν τους νεκρούς του κάθε θολωτού τάφου. Θα ήταν λογικό να υποθέσουμε ότι ανήκαν σε οικογένειες υψηλής κοινωνικής και οικονομικής τάξης, λαμβάνοντας υπόψη τον πλούτο των ευρημάτων. Σε

³⁵² Αραχωβίτη 1989, 223, Σχ. 1, Πίν. 137α- β. Αραχωβίτη 1994, 125- 138, εικ. 1- 13. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994β, 46. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1996, 343- 344, Σχ. 8- 10, Πίν. 90β- δ/ 91α- β. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997, 77- 80, Σχ. 3- 7, εικ. 6- 12. Τσιούκα 1997, 189- 202, Σχ. 1- 2, εικ. 1- 15. Αραχωβίτη 2000, 361- 363, Σχ. 5, εικ. 9- 12. Georganas 2000, 47- 54. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2004, 260, εικ. 1. Georganas 2008, 277- 278, fig. 4

³⁵³ Georganas 2008, 278

³⁵⁴ Morgan 2003, 94

αυτό το στοιχείο συνηγορεί και η παρουσία πλούσιων κτερισμάτων στους τάφους, υποδηλώνοντας την παρουσία μιας ευημερούς κοινωνίας.

Εκατέρωθεν και πάλι της εθνικής οδού ΠΑΘΕ και κοντά στους πρωτογεωμετρικούς θολωτούς τάφους υπήρχε εκτεταμένο και καλά οργανωμένο νεκροταφείο. Ήρθαν στο φως πέντε απλοί λακκοειδείς τάφοι (**αρ. εικ. 80- 81**).³⁵⁵ Ο προσανατολισμός τους ήταν σε τρεις περιπτώσεις από τα ανατολικά προς τα δυτικά και σε δυο από τα βόρεια προς τα νότια.

Σε κοντινή απόσταση από το νεολιθικό οικισμό στη Χλόη, πολύ κοντά στην αγροικία της ελληνιστικής περιόδου και δίπλα στην αρχαία οδό Φερών- Παγασών- Δημητριάδας ήρθε στο φως νεκροταφείο των όψιμων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων.³⁵⁶ Πιθανόν να σχετίζεται με την αγροικία ή κάποιο μικρού μεγέθους οικισμό.

Στα νότια του νεολιθικού οικισμού της Χλόης ήρθε στο φως με λάκκος αποτέφρωσης νεκρών εν μέρει κατεστραμμένος (**αρ. εικ. 82**).³⁵⁷ Το όρυγμα έχει σχήμα τραπεζίου, με μήκος 1,90μ., μέγιστο πλάτος 1,20μ. και βάθος 1,25μ. Τα εσωτερικά τοιχώματα και ο πυθμένας του είχαν επιχρισθεί με στρώση πηλού και έφεραν έντονα ίχνη καύσης. Περιείχε υπολείμματα καμένων ανθρώπινων οστών και οργανικών υλών, καθώς και μεγάλα τμήματα καμένων ξύλων. Με βάση τη ραδιοχρονολόγηση, το χρονολογικό πλαίσιο της καύσης είναι από το 1127 π.Χ. έως το 1002 π.Χ.³⁵⁸ Κοντά στον τάφο ήρθε στο φως μια πλάκα, η οποία λειτουργούσε ως σήμα.

Στις παραθαλάσσιες περιοχές, στο ακρωτήριο Αγκίστρι³⁵⁹ ήρθε στο φως θαλαμωτός τάφος της ελληνιστικής περιόδου (**αρ. εικ. 83**). Έχει προσανατολισμό νοτιοανατολικά- βορειοδυτικά. Ο θάλαμος έχει τετράγωνη κάτοψη με πλευρά 4μ. περίπου. Η είσοδος βρίσκεται στη νοτιοανατολικά πλευρά και είναι απλή και ορθογώνια και πάνω της διαμορφώνεται απλό κατακόρυφο μέτωπο ύψους 1μ. περίπου λαξευμένο στο βράχο. Ο δρόμος έχει μήκος 4,50μ. περίπου και πλάτος 1,90μ. περίπου και στο νοτιοανατολικό άκρο διακρίνονται τρία σκαλοπάτια. Στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τον τάφο διακρίνονται και άλλα ίχνη λαξευμάτων.³⁶⁰

³⁵⁵ Ναούμη 1997, 134- 135, 143, εικ. 6

³⁵⁶ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998γ, 433- 434

³⁵⁷ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1996, 343- 344. Ναούμη 1997, 133- 134, 142, εικ. 4. Αραχωβίτη 2000, 363, εικ. 13. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2004, 260

³⁵⁸ Georganas 2008, 277. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2004, 260

³⁵⁹ Ιντζεσίλογλου 1993, 242, Σχ. 7, Πίν. 80γ, 242

³⁶⁰ Πιθανώς πρόκειται για το «λαξευτόν σπήλαιον» που αναφέρει ο Ν. Ι. Γιαννόπουλος στο *Δελτίον της Φιλαρκαίου Εταιρείας Όθρος* 7 (1908- 1911), 48- 49, 53 ή για άλλο παρόμοιο μνημείο στην ίδια περιοχή.

Για τη χώρα προσπαθήσαμε να κάνουμε μια θεματολογική μελέτη. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι αποσπασματικά και στις δυο περιπτώσεις αλλά προσπαθούμε να ανασυνθέσουμε τον πολεοδομικό τους ιστό. Στη χώρα της Λάρισας έχουμε απαριθμήσει δεκαεπτά κώμες, πολίχνες ή πόλεις, τέσσερεις αγροικίες και δέκα νεκροταφεία ή μεμονωμένους τάφους. Αυτά είναι λίγα εάν αναλογιστούμε τη δύναμη και το κύρος του άστεως. Από την άλλη πλευρά, στη χώρα των Φερών έχουμε απαριθμήσει είκοσι οκτώ κώμες ή πολίχνες ή μικρού μεγέθους εγκαταστάσεις, δυο αγροικίες και πέντε νεκροταφεία ή μεμονωμένους τάφους. Είναι χαρακτηριστικό ότι παρόλο που η χώρα των Φερών καταλάμβανε μικρότερη έκταση μαρτυρούνται περισσότερες κώμες. Όλες αυτές οι εγκαταστάσεις εξασφάλιζαν τον έλεγχο της χώρας και των περασμάτων με σκοπό την ασφάλεια και την ευμάρεια της θέσης. Οι αγροικίες σχετίζονται με τις αγροτικές δραστηριότητες. Στη χώρα της Λάρισας ήρθαν στο φως σε διάφορα σημεία της έκτασής της και μόνο μια κοντά στο άστυ, ενώ στις Φερές κοντά στο άστυ. Τέλος, τα νεκροταφεία ή οι μεμονωμένοι τάφοι σχετίζονται με παρακείμενους οικισμούς. Οι περισσότεροι χρονολογούνται στην πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο πριν την οριστική διαμόρφωση του άστεως. Ειδικότερα στις Φερές αποτελούν αξιόλογα δείγματα ταφικής αρχιτεκτονικής.

ΑΜΥΝΑ ΚΑΙ ΟΔΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ

Τείχη

Λάρισα

Άστυ

Το άστυ της Λάρισας δεν προστατευόταν από φυσικά οχυρά καθώς βρισκόταν σε πεδινή περιοχή.³⁶¹ Εξαίρεση αποτελεί ο ποταμός Πηνειός, ο οποίος την περιέβαλε ημικυκλικά σχεδόν από τη βόρεια πλευρά της, και αποτελούσε κάποιο φυσικό έρεισμα. Επομένως, ήταν απαραίτητη η κατασκευή ισχυρής οχύρωσης, η οποία προφανώς άφηνε έξω τα νεκροταφεία.

Τα τείχη δεν είναι ορατά και δεν έχουν εντοπιστεί ανασκαφικά. Ελάχιστες πληροφορίες παραθέτουν ο Διόδωρος³⁶² και ο Τίτος Λίβιος³⁶³, καθώς και οι νεότεροι περιηγητές, ιστορικοί και αρχαιολόγοι, όπως ο W. Leake³⁶⁴, ο Ν. Γεωργιάδης³⁶⁵, ο F. Stählin³⁶⁶ και ο Θ. Αξενίδης³⁶⁷. Όρισαν την υποθετική πορεία τους και υπολόγισαν ότι η περίμετρός τους ήταν πάνω από 6450μ.³⁶⁸

Η ακρόπολη, στο βορειοδυτικό άκρο της πόλης, χωριζόταν από την κάτω πόλη με ένα εγκάρσιο τείχος. Αποτελούσε το φρούριο της πεδιάδας σε ώρα κινδύνου. Σύμφωνα με το Διόδωρο³⁶⁹, ο βασιλιάς της Μακεδονίας Αλέξανδρος Β', το 369 π.Χ., κυριεύσε τη Λάρισα ανταποκρινόμενος σε πρόσκληση των Αλευάδων. Δε θα τα κατάφερνε χωρίς τη βοήθεια των κατοίκων, οι οποίοι άνοιξαν κρυφά τις πύλες των μακρών τειχών. Εν συνεχεία, πολιορκήσε την ακρόπολή της, όπου είχε καταφύγει η φρουρά του τυράννου των Φερών Αλεξάνδρου. Σε αυτό το σημείο αφήνεται να εννοηθεί η ύπαρξη οχυρωματικού τείχους.

Η κάτω πόλη απλωνόταν σε επίπεδο, χωρίς φυσική οχύρωση και με ομαλή πρόσβαση από όλες τις πλευρές. Σύμφωνα με τη μορφολογία του εδάφους, δυο βραχίονες του τείχους ξεκινούσαν πιθανότατα από τη βόρεια πλευρά της ακροπόλεως, προς τα πάνω και προς τα κάτω ως προς το ρου του Πηνειού ποταμού και εκμεταλλευόταν τη μοναδική φυσική δυνατότητα στηρίξεως στο λόφο της ακροπόλεως και τον ποταμό.³⁷⁰ Κατόπιν

³⁶¹ Λίβιος, XXXVI, 10, 8: "urbis sitae in plano, apertae, campestri undique aditu"

³⁶² XV, 61, 3

³⁶³ XXXVI, 10, 8

³⁶⁴ Leake 1835, 439

³⁶⁵ Γεωργιάδης 1880, 155 κ.ε.

³⁶⁶ Stählin 2002, 185, 187

³⁶⁷ Αξενίδης 1947α, 17- 18

³⁶⁸ Leake 1835, 439. Αξενίδης 1947α, 18. Τζιαφάλιας 1992, 392. Τζιαφάλιας 1994, 177. Stählin 2002, 187

³⁶⁹ XV, 61, 3/ XV, 67, 4

³⁷⁰ Σύμφωνα με το Leake 1835, 439 αυτό το παραποτάμιο τμήμα του τείχους αποτελούσε το ¼ ολόκληρης της περιμέτρου του.

στρεφόταν στο νότιο και νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης και είχε ημικυκλικό σχήμα. Όπως αναφέρθηκε, η έκτασή του ξεπερνούσε τα 6450 μέτρα και κατείχε την πρώτη θέση ανάμεσα στις θεσσαλικές πόλεις μέχρι την ίδρυση της Δημητριάδας.³⁷¹

Οι υποθέσεις των νεότερων μελετητών για την πορεία των αρχαίων τειχών βασίζονται στην πορεία των τειχών της Τουρκοκρατίας, τα οποία ήταν ορατά μέχρι την περίοδο πριν το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και εξαφανίσθηκαν κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης της πόλης (**αρ. σχ. 36**). Πιθανόν το από ωμές πλίνθους τείχος με τάφρο της Τουρκοκρατίας, που περιέκλειε σχεδόν σε ένα κανονικό ημικύκλιο την πόλη, κατασκευάστηκε πάνω στην αρχαία οχυρωματική γραμμή.

Είναι φανερό ότι η αρχαία πόλη ήταν πιο περιορισμένη, επειδή μέσα στην έκταση που καταλάμβαναν τα οθωμανικά τείχη επισημάνθηκαν αρχαία νεκροταφεία. Πρώτη περίπτωση παρατηρήθηκε στη διασταύρωση των οδών Υψηλάντου και Μετεώρων, όπου ανασκάφηκαν αρκετοί τάφοι ενός εκτεταμένου υστεροελληνιστικού νεκροταφείου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου βρισκόταν μέσα από τα οθωμανικά τείχη (**αρ. χ. 9**). Δεύτερη περίπτωση έχουμε στην οδό Βλάχου, στο ανατολικό τμήμα της πόλης, όπου επισημάνθηκε εκτεταμένο νεκροταφείο της υστεροελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου (**αρ. χάρτη 9**). Τέλος, στο δυτικό τμήμα της πόλης, ήρθαν στο φως συστάδες τάφων των ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στις οδούς Κρίτωνος, Ηροδότου και Θέτιδος (**αρ. χ. 9**).

Επιπροσθέτως, έχουν εντοπισθεί πολλές επιτύμβιες επιγραφές της αρχαίας Λάρισας στα οθωμανικά νεκροταφεία έξω από τα τείχη της πόλης.³⁷² Οι Τούρκοι είχαν συλήσει τους παλαιότερους τάφους, οι οποίοι βρισκόνταν έξω από την περίμετρο των τειχών.

Αυτή η οχύρωση ανταποκρίνεται στις στοιχειώδεις απαιτήσεις της εδαφικής ιδιομορφίας. Σε αυτή την περίπτωση άρμοζε μόνο ο σχεδιασμός που θα εκμεταλλευόταν το φυσικό έρεισμα της κοίτης του Πηνειού ποταμού.

Από τι υλικό, όμως, ήταν κατασκευασμένα τα τείχη της αρχαίας πόλης και δε σώθηκε; Την απάντηση μας τη δίνει μια ψηφισματική επιγραφή³⁷³ του Δήμου της Λάρισας, η οποία δυστυχώς σώζεται αποσπασματικά. Πρόκειται για τμήμα ενεπίγραφης στήλης του 178- 172 π.Χ. (**αρ. ευκ. 84**). Αναφέρεται στην κατεπείγουσα επισκευή και κατασκευή των τειχών της πόλης. Σύμφωνα με την επιγραφή, στην Εκκλησία του Δήμου έγινε αναφορά των ταγών για την επισκευή των τειχών της πόλης και πρόταση αυτών να καταβληθεί η σχετική δαπάνη από το ταμείο της. Λόγω της κατεπείγουσας ανάγκης να συντελεστούν άμεσα οι εργασίες και επειδή τα οικονομικά της πόλης δεν επαρκούσαν για την πλήρη ανάληψη των

³⁷¹ Το τείχος των Φερών είχε έκταση 4 χλμ (Λίβιος, XXXVI, 10, 8).

³⁷² Leake 1835, 439. Lolling, *AM* VII (1882), 61 κ.ε. Αξενίδης 1947α, 18. Stählin 2002, 187

³⁷³ Μουσείο Λάρισας 85/ 132

δαπανών, εύποροι πολίτες υποσχέθηκαν μετά από σχετική πρόταση, να προσφέρουν για το σκοπό αυτό. Ακολουθεί κατάλογος των δωρητών Λαρισαίων, οι οποίοι υπόσχονται να προσφέρουν ωμές πλίνθους για την επισκευή των τειχών.

Με βάση τις λέξεις «πλινθευέμεν» και «πλινθευσέμεν» πληροφορούμαστε για πρώτη φορά ότι τα τείχη ήταν κατασκευασμένα από ωμές πλίνθους. Αποτελεί την πρώτη και μοναδική μαρτυρία και δικαιολογεί την ολοσχερή καταστροφή τους. Παραδείγματα κατασκευής με ωμές πλίνθους οχυρωματικών τειχών, ναών και δημοσίων ή ιδιωτικών οικοδομημάτων έχουμε αρκετά όχι μόνο από τη Θεσσαλία αλλά και από ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα.

Ποια ήταν, λοιπόν, τα υλικά δόμησης του πλίνθινου αυτού τείχους; Το πιθανότερο ενδεχόμενο είναι να ήταν κατασκευασμένα με λίθινη κρηπίδα, ωμές πλίνθους, ξυλοδεσιές και κεραμωτή στέγη.

Την πορεία του τείχους διέκοπταν οι μεγάλες πύλες από τις οποίες διέρχονταν οι κυριότερες οδικές αρτηρίες με κατευθύνσεις που οδηγούσαν στις γειτονικές πόλεις (**αρ. σχ. 1 και 36**). Αναλυτικότερα, από την Πύλη της Καρδίτσης διερχόταν η αρχαία οδός προς την Κραννώνα, κατά πάσα πιθανότητα δυτικά του νεκροταφείου. Από την Πύλη της Φαρσάλου διερχόταν η αρχαία οδός προς την πρωτεύουσα της Φθιώτιδας και από εκεί προς την αρχαία Φθιώτιδα και την κεντρική Ελλάδα. Η Πύλη της Αγιάς οδηγούσε στο Αμύριο πεδίο, δηλαδή την εύφορη πεδιάδα της Πελασγιώτιδας κοντά στη Νεσσωνίδα λίμνη. Από την Πύλη του Βόλου διερχόταν η οδός με κατεύθυνση τις Φερές, τις Παγασές και τη Δημητριάδα. Η Πύλη των Τεμπών συνέδεε με οδό τη Λάρισα με τους Γόννους. Τέλος, μέσω της Πύλης των Τρικάλων οδηγούνταν προς την Τρίκκη.

Χώρα

Στη χώρα παρατηρούνται ελάχιστοι οχυρωμένοι οικισμοί. Ακολουθείται το πρότυπο οχύρωσης της ακρόπολης και του κάτω άστεως. Η Ελάτεια³⁷⁴ (**αρ. χ. 2**) είχε αρχαϊκό τείχος με επίπεδους λίθους και διατηρείται μέχρι 2μ. ύψος. Η πόλη ήταν εξαρχής οχυρωμένη και είχε οχυρωμένη ακρόπολη και κάτω πόλη. Το Μόψιο³⁷⁵ (**αρ. χ. 2**) διαθέτει περιτείχισμα στην ακρόπολη και την κάτω πόλη με πύργους και μεταπύργια.³⁷⁶ Στη Λακέρεια³⁷⁷, το τείχος περιέβαλε τον οικισμό και πρόκειται για σπάνιο δείγμα στην πεδινή επικράτεια της

³⁷⁴ Αρβανιτόπουλος 1911, 331- 332. Stählin 2002, 174.

³⁷⁵ Αρβανιτόπουλος 1911, 333. Helly 1999, 99- 124. Τζιαφάλιας 2000β, 97- 99, εικ. 1- 4. Helly 2008, 3- 16, εικ. 1- 3

³⁷⁶ Helly 2008, 7

³⁷⁷ Γαλλής 1973γ, 329, Πίν. 284δ

Λάρισας (**αρ. εικ. 85**). Το Καστρί (**αρ. χ. 2- 3**) ήταν οχυρωμένος οικισμός σε στρατηγική θέση. Τα τείχη της βυζαντινής περιόδου εδράζονται επάνω στα αρχαία.

Στη Γυρτώνη³⁷⁸ (**αρ. χ. 2**), η ακρόπολη και η κάτω πόλη ήταν οχυρωμένες με ισχυρότατο τείχος. Χρονολογούνται στον 6^ο αιώνα π.Χ. Τα τείχη της ακρόπολης, που σώζονται μέχρι σήμερα, ήταν ισχυρά και κατασκευασμένα από ογκώδεις λίθους. Σώζεται και σήμερα. Τα τείχη της κάτω πόλης ήταν κατασκευασμένα από μεγάλες πλάκες αλλά όχι τόσο επιμελώς όσο της Ελάτειας. Το πάχος τους είναι 2μ. Στα νότια, προς την πεδιάδα, είναι εμφανής μια πύλη. Ίσως είναι και η μόνη της πόλης. Από την ακρόπολη εξασφαλίζεται ο έλεγχος μεγάλης εδαφικής έκτασης.

Η ακρόπολη της Κονδαίας³⁷⁹ (**αρ. χ. 2**) απλωνόταν σε αρκετά απότομο λόφο. Ήταν ισχυρά οχυρωμένη με τετράγωνους αμυντικούς πύργους κοντά στην αριστερή όχθη του Πηνειού ποταμού. Είχε τον έλεγχο της στενής διάβασης του Πηνειού προς τους Γόννους και τη Μακεδονία.

Φερές

Άστυ

Το τείχος του άστεως των Φερών³⁸⁰ σώζεται στο μεγαλύτερο τμήμα του και έχουμε μια σχετικά σφαιρική εικόνα (**αρ. σχ. 2- 4, 16, 37**). Πληροφορίες αντλούμε από τα υλικά κατάλοιπα, τις περιγραφές και τα τοπογραφικά σχέδια ερευνητών και περιηγητών.

Το πρώτο τείχος (**αρ. σχ. 2- 4, 16, 37/ αρ. εικ. 86- 87**) χρονολογείται στην όψιμη αρχαϊκή ή πρώιμη κλασική περίοδο. Τα λιγοστά κατάλοιπά του αναγνωρίζονται πάνω από την Υπέρεια κρήνη αλλά κυρίως βορειότερα στο λόφο «Καστράκι». Στο ναό της Παναγίας- στον αυχένα που χωρίζει το λόφο του «Αγίου Αθανασίου» από τη «Μαγούλα Μπακάλη»- υψώνεται το καλύτερα σωζόμενο τμήμα της κλασικής οχύρωσης.³⁸¹ Η πορεία του από το λόφο «Καστράκι» έφτανε στη βραχώδη απότομη πλαγιά. Περιέκλειε μια επίπεδη επιφάνεια στα βόρεια της ακρόπολης, ένα λόφο με προϊστορικά κατάλοιπα και το «Καστράκι». Άφηνε έξω την Υπέρεια κρήνη, κάτι που θυμίζει τη Φάρσαλο και την Άλο. Προς τα νότια δεν είναι

³⁷⁸ Αρβανιτόπουλος 1911, 335- 336. Τζιαφάλιας 2000β, 101

³⁷⁹ Helly 1999, 99- 124. Τζιαφάλιας 2000β, 100. Helly 2008, 3- 16

³⁸⁰ Κακαβογιάννης 1977α, 119-122. Κακαβογιάννης 1977β, 122. Κακαβογιάννης 1977γ, 122- 123. Κακαβογιάννης 1977ζ, 174- 187. Ιντζεσίλογλου 1980β, 271. Ιντζεσίλογλου 1982ε, 222. Ιντζεσίλογλου 1984β, 144. Ιντζεσίλογλου 1987δ, 258. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 78- 80. Αραχωβίτη και Ιντζεσίλογλου 1995, 364- 365, Πίν. 125α- γ. Stählin 2002, 199- 200

³⁸¹ Béquignon 1937, 13 κ.ε., fig. 1

εύκολο να γίνουν υποθέσεις για την πορεία του. Στα βόρεια, σύμφωνα με την απεικόνιση του Αρβανιτόπουλου³⁸², έξω από το τείχος, βρισκόταν ένα νεκροταφείο του 5^{ου} αιώνα π.Χ.

Η οχύρωση αποτελείται από μεγάλο μεγέθους ακατέργαστους λίθους και μακριές, αρκετά επίπεδες, σχιστολιθικές πλάκες από σερπεντίνες. Πάνω της εδράζεται τμήμα του τείχους του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Το υλικό για την κατασκευή του τείχους πιθανότατα προέρχεται από τα αρχαία λατομεία που εντοπίστηκαν στο ύψωμα «Μαλούκα».³⁸³

Τον 4^ο αιώνα π.Χ., με την κορύφωση της ακμής των Φερών, η πόλη οχυρώθηκε με ισχυρό και επιμελημένο τείχος, το οποίο σώζεται αποσπασματικά. Αυτή την περίοδο κατέχει μεγαλύτερη έκταση και διαμορφώθηκε μια δίκορφη πόλη, η οποία περιλάμβανε το λόφο του «Αγίου Αθανασίου» νότια της ακρόπολης (**αρ. σχ. 37**). Έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις ως προς τη λειτουργία³⁸⁴ του και την ακριβή μορφή της οχύρωσης. Αιτία της διαφοροποίησης των απόψεων στάθηκαν τα σποραδικά σωζόμενα ερείπια τείχους, τα οποία, αν και βεβαίωναν με την παρουσία τους ότι το ύψωμα περιλαμβανόταν στον περιτειχισμένο χώρο, εν τούτοις, λόγω της σποραδικότητας, δεν επιτρεπόταν η παρακολούθηση της πορείας του τείχους στις πλαγιές του λόφου.

Η σχεδιαστική αποκατάσταση της πορείας του έγινε αρχικά από μελετητές με βάση τα ορατά στην εποχή τους τμήματά του.³⁸⁵ Στη συνέχεια, ακολούθησαν επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες.

Οι νεότερες ανασκαφές αποκάλυψαν σχεδόν πλήρως την οχύρωση στο λόφο του «Αγίου Αθανασίου» (**αρ. εικ. 88**). Από την ακρόπολη ξεκινούσαν οι βραχίονες του τείχους και κατηφόριζαν προς τα βορειοανατολικά και ανατολικά στην πεδιάδα. Πάνω στο πλάτωμα το τείχος διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση, καθώς χρησιμοποιήθηκε ως πλευρικός τοίχος της εκκλησίας της Παναγίας. Αποκαλύφθηκαν πλευρικές αμυντικές προεξοχές σε ορθή γωνία. Σε αυτό το σημείο, μεταξύ του πύργου Ι και του ανατολικού άκρου του μεσοπυργίου Α, ανοιγόταν μια πύλη για τη Φάρσαλο, η οποία σήμερα σώζεται σε κακή κατάσταση και παρουσιάζει μικρή διεύρυνση προς το μέρος του άστεως (**αρ. εικ. 89**). Μορφολογικά ανήκει στις πύλες “type I” του Winter.³⁸⁶

³⁸² Αρβανιτόπουλος 1910β, 230

³⁸³ Ιντζεσίλογλου 1990γ, 210

³⁸⁴ Ο Λάμπρος 1921, 64 κ.ε. θεώρησε ως ακρόπολη των Φερών το λόφο του Αγίου Αθανασίου και όχι τη Μαγούλα Μπακάλη. Παρόμοια, αλλά ασαφή, άποψη εξέφρασε αρκετά παλαιότερα, ο Γεωργιάδης 1894, 151, ενώ οι Wace- Thompson 1912, 10, αρ. 72 αποκαλούν τη Μαγούλα “...the so-called acropolis”.

³⁸⁵ Liebing 1862. Béquignon 1937, Plan général XXIV (σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα M. H. Ducoux). Kirsten 1940, στ. 989, σχ. 1. Stählin 2002, 105, εικ. 5. Ο Béquignon παρατήρησε ότι ο Liebing δεν επισκέφθηκε το Βελεστίνο και φαίνεται ότι δανείστηκε τα στοιχεία του σχεδίου του από τις περιγραφές των περιηγητών.

³⁸⁶ Winter 1971, 222

Μετά το ναό της Παναγίας διατρέχει τη βόρεια και τη δυτική πλευρά του λόφου. Στη βορειοδυτική πλευρά ακουμπά σε χαράδρα. Σε ένα σημείο βρίσκεται το όριο της άνω από την κάτω πόλη. Η πορεία του τείχους προς τα δυτικά, τα βόρεια και τα βορειοανατολικά παρουσιάζει έντονη καταφερική κλίση στις πλαγιές του λόφου.

Το αποκαλυφθέν τμήμα ενισχυόταν από έξι ορθογώνιους πύργους. Ο πρώτος πύργος προστατεύει την πύλη, στα δεξιά εκείνου που εισέρχεται και έχει διαστάσεις 10μ. x 10μ. Στην επίκωση ήρθαν στο φως λίγα όστρακα και τα παλαιότερα χρονολογούνται στον 4^ο αιώνα π.Χ. και άφθονα θραύσματα κεράμων κυρίως προς το μέρος του πύργου 2, προερχόμενα κατά πάσα πιθανότητα από τη στέγαση του πύργου ή τμήματος της παρόδου του τείχους. Ο πύργος 2 έχει διαστάσεις 7μ. x 7μ., απέχει 21,30μ. δυτικά της πύλης και οχυρώνει τη γωνία που σχηματίζει το τείχος κατά την αλλαγή της πορείας του από τη νότια προς τη δυτική πλευρά του λόφου. Οι υπόλοιποι τέσσερις είναι σχεδόν ισομεγέθεις προς το δεύτερο πύργο και είχαν ανεγερθεί σε απόσταση 30μ. περίπου μεταξύ τους.

Συνεχίζοντας με την παρακολούθηση της πορείας του τείχους, στα ανατολικά της πύλης, μετά τον πύργο 1 πορεύεται σχεδόν κατευθείαν προς τα ανατολικά επί 55μ. τουλάχιστον, για να ενωθεί τελικά σε άγνωστο σημείο με το τείχος της κάτω πόλης. Επιπροσθέτως, το τμήμα μεταξύ της πύλης και του πύργου 2 (μεσοπύργιο Α) αποκαλύφθηκε πλήρως.

Γίνεται προσπάθεια να αποκατασταθεί η πορεία του τείχους στη νότια και νοτιοανατολική πλευρά του άστεως, όπου μάλιστα παρατηρήθηκε η ύπαρξη «νεκρής ζώνης» χωρίς κτίσματα, πλάτους 100μ. περίπου, κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς (**αρ. σχ. 4 και 16/ αρ. εικ. 90**).

Σχετικά με τη χρονολόγηση του τείχους, τέθηκε η άποψη ότι κατασκευάστηκε το πρώτο τέταρτο του 4^{ου} αιώνα π.Χ., επί των τυράννων Λυκόφρονα ή Ιάσονα.³⁸⁷ Αυτή η χρονολόγηση απορρίφθηκε ύστερα από ανασκαφική έρευνα στο νότιο τμήμα του άστεως. Αποκαλύφθηκαν εντός του οχυρωματικού περιβόλου της δυο κιβωτιόσχημοι μαρμάρινοι τάφοι του 4^{ου} αιώνα π.Χ., οι οποίοι περιείχαν και ταφές της ελληνιστικής περιόδου.³⁸⁸ Τα αγγεία- κτερίσματα των ταφών του 4^{ου} αιώνα π.Χ. χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του αιώνα. Σε ταφή ήρθε στο φως ένα χάλκινο νόμισμα του Αμύντα Γ' της Μακεδονίας (393-370/369 π.Χ.) ή της Πύδνας (κοπή της ίδιας περιόδου).³⁸⁹ Το εύρημα πιστοποιεί τη χρήση

³⁸⁷ Béquignon 1937, 9- 20. Kirsten 1940, 987- 993. Κακαβογιάννης 1977α, 121. Κακαβογιάννης 1977ζ, 174-187. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 80

³⁸⁸ Ιντζεσίλογλου 1989, ΑΔ 44, Χρονικά, Οικ. Κ. Μαζανίτη. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994γ, 363- 388. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 80

³⁸⁹ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 80, 90, σημ. 59 (με βιβλιογραφία). Πρόκειται για πολύ γνωστό τύπο νομίσματος. Στον εμπροσθότυπο απεικονίζει την κεφαλή του αγένειου Ηρακλή προς τα δεξιά και στον

του χώρου ως νεκροταφείο τουλάχιστον έως τις αρχές του δεύτερου τετάρτου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (αποτελεί συνέχεια του νοτιοδυτικού νεκροταφείου;) και μας παρέχει ένα ισχυρό *terminus post quem* για την κατασκευή του τείχους.

Συμπερασματικά, το τείχος χρονολογείται το νωρίτερο στην περίοδο της τυραννίδος του Αλεξάνδρου των Φερών (369- 359 π.Χ.), δεδομένου ότι υπήρχε ήδη την εποχή του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας. Δεν αποκλείεται οι αναφορές των αρχαίων κειμένων για αυτή την εποχή να εννοούν το παλαιότερο ύστερο αρχαϊκό ή πρώιμο κλασικό τείχος.³⁹⁰ Εξάλλου στις παρυφές της ανατολικής και της βόρειας πεδινής πλευράς του άστεως έχουν αποκαλυφθεί ορισμένα τμήματα τείχους με διαφορετικό τρόπο δόμησης και διαφορετικό υλικό (περιέχουν *spolia*), ενώ η κεραμική θεμελίωσης χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο (αρ. σχ. 4, αρ. 9 και 48).

Με βάση τις παραπάνω παρατηρήσεις και το κείμενο του Λίβιου³⁹¹ ερμηνεύονται η παρουσία του τείχους στο λόφο «Καστράκι» και η εντύπωση για τον ανοχύρωτο πεδινό τομέα. Ο οχυρωματικός περίβολος του 4^{ου} αιώνα π.Χ., όπως και ο προγενέστερός του, περιέκλειε μόνο το λοφώδες μέρος του άστεως. Στις αρχές του 2^{ου} αιώνα π.Χ., πιθανόν λόγω της πολιορκίας της πόλης από τον Αντίοχο Γ' (191 π.Χ.) και της τρομοκρατίας που άσκησε στους Φεραίους, κατασκευάστηκε εσπευσμένα συμπληρωματική οχύρωση προς τα βόρεια και τα βορειοανατολικά ώστε να περιλάβει και το πεδινό τμήμα της, όπου είχε επεκταθεί ήδη από την κλασική περίοδο. Η εικόνα αυτή ανταποκρίνεται στην πληροφορία του Λίβιου για την ύπαρξη εξωτερικού και εσωτερικού βραχύτερου περιβόλου του τείχους των Φερών.³⁹² Μέχρι σήμερα δε διαπιστώθηκε ιδιαίτερη οχύρωση της ακρόπολης, ώστε να μπορούμε να ερμηνεύσουμε με διαφορετικό τρόπο το Λίβιο.

Χώρα

Στη χώρα των Φερών έχουν εντοπιστεί πολλές οχυρωμένες κόμμες αλλά και οχυρά. Κατά την κλασική περίοδο αρχίζει η οχύρωση των κωμών με σκοπό τον έλεγχο της

οπισθότυπο τον αετό που κατασπαράζει φίδι προς τα δεξιά. Το νόμισμα είναι αρκετά φθαρμένο από τη χρήση και δε διακρίνεται η επιγραφή ώστε να αποδοθεί με ασφάλεια στον Αμύντα Γ' ή στην Πύδνα. Είναι βέβαιο ότι το τελευταίο χρονικό όριο που πρέπει να τεθεί για την ταφή είναι το τέλος της βασιλείας του Αμύντα Γ' ή και αργότερα, δηλαδή μετά το 369 π.Χ., έτος που επίσης αναλαμβάνει ο τύραννος Αλέξανδρος την εξουσία στις Φερές.

³⁹⁰ Δημοσθένης, *Περί Αλοννήσου*, VII, 32. Δημοσθένης, *Περί τῶν ἐν Χερρονήσῳ*, VIII, 59. Δημοσθένης, *Κατὰ Φιλίππου*, Γ', IX, 12. Πολύαινος, IV, 2, 19

³⁹¹ Λίβιος, XXXVI, 9, 12: Κατά τη διάρκεια της κατάληψης του άστεως των Φερών από τον Αντίοχο Γ' (191 π.Χ.), οι κάτοικοι εγκατέλειψαν την κάτω πόλη και τα εξωτερικά τείχη μετά από σοβαρές απώλειες και κλείστηκαν στην ακρόπολη, η οποία περικλειόταν με μικρότερο τείχος. Η επίθεση έγινε από την πεδιάδα.

³⁹² Η ύπαρξη ακρόπολης στις Φερές αναφέρεται ή υποδηλώνεται σε αρχαία κείμενα της εποχής του Φιλίππου Β' (Δημοσθένης, VII, 32), του Κασσάνδρου και του Δημητρίου Πολιορκητή (Διόδωρος ο Σικελιώτης, XX, 110, 6). Είναι αξιοσημείωτη, τέλος, η αναφορά του Λίβιου, XXXVI, 9.

επικράτειας. Κατά την ελληνιστική περίοδο, δίνεται μεγαλύτερο βάρος στην οχύρωση του άστεως, χωρίς να αμελείται ταυτόχρονα και η χώρα. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όμως, οι θέσεις αρχίζουν να εγκαταλείπονται. Με τις οχυρώσεις παρεχόταν έλεγχος στις παρακείμενες περιοχές και στις οδούς. Οι γειτονικές θέσεις είχαν οπτική επαφή μεταξύ τους. Αυτή σχετίζεται με τη γεωμορφολογία του εδάφους, καθώς στα νότια και τα δυτικά η περιοχή ήταν ορεινή και στα βόρεια και ανατολικά πεδινή.

Βόρεια του άστεως, στην περιοχή Στεφανοβικείου, βρίσκεται η οχυρωμένη κόμη στη «Μαγούλα Καραμουρλάρ»³⁹³. Δυστυχώς, οι πληροφορίες μας είναι ελλιπείς.

Στα βορειοανατολικά, η κόμη των Γλαφυρών³⁹⁴ (;) είχε οχυρωμένη ακρόπολη και το τείχος χρονολογείται στην πρώιμη κλασική περίοδο. Ήταν κατασκευασμένο με αργούς ή λίγο κατεργασμένους λίθους. Σώζεται σε καλή κατάσταση και σε μερικά σημεία έως τα 2μ. ύψος. Στην αρχαία κόμη Βοίβης³⁹⁵ (;) έχει εντοπιστεί οχυρωμένη ακρόπολη. Ο οχυρωματικός περίβολος είναι κυκλικός με απουσία πύργων. Είναι παρόμοιας κατασκευής και προφανώς της ίδιας εποχής με το αντίστοιχο των Γλαφυρών. Σε ορισμένα σημεία σώζεται έως 1,50μ. ύψος και έχει πλάτος 3,50μ.

Στο βορειοδυτικό όριο της χώρας, στην περιοχή του Σέσκλου, σε λόφο 167μ. και στην πεδιάδα κάτω από το λόφο του Αγίου Ιωάννη βρίσκεται η σημαντική οχυρωμένη κόμη Παλαιόκαστρο (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 3/ αρ. εικ. 66).³⁹⁶ Επιτρεπόταν ο έλεγχος της βόρειας και βορειοανατολικής πεδιάδας των Φερών και των παρακείμενων οδών.

Στα νοτιοδυτικά των Φερών και του Αερινού, η περιοχή του Περίβλεπτου κατέχει εξέχουσα θέση στην πεδιάδα και βρίσκεται στους πρόποδες της οροσειράς των Κυνών Κεφαλών. Στα νοτιοανατολικά του Αερινού, στη Μαγούλα Καστρακίου I³⁹⁷ εντοπίστηκαν ίχνη οχυρωματικών τειχών (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 10/ αρ. εικ. 56- 57). Προς τα νότια της Μαγούλας Καστρακίου I και II (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 10- 11), στη θέση Μπαλούτη, εντοπίστηκαν τα υπολείμματα δυο πύργων της κλασικής ή ελληνιστικής περιόδου.³⁹⁸ Η Μαγούλα Καστρακίου III³⁹⁹ (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 13/ αρ. εικ. 91) βρίσκεται 1,5 χλμ. δυτικά της Μαγούλας Καστρακίου I. Σώζεται κυκλικός περίβολος από μικρό οχυρό της κλασικής ή πρώιμης ελληνιστικής περιόδου. Στη θέση εντοπίστηκε

³⁹³ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 83. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1979, 185- 186 (αρ. 14)

³⁹⁴ Ιντζεσίλογλου 1990γ, 211

³⁹⁵ ό.π., 211

³⁹⁶ Αρβανιτόπουλος 1911, 346- 347. Αρβανιτόπουλος 1915β, 156- 157. di Salvatore 1994α, 105- 106

³⁹⁷ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 228- 229. di Salvatore 1994α, 97

³⁹⁸ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 229

³⁹⁹ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 228- 229. di Salvatore 1994α, 98

κεραμική της κλασικής και πρώιμης ελληνοιστικής περιόδου. Από την κορυφή της μπορεί να γίνει επισκόπηση του χώρου στη θέση Λάκκα και στην ακρόπολη της Ερέτριας.

Στη θέση Λάκκα⁴⁰⁰, βορειοανατολικά του Ελευθεροχωρίου, στα δυτικά του λόφου σώζεται οχυρό ορθογώνιου σχήματος με πύργους στις τέσσερις γωνίες του (**αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 14/ αρ. εικ. 92**). Έχουν εντοπιστεί θεμέλια τραπεζίου σχήματος από τουλάχιστον τέσσερις πύργους. Βάσει κεραμικής χρονολογούνται στην κλασική και ελληνοιστική εποχή. Χάρη στην υπερυψωμένη θέση, προσφέρεται εξαιρετική επισκόπηση από τα δυτικά στο κεντρικό και νότιο τμήμα του εδάφους της Ερέτριας και από τα ανατολικά στη νοτιοδυτική και κεντρική περιοχή του Αερινού.

Σε κοντινή απόσταση βρίσκεται και η οχυρωμένη πόλη της Ερέτριας⁴⁰¹ (**αρ. χ. 7- 8**). Χαρακτηρίζεται από οχυρωμένη ακρόπολη και κάτω πόλη επίσης οχυρωμένη. Εξασφαλιζόταν ο έλεγχος των παρακείμενων περιοχών της, όπως το Ελευθεροχώριο και η Λάκκα, αλλά και των οδικών επικοινωνιών στις Φθιωτίδες Θήβες.

Το «Κάστρο» στην Κοκκίνα⁴⁰² (λόφος 277μ.) βρίσκεται περίπου 2 χλμ. βορειοανατολικά της Κοκκίνας και απέχει 6 χλμ. σε ευθεία από την ακρόπολη των Φερών (**αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 9/ αρ. εικ. 58**). Στην κορυφή του Λάμπρου (424μ.) εντοπίστηκε θεμελίωση μικρού οχυρού με κυκλικό περίβολο γύρω από την κορυφή του⁴⁰³ (**αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 6/ αρ. εικ. 93- 94**), το οποίο ενισχύθηκε κατά την ελληνοιστική περίοδο. Θεωρείται πιθανό να κατασκευάστηκε μετά την οχύρωση των Φερών λόγω της στρατηγικής θέσης της περιοχής και του απρόσκοπτου ελέγχου που εξασφαλίζει ακόμα και στο άστυ. Γίνεται συνδυασμός των οχυρώσεων του Μαλούκα και του Λάμπρου με το αντίστοιχο του άστεως. Στα δυτικά και βορειοδυτικά των δυο πρώτων οχυρών η περιοχή είναι ορεινή και χωρίζει την ανατολική θεσσαλική πεδιάδα από τη δυτική.

Στην περιοχή δυτικά/ νοτιοδυτικά των Φερών, στη θέση Κάστρο Βελή, στα βορειοδυτικά της Κοκκίνας, στην κορυφή του υψώματος Μαλούκα ή Χαλκωδόνιο είναι σήμερα ορατά επιφανειακά ερείπια πύργου ή ιερού της κλασικής και πρώιμης ελληνοιστικής περιόδου. (**αρ. χ. 5/ αρ. χ. 8 και 9, αρ. 5/ αρ. εικ. 95- 96**).⁴⁰⁴ Ο οχυρωματικός περίβολος, που περιλαμβάνει και πύργους, σώζεται μόνο στην ανατολική, τη βόρεια και τη βορειοδυτική πλευρά του λόφου. Η οχύρωση της περιοχής συμβάλλει στην κατανόηση της έννοιας στρατιωτικής και πολιτικής στρατηγικής που συνέβαλε στην κατασκευή των τειχών

⁴⁰⁰ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 229. di Salvatore 1994α, 99

⁴⁰¹ di Salvatore 1994α, 102, 106, 109

⁴⁰² Ιντζεσίλογλου 1989στ, 228. di Salvatore 1994α, 99- 100

⁴⁰³ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 228. di Salvatore 1994α, 99, σημ. 40

⁴⁰⁴ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 228. Ιντζεσίλογλου 1990γ, 210. di Salvatore 1994α, 100- 102

των Φερών. Ακολουθεί την ίδια μορφή με την αντίστοιχη στο «Κάστρο» Κοκκίνας και επιτρέπει τον πλήρη έλεγχο του άστεως, της πεδιάδας και των οδικών επικοινωνιών. Έχει οπτική επαφή με την ακρόπολη των Φερών, το Κάστρο Ντελί- Αχμέτ και την ανατολική θεσσαλική πεδιάδα.

Στο Κάστρο στο Ρίγειο⁴⁰⁵ (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 19) σε λόφο 360μ. υπήρχε οχυρό της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Από το σημείο σύγκλισης οδών επόπτευαν την οδό πρόσβασης στις πεδιάδες βόρεια της Ερέτριας και στα δυτικά το πέρασμα για τα Κόκκινα. Η σημασία του φρουρίου και η σύνδεσή του με τον οικισμό φαίνεται μέσα από επιγραφές.⁴⁰⁶ Αυτό σηματοδοτεί το δυτικό όριο της επικρατείας.

Το Παλαιόκαστρο⁴⁰⁷ προς τα νοτιοανατολικά του Μικρού Περιβολακίου (ύψωμα «Παλιόκαστρο» ή «Πιλάφ- Τεπέ») ήταν μια μικρή οχυρωμένη κώμη με φάσεις κατοίκησης από την κλασική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο κοντά στην κοιλάδα Καρνόρρεμα (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 17/ αρ. εικ. 52). Στην ακρόπολη σώζεται σχεδόν ολόκληρη η περίμετρος του τείχους σε ελάχιστο ύψος. Έλεγε κυρίως το βορειοανατολικό τμήμα και στερούταν τον έλεγχο του εδάφους στα νότια και ανατολικά, που βρίσκονταν οι Φερές. Το Παλαιόκαστρο είναι ορατό από τις Φερές μόνο από την κορυφή του Μαλούκα.

Στο Κάστρο του Ντελί- Αχμέτ⁴⁰⁸ (αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 18/ αρ. εικ. 97) σε ορεινή περιοχή δυτικά των Φερών εντοπίστηκε τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου, πύργος και πύλη τείχους της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Παρατηρούνται φάσεις κατοίκησης της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου. Σε περίπτωση πολιτικών εντάσεων ή στρατιωτικών επιχειρήσεων χρησιμοποιούσαν ως καταφύγιο αυτή την οχυρωμένη θέση. Δε γνωρίζουμε με ασφάλεια εάν πρόκειται για οχυρό ή για οχυρωμένη κώμη. Η θέση ευνοούσε την ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Η περιοχή ήταν κομβική, καθώς από το σημείο διέρχονταν δυο οδικοί άξονες. Δε γνωρίζουμε με ασφάλεια εάν πρόκειται για οχυρό ή για οχυρωμένη κώμη. Η περιοχή ήταν κομβική, καθώς από το σημείο διέρχονταν δυο οδικοί άξονες.

Στο παραθαλάσσιο επίνειο των Φερών, τις Παγασές⁴⁰⁹, δεν έχουν εντοπιστεί σαφή ίχνη οχύρωσης. Ο Δημοσθένης⁴¹⁰ αναφέρεται στην πολιορκία των Παγασών από το Φίλιππο

⁴⁰⁵ ό.π., 105

⁴⁰⁶ ό.π., 105, σημ. 67

⁴⁰⁷ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 229. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 83. di Salvatore 1994α, 104- 105

⁴⁰⁸ di Salvatore 1994α, 105

⁴⁰⁹ «Επίγειον Φεραίων». Στράβων, IX, 5, 15. Θεόπομπος, απ. 61, *FHG* I 286 και *FGrHist* 115 F 53. Σκύλαξ 64. Φώτιος, *Λεξικό*, λ. *Παγασαί*. *Ετυμολογικό Μέγα* 646, 39. Stählin 2002, 140. Αντίθετα, ο Πτολεμαίος (III 12, 14 M) θεωρεί ότι ανήκει στη Φθιώτιδα και ο Απολλώνιος Ρόδιος (I 238) την αποκαλεί αναχρονιστικά «Μαγνησιακήν». Γι' αυτό δεν είναι δυνατή η αλλαγή από «Παράσιοι» σε «Παγασίοι», Θουκυδίδης II 22, 3. Kir 1910, 138 κ.ε. Αρβανιτόπουλος 1928, 71 κ.ε. Stählin- Meyer- Heidner 1934, 164- 165. Ιντζεσίλογλου

Β' το 353 π.Χ., γεγονός που υποδηλώνει την ύπαρξη τείχους. Ωστόσο, για το ίδιο περιστατικό ο Διόδωρος Σικελιώτης⁴¹¹ αντιδιαστέλλει την κατάληψη της μακεδονικής Μεθώνης, που έγινε ύστερα από πολιορκία, από εκείνη των Παγασών.

Εάν αποδεχθούμε ότι οι Παγασές ήταν οχυρωμένες, τότε μπορούν να ταυτιστούν με τον ισχυρά τειχισμένο οικισμό στο Σωρό. Τότε δικαιολογείται η περιγραφή του Δημοσθένη. Ο Στράβων⁴¹² μας πληροφορεί ότι η Δημητριάδα ιδρύθηκε ανάμεσα στις Παγασές και τη Νηλεία. Εάν αποδεχθούμε την παραπάνω ταύτιση, αναγκαστικά η Νηλεία ταυτίζεται με τον οικισμό στις Νέες Παγασές.

Στις Αμφανές⁴¹³ (αρ. χ. 12/ αρ. σχ. 25- 26/ αρ. εικ. 62)- στο ύψωμα του Σωρού- υπήρχε ισχυρό τείχος⁴¹⁴ με ομόκεντρους κυκλικούς οχυρωματικούς περιβόλους που ακολουθούσαν το φυσικό ανάγλυφο. Αυτός ο τρόπος τείχισης παρέχει καλύτερα αμυντικά αποτελέσματα. Έχουν αποκαλυφθεί έξι περίβολοι είτε οχυρωματικοί είτε αναλημματικοί. Οι τελευταίοι χρησίμευαν στη χωροθέτηση των οικοδομημάτων και στον καθορισμό της χρήσης της γης στους τομείς που δημιουργήθηκαν με την κατασκευή των περιβόλων, της μνημειακής εισόδου και του δρόμου που οδηγεί στην κορυφή του λόφου.

Ο κυκλικός περίβολος της ακρόπολης αποτελεί τυπικό δείγμα οχύρωσης "type I" του Winter⁴¹⁵ και χρονολογείται στα μέσα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Ήταν κατασκευασμένος από πλακοειδείς λίθους μεγάλου μεγέθους. Περιέκλειε το λεγόμενο «ανάκτορο» του Αρβανιτόπουλου. Η είσοδος γινόταν μέσω μιας πύλης πλάτους 3,30μ., η οποία ενισχυόταν με δυο προεξέχοντες πύργους (αρ. σχ. 25, 26 και 38/ αρ. εικ. 98- 99).⁴¹⁶ Σώζονται σε 3,10μ. ύψος και έχουν διαστάσεις 6,30μ. x 2,10μ. - 2,25μ.

Τα τείχη με πύργους ορίζουν την έκταση της πόλης στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά του λόφου. Στη βόρεια απόκρημνη πλευρά του λόφου υπάρχει διατείχισμα, το οποίο

1982κ, 226, Πίν. 139α, γ. Ιντζεσίλογλου 1982λ, 226- 227, Πίν. 139β, δ. Ιντζεσίλογλου 1982μ, 227, Πίν. 140α. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1983, 196- 197. Ιντζεσίλογλου 1984α, 144, Πίν. 45β- γ. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1987α, 252. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1987β, 252. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990α, 66- 67. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990β, 198, Σχ. 4, Πίν. 94γ/ 95α. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990γ, 198- 199, Σχ. 5, Πίν. 95β- γ. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990δ, 198- 200. Ιντζεσίλογλου 1994α, 32, σημ. 12- 14. Ιντζεσίλογλου 1994, 32, 42- 45. Νικολάου 1996α, 335- 336. Νικολάου 1996β, 336- 337, Σχ. 6α- δ, Πίν. 88α- ε. Τριανταφυλλοπούλου 1998, 414- 415, Σχ. 1, Πίν. 157α- γ. Νικολάου 2000, 309. Helly 2006, 147

⁴¹⁰ *Ολυμπιακός*, I, 9/ IV, 35

⁴¹¹ *Βιβλιοθήκη Ιστορική*, XVI, 31, 6: «Παγασάς δὲ χειρωσάμενος ἠνάγκασεν ὑποταγῆναι»

⁴¹² IX, 5, 15

⁴¹³ Αρβανιτόπουλος 1928. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990α, 66- 67. Τριανταφυλλοπούλου 2000, 60- 69. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2001, 10, εικ. 6, 9, 10, 12, 13. Stählin 2002, 141. Τριανταφυλλοπούλου 2002, 134- 139. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 269- 294. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 257- 267

⁴¹⁴ Ιντζεσίλογλου 1993, 242. Κονταξή 1996, 168. Stählin 2002, 141. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 272. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 258- 259, εικ. 2- 4

⁴¹⁵ Winter 1971, 222. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 258

⁴¹⁶ Winter 1971, 222. Lawrence 1979, 434, σημ. 56 και 442, σημ. 5. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 258

χρονολογείται πιθανόν στα τέλη του 5^{ου}- αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η επικοινωνία εξασφαλιζόταν μέσω πολλών πυλών.

Στα νότια/ νοτιοδυτικά του οικισμού, εντοπίστηκαν λείψανα δύο λιθόκτιστων πύργων της κλασικής ή ελληνιστικής περιόδου.⁴¹⁷ Ο πρώτος έχει ορθογώνια κάτοψη και διαστάσεις 12μ.χ15μ. περίπου. Είναι αρκετά διαταραγμένος από τις σύγχρονες εγκαταστάσεις των κεραιών. Ο δεύτερος έχει τετράγωνη κάτοψη και διαστάσεις 6μ.χ6μ. περίπου (**αρ. εικ. 100**). Σώζεται σε καλή κατάσταση και η κατασκευή του είναι πιο επιμελημένη. Οι εξωτερικοί τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι από μικρού μεγέθους γωνιόλιθους και έχουν πλάτος 0,90μ. Το ορατό σωζόμενο ύψος των δυο πύργων φτάνει τα 0,50μ. Εξασφάλιζαν τον έλεγχο της περιοχής γύρω από τον οικισμό και των λατομείων.

Στο γήλοφο αμέσως δυτικά από τη λιθόστρωτη οδό που οδηγεί από τις Φερές στη Χρυσή Ακτή Παναγίας και τη Σουβάλα διατηρούνται τα κατάλοιπα αρχαίου φυλακείου (**αρ. εικ. 101**).⁴¹⁸ Ήταν παρόδιο για τον έλεγχο τόσο της διαβάσεως Σέσκλου- Όρμου Αλμυρού όσο και αυτής Σέσκλου- Αερινού. Σώζεται αποσπασματικά σε ύψος ενός δόμου. Είναι κτισμένο με αδρά δουλεμένες λιθοπλίνθους μεγάλου μεγέθους. Οι διαστάσεις του είναι 10μ. στην ανατολική πλευρά και 6,7μ.- 7μ. στη δυτική. Το πάχος των τοίχων είναι περίπου 0,90μ. Δύο εγκάρσιοι τοίχοι, πάχους 0,80μ. και από ανατολικά προς τα δυτικά, δημιουργούν τριμερή διάταξη.

Με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, υποθέτουμε ότι οι αγροτικές εγκαταστάσεις και οι μεμονωμένες αγροικίες ήταν ανοχύρωτες. Βρίσκονταν κατά κύριο λόγο κοντά στους οδικούς άξονες και περιβάλλονταν από αγρούς.

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι τα άστεα της Λάρισας και των Φερών ακολουθούν διαφορετικούς τύπους οχύρωσης. Η Λάρισα βρισκόταν σε πεδινή περιοχή και ήταν δύσκολο να τειχιστεί με λίθινο τείχος. Ακόμη και οι πεδινές κώμες, παρόλο που βρίσκονταν κατά μήκος οδικών αξόνων, πρέπει να μην ήταν τειχισμένες. Τείχη έχουν οι κώμες που ιδρύθηκαν σε λόφους ή βουνά για τον έλεγχο περασμάτων. Για παράδειγμα, το τείχος στην πεδινή περιοχή της Λακέρειας μας κάνει ιδιαίτερη εντύπωση επειδή δεν αποτελεί συνηθισμένη πρακτική.

Από την άλλη πλευρά, οι κώμες των Φερών είχαν ιδρυθεί σε υψώματα και είναι ως επί το πλείστον τειχισμένες. Ακόμα και για αυτές που δεν έχουμε πολλές μαρτυρίες

⁴¹⁷ Ιντζεσίλογλου 1993, 242

⁴¹⁸ Πίκουλας 1997, 155, 157

υποθέτουμε ότι ήταν τειχισμένες. Συνήθως η κατασκευή των τειχών είναι επιμελημένη. Βρίσκονταν κατά μήκος των οδών και έλεγχαν τα περάσματα αλλά και τη γύρω περιοχή. Έχουν έρθει ακόμη στο φως οχυρά ή πύργοι με σκοπό τον έλεγχο και την ασφάλεια της επικράτειας.

Οδικό δίκτυο

Λάρισα

Άστυ

Όπως αναφέραμε και παραπάνω, το άστυ της αρχαίας Λάρισας, κατά την κλασική περίοδο, ήταν δομημένο με βάση το αττικό ακανόνιστο πολεοδομικό σύστημα. Κατά την ελληνιστική περίοδο, όμως, ακολούθησε το ιπποδάμειο πολεοδομικό σχέδιο. Βασική αρχή του ιπποδάμειου συστήματος δεν ήταν μόνο η χάραξη ρυμοτομικού σχεδίου ευθύγραμμων και κάθετων δρόμων αλλά κυρίως η ορθολογιστική κατανομή των δημόσιων λειτουργιών της πόλης.

Την επόμενη περίοδο, οι Ρωμαίοι επέφεραν βελτιώσεις στο υπάρχον σύστημα και ιδρύσαν σε ορισμένα τμήματά του μεγαλοπρεπή κτίρια. Αυτή την περίοδο επισκευάζονται και πλακοστρώνονται παλαιότεροι δρόμοι. Εφαρμόστηκε η τυπική αναλογία 2:1 που παρατηρείται στα οικοδομικά τετράγωνα των πόλεων.⁴¹⁹ Βασιζόμενοι στα αρχαιολογικά δεδομένα μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια χωροταξική ανάλυση.

Η πόλη, λοιπόν, της Λάρισας ήταν διηρημένη σε οικοπέδα- οικοδομικά τετράγωνα, τα οποία χωρίζονταν μεταξύ τους με παράλληλους και κάθετους δρόμους. Τα στοιχεία των τριών κάθετων οδικών αξόνων του κέντρου είναι αρκετά περιορισμένα και δε βοηθούν επαρκώς στο σχηματισμό πλήρους εικόνας για τη χωροταξική κατανομή των εδαφών και τον ορισμό του ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης.

Τα λείψανα των δρόμων που έχουν ανασκαφεί σε ιδιωτικά οικοπέδα της σύγχρονης πόλης μας παρέχουν πληροφορίες κατά κύριο λόγο για την ελληνιστική περίοδο και σε μικρότερο βαθμό κατά τη ρωμαϊκή.

⁴¹⁹ Τζιαφάλιας 1994, 165: Τα ακριβή μετρικά στοιχεία της ρυμοτομίας της αρχαίας Λάρισας αναλύονται με τον ακόλουθο τρόπο: Η απόσταση των ευθύγραμμων και παράλληλων δρόμων είναι ακριβώς 108μ. Οι αποστάσεις επίσης ανάμεσα στους κάθετους οδικούς άξονες είναι δεδομένες και σχεδόν ασφαλείς (450μ. και 150μ. αντίστοιχα). Αν κατατμηθούν τα μεσοδιαστήματα αυτών των κάθετων δρόμων με βάση την αναλογία 2:1, είναι δυνατόν να σχεδιάσουμε δώδεκα στο πρώτο και τρία στο δεύτερο ορθογωνικά οικοπεδικά τετράγωνα με πλευρές 108μ. x 50μ. και εμβαδόν 5400τ.μ. το καθένα. Κάθε οικοδομικό τετράγωνο θα περιελάμβανε οκτώ κατοικίες σε ίσα οικοπέδα, τα οποία θα είχαν πλευρές 27μ. x 25μ. και εμβαδόν 675τ.μ. το καθένα.

Ο κύριος οδικός άξονας της πόλης (οδικός άξονας Α) είχε κατεύθυνση βορρά- νότο. Αρχίζει από την ακρόπολη, έβαινε παράλληλα προς τις σημερινές οδούς Ερμού και Ρούσβελτ και ένα τμήμα της οδού Μετζιτιέ⁴²⁰ της τουρκοκρατίας και κατέληγε στη νότια πύλη των τειχών, όπου γινόταν η επικοινωνία με τη Φάρσαλο και τη νοτιότερη Ελλάδα. Ο πολυτελής αυτός δρόμος αποτελούσε την *decumanus* της ρωμαϊκής πόλης και ίσως συνέδεε την «ιερά περιοχή» με την ακρόπολη. Είναι ακόμη πολύ πιθανό οι επίσημες πομπές κατά τη διάρκεια των εορτών και τελετών της πόλης να ακολουθούσαν τον ίδιο δρόμο. Το συνολικό μήκος του υπολογίζεται σε 1.100μ. Θεωρείται ενδεικτικό για τη συνολική έκταση της Λάρισας από την ακρόπολη προς το νότιο πεδινό τμήμα, καθόσον, η οριογραμμή της αρχαίας πόλης δεν απείχε πολύ από το οικόπεδο με **αρ. 3 (αρ. σχ. 1)**. Από το οικόπεδο με **αρ. 5 (αρ. σχ. 1)**, ο δρόμος έστριβε ελαφρά προς τα βορειοδυτικά και στη συνέχεια ακολουθούσε πορεία προς την ακρόπολη. Αυτή η καμπυλότητα είναι πιθανό να οφείλεται στην παρουσία κάποιου προγενέστερου κτιρίου σε αυτό το σημείο ή σε κάποια τοπική εδαφική ανωμαλία.

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που έχουν έρθει στο φως χρονολογούνται κατά κύριο λόγο στο 2^ο αιώνα π.Χ.⁴²¹ Η πορεία της οδού φαίνεται καλύτερα στο τοπογραφικό σχέδιο με **αρ. σχ. 1**. Ο δρόμος ήταν είτε χαλικόστρωτος από κροκάλες ποταμού, ψιλό χαλίκι και σπασμένες κεραμίδες λακωνικού τύπου (**αρ. σχ. 1, αρ. οικ. 3 και 4**) είτε επενδεδυμένος με πολυτελή πλακόστρωση (**αρ. σχ. 1, αρ. οικ. 5 και 6**).

Στην πρώτη περίπτωση, στο οικόπεδο με **αρ. 3 (αρ. σχ. 1)** σώθηκε κεντρικός αποχετευτικός αγωγός με μικρούς σωληνωτούς πλευρικούς αγωγούς κατά μήκος της οδού με κλίση προς το βορρά (**αρ. οικ. 102**).⁴²² Στο οδόστρωμα του οικοπέδου με **αρ. 4 (αρ. σχ. 1)** παρατηρούνται στο κέντρο περίπου κατά μήκος μια συνεχής έξαρση και σε ορισμένα σημεία αυλακώσεις που οφείλονται στη διακίνηση των αρχαίων αρμάτων.

Στη δεύτερη περίπτωση, το οδόστρωμα έχει καλυφθεί με πολυγωνικές πλάκες από λευκόφαιο μάρμαρο (**αρ. οικ. 103**). Πάνω στο οδόστρωμα παρατηρούνται βαθιές αυλακώσεις από την κίνηση των τροχοφόρων οχημάτων. Σε πολλά σημεία αυτές είχαν καλυφθεί με μικρές πέτρες, χαλίκια, όστρακα, τμήματα κεράμων και χώμα δημιουργώντας σκληρό στρώμα, με σκοπό την ευκολότερη διέλευση των οχημάτων. Στη δυτική πλευρά του

⁴²⁰ Φαρμακίδης 1926, Πολεοδομικό σχέδιο της Λάρισας του 1880

⁴²¹ Τζιαφάλιας 1977β, 135, Αρ. οικοπέδου 4. Τζιαφάλιας 1980α, ΑΔ 35, 278, Αρ. οικοπέδου 3. Τζιαφάλιας 1980β, ΑΔ 35, 283, Αρ. οικοπέδου 5. Τζιαφάλιας 1984β, 150, Αρ. οικοπέδου 6 ⇒ Από μεταγενέστερες ακριβείς μετρήσεις διαπιστώθηκε ότι το αποκαλυφθέν τμήμα δρόμου ήταν συνέχεια το αντίστοιχο στο οικόπεδο με αριθμό 5 και όχι κάθετο προς αυτό. Τζιαφάλιας 1994, 161

⁴²² Ο αγωγός ήταν κατασκευασμένος εξωτερικά με αργούς λίθους, συνδεδεμένους με ρόδινο κουρασάνι, και μόνο στα εσωτερικά του τοιχώματα έφερε επένδυση από τετράγωνες οπτοπλίνθους. Η επικάλυψη αυτή έγινε με τετράγωνες οπτοπλίνθους και όχι με παλαιότερο οικοδομικό υλικό, όπως σε άλλα σημεία της πορείας του.

δρόμου στο οικόπεδο με **αρ. 5 (αρ. σχ. 1)** ήρθαν στο φως κράσπεδα και πεζοδρόμιο. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο οικόπεδο με **αρ. 5 (αρ. σχ. 1)**, σε μεγαλύτερο βάθος, εντοπίστηκε δρόμος που αντιστοιχεί στην προηγούμενη περίπτωση.

Παράλληλα προς τον οδικό άξονα Α, ήρθαν στο φως και άλλοι χαλικόστρωτοι δρόμοι κατασκευασμένοι από τα ίδια υλικά, εκ των οποίων ορισμένοι φέρουν αυλακώσεις από τη διέλευση οχημάτων. Ο οδικός άξονας Β απείχε από τον Α 108μ. και χρονολογείται στα μέσα του 2^{ου} αιώνα π.Χ. (**αρ. σχ. 1, αρ. οικ. 7**)⁴²³. Ο οδικός άξονας Γ βρέθηκε δυτικά του οδικού άξονα Α σε απόσταση 216μ. (**αρ. σχ. 1, αρ. οικ. 8**)⁴²⁴ και θεωρούνται σύγχρονοι. Τέλος, ο οδικός άξονας Δ απείχε από τον Α 432μ. και είναι παράλληλος με τους προηγούμενους. Χαράχθηκε για πρώτη φορά την αρχαϊκή περίοδο και διευρύνθηκε την ελληνιστική.

Με βάση το συνδυασμό των αρχαιολογικών δεδομένων με τα δεδομένα της σύγχρονης πόλης, μπορούμε να διερευνήσουμε την υποθετική πορεία των ανωτέρω οδικών αξόνων. Ο κύριος οδικός άξονας Α διέρχεται παράπλευρα από τη σημερινή πλατεία Ταχυδρομείου και κατευθύνεται προς την ακρόπολη. Ο οδικός άξονας Β καταλήγει στην πλατεία Ταχυδρομείου. Στην πορεία προς βορρά περνά μπροστά από την οικία με το παλαιότερο μωσαϊκό δάπεδο της Θεσσαλίας (**αρ. σχ. 1, αρ. οικ. 13**).⁴²⁵ Οι δύο αυτοί οδικοί άξονες δημιουργούν μια ορθογώνια νησίδα, η οποία με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα μπορεί να θεωρηθεί ως η «ιερή περιοχή» της πόλης. Αυτή εντάχθηκε και στο νέο πολεοδομικό σύστημα και εμπλουτίστηκε με μεγαλειώδη λατρευτικά κτίρια. Τέλος, ο οδικός άξονας Γ καταλήγει στην κεντρική πλατεία της σύγχρονης πόλης. Περνά μπροστά από το καλύτερα διατηρημένο ρωμαϊκό λουτρό (**αρ. σχ. 1, αρ. οικ. 14**).⁴²⁶ Οι άξονες Α και Γ σχηματίζουν στο σημείο αυτό μια δεύτερη ορθογώνια νησίδα, στην οποία πρέπει να ήταν το διοικητικό κέντρο της πόλης.

Εκτός, όμως, από τους ευθύγραμμους παράλληλους άξονες υπήρχαν και οι κάθετοι σε αυτούς με κατεύθυνση Α- Δ. Και σε αυτή την περίπτωση τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι πενιχρά και βασιζόμαστε σε μια υποθετική ανασύνθεση του πολεοδομικού σχεδίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι έχουν την ίδια κατασκευή με τους προηγούμενους από κροκάλες, χαλίκι και σπασμένα κεραμίδια και σώζουν αυλακώσεις από τη διέλευση των αρχαίων τροχοφόρων. Στο οικόπεδο με **αρ. 9**⁴²⁷ (**αρ. σχ. 1**) αποκαλύφθηκε τμήμα του οδικού άξονα

⁴²³ Τζιαφάλιας 1994, 162

⁴²⁴ Τζιαφάλιας 1980, ΑΔ 35, 283. Τζιαφάλιας 1994, 161

⁴²⁵ Τζιαφάλιας 1980, ΑΔ 35, Χρονικά, 279. Τζιαφάλιας 1994, 166

⁴²⁶ Τζιαφάλιας 1979α, 212

⁴²⁷ Τζιαφάλιας 1980, ΑΔ 35, Χρονικά, 285. Τζιαφάλιας 1994, 163

α, ο οποίος τέμνει τους Α, Β και Γ με τέσσερα επάλληλα στρώματα. Η χρήση του τοποθετείται χρονικά από το δεύτερο μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ. έως τον 1^ο αιώνα μ.Χ. Ο οδικός άξονας β βρέθηκε σε απόσταση 450μ. βόρεια του α (**αρ. σχ. 1, αρ. οικ. 10**⁴²⁸) και χρονολογείται στην ίδια περίοδο. Τμήμα του κάθετου οδικού άξονα γ (**αρ. σχ. 1, αριθμός οικ. 11**⁴²⁹) ήρθε στο φως 150μ. βόρεια του β. Χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του έβαινε κτιστός αποχετευτικός αγωγός του 2^{ου} αιώνα π.Χ. Στο οικόπεδο με **αρ. 12**⁴³⁰ (**αρ. σχ. 1**) εντοπίστηκε η επέκταση του οδικού άξονα γ προς τα δυτικά και η διασταύρωσή του με τον οδικό άξονα Α. Και εδώ νότια του οδοστρώματος ήρθε στο φως συγκρότημα δυο κτιστών αποχετευτικών αγωγών του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. (**αρ. οικ. 104- 105**).⁴³¹ Οι κτιστοί αγωγοί που κατασκευάστηκαν κατά μήκος των δυο πλευρών του κάθετου οδικού άξονα γ, πρέπει να διασταυρώνονταν με τον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό, ο οποίος έβαινε κατά μήκος του κύριου οδικού άξονα Α.

Με βάση τα μετρικά στοιχεία που έχουμε, οι ευθύγραμμοι άξονες απέχουν μεταξύ τους 108μ. Η απόσταση από τον οδικό άξονα α μέχρι τον β είναι 450μ. Η απόσταση από τον β μέχρι τον γ είναι 150μ. Ασφαλώς στα μεσοδιαστήματα αυτά θα υπήρχαν και άλλοι κάθετοι οδικοί άξονες, οι οποίοι θα διαχώριζαν τις συνοικίες και τις δημόσιες λειτουργίες. Δυστυχώς, όμως, τα στοιχεία αυτά είναι πενιχρά και δε δημιουργούν σαφή εικόνα.

Με βάση τα αποσπασματικά αρχαιολογικά δεδομένα, μπορούν να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις σε συνδυασμό με το πολεοδομικό σχέδιο της σύγχρονης πόλης. Η σημερινή οδός Βενιζέλου θα πρέπει να χαράχθηκε κατά την ελληνιστική περίοδο και είχε περιορισμένο μήκος (**αρ. χ. 9**). Πιθανόν ξεκινούσε από τη διασταύρωση με την οδό Ολύμπου και κατέληγε στα δύο αρχαία θέατρα (οδός Θεάτρων;). Στην προέκτασή της, επί της οδού 31¹⁵ Αυγούστου ήρθε στο φως ρωμαϊκή οικία με ψηφιδωτό δάπεδο (**αρ. σχ. 1, αρ. 15**). Η σημερινή οδός Κύπρου είχε χαραχθεί νοτιότερα. Εκατέρωθεν της αρχαίας οδού έχουν αποκαλυφθεί ρωμαϊκή οικία του 3^{ου} αιώνα π.Χ. με ψηφιδωτό δάπεδο και πρόσοψη ρωμαϊκού κτιρίου με ψηφιδωτή διακόσμηση με έκταση πάνω από 150 τ.μ. Αυτή κατέληγε στον οδικό άξονα Α. Τέλος, στις σημερινές οδούς Λαπιθών και Ολύμπου προϋπήρχε αρχαία οδός και σε αυτή είχαν πρόσοψη οικίες και δημόσια οικοδομήματα.

Πώς γινόταν, όμως, η επικοινωνία του άστεως με τις υπόλοιπες πόλεις και τη χώρα; Όπως αναφέραμε παραπάνω, ο κύριος οδικός άξονας της πόλης (οδικός άξονας Α) άρχιζε από την ακρόπολη και κατέληγε στη νότια πύλη των τειχών, όπου γινόταν η επικοινωνία με

⁴²⁸ ΑΔ 29 (1973- 1974), Χρονικά, 560. Τζιαφάλιας 1994, 163

⁴²⁹ Τζιαφάλιας 1994, 163- 164

⁴³⁰ Τζιαφάλιας 1979β, 215. Τζιαφάλιας 1994, 164

⁴³¹ Τζιαφάλιας 1979β, 215- 219, Πίν. 79α. Τζιαφάλιας 1994, 164

τη Φάρσαλο και τη νοτιότερη Ελλάδα. Η επικοινωνία με την αρχαία Φάλαννα και άλλες περαιβικές πόλεις θα πρέπει να γινόταν από το στενότερο σημείο του Πηνειού ποταμού, αμέσως νοτιοδυτικά από το δεύτερο αρχαίο θέατρο. Η σύνδεση με την Πύλη της Αγιάς γινόταν μέσω της σημερινής οδού Νικηταρά (**αρ. χ. 9**), η οποία είχε χαραχθεί νοτιότερα και σε αυτή είχαν πρόσοψη ρωμαϊκές οικίες με ψηφιδωτά δάπεδα. Τέλος, η αρχαία οδός που συμπίπτει περίπου με τη σημερινή 23^{ης} Οκτωβρίου (**αρ. χ. 9**) οδηγούσε προς την πύλη του οχυρωματικού περιβόλου που συνέδεε το άστυ με τη χώρα και τη Μαγνησία. Έξω από το άστυ οι οικισμοί οργανώνονται σε σχέση με τους οδικούς άξονες.

Χώρα

Κατά μήκος των παραπάνω οδικών αξόνων αναπτύσσονταν οι πόλεις, οι πολίχνες, οι κόμες και οι οικισμοί. Εξασφάλιζαν το έλεγχο της επικοινωνίας έχοντας κομβική θέση. Προτιμούνταν οι κύριοι οδικοί άξονες και κατά κύριο λόγο αυτοί που συνέδεαν τη νότια με τη βόρεια Ελλάδα. Ενδεικτικά, το Μελισσοχώρι και η Χάλκη έλεγχαν τον άξονα Λάρισας-Φερών- Παγασών. Αυτός ήταν ιδιαίτερα σημαντικός για τη μεταφορά προϊόντων μέσω του λιμανιού αλλά και την επικοινωνία με τη νότια Ελλάδα. Η Μαρμάριανη και η Λακέρεια έλεγχαν τον άξονα για πρόσβαση στις παράκτιες περιοχές των Μαγνήτων. Από τον οικισμό του Καστρίου (**αρ. χ. 2- 3**) εξασφαλιζόταν ο έλεγχος των περασμάτων και της γύρω παραλίμνιας περιοχής και ονομάζεται «Μικρές Θερμοπύλες». Από τον οχυρωμένο οικισμό ήλεγχαν την πεδιάδα της Λάρισας, την είσοδο στο λεκανοπέδιο της Αγιάς και την οδό προς τα Κανάλια και το Βόλο. Τέλος, από την Κονδαία (**αρ. χ. 2**) εξασφαλιζόταν ο απρόσκοπτος έλεγχος της στενής διάβασης του Πηνειού προς τους Γόννους και τη Μακεδονία και από την Ελάτεια (**αρ. χ. 2**) ο έλεγχος του περάσματος των Τεμπών και του άξονα για τη Μακεδονία.

Αξίζει να σημειώσουμε με ποιο τρόπο εξασφαλιζόταν η επικοινωνία των παραλίμνιων περιοχών με τον Πηνειό ποταμό. Μεταξύ των λιμνών Νεσσωνίδος και Βοιβηίδος εξασφαλιζόταν η επικοινωνία μέσω του διάσελου στο στενό του Χασάμπαλη και το λεκανοπέδιο του Συκουρίου, καθώς και με ένα άλλο πιο δυτικά στην αριστερή όχθη του Πηνειού ποταμού, που περνά από τη Ροδιά και τους Γόννους. Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι από τη θέση Χασάμπαλη διερχόταν η οδός που συνέδεε το Δώτιο πεδίο με τα Τέμπη.

Δυστυχώς, τα αρχαιολογικά δεδομένα για το εκτός του άστεως οδικό δίκτυο είναι πενιχρά και δε μας παρέχουν σαφή εικόνα. Στον οικισμό της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου στο Δ. Δ. Νέας Λεύκης ήρθε στο φως τμήμα λιθόστρωτης οδού που τον συνέδεε

με τη Λάρισα.⁴³² Στον οικισμό της ελληνιστικής περιόδου στο Δ. Δ. Πλατυκάμπου ήρθε στο φως τμήμα λιθόστρωτης οδού που εξασφάλιζε την επικοινωνία με τη Λάρισα.⁴³³ Στην Ελάτεια⁴³⁴ ήρθαν στο φως τμήματα οδών.

Παρατηρούμε ότι οι οικισμοί βρίσκονταν κατά μήκος των οδικών αξόνων και εξασφαλιζόταν ο έλεγχος της κάθε περιοχής αλλά και κομβικών σημείων. Η επιλογή των θέσεων δεν ήταν τυχαία, καθώς το δίκτυο επικοινωνίας σε αυτή τη στρατηγική θέση ήταν πρώτιστης σημασίας. Βασικό ρόλο είχαν και οι οικισμοί που ήλεγχαν τα περάσματα και πρόκειται κυρίως για αυτούς στα βόρεια όρια της χώρας.

Φερές

Άστυ

Το άστυ από τον 4^ο αιώνα π.Χ. και εξής είχε οργανωμένο πολεοδομικό σχέδιο με βάση ένα σταθερό άξονα βορρά- νότου. Έχουν αποκαλυφθεί τμήματα αρχαίων δρόμων⁴³⁵, η πορεία των οποίων τέμνεται καθέτως (αρ. σχ. 2- 4). Το πλάτος ενός δρόμου κοντά στο ανατολικό όριο του άστεως που αποκαλύφθηκε ολόκληρο ήταν 5,50μ.⁴³⁶ Παρατηρούνται επάλληλα οδοστρώματα, κατασκευασμένα από πατημένο χώμα, χαλίκι, όστρακα και τμήματα κεράμων και το υπόστρωμα από κεράμους και πέτρες. Στο μέσο παρουσιάζουν κύρτωση αλλά αποκαλύφθηκαν και αυλακώσεις από τους τροχούς των αμαξών. Στις παρυφές των οδοστρωμάτων υπήρχαν τοίχοι που όριζαν το οικοδομικό τετράγωνο αλλά και κτιστοί αποχετευτικοί αγωγοί.

Οι εντός του άστεως οδοί διέφεραν από τους αντίστοιχους εκτός του άστεως. Το οδόστρωμα αποτελείται κατά κύριο λόγο από πατημένο χώμα και έχει μικρό πλάτος, με εξαίρεση τις κεντρικές αρτηρίες. Σε αρκετές περιπτώσεις διέθεταν δίκτυο απαγωγής των ομβρίων υδάτων ή των λυμάτων. Μια τρίτη κατηγορία οδού είναι οι ατραποί, δηλαδή τα πολυπατημένα μονοπάτια, αλλά η διαχρονική παρουσία τους δεν παρέχει τη δυνατότητα ασφαλούς χρονολόγησής τους.

⁴³² Τζιαφάλιας 2004, 114

⁴³³ ό.π., 114- 115

⁴³⁴ Αρβανιτόπουλος 1911, 330- 334, εικ. 11. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 60- 63. Τζιαφάλιας 1997δ, 234, αριθμός 20. Stählin 2002, 174

⁴³⁵ Ιντζεσίλογλου 1983β, 193. Ιντζεσίλογλου 1987δ, 257- 258. Αραχωβίτη 1987, 260- 261. Ιντζεσίλογλου, 1988, ΑΔ 43, Χρονικά, Οικόπεδο αδελφών Αποστολίνα. Ιντζεσίλογλου 1991α, 212- 213. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1994α, 81

⁴³⁶ Ιντζεσίλογλου 1987δ, 257

Χώρα

Για τις εκτός άστεως οδούς έχουμε μια σφαιρική εικόνα. Οι Φερές είχαν κομβικό σημείο, καθώς βρίσκονταν πάνω στο δρόμο που οδηγούσε από τις Παγασές και τον Παγασητικό κόλπο προς το εσωτερικό της Θεσσαλίας- κυρίως προς τη Λάρισα, ενώ άλλοι δρόμοι ξεκινούσαν από εδώ προς τα νοτιοανατολικά- προς τις Φθιωτίδες Θήβες- και προς τα νοτιοδυτικά- προς τη Φάρσαλο. Η πορεία των δρόμων που συνέδεαν το άστυ με τη χώρα και άλλες πόλεις ταυτίζεται με τη θέση των νεκροταφείων. Τρία από τα νεκροταφεία που χρησιμοποιούνταν κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο προσανατολίζουν την πιθανή ταύτιση της πορείας των αρχαίων δρόμων. Η παρακείμενη οδός του βορειοδυτικού νεκροταφείου⁴³⁷ οδηγούσε από τις Φερές στη Λάρισα, η παρακείμενη του νοτιοανατολικού νεκροταφείου⁴³⁸ στις Φθιωτίδες Θήβες και η παρακείμενη του νοτιοδυτικού νεκροταφείου⁴³⁹ στη Φάρσαλο.

Εξέχουσα θέση κατέχει η οδός που πιθανότατα συνέδεε τις Παγασές και αργότερα τη Δημητριάδα με τις Φερές και στη συνέχεια οδηγούσε στη Λάρισα, ακολουθώντας πορεία εξωτερικά του άστεως.⁴⁴⁰ Η οδός διερχόταν ανάμεσα από συστάδες τάφων στα βορειοανατολικά των Φερών, όπου αναπτύχθηκε ακόμη ένα νεκροταφείο⁴⁴¹, απομακρυσμένο από το άστυ. Εντοπίστηκε σε απόσταση 1,5μ.- 2μ. από το άστυ.

Αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα της αρχαίας αμαξήλατης οδού⁴⁴² διαφορετικών χρονολογικών περιόδων. Το πρώτο ανήκει με βεβαιότητα στον 4^ο αιώνα π.Χ., περίοδο κορύφωσης της ακμής των Φερών, και το δεύτερο στα υστεροελληνιστικά ή ίσως και στα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια.

Ο πρώτος δρόμος κατασκευάστηκε στο φυσικό πέραςμα που δημιουργούσε ένας μικρός ποταμός και πιθανότατα δίπλα σε αυτόν. Ήρθαν στο φως πέντε διαφορετικές φάσεις, γεγονός που οφείλεται στις υπερχειλίσεις του ποταμού, χωρίς να ακολουθούν σταθερό

⁴³⁷ Αδρύμη- Σισμάνη 1982, 223- 225. Αδρύμη- Σισμάνη 1983α, 23- 42. Αδρύμη- Σισμάνη 1983β, 195. Σχίζα 1997, 174

⁴³⁸ Ιντζεσίλογλου 1982α, 221. Ιντζεσίλογλου 1989γ, 221, Πίν. 135α. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 79 (σημ. 51). Αραχωβίτη 1995β, 362- 363. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ε, 468- 469. Σχίζα 1997, 174

⁴³⁹ Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1990, 57- 64 και ειδικότερα 59. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1992, 313, σημ. 16. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 79 (σημ. 52). Σχίζα 1997, 174

⁴⁴⁰ Πίκουλας 1997, 147- 158. Σχίζα 1997, 173- 187. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2000γ, 346. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2004, 261

⁴⁴¹ Σκαφιδά 1989, Α1 44, Χρονικά, 223- 225, Πίν. 138- 139, Αποθήκες ΚΥΔΕΠ. Ιντζεσίλογλου 1984ζ, Α1 39, Χρονικά, 149, Πίν. 48δ. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 79. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1996γ, 344. Σχίζα 1997, 174. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998α, 433. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2004, 261

⁴⁴² Πίκουλας 1997, 148: «Με το όρο *αμαξήλατη οδό* εννοείται η extra muros αμαξητή οδός, δηλαδή η οδός που κατασκευαζόταν για τη διέλευση των αμαξών, ασχέτως αριθμού τροχών και τύπου. Κύρια χαρακτηριστικά της είναι η τεχνητή κοίτη του δρόμου, συχνά με έντονα τα ίχνη του εκβραχισμού, και οι αρματροχιές με σταθερό μετατρόχιο 1,40μ. Αυτά τα χαρακτηριστικά σώζονται εντονότερα στα βραχώδη μέρη, καθώς στα πεδινά εδάφη δεν είναι δυνατή η διατήρηση των καταλοίπων της.»

άξονα κατασκευής. Το οδόστρωμα αποτελούταν από πατημένο χώμα με τρίμματα κεραμίδων και στρώματα αμμοχάλικου με κροκάλες πέτρες- υλικό που προέρχεται από την κοίτη του ποταμού. Στις περισσότερες φάσεις των αμαξήλατων οδών διακρίνονται αρματοροχίες. Επιπλέον, στα νότια εντοπίστηκε χαμηλός τοίχος υποστηριζόμενος από ενισχυτικές αντηρίδες στη νότια πλευρά του με σκοπό την εξουδετέρωση των ωθήσεων του υγρού στοιχείου. Αντίστοιχος τοίχος στα βόρεια δεν εντοπίστηκε κυρίως λόγω της συνεχούς ανανέωσης και μετατόπισης της οδού προς τα βόρεια.

Ο δεύτερος δρόμος συνέδεε τις Φερές με τις Παγασές και είχε χαραχθεί στον ίδιο περίπου άξονα με το οδόστρωμα της κλασικής περιόδου και είχε ακριβώς τον ίδιο προσανατολισμό (Α- Δ). Πρόκειται για λιθόστρωτη οδό, κατασκευασμένη από κροκάλες πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους που προέρχονται από την κοίτη του παρακείμενου ποταμού. Εκατέρωθεν της οδού ήρθαν στο φως όρια ιδιοκτησίας και όρια ταφικών περιβόλων. Τα όρια, λοιπόν, της οδού σημαίνονταν με χαμηλούς τοίχους και λίθινους όρους που σώθηκαν όρθιοι στη θέση τους.

Θεωρείται σπάνιο δείγμα λιθόστρωτης αμαξήλατης οδού εκτός των τειχών και αμφιβάλλουμε για τη σαφή χρονολόγησή της. Σε περίπτωση που δεχθούμε ότι η οδός χρονολογείται στη ρωμαϊκή περίοδο και αποτελεί εξαίρεση στον κανόνα, τότε θα έπρεπε να σώζονται αρματοροχίες. Αυτός ο τρόπος κατασκευής πιθανόν υπαγορεύτηκε από την ανάγκη σταθερού οδοστρώματος λόγω των υπερχειλίσεων του παρακείμενου ποταμού.

Στην περίπτωση της αρχαίας οδού που οδηγούσε από τις Φερές στις Παγασές επιβεβαιώνεται για πρώτη φορά η υποθετική έως τώρα πορεία της μιας εκ των εκτός του άστεως οδών, οι οποίοι είχαν προσδιοριστεί από την ύπαρξη τύμβων⁴⁴³ κατά μήκος του νοητού άξονα του δρόμου. Οι πληροφορίες μας είναι λιγοστές, επειδή οι νεώτεροι μελετητές⁴⁴⁴ αναφέρονται στη Βελεστινόστρατα χωρίς περαιτέρω έρευνα. Η μαρτυρία του Αρβανιτόπουλου⁴⁴⁵ ότι διέκρινε στα κατάλοιπα της Βελεστινόστρατας την αρχαία οδό Φερών- Παγασών δεν επιβεβαιώνεται από την έρευνα του Πίκουλα⁴⁴⁶.

Ο Πίκουλας αποχαρακτήρισε τη Βελεστινόστρατα ως αρχαία οδό και τοποθέτησε τα κατάλοιπά της στις θέσεις «Πιλάφ- Τεπέ» και «Στάση Λατομείου» στην ύστερη Τουρκοκρατία. Στην περιοχή της Βελανιδιάς, διαπιστώθηκε η κυριότερη δίοδος- μέσω των

⁴⁴³ Αρβανιτόπουλος 1907, 153- 158. Αρβανιτόπουλος 1915β, 164- 165

⁴⁴⁴ Stählin 1934. Béquignon 1937, 6.4. Αβραμέα 1974, 112. F. Hild, *TIB* 1, 1976, 133. Ασημακοπούλου- Ατζακά 1982, 122. Χρυσοστόμου 1983, 102. Stählin 2002, 201.

⁴⁴⁵ Αρβανιτόπουλος 1911, 301- 302

⁴⁴⁶ Πίκουλας 1997, 147- 158

δύσβατων υψωμάτων- για τη σύνδεση του άστεως με τον Παγασητικό κόλπο.⁴⁴⁷ Θεωρείται, όμως, αρκετά ύστερη.

Η περιγραφή της οδού ως μεγάλης λιθόστρωτης λεωφόρου που αναφέρει ο Αρβανιτόπουλος δεν προσιδιάζει στα έως τώρα δεδομένα από τη μελέτη του οδικού δικτύου στον ελλαδικό χώρο, που στα πεδινά τουλάχιστον υπαγορεύουν την ύπαρξη απλών χωμάτινων δρόμων και την κατασκευή των απολύτως αναγκαίων οδικών έργων. Οι έρευνες βασίζονται κατά κύριο σε υποθέσεις και οι πληροφορίες βασίζονται κατά κύριο λόγο στο ρωμαϊκό δίκτυο. Αδρομερή εικόνα μας παρέχει η *Tabula Peutingeriana* και τα είκοσι τέσσερα μιλιάρια που διασώθηκαν κατά τόπους από τότε.⁴⁴⁸

Γύρω από τον αρχαίο αυτό οδικό άξονα αναπτύχθηκαν ποικίλες λειτουργίες, τουλάχιστον από την κλασική περίοδο και εξής. Οι μεμονωμένες εγκαταστάσεις⁴⁴⁹, πιθανόν αγροτικού χαρακτήρα, που ήρθαν στο φως κοντά στην πορεία της οδού, αποτελούσαν συνηθισμένη πρακτική της ελληνιστικής αλλά και της ρωμαϊκής περιόδου.

Στη βορειοανατολική πλευρά της χώρας, στην πεδιάδα και σε κομβικό σημείο πάνω στην κύρια οδό επικοινωνίας Λάρισας- Φερών- Φθιωτίδων Θηβών και Παγασών- Φερών- Λάρισας βρισκόταν το «Πανδοχείο»⁴⁵⁰ των Φερών (αρ. χ. 13/ αρ. εικ. 106- 107). Τοποθετείται στο σημερινό Δ. Δ. Χλόης Βελεστίνου. Πρόκειται για ένα από τα ελάχιστα δείγματα πανδοχείου στη χώρα και όχι σε ιερό στον ελλαδικό χώρο. Στα νοτιοανατολικά του υπήρχε το Διοσκούρειο και δικαιολογείται η παρουσία αυτού του ιερού σε κοντινή απόσταση με ένα πανδοχείο. Δε γνωρίζουμε εάν το πανδοχείο ήταν ιδιωτικό ή δημόσιο. Σίγουρα εξυπηρετούσε το πλήθος των ταξιδιωτών και των ζώων τους. Θα διέθετε χώρους για φαγητό, καθαριότητα και ύπνο για τους ανθρώπους και στάβλους με τροφή και νερό για τα ζώα.

Το πανδοχείο μαζί με το Διοσκούρειο μαρτυρούνται από το Δημοσθένη στο λόγο του *Περί Παραπρεσβείας*.⁴⁵¹ Αφορμή αποτελούν τα γεγονότα της δεύτερης πρεσβείας των Αθηναίων που είχε σταλεί για να λάβει όρκους από το Φίλιππο Β' και τους συμμάχους του. Στο πανδοχείο των Φερών, οι σύμμαχοι του Φιλίππου Β' έδωσαν όρκους ειρήνης και

⁴⁴⁷ Ιντζεσίλογλου 1991ε, 218

⁴⁴⁸ Mottas- Decourt 1997, 311- 354. Πίκουλας 1997, 157

⁴⁴⁹ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1996, 344- 345. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998, 433. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2000γ, 346

⁴⁵⁰ Κακαβογιάννης 1977στ, 126. Χρυσοστόμου 1983, 95- 106. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1996β, 344. Ναούμη 1997, 135. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998α, 433, Πίν. 161α. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2000γ, 346. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2004, 261

⁴⁵¹ *Περί Παραπρεσβείας* XXX, 158: «...ἀλλ' ἐν τῷ πανδοκείῳ τῷ πρὸ τοῦ Διοσκουρείου (εἴ τις ὑμῶν εἰς Φεράς ἀφίκται, οἶδ' ὃ λέγω)...»/ *Περί Παραπρεσβείας* XVIII, 32

συμμαχίας (Φιλοκράτειος ειρήνη- 346 π.Χ.). Άλλες μαρτυρίες δίνονται από το Θεοδώρητο Κύρρου⁴⁵² και τον Πολύαινο⁴⁵³.

Η συνηθισμένη αρχιτεκτονική μορφή του πανδοχείου σε μεγάλα ιερά ήταν τετράπλευρο κτίριο με εσωτερική αυλή, πολλά δωμάτια γύρω της και όροφο. Ήρθε στο φως τμήμα συγκροτημάτων κτιρίων μεγάλων διαστάσεων με τρεις οικοδομικές φάσεις και σε συνεχή χρήση από τον 4^ο έως τον 2^ο αιώνα π.Χ. (αρ. εικ. 106- 107). Είχε μάλλον αγροτικό χαρακτήρα. Σώθηκαν ελάχιστα τμήματα λιθόκτιστων θεμελίων, που καλύπτονταν από πυκνότατο στρώμα καταστροφής με λιθοσωρούς, μάζες πηλού από διαλυμένες ωμές πλίνθους της ανωδομής και τμήματα κεράμων λακωνικού τύπου από τη στέγη.

Είναι χαρακτηριστικός ο πλούτος και η φύση των κινητών ευρημάτων. Από το στρώμα καταστροφής προέρχονται κεραμική «Δυτικής Κλιτύος», μελαμβαφής και ερυθροβαφής, καθώς και αρκετά μικροαντικείμενα, όπως ένα ασημένιο νόμισμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου⁴⁵⁴, χάλκινα νομίσματα του Αντίγονου Γονατά⁴⁵⁵ και Ιστιαίας, ένα λυχνάρι και αρκετά σιδερένια καρφιά.

Τέλος, στην περιοχή ήρθαν στο φως πρωτογεωμετρικοί και γεωμετρικοί τάφοι αλλά και το βορειοανατολικό νεκροταφείο. Και τα νεκροταφεία αποτελούσαν συνήθη πρακτική εκατέρωθεν της οδού.

Η οδός που κατέληγε στις Φθιωτίδες Θήβες διερχόταν από την περιοχή του Αερινού και νοτιοανατολικά του Κάστρου Δερβίσι.⁴⁵⁶ Η οδός ακολουθούσε τη μια όχθη του χειμάρρου Δέρβιση ή Λαχανόρεμα και κατέληγε στη βορειοδυτική όχθη του Παγασητικού κόλπου και τις Φθιωτίδες Θήβες.

Στα νοτιοδυτικά του άστεως εντοπίζεται η οδός που οδηγούσε από τις Φερές στη Φάρσαλο και τη Σκοτούσσα.⁴⁵⁷ Διέρχεται με ασφάλεια από τον οικισμό του Αγίου Αντωνίου. Ταυτίζεται με το «δρόμο των Φερσάλων», όπως σημειώνει ο Ρήγας Βελεστινλής στην *Επιπεδογραφία της Φεράς*, που συμπεριλαμβάνεται στη *Χάρτα της Ελλάδος* (1797). Στις

⁴⁵² *Θεραπευτικά*, VIII (5^{ος} αιώνας μ.Χ.): «Καὶ μέντοι καὶ τοὺς Τυνδαρίδας θεοὺς ἐκάλεσαν Ἕλληνας, καὶ Διοσκούρους ὠνόμασαν, καὶ Ἐφεστίους καὶ ἄνακας καὶ τεμενῶν οὐκ ἐν Σπάρτῃ μόνον, ἀλλὰ καὶ Ἀθήνησι τούτους ἤξϊωσαν. Καὶ τούτοις μέμνηται Δημοσθένης, οὕτωςι λέγων Ἐν τῷ πανδοκείῳ τῷ πρὸ τοῦ Διοσκουρείου.»

⁴⁵³ Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, VI, 1, 3: «Ἰάσων πόλεμον νικήσας ἔφη πρὸς τὴ μητέρα, τοὺς Διοσκούρους φανερωτάτους αὐτῷ γενέσθαι συμμάχους, καὶ διὰ τοῦτο εὐξασθαι νικήσας ξενίσαι τοὺς θεοὺς κεκληκέναι δὲ ἐπὶ εὐωχίαν τοὺς ἡγεμόνας τοῦ στρατεύματος καὶ λοχαγούς καὶ τοὺς ἐν τέλει πάντας. Ἡ δὲ πιστεύσασα ὅσον εἶχε κόσμον ἐκπωμάτων, κρατήρων, τραπεζῶν, ἀργύρου, χρυσοῦ πάντα ἔπεμψεν ὃ δὲ πολλῶν χρημάτων κύριος γενόμενος, τὸν μισθὸν ἀπέδωκε τοῖς μισθοφόροις.»

⁴⁵⁴ SNG, 1975, πίν. XXXVIII, αρ. 1399

⁴⁵⁵ SNG, 1975, πίν. XXXIX, αρ. 1437

⁴⁵⁶ Ιντζεσίλογλου 1993, 243. di Salvatore 1994α, 96- 97, σημ. 29

⁴⁵⁷ Ιντζεσίλογλου 1995β, 374

μέρες μας χρησιμοποιείται ως αγροτική οδός και έχει μερικώς καταπατηθεί από καλλιεργητές. Ωστόσο, πολλά τμήματά της είναι ευδιάκριτα σε ακαλλιέργητα σημεία. Πρόκειται για οδό με πατημένο χώμα, πλάτους τουλάχιστον 2,50μ., και επιμέρους λιθόστρωτη.

Στα δυτικά του άστεως, το Κάστρο του Ντελί- Αχμέτ ήταν σε κομβική θέση, καθώς από το σημείο διέρχονταν δυο οδικοί άξονες.⁴⁵⁸ Στο Κάστρο στο Ρίγειο παρατηρείται σύγκλιση δυο αρχαίων οδών. Ο ένας οδηγεί από το Παλαιόκαστρο στο Μικρό Περιβολάκειο και τα Φύτρα στη Σκοτούσσα μέσω της Αγίας Τριάδας και ο άλλος στα δυτικά του Ρίγειου και το Ασμάκι.⁴⁵⁹

Το Παλαιόκαστρο⁴⁶⁰ (**αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 17/ αρ. εικ. 62**) ήλεγχε κυρίως το βορειοανατολικό τμήμα και στερούταν τον έλεγχο του εδάφους στα νότια και ανατολικά, που βρίσκονταν οι Φερές. Είναι ορατό από τις Φερές μόνο από την κορυφή του Μαλούκα. Η σύνδεση με το άστυ γινόταν με απευθείας οδό, χωρίς διέλευση από τη Χλόη.

Στις παραθαλάσσιες περιοχές, στο λόφο «Μικρή Βελανιδιά», ήρθαν στο φως φυσικοί δίοδοι για τη σύνδεση του άστεως των Φερών με τον Παγασητικό κόλπο.⁴⁶¹

Στο ύψωμα του Σωρού, στις Αμφανές⁴⁶² (**αρ. χ. 12/ αρ. σχ. 25- 26/ αρ. εικ. 62**), διατηρούνται κατάλοιπα οδών εντός της τειχισμένης πόλης. Η είσοδος σε κάθε οχυρωματικό περίβολο γινόταν μέσω των πυλών. Η κύρια οδός ξεκινούσε από τις παρυφές του λόφου και έφτανε μέχρι την κορυφή της ακρόπολης.⁴⁶³ Η είσοδος στην ακρόπολη εξασφαλιζόταν μέσω μιας πύλης πλάτους 3,30μ., η οποία ενισχυόταν με δυο προεξέχοντες πύργους (**αρ. σχ. 25, 26 και 38/ αρ. εικ. 98- 99**).⁴⁶⁴ Αμέσως μετά την πύλη διαμορφωνόταν σταυροδρόμι οδηγώντας στο βόρειο, κεντρικό και νότιο τομέα. Στο τέλος, του δρόμου και μέσω μιας δεύτερης πύλης εντοπίζεται το λεγόμενο «ανάκτορο». Αυτή η οδός ορίζεται από δυο πλατείες και ελαφρά καμπύλους τοίχους που στρέφονται προς τα ανατολικά.

Συμπερασματικά, αντιλαμβανόμαστε ότι το άστυ της Λάρισας είχε επιμελημένο οδικό δίκτυο αλλά και πολεοδομικό σύστημα, τα οποία βελτιώνονταν με την πάροδο των

⁴⁵⁸ di Salvatore 1994α, 105

⁴⁵⁹ ό.π., 105

⁴⁶⁰ Ιντζεσίλογλου 1989στ, 229. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 83. di Salvatore 1994α, 104- 105

⁴⁶¹ Ιντζεσίλογλου 1991, 218. Βουζαξάκης 2006, 304

⁴⁶² Αρβανιτόπουλος 1928. Μπάτζιου- Ευσταθίου 1990α, 66- 67. Τριανταφυλλοπούλου 2000, 60- 69. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2001, 10, εικ. 6, 9, 10, 12, 13. Stählin 2002, 141. Τριανταφυλλοπούλου 2002, 134- 139. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 269- 294. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 257- 267

⁴⁶³ Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 258- 259

⁴⁶⁴ Winter 1971, 222. Lawrence 1979, 434, σημ. 56 και 442, σημ. 5. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 258

αιώνων. Τα αποκαλυφθέντα τμήματα μας δίνουν μια γενική εικόνα αντίληψης και τοποθέτησης των μνημείων και των οικιών. Από την άλλη πλευρά, το οδικό δίκτυο των Φερών έχει αποκαλυφθεί σε μια αποσπασματική εικόνα που δεν είναι εύκολο να βγουν συμπεράσματα. Από την άλλη πλευρά, στις κόμμες της χώρας έχουν έρθει στο φως ελάχιστα δείγματα οδικού δικτύου. Αυτό συμβαίνει λόγω της αποσπασματικότητας των ερευνών και των μελετών.

Το κύριο οδικό δίκτυο της χώρας έχει αποκαλυφθεί αποσπασματικά. Έχουμε ελάχιστα δείγματα στη χώρα της Λάρισας και περισσότερα στη χώρα των Φερών χάρη στις επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες. Περισσότερες πληροφορίες αντλούμε από τις φιλολογικές πηγές και γίνονται προσπάθειες ταύτισης της πορείας τους. Και οι δυο περιοχές βρίσκονται σε κομβικό και στρατηγικής σημασίας σημείο, καθώς ελέγχουν τους άξονες επικοινωνίας της νότιας με τη βόρεια Ελλάδα. Σε αυτό συνέβαλε το λιμάνι των Παγασών αλλά και η κυρίαρχη θέση της Λάρισας. Τα νεκροταφεία του άστεως και της χώρας διαμορφώνονται γύρω από αυτούς τους άξονες. Ο καλύτερος έλεγχος εξασφαλιζόταν με την ίδρυση οικισμών κατά μήκος τους. Αξίζει να σημειώσουμε το δίκτυο οχυρωμένων οικισμών και πύργων σε ολόκληρη τη χώρα των Φερών κατά μήκος των οδικών αξόνων για τον απρόσκοπτο έλεγχο των περασμάτων. Κατά μήκος του οδικού άξονα Παγασών- Φερών- Λάρισας εντοπίστηκε το Πανδοχείο, το οποίο αποδεικνύει την ευρέως διαδεδομένη χρήση της οδού. Κάτι παρόμοιο μπορούμε να υποθέσουμε και για την αγροικία στη χώρα της Λάρισας στο σημερινό Δ. Δ. Ευαγγελισμού, εάν δεχθούμε ότι πρόκειται για πανδοχείο, επειδή βρισκόταν στην κύρια οδό για τη βόρεια Ελλάδα.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Η οικονομία αποτελούσε τον κινητήριο μοχλό ανάπτυξης των υπό εξέταση περιοχών. Βασίζονταν κυρίως στη γεωργία, στην κτηνοτροφία, τη βιοτεχνία αλλά και το εμπόριο. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η οικονομική ένωση των θεσσαλικών πόλεων. Οι χώρες της Λάρισας και των Φερών θεωρούνταν οικονομικά εύρωστες και ο πλούτος των αριστοκρατικών τάξεων ήταν παροιμιώδης.

I. Ιστορικό πλαίσιο

Την εποχή των περσικών πολέμων, στα θεσσαλικά νομίσματα που κόπηκαν από το 500 π.Χ. έως και το 479 π.Χ. κυριαρχούσε η περσική μετρική μονάδα, εξαιτίας της φιλοπερσικής πολιτικής των Αλευαδών. Με την καταστροφή των Περσών, αντικαστάθηκε από τις αιγηνήτικες μετρικές μονάδες.

Η Λάρισα ασκούσε οικονομική επιρροή και ήταν η μόνη πόλη που έκοβε νομίσματα ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ.⁴⁶⁵ Αυτό συντέλεσε στη νομισματική ένωση των σημαντικότερων θεσσαλικών πόλεων της Λάρισας, των Φερών, της Κραννώνας, της Φαρκαδόνας, της Σκοτούσας, της Περραιβικής Τρίπολης και αργότερα της Τρίκκης, το 470 π.Χ. περίπου. Η Φάρσαλος δεν αποτέλεσε ποτέ μέλος της. Ηγεμονική θέση κατείχε η Λάρισα και οι πόλεις είχαν τον ίδιο νομισματικό τύπο.⁴⁶⁶

Την πρώτη περίοδο κυριαρχεί το αρχαϊκό στυλ στην τυπολογία. Όλες οι πόλεις είχαν δικαίωμα να κόβουν νομίσματα.

Τη δεύτερη περίοδο κυριαρχεί η αυστηρή τεχνοτροπία. Δραχμές έκοβαν μόνο η Λάρισα και η Περραιβική Τρίπολη. Στις αρχές της, όμως, οι κυριότερες πόλεις της νότιας Θεσσαλίας, οι Φερές και η Σκοτούσσα, αποχώρησαν από την ένωση και συνέστησαν από κοινού με τη Φάρσαλο νομισματική ένωση με έμβλημα το στάχυ. Ηγετική θέση κατείχαν οι Φερές και περιλάμβανε όλες σχεδόν τις πόλεις της νότιας Πελασγιώτιδας και της Φθιώτιδας. Σκοπός τους ήταν η ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου μέσω του λιμανιού στις Παγασές, ζημιώνοντας τα οικονομικά συμφέροντα της Λάρισας και ενισχύοντας τον ανταγωνισμό Φερών- Λάρισας.⁴⁶⁷ Συνεπώς, η πρώτη ένωση περιλάμβανε την κεντρική και βόρεια Θεσσαλία και η Λάρισα συνέχισε να έχει ηγεμονική θέση, καθώς τα νομίσματά της κυριαρχούσαν σε ολόκληρο το θεσσαλικό χώρο.

⁴⁶⁵ Head, *Historia Numorum* 2, 298

⁴⁶⁶ Οι δραχμές έφεραν παράσταση ταυρομάχου στον εμπροσθότυπο και ίππου στον οπισθότυπο, τα ημίδραχμα παράσταση τμήματος του σώματος ταύρου και ίππου και οι οβολοί παράσταση με τις κεφαλές των δυο ζώων.

⁴⁶⁷ Herrmann 1922, 38

Την τρίτη περίοδο κυριαρχούν τα αργυρά νομίσματα της Λάρισας σε όλες τις πόλεις της ένωσης, καθώς είναι η μόνη που κόβει νομίσματα μέχρι το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Μετά τη σύγκρουση Λάρισας- Φερών το 404 π.Χ. και τη νίκη των Φεραίων, τα λαρισαϊκά νομίσματα άρχισαν να χάνουν την προνομιούχα θέση τους στις θεσσαλικές αγορές. Αυτή την περίοδο, η Μελίτεια, η Φάρσαλος, οι Φερές και η Φάλαννα άρχισαν πάλι να κόβουν σε μεγάλες ποσότητες και μεγέθη αργυρά νομίσματα.⁴⁶⁸ Η ανάπτυξη της εμπορικής κίνησης στις Φερές στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. άρχισε να δίνει μια αστική χροιά στην οικονομία και γνώρισε μεγάλη άνθηση την περίοδο της τυραννίας του Ιάσονα.

Την περίοδο της τυραννίας του Ιάσονα (369- 358 π.Χ.), οι Φερές έκοβαν αργυρά και χάλκινα νομίσματα.⁴⁶⁹ Από το 360 π.Χ., στο θεσσαλικό χώρο κυριαρχούν οι Θηβαίοι. Ο Φίλιππος Β' μετά την πλήρη επικράτησή του στη Θεσσαλία το 344 π.Χ. απαγόρευσε σε όλες τις θεσσαλικές πόλεις να κόβουν αργυρά νομίσματα.⁴⁷⁰ Η Λάρισα, από το 300 π.Χ. μέχρι και τα τελευταία χρόνια της μακεδονικής κυριαρχίας, έκοβε μόνο χάλκινα νομίσματα.⁴⁷¹ Κατά τη διάρκεια της μακεδονικής κυριαρχίας, αποτελούσε το οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο της ανατολικής Θεσσαλίας. Σε αυτή συνέρρεαν πολλοί Θεσσαλοί για εμπορικούς λόγους και στη συνέχεια μετοικούσαν, προσδίδοντας χροιά αστικής οικονομίας με την ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας σε αντίθεση με την παλαιότερη αγροτική αριστοκρατία.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, οι εμπορικές δραστηριότητες πραγματοποιούνται είτε μέσω ξηράς είτε μέσω θαλάσσης από τον Παγασητικό, αν και δε συμπεριλαμβάνεται στους γνωστούς εμπορικούς δρόμους. Παράλληλα, αρχίζουν να αναφέρονται μεμονωμένες περιπτώσεις Ιταλιωτών στην πλειοψηφία τους και ελάχιστων Ρωμαίων που είναι εγκατεστημένοι σε διάφορες πόλεις και ασχολούνται με το εμπόριο. Στη Λάρισα βρισκόταν η γνωστή και πολυπληθής κοινότητα των τηβεννοφορούντων και από τον 1^ο αιώνα π.Χ. όχι μόνο η παρουσία αλλά και η ένταξή τους στις οικονομικές και πολιτικές δραστηριότητες γίνεται εντονότερη.⁴⁷² Συμπεραίνουμε ότι είχε αναπτυχθεί ένα καλά οργανωμένο δίκτυο εκμετάλλευσης των προϊόντων της ενδοχώρας, που κατέληγαν στα προστατευόμενα λιμάνια. Από εκεί προωθούνταν στις αγορές κυρίως της Δύσης.⁴⁷³ Αποτέλεσμα όλων αυτών των διεργασιών ήταν η ανάδυση μιας υγιούς, αν και συγκαλυμμένης οικονομικής

⁴⁶⁸ Herrmann 1922, 43

⁴⁶⁹ «Αλεξανδρία δράχμα», «Αλεξανδρείος στατήρ», «Αλεξανδρείον τριώβολον»

⁴⁷⁰ ό.π., 59

⁴⁷¹ Head, *Historia Numorum* 2, 299

⁴⁷² Hatzfeld 1919, 22, 66. Τζιαφάλιας 1994, 165

⁴⁷³ Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν, η Θεσσαλία μπορούσε να προσφέρει μια σειρά προϊόντων και διευκολύνσεων για την «κοινή αγορά» της Μεσογείου που διαμορφωνόταν και στην οποία η εγκατάσταση των Ρωμαίων *negotiatores* εξυπηρετούσε πολλαπλούς σκοπούς.

δραστηριότητας που στηριζόταν στα τοπικά κυρίως νομίσματα, παρά στις σφοδρές πολεμικές συγκρούσεις και τις συνεχείς ανακατατάξεις που διαδραματίστηκαν στην περιοχή.

Φάση παρακμής διαπιστώνεται όταν στη Λάρισα συγκροτούνται μεγάλες ιδιοκτησίες γης των Ρωμαίων στη Θεσσαλία. Η ζωή γίνεται ακόμη πιο δύσκολη με τους ρωμαϊκούς εμφυλίους, ενώ παρατηρείται γενική μείωση του πληθυσμού. Παρόλες τις αντίξοες συνθήκες που επικρατούν, η Λάρισα καταφέρνει να ξεπεράσει την κρίση με μετοικήσεις πληθυσμών από τις γύρω πόλεις, ενώ παράλληλα γίνονται και απελευθερώσεις δούλων. Η κτήση σημαντικής αγροτικής περιουσίας αποτελούσε πηγή πλούτου και ισχύος, απαραίτητη προϋπόθεση για την ανέλιξη στις ανώτερες βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας. Η φορολογία της εγγείου περιουσίας συνιστούσε μια από τις πλέον ουσιαστικές πηγές εσόδων του ρωμαϊκού κράτους. Το δημόσιο ταμείο ενισχύεται και με έσοδα από την εκμετάλλευση των δημόσιων γαιών και με την εφαρμογή οργανωμένου συστήματος εισπραξης φόρων στο εμπόριο. Είχε ακόμα επιβληθεί φορολογία σε είδος ή υποχρεωτική εισφορά στους συμμάχους ή υποτελείς.

Αξίζει να γίνει, τέλος, μια αναφορά στη διάδοση των θεσσαλικών νομισμάτων στο θεσσαλικό και τον ελλαδικό χώρο, υποδηλώνοντας δίκτυο επαφών. Σε αυτό μας βοηθούν οι θησαυροί και τα μεμονωμένα ευρήματα. Την περίοδο από τον 5^ο έως τον 4^ο αιώνα π.Χ., στο θεσσαλικό χώρο είναι πολύ έντονη η παρουσία του νομισματοκοπείου της Φαρσάλου και ακολουθούν της Λάρισας, της Πεπαρήθου, της Κραννώνας, των Φερών και της Φαρκαδόνας (συνολικά 12). Βέβαια, περιορίστηκαν αρκετά στα στενά όρια του θεσσαλικού χώρου. Κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ., όμως, η εμφάνισή τους διευρύνεται με αρκετές θέσεις στη Μακεδονία και την Πελοπόννησο και λιγότερο στη Στερεά Ελλάδα, στη Θράκη και την Ήπειρο. Ο πυρήνας βέβαια της κυκλοφορίας παραμένει ο θεσσαλικός χώρος και επιβεβαιώνεται ότι η παραγωγή των θεσσαλικών νομισματοκοπειών υποστηριζόταν από εισαγόμενες κοπές. Από την άλλη πλευρά, παρατηρείται έντονη διείσδυση νομισμάτων που ακολουθούν την αιγινήτικη μονάδα και συμπεραίνουμε τις εμπορικές σχέσεις κατά κύριο λόγο με τη νότια Ελλάδα.

Αν και στα τέλη του 4^{ου} αιώνα π.Χ. η Θεσσαλία καταλήφθηκε από το Φίλιππο Β', η εικόνα που αποκομίζουμε και κατά τη διάρκεια του 3^{ου} αιώνα π.Χ. είναι η ίδια. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνει την άποψη ότι τα θεσσαλικά νομισματοκοπεία συνέχισαν την παραγωγή τους, παρόλο που το μεγαλύτερο μέρος των συναλλαγών τους κάλυπταν τα μακεδονικά νομίσματα. Τον 3^ο αιώνα π.Χ. το νομισματοκοπείο της Λάρισας συνεχίζει να έχει εντονότερη παρουσία σε σχέση με τα υπόλοιπα και ακολουθεί το αντίστοιχο των

Φερών.⁴⁷⁴ Συνδέονται άμεσα με τη διαμάχη Αλευαδών- τυράνων Φερών για την επικράτηση στην ηγεσία της Θεσσαλίας. Η μεγαλύτερη ποσότητα νομισμάτων βρέθηκε στο θεσσαλικό χώρο και λιγότερα διευρύνονται μέχρι τη Στερεά Ελλάδα και τη Μακεδονία. Αξίζει να αναφέρουμε την κυκλοφορία των ψευδοροδιακών δραχμών με εύρος απομιμήσεων.⁴⁷⁵ Η ροδιακή δραχμή είχε αναγνωρισθεί ως νόμισμα κοινής αποδοχής. Από τον 3^ο αιώνα π.Χ. παρατηρείται η αποδοχή και η αξιοποίηση του εισαγόμενου με ξένους τύπους αργυρού νομίσματος, αιγινητικού και αττικο- αλεξανδρινού βάρους και της ροδιακού τύπου δραχμής, η οποία αναπαράγεται περιστασιακά από το Κοινό των Θεσσαλών.⁴⁷⁶

Κατά τη διάρκεια του 2^{ου}- 1^{ου} αιώνα π.Χ. εμφανίζονται δυναμικά στο προσκήνιο τα νομίσματα του Κοινού των Θεσσαλών.⁴⁷⁷ Το νομισματοκοπέιο είχε περιορισμένη κυκλοφορία εντός και εκτός Θεσσαλίας (Μακεδονία, Θράκη, Ήπειρος, Στερεά Ελλάδα, Αττική, Κόρινθος). Το 2^ο αιώνα π.Χ. μια τιμητική επιγραφή μας ενημερώνει για τις σχέσεις της Λάρισας και τη Ρόδου και την απόδοση τιμών.⁴⁷⁸ Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλίας από τους Ρωμαίους, το Κοινό των Θεσσαλών γνώρισε άνθηση κόβοντας μεγάλες ποσότητες αργυρών και χάλκινων νομισμάτων.

II. Οικονομικοί συντελεστές

Ο μυθικός πλούτος της αρχαίας Θεσσαλίας ήταν παροιμιώδης στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και αποτελούσε πόλο έλξης για πολλές προσωπικότητες.⁴⁷⁹ Η θεσσαλική πεδιάδα ευνοούσε την ανάπτυξη της αγροτικής και της κτηνοτροφικής οικονομίας και ήταν σε θέση να παράγει αρκετά προϊόντα σε πολύ μεγαλύτερη ποσότητα από ότι κατανάλωναν οι κάτοικοί της, καθιστώντας την αρκετά προνομιούχα. Παράλληλα, η εκμετάλλευση των λατομείων μαρμάρου και των κοιτασμάτων χαλκού συνεισέφερε σημαντικά στην ευμάρεια των πόλεων. Η ίδια η θέση της Λάρισας και των Φερών τις καθιστούσε εξαιρετικό πέρασμα ανάμεσα στη βόρεια και τη νότια Ελλάδα και οι ακτές του Παγασητικού αποτελούσαν τη διέξοδο στις επικοινωνίες και τις εμπορικές ανταλλαγές από την ενδοχώρα προς την ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου.

⁴⁷⁴ Ράλλη- Φωτοπούλου 2004, 313- 314

⁴⁷⁵ Αποστόλου 2004, 259- 276

⁴⁷⁶ ό. π. 273

⁴⁷⁷ Ράλλη- Φωτοπούλου 2004, 316

⁴⁷⁸ Μουσείο Βόλου Ε 871. *IG IX² 504*. Αποστόλου 2004, 273, σημ. 53, πίν. 2

⁴⁷⁹ Πλάτων, *Μένων*, 70a- b. Ισοκράτης, *Περί τής Αντιδόσεως*, 155- 156. Κριτίας, απόσπασμα 31 (Diels- Kranz, VS⁶)

II.α. Αγροτική οικονομία

Κινητήριο μοχλό της οικονομίας αποτελούσε η αγροτική οικονομία. Οι δυο βασικοί κλάδοι της, η γεωργία και η κτηνοτροφία δεν αναπτύσσονται κατά τρόπο ισόρροπο και ομοιόμορφο. Η πρόοδος της μιας δε συνεπάγεται την ανάπτυξη της άλλης. Αντιθέτως, η ανάπτυξη της μιας συνεπάγεται τον περιορισμό ή την υπολειτουργικότητα της άλλης. Όσο η γεωργία αφήνει περισσότερες λωρίδες γης ακαλλιέργητες ή χέρσες, τόσο οι εκτάσεις των βοσκοτόπων μεγαλώνουν και η εξυπηρέτηση της κτηνοτροφίας είναι ευχερέστερη. Αποφασιστικό ρόλο στην εκάστοτε προτεραιότητα παίζει η κατανομή του χώρου ανάμεσα στους δυο κλάδους και η γεωμορφολογία του εδάφους.

Η χώρα της Λάρισας βρισκόταν σε πεδινή έκταση, ενώ των Φερών στα νότια και τα δυτικά ήταν ορεινή και στα βόρεια και τα ανατολικά πεδινή. Και οι δυο χώρες βρίσκονταν κοντά στη λίμνη Βοιβηίδα και στη Λάρισα έρεε ο Πηνειός ποταμός.

Με βάση την οργάνωση της κτηνοτροφίας και της γεωργίας, δημιουργήθηκε η αντίστοιχη κοινωνική διαστρωμάτωση. Ανάλογα με τον κατεχόμενο αριθμό γιδοπροβάτων υπήρχαν οι *πολύμηλοι* κτηνοτρόφοι από τη μια και οι φτωχοί από την άλλη. Αναλόγως με την κατοχή εκτάσεων γης υπήρχαν φτωχοί ακτήμονες και πλούσιοι πολυκτήμονες.

Παρατηρείται κατανομή της γης σε ιδιωτική και δημόσια. Τα πανίσχυρα θεσσαλικά αριστοκρατικά γένη κατείχαν εκτεταμένες γαίες, πολυάριθμα κοπάδια και αγροτοδούλους για τη δούλεψή τους. Χαρακτηριστικά είναι οι Αλευάδες της Λάρισας, οι Σκοπάδες της Κραννώνας και οι Εχεκρατίδες της Φαρσάλου. Ζούσαν παρασιτικά και αργόσχολα μέσα σε χλιδή και κραιπάλη.⁴⁸⁰ Από την άλλη πλευρά, τη δημόσια γη κατείχαν κυρίως τα ιερά. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί το ιερό του Απόλλωνος Κερδώου. Το ιερό με την πάροδο του χρόνου απέκτησε μεγάλη αγροτική περιουσία και οικονομική δύναμη από τις προσφορές και τις δωρεές των πιστών. Η επιγραφή για τα ιερά έξω από το άστυ μιλά για την κτηματική περιουσία του ιερού, αναφερόμενη στα όρια των αγροτεμαχίων έξω από το άστυ.⁴⁸¹

Οι μεγαλογαιοκτήμονες και οι μεγαλοκτηνοτρόφοι χρησιμοποιούσαν για τις εργασίες τους *πενέστες*⁴⁸². Από κοινωνική και νομική άποψη εξομοιώνονταν ή συγκρίνονταν

⁴⁸⁰ Θεόπομπος, *FHG*, 1, Απόσπασμα 54: «ζῶσιν οἱ μὲν σὺν ταῖς ὄρχηστρίσι καὶ ταῖς αὐλητρίσι διατρίβοντες, οἱ δ' ἐν κύβοις καὶ πότοις καὶ ταῖς τοιαύταις ἀκολασίαις διημερεύοντες, καὶ μᾶλλον σπουδάζουσιν, ὅπως ὄψων παντοδαπῶν τὰς τραπέζας παραθήσονται πλήρεις, ἢ τὸν αὐτῶν βίον ὅπως παρασχῆσονται κεκοσμημένον Φαρσάλιοι δὲ πάντων ἀνθρώπων εἰσὶν ἀργότατοι καὶ πολυτελέστατοι.»

⁴⁸¹ Salviat- Vatin 1971, παρ. 35

⁴⁸² Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, II, 1269a, 40- 44. Ξενοφών, *Ἑλληνικά*, II, 3, 36/ VI, 1, 11. Δημοσθένης, *Κατὰ Ἀριστοκράτους*, 199. Αθήναιος, VI, 264a- Φιλοκράτης, Απόσπασμα. Αρποκρατίων, *FGrHist* 4. Αριστοφάνης, *Σφήκες*, 1273. Θεόκριτος, XVI, 35. Ducap 1994

με τους κλαρώτας⁴⁸³ της Κρήτης, τους εΐλωτας⁴⁸⁴ της Σπάρτης και τους κυλλυρίους⁴⁸⁵ των Συρακουσών. Η πενεστεία ήταν μια κατάσταση δουλικής εξάρτησης. Στους πενέστες που φύλαγαν κοπάδια των ζώων ή καλλιεργούσαν κτήματα, το δίκαιο ήταν ελαστικότερο. Αναγνώριζε καταρχήν νομική υπόσταση στην οικογένειά τους, καθώς και το δικαίωμα να κατέχουν λίγα ζώα και να σιτίζονται⁴⁸⁶ από το αφεντικό τους.

Από τις τάξεις των πενεστών βοσκών και καλλιεργητών πιθανότατα προέρχονταν οι δούλοι που εξάγονταν από το λιμάνι των Παγασών.⁴⁸⁷ Τα επιγραφικά κείμενα μαρτυρούν απελευθερώσεις δούλων σε πολλές θεσσαλικές πόλεις, όπως Λάρισα, Φερές, Παγασές, Φάρσαλος, Γόννοι, Τρίκκη, Σκοτούσσα, Μελιταία, Δημητριάδα και αλλού.⁴⁸⁸ Αν και το επάγγελμα ή η κοινωνική τάξη των απελευθερωτών αναφέρεται σε ελάχιστες επιγραφές, υποθέτουμε ότι ανήκαν σε πλούσιες αριστοκρατικές οικογένειες μεγαλοκτηνοτρόφων και γαιοκτημόνων, όπως εκείνες που κατάγονταν από τους Ιππολόχους και Αλεξίππους της Λάρισας.⁴⁸⁹ Στις επιγραφές καταγράφονται διάφορες πράξεις «κοινης» απελευθέρωσης ή διάθεσης δούλων από πρόσωπα που τελούν σε συγγενική σχέση μεταξύ τους: σύζυγοι⁴⁹⁰, γονείς και τέκνα⁴⁹¹, πατέρας και υιοί ή θυγατέρα⁴⁹², μητέρα και υιός ή κόρη⁴⁹³ και αδελφοί με τα τέκνα τους⁴⁹⁴. Καταφαίνεται η ύπαρξη οικογενειακής κοινοκτημοσύνης, εφόσον επάνω στον ίδιο δούλο έχουν δικαίωμα περισσότερα πρόσωπα της ίδιας οικογένειας.

Τέλος, με την αγροτική οικονομία σχετίζονται οι αγροικίες και οι μεμονωμένες εγκαταστάσεις αγροτικού χαρακτήρα. Συνδέονται καθαρά με τη χώρα.

Π.α.ι. Γεωργία

Η γεωργία αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό και σε αυτό βοήθησε η γεωμορφολογία του εδάφους. Αποτελούσε μια από τις κυριότερες ασχολίες των κατοίκων. Ο οίκος

⁴⁸³ Αθήναιος, VI, 263a- Έφορος, Απόσπασμα. Αθήναιος, VI, 263e- Καλλίστρατος, Απόσπασμα. Σούδα, λ. κλαρώται

⁴⁸⁴ Πλάτων, Νόμοι, VI, 776a. Αριστοτέλης, Πολιτικά, II, 1269a, 40- 44. Ηρόδοτος, VI, 81/ IX, 10. Πολυδεύκης, III, 83

⁴⁸⁵ Ηρόδοτος, VII, 155. Αριστοτέλης, Συρακοσίων Πολιτεία, 219 (= FGrHist, 2). Σούδα, λ. καλλικόριοι

⁴⁸⁶ Πολλοί πενέστες κατέφθαναν στο τέλος του μήνα στα παλάτια του βασιλιά Αλεΐα για να προμηθευτούν την άφθονη τροφή τους. Θεόκριτος, XVI, 35- 36: «πολλοί ἐν δόμοις ἄνακτος Αλεΐα ἀρμαλὴν ἔμμηνον ἔμετρήσαντο πενέστα»

⁴⁸⁷ Αθήναιος, I, 27f- Έρμιππος, Φορμοφόροι: «Αί Παγασαί δούλους καὶ στιγματίας παρέχουσιν». Πρβλ. Αριστοφάνης, Πλούτος, 521

⁴⁸⁸ Μπαμπάκου 1961, 105- 232

⁴⁸⁹ Ορισμένες επιγραφές βρίσκονται στο IG IX², 102/ 103/ 218/ 505, 1/ 506/ 517, 24, 40/ 686

⁴⁹⁰ IG IX², 71, 3- 8/ 72, 6/ 206, 10/ 302, 8

⁴⁹¹ IG IX², 13, 6 και 21/ 109, 66/ 207f, 5/ 415, 43

⁴⁹² IG IX², 13, 13/ 72, 15/ 553, 41, 45

⁴⁹³ IG IX², 288, 6

⁴⁹⁴ IG IX², 14, 4 και 7/ 109, 9/ 206b, 16/ 553, 39/ 1232, 34

αποτελούσε τη βασική οικονομική μονάδα με κύρια πηγή πλούτου τη γη και ιδεώδες την αυτάρκεια. Οι περισσότεροι συντηρούσαν την οικογένεια είτε με την προσωπική τους εργασία είτε με την εργασία άλλων και την προσωπική τους επίβλεψη είτε με την επίβλεψη ενός τρίτου προσώπου που όριζαν ως διαχειριστή ή επιστάτη. Βασική ασχολία ήταν η καλλιέργεια του σιταριού και από τις δεντροκαλλιέργειες σημαντικότερες ήταν η καλλιέργεια της αμπέλου, της ελιάς, του αμυγδάλου και ακολουθούσαν κυρίως τα οπωροφόρα δένδρα. Καλλιεργούσαν ακόμη όσπρια και λαχανικά. Ιδιαίτερη θέση κατείχε η εξαγωγή αγροτικών προϊόντων και των παραγώγων τους.

Η Λάρισα εκτεινόταν σε πεδιάδα που ευνοούσε τις αγροτικές εργασίες. Αποτελούσε την υπ' αριθμόν ένα πλουτοπαραγωγική δύναμη της Θεσσαλίας σε σιτηρά, γεγονός που συνεπάγεται αυξημένες ανάγκες στο εμπόριο και τις συναλλαγές. Στις Φερές, η περιοχή από το άστυ και προς τη Βοιβηίδα ήταν πεδινή. Μαρτυρείται ότι στην περιοχή κοντά στο άστυ καλλιεργούνταν εσπεριδοειδή και σημαντικό ρόλο έπαιζαν τα νερά της Υπέρειας κρήνης.⁴⁹⁵ Βασικό ρόλο έπαιζε το εμπόριο όλων των καλλιεργήσιμων προϊόντων.

Για τα γεωργικά εργαλεία δεν έχουμε πολλές γνώσεις, καθώς πολλά ήταν ξύλινα και χάθηκαν και τα υπόλοιπα σιδερένια που σπάνια διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Κυριότερα ήταν το άροτρο, η τσάπα, το δικέλλι, τα δρεπάνια, τα κλαδευτήρια, διάφορες μυλόπετρες και διάφορα μαχαίρια.

Η γεωργία γνώρισε σημαντική ανάπτυξη στη Λάρισα. Αναπτύχθηκε σε ισχυρή μητρόπολη με επιρροή σε μεγάλο γεωγραφικό τμήμα. Βασικός παράγοντας είναι οι αθρόες πολιτογραφήσεις μεμονωμένων ξένων πολιτών. Αυτές συμβάλλουν στην αύξηση του αριθμού των πολιτών και στην επέκταση της χώρας. Η πιο παλιά πολιτογράφηση που γνωρίζουμε είναι στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. από ένα σκώμμα του Γοργία του Σοφιστή για τους Λαρισαίους πολίτες.⁴⁹⁶ Αν και ήταν οπαδός της λαρισαϊκής αριστοκρατίας, απορεί για τον τρόπο απόκτησης πολιτικών δικαιωμάτων σε μεγάλο αριθμό πολιτών και ειρωνεύεται τόσο αυτούς που πολιτογραφήθηκαν όσο και τους άρχοντες, οι οποίοι είχαν εφαρμόσει το μέτρο αυτό.

Οι αθρόες πολιτογραφήσεις ξένων οφείλονταν σε σοβαρή πολιτική και κυβερνητική μεταβολή. Στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. εμφανίστηκε στους κόλπους της ολιγαρχικής παράταξης μια πολιτική κίνηση με φιλελεύθερες και δημοκρατικές κατευθύνσεις, η οποία ασκούσε σθεναρή αντιπολίτευση. Σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι

⁴⁹⁵ Πολύβιος, 18, 20, 1. Λίβιος, 23, 6, 7

⁴⁹⁶ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, III, 1, 9: «Ο Γοργίας φέρεται εἰπῶν ὅτι, ὅπως ἀκριβῶς οἱ ὄλμοποιοὶ τῆς Λαρίσης κατεσκεύαζον εἰς τὰ ἐργαστήρια τῆς ἀγορᾶς τοὺς ὄλμους, τοιοῦτοτρόπως καὶ ὠρισμένοι ἄρχοντες τῆς Λαρίσης εἶχον κατασκευάσει τότε τοὺς Λαρισαίους πολίτας, γενόμενοι τρόπον τινὰ Λαρισσοποιοί.»

εμφανίστηκε εκείνη την εποχή στη Λάρισα δημοκρατικό κίνημα αξιολογής σημασίας, επειδή δεν υπήρχε σημαντική αστική τάξη και πλήρη πολιτικά δικαιώματα είχαν μόνο όσοι άνηκαν στις εύπορες κοινωνικές τάξεις. Ο Αριστοτέλης στα *Πολιτικά*⁴⁹⁷ του παραλληλίζει τις ομαδικές πολιτογραφήσεις, οι οποίες έγιναν μετά την ανατροπή του παλιού καθεστώτος στη Λάρισα με την τολμηρή κοινωνική μεταρρύθμιση του Κλεισθένη στην Αττική με την εγγραφή στις φυλές της Αθήνας πολλών ξένων και μετοίκων, αμέσως μετά την εκδίωξη των Πεισιστρατιδών. Εκτός από την πολιτική μεταβολή, οι πολιτογραφήσεις αυτές έχουν σημασία για την οργάνωση της χώρας. Με την εγγραφή των πολιτών γίνεται αυτόματα αλλαγή της διανομής των χωρίων και επομένως μια καινούρια οργάνωση της χώρας.

Ένας ταυτόχρονα πολιτικός και οικονομικός παράγοντας είναι η αύξηση της επικράτειας με το συνοικισμό γειτονικών κοινοτήτων. Το 217 π.Χ., ο Φίλιππος Ε' στην πρώτη του επιστολή προς τους Λαρισαίους ζητά πολιτογραφήσεις με στόχο την αθρόα εισροή στις τάξεις των ελεύθερων πολιτών της Λάρισας όσων ξένων διέμεναν στην πόλη είτε από τη Θεσσαλία είτε από την υπόλοιπη Ελλάδα.⁴⁹⁸ Τα βασικότερα οφέλη ήταν η αναζωογόνηση της γεωργικής παραγωγής.

Σύμφωνα με τον Helly⁴⁹⁹, οι λόγοι της απόφασης αυτής του Φιλίππου Ε' ήταν πολιτικοί, στρατιωτικοί και οικονομικοί: η προετοιμασία του πολέμου κατά των Ρωμαίων, η ελάττωση του σώματος των ελεύθερων πολιτών από ολιγανθρωπία και λειψανδρία και η χαμηλή στάθμη της καλλιέργειας και της σιτοπαραγωγής της Πελασγιώτιδας και γενικότερα η παραμέληση της αγροτικής καλλιέργειας στην Ελλάδα κατά την τελευταία δεκαετία της μακεδονικής ηγεμονίας και τους μετέπειτα χρόνους.

Ο Αξενίδης⁵⁰⁰ υποστηρίζει ότι η παραμέληση της γεωργίας οφείλεται στη συγκέντρωση των αγρών της χώρας σε λίγους *ευπατρίδαι* με τη μέθοδο των πωλήσεων, των υποθηκών, των δημεύσεων ή άλλων τρόπων. Αυτή η υπερτροφική ανάπτυξη της μεγάλης ιδιοκτησίας οδηγεί στη μη συστηματική και τακτική καλλιέργεια και ανάπτυξη της γεωργίας. Αυτό το χαρακτηριστικό θα παρατηρηθεί τους υπόλοιπους αιώνες σε ολόκληρη

⁴⁹⁷ «Ἔστι δὲ ἀπλοῦν... Ἄλλ' ἴσως ἐκείνην μᾶλλον ἔχει ἀπορίαν, ὅσοι μετέσχον μεταβολῆς γενομένης πολιτείας, οἷον Ἀθήνησιν ἐποίησε Κλεισθένης μετὰ τὴν τῶν τυράννων ἐκβολὴν πολλοὺς γὰρ ἐφυλέτευσε ξένους καὶ μετοίκους.»

⁴⁹⁸ *IG*, IX², αρ. 517, στ. 4- 9: «Ὡς ἀπὸ τῆς πρεσβείας ἐγένοντο, ἐνεφάνισον μοι ὅτι καὶ ἡ ὑμετέρα πόλις διὰ τοὺς πολέμους προσδεῖται πλεόνων οἰκητῶν Ἐὼς ἂν οὖν καὶ ἐτέρους ἐπινοήσωμεν ἄξιους τοῦ παρ' ὑμῖν πολιτεύματος, ἐπὶ τοῦ παρόντος κρίνω ψηφίσασθαι ὑμᾶς, ὅπως τοῖς κατοικοῦσιν παρ' ὑμῖν Θεσσαλῶν ἢ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων δοθῆ πολιτεία. Τοῦτου γὰρ συντελεσθέντος καὶ συνμεινάντων πάντων διὰ τὰ φιλόανθρωπα πέπεισμαι ἕτερα τέ πολλὰ τῶν χρησίμων ἔσσεσθαι καὶ ἐμοὶ καὶ τῇ πόλει καὶ τὴν χώραν μᾶλλον ἐξεργασθήσεσθαι.»

⁴⁹⁹ Helly 1985, 138. Αξενίδης 1949, 39- 42

⁵⁰⁰ Αξενίδης 1949, 41- 43

την Ελλάδα. Με αυτό τον τρόπο δεν επιτρέπεται η συστηματική εκμετάλλευση των μεγάλων ιδιοκτησιών με επακόλουθο σημαντικά τμήματα των αρόσιμων εκτάσεων να παραμελούνται και η γεωργική παραγωγή να έχει φθίνουσα πορεία.⁵⁰¹ Επιπλέον, είναι αντίθετος με τον ορισμό ως αιτία τη λειψανδρία, επειδή η Θεσσαλία δεν αντιμετώπισε ποτέ τέτοιου είδους προβλήματα ακόμα και όταν είχε εμπλακεί σε μακροχρόνιους πολέμους.

Στην Πελασγιώτιδα είναι χαρακτηριστική η χρήση κτηματολογίου. Ακολουθεί την πολιτογράφηση σε περιπτώσεις επαναδιανομής της γης ή αύξησης της χώρας με νέους πολίτες, οι οποίοι προήλθαν από γειτονικές πόλεις. Η χώρα της Λάρισας συγκέντρωνε πολίτες από τη Γυρτώνη, το Μόψιο, το Συκούριο και άλλες. Όλοι οι κάτοικοι συγκεντρώνονταν σε μια ενότητα. Στην περίπτωση που αναφέρουμε, ο επίσημος κατάλογος που διασώθηκε περιλαμβάνει 142 κατοίκους από τον Κραννώνα και 59 από τη Γυρτώνη.

Τελευταίος λόγος είναι η κατασκευή τεχνικών έργων για την αύξηση της καλλιεργήσιμης γης. Με παρόμοια τεχνικά έργα πρέπει να επεκτάθηκε η επικράτεια της χώρας προς τη Βοιβηίδα λίμνη στα ανατολικά. Αυτή η έκταση περιλάμβανε εύφορους αγρούς της θεσσαλικής πεδιάδας.

Όσον αφορά τις εμπορικές σχέσεις, η μεγάλη παραγωγή σιτηρών αποτελούσε πόλο έλξης. Η επικοινωνία γίνονταν μέσω ξηράς και θάλασσας. Παρόλα αυτά η παραγωγή της δεν ήταν σταθερή και συχνά περνούσε περιόδους σιτοδείας. Σε μια επιγραφή⁵⁰² του 151-150 π.Χ. η Θεσσαλία, αν και δεν εμφανίζεται ποτέ να αποτελεί μια από τις σταθερές πηγές προμήθειας σιτηρών για τη Ρώμη⁵⁰³, υποχρεώνεται για τον εφοδιασμό της. Το περίσσευμα της παραγωγής αποτελούσε ευκαιριακά αντικείμενο εμπορικής δραστηριότητας. Ακόμα και αυτή η περιορισμένη παραγωγή μπορούσε να λύσει το πρόβλημα του ανεφοδιασμού των ρωμαϊκών στρατευμάτων. Το ίδιο συνέβαινε και κατά την περίοδο της μακεδονικής κυριαρχίας.

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, οι Ιταλιώτες μικρο- έμποροι της περιοχής έπαιζαν το ρόλο μεσάζοντα ανάμεσα στους Ρωμαίους στρατηγούς και τις τοπικές αρχές ή τους εμπόρους. Αυτοί δεν αποκλείεται να συμμετείχαν ενεργά στη διακίνηση του σίτου είτε για τον ανεφοδιασμό τω στρατευμάτων είτε ευκαιριακά για την προώθησή του σε άλλα εμπορεία.

⁵⁰¹ Την άποψη αυτή ενισχύουν τρεις επιγραφές από τους Γόννους (Αρβανιτόπουλος 1912, αρ. 89, 90, 96), οι οποίες χρονολογούνται γύρω στο 200 π.Χ. και αναφέρονται τη μεγάλη σιτοδεία στη Λάρισα. Γίνεται λόγος και για «σπανοσιτία» στη χώρα των Γόννων, η οποία τιμά με διακρίσεις και προνόμια διάφορους ξένους από τη Φάλαννα, οι οποίοι είχαν ευεργετήσει τους κατοίκους και τους παρέιχαν σιτηρά είτε δωρεάν είτε «ἐπ' ἀναβολῆ»

⁵⁰² Garnsey- Gallant- Rathbone 1984, 30- 44

⁵⁰³ Garnsey 1988, 182- 186. Πιθανόν να πρόκειται για μια υποχρεωτική ή συμπληρωματική εισφορά, σε αντιστάθμισμα μιας μειωμένης αποστολής στρατιωτικών σωματίων.

II.α.ii. Κτηνοτροφία

Η κτηνοτροφία κατείχε εξέχουσα θέση. Διαμόρφωσε παραγωγικές σχέσεις σε συνδυασμό με την ανάπτυξη και άλλων δραστηριοτήτων, όπως η μεταλλοεπεξεργασία και η υφαντική. Η κτηνοτροφία και η έγγεια περιουσία προσπόριζαν στους κατόχους τους τεράστιες προσόδους. Οι εκπρόσωποι της κοινωνικής αριστοκρατίας προέρχονταν από τους μεγαλοκτηνοτρόφους και τους μεγαλογαιοκτήμονες.⁵⁰⁴ Αυτοί μονοπωλούσαν όλα τα πολιτικά δικαιώματα και αξιώματα αποτελώντας τους λεγόμενους «ἀγαθούς»⁵⁰⁵. Η οικονομική ευμάρεια των πόλεων αντιπροσώπευε τον πλούτο των αριστοκρατών.

Κάθε πόλη έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την κτηνοτροφία. Προστατεύονταν όχι μόνο οι ντόπιοι κτηνοτρόφοι αλλά και οι ξένοι κάτοχοι ζώων. Τους παραχωρούνταν τα προνόμια της επινομίας, της έγκτησης, της ατέλειας και της ισοτέλειας. Όλο αυτό το πλέγμα προνομίων σχετιζόταν και με τις μετακινήσεις, την ασφάλεια και την προστασία των κτηνοτρόφων.

Επινομία ήταν το δικαίωμα βοσκής που είχε σπουδαία σημασία για τη λειτουργία και την εποχική διακίνηση της κτηνοτροφίας. Καταρχήν το δικαίωμα της δωρεάν βοσκής ή ατελούς επινομίας είχαν οι πολίτες μιας κώμης ή πόλης. Σε περίπτωση πλεονασμού βοσκοτοπιών δινόταν το προνόμιο σε ξένους εποχικούς κτηνοτρόφους με καταβολή «έννομίου» ή ενοικίου. Η έγκτηση ήταν το δικαίωμα που παραχωρούσε η πόλη ή η κώμη σε ξένο για την απόκτηση ακίνητης περιουσίας, γαιών και βοσκοτόπων στην επικράτειά της. Η ατέλεια είναι το προνόμιο απαλλαγής από τους φόρους. Ο δήμος της Λάρισας με δυο ψηφίσματά του παραχώρησε σε ξένους δικαίωμα βοσκής με ατέλεια και έγκτηση.⁵⁰⁶ Η ισοτέλεια είναι η εξίσωση των ξένων με τους ελεύθερους κατοίκους της πόλης ή της κώμης.

Η εκτροφή αιγοπροβάτων στο θεσσαλικό χώρο ήταν ίσως η πιο εντυπωσιακή από κάθε άλλο μέρος του ελλαδικού χώρου και σε αυτό συνέβαλαν οι πεδινές εκτάσεις και η αφθονία των υδάτων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περιοχή της λίμνης Βοιβηίδας κυριαρχεί ο στεπώδης χαρακτήρας και έβοσκαν μυριάδες κοπάδια.⁵⁰⁷

Τα ποίμνια, εκτός από την παραγωγή των προϊόντων τους, χρησιμοποιούνταν και για το κόπρισμα των αγρών. Με αυτό τον τρόπο η κτηνοτροφία συνέβαλε στην καλύτερη απόδοση των αγροτικών καλλιεργειών.⁵⁰⁸

⁵⁰⁴ IG IX², 458- 465/ 513/ 517/ 524

⁵⁰⁵ Όμηρος, *Οδύσσεια*, ραψ. Ο, 324. Όμηρος, *Ιλιάδα*, ραψ. Α, 375 και Ν, 664. Πίνδαρος, *Πυθιόν.*, Χ, 71. Σοφοκλής, *Ηλέκτρα*, 1080. Ευριπίδης, *Άλκηστις*, 602

⁵⁰⁶ IG IX², 511, 4/ 513, 3- 4

⁵⁰⁷ Ευριπίδης, *Άλκηστις*, 588- 590, 597. Λίβιος, 42, 56, 8

⁵⁰⁸ Ξενοφών, *Οικονομικός*, V, 3: «ή προβατευτική τέχνη συνήπται τῇ γεωργίᾳ»

Οι κάτοχοι ποιμνίων ήταν πολύ ευκατάστατοι. Γι' αυτό το λόγο εισέφεραν ολόκληρα κοπάδια για πολιτικούς και θρησκευτικούς σκοπούς ή τελετές. Όταν ο Ιάσων των Φερών ετοιμαζόταν το 370 π.Χ. να μεταβεί στους Δελφούς για την εορτή των Πυθίων, αντιπροσωπεύοντας τους Θεσσαλούς, συγκέντρωσε για τις καθιερωμένες θυσίες πάνω από 10000 αιγοπρόβατα και 1000 βόδια. Η προσφορά έγινε από τους μεγαλοκτηνοτρόφους των πόλεων, χωρίς μάλιστα αυστηρή διαταγή.⁵⁰⁹

Είναι χαρακτηριστικό το ημινομαδικό σύστημα των εποχικών μετακινήσεων, καθώς το υπερβολικό ζεστό κλίμα της περιοχής τους θερινούς μήνες ήταν απρόσφορο για τη συντήρηση των αιγοπροβάτων. Τα ζώα μεταφέρονταν σε βοσκοτόπια στα βουνά και στον κάμπο έμεναν τα απαραίτητα υποζύγια για τις αγροτικές εργασίες και τα ζώα που δεν επηρεάζονται από το κλίμα, όπως τα άλογα, οι χοίροι και τα βοοειδή.⁵¹⁰

Παράλληλα με την κτηνοτροφία αιγοπροβάτων, πολύ διαδεδομένη ήταν και η βουτροφία. Συνδεόταν άμεσα με τις πρακτικές λειτουργίες και τις απαιτήσεις της γεωργίας, καθώς ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για την ευρύτερη και συστηματικότερη επέκταση των αγροτικών καλλιεργειών και χρησίμευαν στο όργωμα και τη σπορά.

Οι ισχυροί γαιοκτήμονες ήταν κατά κανόνα και οι μεγαλύτεροι βουτρόφοι, όπως οι Αλευάδες, οι Σκοπάδες και οι Εχεκρατίδες. Οι Θεσσαλοί ταγοί είχαν κατανοήσει πλήρως την οικονομική και παραγωγική σημασία της βουτροφίας. Υπήρχε μάλιστα και ανταγωνισμός σχετικά με το ποια πόλη θα αναπτύξει τα καλύτερα και μεγαλύτερα βόδια. Ο Ιάσων των Φερών, θέλοντας να εξάρει τη σπουδαιότητα της βουτροφίας στη θεσσαλική αγροτική οικονομία, θέσπισε και βραβείο με χρυσό στεφάνι για την πόλη που θα έτρεφε το καλύτερο βόδι για να ηγηθεί της αγέλης.⁵¹¹ Τέλος, με την ανάπτυξη της βουτροφίας ήταν συνυφασμένες και οι ταυρομαχίες στην εορτή των Ελευθερίων στη Λάρισα.

Ο θεσσαλικός χώρος είναι ακόμη γνωστός για την εκτροφή πολλών και εκλεκτών αλόγων.⁵¹² Σύμφωνα με τον Πλάτωνα⁵¹³, οι Θεσσαλοί φημίζονταν για την ιππευτική τους ικανότητα και τον πλούτο. Η θεσσαλική ράτσα ήταν η καλύτερη και ιδιαίτερα φημιζόταν η Φάρσαλος. Συστηματικοί ιππότροφοι ήταν οι Λαρισαίοι, οι Φαρσάλιοι, οι Κραννώνιοι και οι

⁵⁰⁹ Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI, 4, 29- 30: «Καὶ ἔφασαν πάνυ μετρίως ἐκάστη πόλει ἐπαγγελομένῳ γενέσθαι βοῦς μὲν οὐκ ἐλάττους χιλίων, τὰ δὲ ἄλλα βοσκήματα πλείω ἢ μύρια»

⁵¹⁰ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, II, 1256α, 34- 39: «ἀναγκαίου δ' ὄντος μεταβάλλειν τοῖς κτήνεσι διὰ τὰς νομάς καὶ αὐτοῖ (οἱ ποιμένες) ἀναγκάζονται συνακολουθεῖν, ὥσπερ γεωργίαν ζῶσαν γεωργοῦντες»

⁵¹¹ Ξενοφών, *Ελληνικά*, VI, 4, 29: «Ἐκήρυξε δὲ καὶ νικητήριον χρυσοῦν στέφανον ἔσεσθαι, ἣτις τῶν πόλεων βοῦν ἡγεμόνα κάλλιστον τῷ θεῷ θρέψει»

⁵¹² *Παλατινή Ανθολογία*, IX, 21: «Θεσσαλίη πωλοτρόφε»

⁵¹³ *Μένων*, 70α: «Θετταλοὶ εὐδόκιμοι ἦσαν ἐν τοῖς Ἑλλησι καὶ ἐθαυμάζοντο ἐφ' ἵπικῆς τε καὶ πλούτῳ»

Μάγνητες. Ο μεγάλος αριθμός εκτροφής αλόγων αλλά και βοοειδών είχε ως αποτέλεσμα την εξαγωγή τους σε άλλες πόλεις.

Το άλογο είχε μοναδική χρησιμότητα ως μεταφορικό και ταχύ συγκοινωνιακό μέσο και πολεμικό όπλο.⁵¹⁴ Αναπτύχθηκε ιδιαίτερα η μεταφορική άμαξα, που την έσερναν δυο ή τέσσερα άλογα. Ζώα μεταφοράς αλλά και βοηθητικά εργασίας ήταν ακόμη το μουλάρι και το γαϊδουράκι. Κατά τις επίσημες εορτές λάμβαναν χώρα θεαματικοί ιππικοί αγώνες και αρματοδρομίες. Το θεσσαλικό ιππικό ήταν ονομαστό και κάθε οικογενειακός κλήρος ήταν υποχρεωμένος να προσφέρει σε καιρό πολέμου 40 άλογα και 80 πελταστές.⁵¹⁵

Η σημασία της ιπποτροφίας στις διαδικασίες σχηματισμού της έγγειας θεσσαλικής αριστοκρατίας ήταν αποφασιστική. Η κατοχή αλόγων αποτελούσε απόδειξη ευμάρειας και κοινωνικού πλούτου.⁵¹⁶ Αποτέλεσε τη δυναμική προϋπόθεση για την επιβολή και την κυριαρχία των ισχυρών οικογενειών επάνω στη γη και για τη διαμόρφωση του γαιοκτητικού καθεστώτος. Η θεσσαλική αριστοκρατία συγκροτήθηκε αρχικά από πλούσιους ιπποτρόφους.⁵¹⁷ Οι ιππότροφοι βρίσκονταν σε πλεονεκτικότερη θέση, επειδή είχαν μεγαλύτερες δυνατότητες εξουσιαστικού ελέγχου της γης και των δουλευτών της.

Άλλος σημαντικός κλάδος της κτηνοτροφίας ήταν η χοιροτροφία. Η Θεσσαλία και η Βοιωτία ήταν φημισμένες για τους άφθονους και καλούς χοίρους τους. Οι βαλτώδεις εκτάσεις ευνοούσαν την ανάπτυξή της. Οι χοίροι βοσκούνταν συνήθως ελεύθεροι αλλά τρέφονταν σε κλειστούς χώρους, στα «χοιροκομεία» ή «χοιροτροφεΐα».⁵¹⁸ Κάλυπταν τις ανάγκες του πληθυσμού σε παραγωγή κρέατος και σε δέρματα για την υπόδηση και την κατασκευή σαγμάτων.

Αξίζει, τέλος, να σημειώσουμε ότι οι Θεσσαλοί φημίζονταν για τα πλουσιοπάροχα τραπέζια, τη μεγάλη ποικιλία των εδεσμάτων και την αδηφαγία τους.⁵¹⁹ Η μεγάλη ανάπτυξη της κτηνοτροφίας τους επέτρεπε να καταναλώνουν μεγάλες ποσότητες κρεάτων.⁵²⁰ Οι μεγάλες αυτές ποσότητες υποδηλώνονται και από την υπόσχεση του Αλεξάνδρου των

⁵¹⁴ Ξενοφών, *Περί ίππικῆς*, 3- 25

⁵¹⁵ *Σχόλιο* στον Ευριπίδη, *Ρήσος*, 307.

⁵¹⁶ Πλάτων, *Λύσις*, 205c: «πλούτους τε καὶ ἰπποτροφίας καὶ νίκας». Ισοκράτης, *Περί τοῦ ζεύγους*, 33: «ἰπποτροφεῖν δ' ἐπιχειρήσας, ὃ τῶν εὐδαιμονεστάτων ἔργον ἐστὶ»

⁵¹⁷ Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, II, 1274a, 23: «ἰππάδα τάξιν». Πολυδεύκης, VIII, 130

⁵¹⁸ Εὐπόλις, Απόσπασμα 453 (= Th. Kock, *CAF*, 1, σελ. 368). Αριστοφάνης, *Σφήκες*, 844. *Σούδα*, λ. *χοιροκομείον*

⁵¹⁹ Αθήναιος, IV, 137d: «Εὐτράπεζοι δ' εἰσὶν ὄντως οἱ Θετταλοὶ». Αθήναιος, IV, 137d- Ἐριφος, Απόσπασμα: «τὰδ' οὐ Κόρινθος οὐδὲ Λαίξ, ὦ Σύρε, οὐδ' εὐτραπέζων Θετταλῶν ξένων τροφαί»

⁵²⁰ Κράτητας, Απόσπασμα 19 (= Th. Kock, *CAF*, 2, σελ. 233): «ὡς τῶν Θετταλῶν μεγάλα κρέα τεμνόντων». Φιλέταιρος, Απόσπασμα 10 (= *CAF*, 2, σελ. 233): «καὶ χειροβαρές σαρκός ὑείας θετταλότμητον κρέας»

Φερών τον 4^ο αιώνα π.Χ. να τροφοδοτεί το στρατό των συμμάχων τους Αθηναίων με ποσότητες κρεάτων αντί ευτελέστατης τιμής.⁵²¹

II.a.iii. Μελισσοκομεία

Δεν είμαστε βέβαιοι σε ποιο βαθμό αναπτύχθηκε η μελισσοκομεία. Το μέλι αποτελούσε εκλεκτό είδος διατροφής και η τεχνική της μελισσοκομείας αναπτύχθηκε κατεξοχήν την κλασική περίοδο. Αποτελούσε σημαντική πηγή πλούτου όχι μόνο για αυτούς που την ασκούσαν αλλά και για την πόλη που στην ύπαιθρό της τρέφονταν τα μελίτσια. Οι μελισσοουργοί βρίσκονταν κάτω από τον κρατικό έλεγχο και πλήρωναν φόρους και εισφορές. Το κράτος διατηρούσε τον κυρίαρχο ρόλο στο επάγγελμα, θεωρούταν ο υψηλός κύριος και ο ιδιοκτήτης των μελισσιών, αλλά δεν εμπόδιζε την ιδιωτική πρωτοβουλία. Σχετικά με την οργάνωση των κυψελών, ένας νόμος του Σόλωνα μας πληροφορεί ότι οι μελισσοκόμοι ήταν υποχρεωμένοι να τοποθετούν τις κυψέλες τους σε απόσταση τουλάχιστον 100μ. ώστε να αποφεύγονται οι φιλονικίες μεταξύ των παραγωγών για την κυριότητα των μελισσιών.

Το μέλι, το κερί και οι εφαρμογές τους αποτελούσαν δευτερογενή, πολυτελή παραγωγή ιδιαίτερων προδιαγραφών, η οποία προωθούσε την οικονομία σε ανώτερα επίπεδα και προϋπέθετε υψηλούς δείκτες διαβίωσης. Το μέλι χρησιμοποιούταν στη διατροφή, στη φαρμακευτική, στην παραγωγή χρωμάτων και στην κατεργασία πολύτιμων λίθων. Το κερί, δευτερεύον προϊόν της μελισσοκομείας, ήταν φτηνό και είχε ποικίλες εφαρμογές στην ιατρική, στη μεταλλοτεχνία, στη διακοσμητική των κοσμημάτων, των επίπλων και των οικιών με την εγκαυστική μέθοδο, στη ναυπηγική για το καλαφάτισμα των πλοίων και αλλού.⁵²²

II.a.iv. Αλιεία

Στις παράκτιες περιοχές της χώρας των Φερών γνώρισε άνθηση η αλιεία. Το κοινωνικό κύρος των ψαράδων δε συνδέεται με το κύρος του προϊόντος του. Πολλοί ψαράδες ασχολούνταν περιστασιακά με την αλιεία και κύρια ασχολία τους ήταν η γεωργία. Χρησιμοποιούσαν ειδικές τεχνικές και εργαλεία. Οι ψαράδες της θάλασσας θεωρούνταν ισότιμοι με τους αντίστοιχους των λιμνών και των ποταμών. Η κατανάλωση ψαριών σε μια κοινωνία καθαρά κρεατοφαγική θεωρούνταν κατώτερης κλάσης αλλά σίγουρα κατείχε ιδιαίτερη θέση στη χώρα των Φερών λόγω της γειννίας με τη θάλασσα. Συνέβαλε και

⁵²¹ Πλούταρχος, *Αποφθέγματα βασιλέων και στρατηγών, Επαμεινώνδου*, 17, c, 193: «ύποσχόμενον αὐτοῖς ἡμιβολίου τὴν μνᾶν κρεῶν ὄνιον παρέξειν»

⁵²² Αδάμ- Βελένη 2003, 165

αυτή με τη σειρά της στην ανάπτυξη του εμπορίου. Η διακίνηση φρέσκων ψαριών θα πρέπει να περιοριζόταν στις πόλεις και τις κόμμες που βρίσκονταν κοντά στις παράκτιες κόμμες των Φερών. Από την άλλη πλευρά, δεν υπήρχε πρόβλημα στη διακίνηση παστών ψαριών και ψαριών σε υγρή μορφή. Στις Παγασές υπήρχε πιθανότατα αγορά ψαριών.

Η αλιεία στις λίμνες και τα ποτάμια αναπτύχθηκε στη χώρα της Λάρισας. Πιθανόν οι κάτοικοι να ασχολούνταν περιστασιακά. Ισχύει ότι και στην αλιεία στη θάλασσα. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην επιγραφή IG IX² 521 αναφέρεται το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο *κέλετρα* στο Μόψιο και την Κονδαία.⁵²³ Πρόκειται για ποταμίσις ξύλινη κατασκευή με ένα ανάχωμα από πέτρες, ένα ελαφρύ τμήμα, το φράγμα και μια σχάρα από μαζεμένα ξύλα που χρησιμοποιούσαν οι επαγγελματίες ψαράδες. Αυτή η τεχνική αλιείας με φράγματα συνεχίζεται μέχρι και τις μέρες μας και παρατηρείται και σε λίμνες. Την ιδιοκτησία και τη χρήση τους την είχε η εκάστοτε πόλη.

II.B. Λατομεία

Άλλη οικονομική και εμπορική δραστηριότητα είναι η εκμετάλλευση των λατομείων. Τα πλησιέστερα λατομεία στη Λάρισα βρίσκονταν στις περιοχές Τυρνάβου, Γόννων, Άτραγος και Καστρίου. Από τις δυο πρώτες θέσεις προμηθευόταν το λευκόγκριζο μάρμαρο και από τις άλλες δυο το λευκό. Στη χώρα της Λάρισας, τα λατομεία βρίσκονταν στο όρος Χασάμπαλη στο Καστρί Μαυροβουνίου (**αρ. χ. 14**) και ήταν ευδιάκριτα από την πεδιάδα. Από αυτά γινόταν η προμήθεια του λευκού μαρμάρου και του πράσινου κογχυλιάτη λίθου. Τα μάρμαρα χρησιμοποιούνταν για τα οικοδομήματα του άστεως και για εμπορικές συναλλαγές. Γνώρισαν άνθηση από την περίοδο των Μακεδόνων και κυρίως στους ρωμαϊκούς χρόνους. Εντοπίστηκαν σε τέσσερα σημεία του όρους: στο δυτικό (Αγίου Μάρκου), στο μεσαίο (Αγίας Σοφίας), στο ανατολικό (Αγίου Πέτρου) και στη θέση Ανάληψη, που είναι το παλαιότερο (1^{ος} αιώνας π.Χ.- 1^{ος} αιώνας μ.Χ.).

Στην περιοχή δυτικά/ νοτιοδυτικά των Φερών, στις πλαγιές του υψώματος Μαλούκα ή Χαλκωδόνιο βρίσκονταν εκτεταμένα λατομεία ασβεστόλιθων. Από αυτά προέρχονται τα υλικά για τα τείχη των οχυρώσεων, για την κατασκευή των μνημείων και για εμπόριο.⁵²⁴ Οι εργασίες λατόμευσης μαρμάρου χρονολογούνται πιθανότατα από τη ρωμαϊκή περίοδο. Η Ρώμη φέρεται ως κύριος αποδέκτης και των θεσσαλικών μαρμάρων.

⁵²³ Helly 2008, 3- 16, εικ. 2- 3

⁵²⁴ di Salvatore 1994α, 101, σημ. 48

Στο ύψωμα Σωρός, νότια/ νοτιοδυτικά των Αμφανών- αποκαλύφθηκαν διάσπαρτα αρκετά μικρά λατομεία μαρμάρου, σχιστόλιθου και γκρίζου ασβεστόλιθου, τα οποία σχετίζονται με τις Αμφανές.⁵²⁵

Η παραγωγή και εμπορία μεγάλων ποσοτήτων μαρμάρου προϋπέθετε την ύπαρξη οργανωμένου δικτύου εκμετάλλευσης (χρησιμοποίηση μεγάλου αριθμού δούλων για τις εργασίες εξόρυξης και ενδεχομένως την ύπαρξη εκτεταμένων οικισμών για τη διαμονή τους) και προώθησης (φορτοεκφόρτωση και μεταφορά) του υλικού στους τόπους εξαγωγής. Το τελευταίο μάλιστα υπονοεί την ύπαρξη μεγάλης κλίμακας εμπορικών σχέσεων και ανταλλαγών με τους τόπους αυτούς, οι οποίοι σημειωτέον, εκτός της Ρώμης, μας είναι άγνωστο έως τώρα.

Π.γ. Εμπόριο

Εντός του άστεως, πολλές κοινωνικές ομάδες, από τους μικροπωλητές μέχρι και τους τραπεζίτες, ασχολούνταν με το εμπόριο. Ιδιαίτερη θέση κατείχε στις Φερές το δια θαλάσσης εμπόριο, καθώς συνέβαλε στην εισαγωγή και εξαγωγή προϊόντων και στην αναβάθμιση της ποιότητας ζωής. Από τις πολιτειακές αρχές είχαν ληφθεί μέτρα για τον έλεγχο εισαγωγών και εξαγωγών, τη χρήση μέτρων και σταθμών, τον έλεγχο τιμών και ποιότητας, τη συγκέντρωση φόρων και προστίμων και άλλες λειτουργίες.

Οι Παγασές αποτελούσαν το κύριο εξαγωγικό λιμάνι για Θεσσαλούς δούλους, δημητριακά και κρέας (5^{ος}- 4^{ος} αιώνας π.Χ.).⁵²⁶ Τα δημητριακά μεταφέρονταν μέσω εσωτερικών υδάτινων δρόμων ή με ελαφριές άμαξες προς την Κεντρική Ελλάδα. Από την άλλη πλευρά, εισήγαγαν προϊόντα, όπως υφάσματα και υαλικά, από άλλες περιοχές ακόμη και εκτός Ελλάδος. Οι Θεσσαλοί είχαν τον έλεγχο σχετικά με τη διακίνηση των προϊόντων, το τελωνείο και το δίκαιο του λιμανιού.

Μετά τη μάχη στις Κυνός Κεφαλές (364 π.Χ.), οι Θηβαίοι απέκτησαν τον πλήρη έλεγχο του λιμανιού, η πόλη παρέμεινε αυτόνομη και άρχισε να κόβει νομίσματα. Το 354/3 π.Χ. έλαβε χώρα η πολιορκία των Παγασών από το Φίλιππο Β'.⁵²⁷ Βασικός λόγος ήταν και ο πλήρης έλεγχος και η συσσώρευση και μονοπώληση των εσόδων του λιμανιού. Ωστόσο, μετά την κυριαρχία του Φιλίππου Β' στη Θεσσαλία, οι Παγασές αναφέρονται ως

⁵²⁵ Ιντζεσίλογλου 1993, 242

⁵²⁶ Έρμιππος Κοεκ I 243, αρ. 63, 19 (σκλάβοι). Έφιππος Κοεκ II 250 (Αθήνα)/ 3, 112- 113 (σιτάρι). Αριστοφάνης, Πλούτος, 521 (σκλάβοι). Ξενοφών, Έλληνικά, V, 4, 56 (σιτάρι). Πλούταρχος, Αποφθέγματα, 17 (κρέας). Ηρώδης Αττικός, Περί πολιτείας, 14. RE XVIII, 1939, 2306, λ. Pagasai (Meyer)

⁵²⁷ Δημοσθένης, Ολυνθιακός I, 9, 12- 13/ 22. Δημοσθένης, Ολυνθιακός II, 11. Διόδωρος, XVI, 3, 5/ 35, 5

ανεξάρτητη και αυτόνομη πόλη σε μια επιγραφή από τους Δελφούς⁵²⁸ (325 π.Χ.) και σε μια δεύτερη από το Άργος⁵²⁹ (εποχή Αλεξάνδρου Γ΄) με καταλόγους πόλεων που προσέφεραν χρήματα.

Στις Αμφανές μαρτυρείται η πολιτική και εμπορική επικοινωνία με τα μεγάλα κέντρα της εποχής, όπως η Αθήνα, η Κόρινθος, η Βοιωτία, η Εύβοια και η Μακεδονία. Δεν γνωρίζουμε με ποιον ακριβώς τρόπο εξασφαλιζόνταν οι θαλάσσιες επικοινωνίες.

Στην εξέλιξη της πόλης των Φερών σε συνδυασμό με το λιμάνι των Παγασών σημαντικό ρόλο έπαιξε η πολύ επίκαιρη θέση- «ένα σημαντικό κέντρο των συγκοινωνιών»⁵³⁰. Βρίσκονταν πάνω στο δρόμο που οδηγούσε από τις Παγασές και τον Παγασητικό κόλπο προς το εσωτερικό της Θεσσαλίας- κυρίως προς τη Λάρισα, ενώ άλλοι δρόμοι ξεκινούσαν από εδώ προς τα νοτιοανατολικά- προς τις Φθιωτίδες Θήβες- και προς τα νοτιοδυτικά- προς τη Φάρσαλο.

Το δίκτυο των εμπορικών δραστηριοτήτων με διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου γίνεται εμφανές από τη διακίνηση των νομισμάτων. Στο άστυ της Λάρισας και των Φερών έχουν βρεθεί νομίσματα της Αίγινας, της Μύρινας Λήμνου κ.ά. Αξίζει να αναφερθούμε και στη συμβολή των θησαυρών για τη γνώση και κατανόηση των επιμέρους σχέσεων. Επιπλέον, στις Φερές, βρέθηκαν σφραγίσματα σε λαβές ροδιακών και κνιδιακών αμφορέων του 2^{ου} και των αρχών του 1^{ου} αιώνα π.Χ.⁵³¹

Αξίζει να σημειώσουμε τις στενές σχέσεις της Λάρισας με τη νότια Ελλάδα κατά τον 6^ο και 5^ο αιώνα π.Χ. και στη συνέχεια τη μακεδονική επίδραση κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. και την ελληνιστική περίοδο.

II.δ. Εργαστήρια

Στη Λάρισα τα εργαστήρια μαρμαρογλυφείας και μεταλλοτεχνίας βρίσκονταν στο χώρο της εμπορικής αγοράς. Από την άλλη πλευρά, οι βιοτεχνικές δραστηριότητες πρωτογενούς τομέα, όπως πλινθουργεία, κεραμεία, βυρσοδεψία, εργαστήρια επεξεργασίας δημητριακών, μαλλιού και δέρματος ζώων, βρίσκονταν κοντά στις όχθες του Πηνειού ποταμού.

Σημαντικός τομέας βιοτεχνικής ενασχόλησης στις Φερές ήταν η παραγωγή πήλινων αντικειμένων. Κεραμικοί κλίβανοι εντοπίζονται από την πρώιμη εποχή του χαλκού και

⁵²⁸ Bousquet 1988, 183, 184, σημ. 11

⁵²⁹ IG IV, 617

⁵³⁰ Béquignon 1937, 6

⁵³¹ Ιντζεσίλογλου 1983β, 193, Πίν. 79β. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990γ, 128- 129, Πίν. 72α- β. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994γ. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 82

βεβαιώνονται σε όλη τη διάρκεια ζωής της πόλης. Η δραστηριότητα των φεραϊκών εργαστηρίων κεραμικής της ελληνιστικής περιόδου παρακμάζει σταδιακά και σβήνει οριστικά τη ρωμαϊκή περίοδο.

Σημαντική είναι η διαπίστωση μιας εκτεταμένης «συνοικίας των κεραμέων» στο νότιο τμήμα της πόλης, κοντά στο τείχος (αρ. σχ. 2/ αρ. σχ. 3, αρ. 6/ αρ. σχ. 4, αρ. 13- 16, 43). Έχουν αποκαλυφθεί σειρά εργαστηρίων κεραμικής με κεραμικούς κλιβάνους (αρ. σχ. 39/ αρ. εικ. 108- 111).⁵³² Η ίδρυση των πρώτων εγκαταστάσεων ανάγεται στον 4^ο αιώνα π.Χ. και σχετίζεται με την κατασκευή του τείχους. Μεγάλη ανάπτυξη αυτής της δραστηριότητας παρατηρείται από την ελληνιστική εποχή, κυρίως από τις αρχές του 2^{ου} αιώνα π.Χ. έως και τον 1^ο αιώνα π.Χ., μέσα στα πλαίσια μιας γενικότερης αλλά πρόσκαιρης ακμής της πόλης, που ακολούθησε προφανώς την επανίδρυση του Κοινού των Θεσσαλών, στο οποίο οι Φερές είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο.

Έχει εντοπιστεί ποικιλία πήλινων αντικειμένων και συμπεραίνουμε ότι ένα εργαστήριο μπορούσε να παράγει είτε συγχρόνως είτε σε διαδοχικές φάσεις διαφορετικά είδη. Βεβαιωμένη είναι η παραγωγή ειδωλίων. Έχουν βρεθεί τμήματα μητρών⁵³³, συμπαγή χειροποίητα δοκιμαστικά προπλάσματα⁵³⁴ και τμήμα πινακίου με υπολείμματα γαλάζιας βαφής.⁵³⁵ Η παρουσία τους είναι συχνή αλλά δεν έχει ταυτιστεί κάποιος τύπος με συγκεκριμένη μήτρα.

Από τα αγγεία, αξιοσημείωτη είναι η παραγωγή σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση είτε «ομηρικού τύπου» είτε τύπων με φυτικά και γραμμικά διακοσμητικά θέματα.⁵³⁶ Αποτελεί συνηθισμένο εύρημα με ευρύτατη διάδοση. Στα εργαστήρια βρέθηκαν ακόμη τροχήλατα αγγεία καθημερινής χρήσης, αγνύθες και λυχνάρια. Κατά την ελληνιστική περίοδο ξεχωρίζουν τα κεραμίδια στέγης λακωνικού τύπου. Πολλά φέρουν σφραγίσματα κατά κανόνα με ανδρικό όνομα σε γενική πτώση και σπανιότερα με τη λέξη πόλη μαζί με το

⁵³² Ιντζεσίλογλου 1980β, 271, Πίν. 123α. Κακαβογιάννης 1980α, σημ. 40. Ιντζεσίλογλου 1983β, 193, Πίν. 79α- γ. Ιντζεσίλογλου 1983δ, 195. Ιντζεσίλογλου 1984στ, 146, Πίν. 46β- δ. Ιντζεσίλογλου 1985α, 191- 192, Πίν. 63γ- δ και 64α- γ. Ιντζεσίλογλου 1985β, 192. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990γ, 121- 136. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1992, 433- 447. Αραχωβίτη 1993, 237- 238. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 81, σημ. 66. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994γ, 363- 388

⁵³³ Ιντζεσίλογλου 1984στ, 146. Ιντζεσίλογλου 1985α, 191- 192. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1992, 443, Πίν. 94γ και 95α

⁵³⁴ Ιντζεσίλογλου 1985α, 191- 192. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1992, 443, Πίν. 94α- β

⁵³⁵ Ιντζεσίλογλου 1985α, 191- 192. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1992, 443

⁵³⁶ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990γ, 121- 136. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1992, 443- 444, Πίν. 95α. Ιντζεσίλογλου 1985α, 191- 192

όνομα ή με κάποιο σύμβολο. Πρόκειται πιθανόν για ονόματα κεραμέων ή μάλλον των ιδιοκτητών των εργαστηρίων.⁵³⁷

Έξω από τα τείχη, στα βορειοανατολικά του άστεως εντοπίστηκαν τα λείψανα μιας εγκατάστασης της ελληνιστικής περιόδου.⁵³⁸ Αποκαλύφθηκε παχύ στρώμα καταστροφής εργαστηριακής εγκατάστασης με πυκνή στρώση κεράμων στέγης λακωνικού τύπου, μάζες πηλού, άφθονη κεραμική και κατά τόπους ίχνη καύσεις και μεταλλουργικές σκωρίες. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται όστρακα ανάγλυφων σκύφων, τμήματα πήλινων ειδωλίων, καθώς και ένα χάλκινο ειδώλιο⁵³⁹ με μορφή ερμαϊκής στήλης, ύψους 5,5εκ., αρκετά σπάνιο στο θεσσαλικό χώρο.

Από την άλλη πλευρά, τα εργαστήρια χαλκούργιας στις Φερές είναι σπανιότερα. Βεβαιώνεται η ύπαρξή τους από την προϊστορική περίοδο. Την αρχαϊκή περίοδο χρονολογείται μεγάλο τμήμα οικίας με κατεύθυνση από νοτιοδυτικά προς βορειοανατολικά στη σημερινή οδό Άλκηστης (**αρ. εικ. 26**).⁵⁴⁰ Πρόκειται για συνδυασμό στον ίδιο χώρο εργαστηρίου χαλκούργιας και οικίας.

III. Χωροθέτηση της αγοράς στο άστυ

Ο Αριστοτέλης⁵⁴¹ αναφέρει την ύπαρξη δυο αγορών στις θεσσαλικές πόλεις. Στην «ἐλευθέρα ἀγορά» ή «λιμήν»⁵⁴² πήγαιναν μόνο οι πλούσιοι αριστοκράτες και «μήτε βάνανυσον μήτε γεωργόν μήτ' ἄλλον μηδένα τοιοῦτον παραβάλλειν μὴ καλούμενον ὑπὸ τῶν ἀρχόντων». Υποδηλώνεται η διαφορά στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Εκεί βρίσκονταν τα δημόσια γραφεία και τα ενδιατήματα των αρχόντων. Σε διαφορετική θέση βρισκόταν η «τῶν ὠνίων ἀγορά» ή «ἀναγκαία».

Η αγορά θεωρούταν ιερός χώρος και έπρεπε να είναι καθαρή και να μη ρυπαίνεται από τις εμπορικές ανταλλαγές αγροτικών προϊόντων. Γι' αυτό το λόγο από την ύστερη κλασική περίοδο οι εμπορικές αγορές διαχωρίζονται από τα βιοτεχνικά εργαστήρια, που παρενοχλούσαν με θορύβους, και τα καταστήματα, που ρύπαιναν το χώρο με την έκθεση παντός είδους τροφίμων, από τις ιερές αγορές που αποσκοπούσαν στις θρησκευτικές και πολιτικές ανάγκες των πολιτών.

⁵³⁷ Έχουν έρθει στο φως σφραγίσματα με τα ονόματα ΚΛΕΟΔΗΜΟΥ (IG IX², 453), ΖΩΠΥΡΟΥ (Κακαβογιάννης 1977δ, 123), ΧΑΡΙΞΕΝΟΥ, ΓΟΡΓΙΛΟΥ, ΜΕΝΩΝΙΔΟΥ, ΚΛΕΟΔΗΜΟΥ (Ιντζεσίλογλου 1987, 260), ΚΕΡΔΩΝ (Αραχωβίτη 1993, 238), ΚΛΕΟΔΗΜΟΥ (Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998α, 433)

⁵³⁸ Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ζ, 470. Ναούμη 1997, 136. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2004, 261

⁵³⁹ Ναούμη 1997, 136, 146, εικ. 11

⁵⁴⁰ Ιντζεσίλογλου 1987α, 256, Πίν. 146β

⁵⁴¹ Πολιτικά, VII, II, 1331 a- b

⁵⁴² Ησύχιος, λ. λιμήν. IG IX², 517, στ. 41 κ.ε.

Στο άστυ της Λάρισας, από την αρχαϊκή περίοδο η αγορά ήταν το κέντρο της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής και βρισκόταν στον «επιφανέστατο τόπο» στην κάτω πόλη με δημόσιο προορισμό. Η σημερινή πλατεία Ταχυδρομείου ταυτίζεται με την ελεύθερη αγορά⁵⁴³ (**αρ. σχ. 1**). Στα τέλη της κλασικής περιόδου, η ελεύθερη αγορά αλλάζει χαρακτήρα και αρχίζουν να κατασκευάζονται ναοί- όπως ο ναός του Κερδώου Απόλλωνα⁵⁴⁴ (**αρ. σχ. 1/ αρ. εικ. 5**)-, στοές, βωμοί, βουλευτήριο⁵⁴⁵, οικίες αρχόντων και τοποθετούνται γλυπτά έργα και επιγραφές. Αποκτά συγκεκριμένο τετράπλευρο σχήμα και καθορίζονται τα όριά της με ενεπίγραφα μαρμάρινα ορόσημα. Στην οριστική μορφή της τα κτίρια δεν έχουν συμμετρική σχέση μεταξύ τους.

Στο χώρο υπήρχαν μερικά πρόχειρα καταστήματα ώστε να διευκολύνονται οι εμπορικές συναλλαγές. Βρίσκονταν ακόμη ξύλινο βήμα για τις πολιτικές ακροάσεις, στενός χαλικόστρωτος δρόμος για τις θρησκευτικές ανάγκες και τους αγώνες και πρόχειρα καταστήματα για τις εμπορικές συναλλαγές. Σε αυτή κατέληγε ο κύριος οδικός άξονας της πόλης από την ακρόπολη.

Από την ελληνιστική περίοδο απέκτησε καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα και το πολιτικο- διοικητικό κέντρο ξεχώρισε από την ιερή περιοχή. Τότε, η εμπορική αγορά μεταφέρθηκε στη σημερινή κεντρική πλατεία, όπου έχουν έρθει στο φως στοές και ισοδομικοί τοίχοι, στο χώρο του γυμνασίου⁵⁴⁶ της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου (**αρ. σχ. 1**).⁵⁴⁷ Η θέση της ήταν γειτονική με το πρώτο αρχαίο θέατρο, το οποίο ήταν σκόπιμα προσανατολισμένο προς αυτή. Άλλωστε και με βάση το προτεινόμενο ιπποδάμειο πολεοδομικό σύστημα στην περιοχή δημιουργείται ορθογώνια νησίδα. Η εμπορική αγορά ασφαλώς διαχωριζόταν από την ελεύθερη κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Η εμπορική αγορά, βάσει ελάχιστων αρχαιολογικών ευρημάτων, τοποθετείται στα οικοδομικά τετράγωνα που περιβάλλονται από τις σημερινές οδούς Κύπρου, Ερμού, Ανδρούτσου, Βενιζέλου και ίσως Φιλελλήνων. Ο κύριος άξονας Α θα διαχώριζε τις δυο αγορές.

Στην εμπορική αγορά υπήρχαν καταστήματα και χώρος αποθήκευσης των γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων. Τα εργαστήρια μαρμαρογλυφείας και μεταλλοτεχνίας βρίσκονταν στον ίδιο χώρο.

⁵⁴³ Αξενίδης 1949, 184- 185. Γαλλής 1976γ, 176. Βερδελής 1995, 149- 150. Τζιαφάλιας 1994, 158- 159, 169- 170, 173- 174. Κατακούτα 1999, 3. Stählin 2002, 188. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 18

⁵⁴⁴ Αξενίδης 1949, 166- 170. Βερδελής 1955, 147- 150. Verdelis 1956, 308- 309. Γαλλής 1976γ, 176. Τζιαφάλιας 1994, 169- 170, εικ. 10. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 20- 22. Κατακούτα 1999, 3, 5. Stählin 2002, 188. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 18- 20

⁵⁴⁵ Αξενίδης 1949, 185

⁵⁴⁶ Αξενίδης 1949, 124- 129, 185. Τζιαφάλιας 1994, 174. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 32

⁵⁴⁷ Αρβανιτόπουλος 1910α, 344. Τζιαφάλιας 1994, 173

Στις Φερές, ο Ρήγας Φεραίος στην *Επιπεδογραφία* του μιλά για πρώτη φορά για την ύπαρξη δυο αγορών (**αρ. σχ. 40**).⁵⁴⁸ Η εμπορική αγορά πρέπει να βρισκόταν κοντά στο λεγόμενο «Σπίτι του Ρήγα» (**αρ. σχ. 40, αρ. 2**). Στο χώρο πιθανόν βρισκόταν το στάδιο και σε κοντινή απόσταση ήρθαν στο φως ερείπια ιδιωτικών οικιών και εργαστηρίων κεραμικής κλασικής και ελληνιστικής περιόδου, ενώ σε κανένα σημείο δεν επισημάνθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη ή λείψανα μεγάλων κτιρίων.

Στη βορειοανατολική πλευρά της πόλης, στη θέση «Μπας- Μπαξέ», σε επίπεδη έκταση αμέσως βορειοανατολικά του λόφου Καστράκι και της οδού προς το μεγάλο ναό της Εν(ν)οδίας και τη Χλόη αποκαλύφθηκαν κτίριο με στοά και λείψανα οικοδομημάτων παλαιότερων και νεότερων από αυτό οικοδομικών φάσεων (**αρ. σχ. 2/ αρ. σχ. 3, αρ. 5/ αρ. σχ. 4/ αρ. σχ. 16, αρ. 12/ αρ. σχ. 41/ αρ. εικ. 112- 114**).⁵⁴⁹ Βάσει ευρημάτων⁵⁵⁰ χρονολογούνται από την πρώιμη ελληνιστική έως τους πρώτους αιώνες της ρωμαιοκρατίας. Ιδιόρρυθμο χαρακτηριστικό του κτιρίου αποτελούν οι ημίεργοι σπόνδυλοι της δωρικής κιονοστοιχίας με το ραβδωμένο και τελειοποιημένο «οδηγό» στο κάτω μέρος τους. Θεωρείται πιθανό το κτίριο να μη λειτούργησε ποτέ. Πάντως, η παρουσία στοών στο θεσσαλικό χώρο συνδέεται πάντα με την ύπαρξη σημαντικών χώρων και λειτουργιών. Το κτίριο, λοιπόν, είτε αποτελεί αυτοτελές οικοδόμημα είτε εντάσσεται σε ένα ευρύτερο οικοδομικό σύνολο. Στη νοτιοανατολική πλευρά της «κάτω πόλης» και κοντά στο κτίριο βρέθηκαν τμήμα κυκλικού κτιρίου της κλασικής περιόδου⁵⁵¹ (**αρ. εικ. 23**) και ισχυροί τοίχοι από μεγάλο μεγέθους οικοδομήματα της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου⁵⁵². Στην ευρύτερη περιοχή παρατηρείται διασπορά αρχιτεκτονικών μελών. Καταλήγουμε στην υπόθεση ότι στο χώρο υπήρχε σημαντικός δημόσιος χώρος και πιθανότατα μια από τις αγορές, τουλάχιστον από τον 4^ο αιώνα π.Χ. και μετά, στην ελληνιστική περίοδο και στους πρώτους αιώνες της ρωμαιοκρατίας.

⁵⁴⁸ Κακαβογιάννης 1977ζ, 176. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990β, 39- 40

⁵⁴⁹ Ιντζεσίλογλου 1982θ, 223, Σχ. 1, Πίν. 137α- β. Ιντζεσίλογλου 1983α, 193, Σχ. 1, Πίν. 79δ. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990β, 33- 55, εικ. 1- 12

⁵⁵⁰ Χάλκινα νομίσματα, τμήματα αγγείων, τμήματα μεγαρικών σκύφων, σφραγίσματα σε τμήματα αμφορέων και κεραμιδιών, θραύσματα μαρμάρινων διακοσμητικών αρχιτεκτονικών μελών, στηλών, βάθρων, μικρό τμήμα μαρμάρινης στήλης με απελευθερωτική επιγραφή του 2^{ου} ή 1^{ου} αιώνα π.Χ. (Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1983α, 193. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990β, 35, 49, εικ. 12) κ.ά.

⁵⁵¹ Ιντζεσίλογλου 1984ε, 145- 146. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990β, 39

⁵⁵² Ιντζεσίλογλου 1985δ, 192- 193. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990β, 39, σημ. 25

ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΙΕΡΑ

Η θρησκεία στην αρχαία Θεσσαλία αποτελεί θεμελιώδες ζήτημα. Ανέκαθεν οι Θεσσαλοί διακρίνονταν για τη βαθύτατη ευσεβεία τους προς τους θεούς και τις πλούσιες θρησκευτικές τους παραδόσεις. Παρουσιάζει πολλές ιδιορρυθμίες και ιδιαιτερότητες όχι μόνο ως προς τους τύπους της λατρείας αλλά και ως προς την ουσία της και διαφέρει σε ορισμένα σημεία από τη θρησκεία των υπόλοιπων Ελλήνων.⁵⁵³

Το πάνθεον των Ολύμπιων θεών κυριαρχούσε στη θρησκεία. Παράλληλα, όμως, με τους Ολύμπιους θεούς λατρεύονταν και πάμπολες τοπικές θεότητες με διάφορες προσωνομίες, οι οποίες είχαν σχέση κυρίως με τη γονιμότητα και την αναπαραγωγή της γης.

Με βάση τα υλικά κατάλοιπα, τα αναθήματα και τις επιγραφές προσπαθούμε να μελετήσουμε συστηματικά και να ορίσουμε ακριβέστερα τη μορφή της θρησκείας, η οποία σε πολλές περιπτώσεις συνδυάζεται με ποικίλες κοινωνικές και πολιτισμικές εκδηλώσεις. Τα αναθήματα και οι επιγραφές που διεσώθησαν επιβεβαίωσαν παλιές λατρείες ή προσέθεσαν νέα στοιχεία για τη θρησκευτική ζωή και δυστυχώς δε μας έδωσαν καμία πληροφορία για τη θέση των ιερών.

Λάρισα

Άστυ

Αδιάψευστα στοιχεία της θρησκείας αποτελούν τα λίγα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά λείψανα και οι επιγραφές. Η έλλειψη αρχιτεκτονικών λειψάνων δυσχεραίνει την ασφαλή ταύτιση των ιερών χώρων. Το πρόβλημα αυτό, είναι ίσως και το δυσχερέστερο, διότι οι περισσότερες πληροφορίες που έχουμε μέχρι στιγμής βασίζονται κυρίως σε επιγραφικό υλικό. Σε αυτό συμβάλλουν και οι λιγοστές φιλολογικές μαρτυρίες. Συχνά μνημονεύονται κύριες ή δευτερεύουσες θεότητες, η λατρεία των οποίων ήταν αρκετά διαδεδομένη. Είναι βέβαιο ότι στα ιερά τεμένη των επίσημων θεοτήτων της πόλης ιδρύθηκαν βωμοί ή ναΐδρια για τη λατρεία και άλλων θεοτήτων.

Εξέχουσα θέση κατείχε η Αθηνά Πολιάς- θεά της ειρήνης και την προστάτιδα της πόλης. Αποτελούσε την κύρια λατρευόμενη θεότητα της πόλης στα αρχαϊκά και πρώιμα κλασικά χρόνια.

Στην ακρόπολη είχε ανιδρυθεί μεγαλοπρεπής ναός⁵⁵⁴ προς τιμήν της. Η ακρόπολη είχε μεταβληθεί σε αποκλειστικά ιερό χώρο με πανάρχαιες λατρείες. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, ο ναός περιλάμβανε τον τάφο του μυθικού ιδρυτή της πόλης, τον ήρωα

⁵⁵³ Αξενίδης 1949, 162

⁵⁵⁴ Αξενίδης 1949, 162- 165. Τζιαφάλιας 1994, 172- 173. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 16- 17. Κατακούτα 1999, 3. Stählin 2002, 188. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 18

Ακρίσιο, τον οποίο, σύμφωνα με τη φιλολογική παράδοση, σκότωσε άθελά του ο εγγονός του βασιλιά Περσέα κατά τη διάρκεια του αγωνίσματος της δισκοβολίας.⁵⁵⁵

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο ναός θα πρέπει να ήταν το Αρχείο της πόλης, όπου διαφυλάσσονταν τα επίσημα αντίγραφα των σπουδαιότερων ψηφισμάτων των πολιτικών αρχών της Λάρισας. Αυτό καταδεικνύεται κυρίως από την επιγραφή για τις αθρόες πολιτογραφήσεις, στην οποία τονίζεται ότι αποφασίστηκε από τους Λαρισαίους να γίνουν δυο στήλες και η μια να εναποτεθεί σε αυτό το ναό.⁵⁵⁶

Ασφαλείς αρχαιολογικές ενδείξεις συνηγορούν ότι ο ναός ήταν ανιδρυμένος ανατολικά από το σημερινό ναό του Αγίου Αχιλλείου, στο οικοδομικό τετράγωνο, που περικλείεται από τις σημερινές οδούς Πολυκάρπου και Μητροπολίτου Αρσενίου (αρ. χ. 9).⁵⁵⁷ Στο χώρο βρέθηκε πάρινη θεμελίωση κτιρίου σε μήκος 23μ. με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά. Μαρμάρινα και πάρινα αρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκαν εντοιχισμένα στο τούρκικο Μπεζεστένι της περιοχής. Το ιερό τέμενος περιβαλλόταν από άλσος. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται γλυπτά, αγγεία κυρίως εισαγωγές από αττικά εργαστήρια και στήλες.

Στο ιερό τέμενος μαρτυρούνται αποδεδειγμένα οι λατρείες του Δία Ομολώου, με δυσερμήνευτη σημασία, του Δία Θαυλίου, της Αρτέμιδας Θροσίας και της Αρτέμιδας Είλειθίας.

Σημαντική θέση κατείχε και ο Απόλλων Κερδώος⁵⁵⁸. Από τα μέσα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. επικρατεί στη θρησκευτική ζωή. Ο θεός ήταν πολύ αγαπητός και σεβαστός από όλους τους Θεσσαλούς και η λατρεία του μεταλαμπαδεύτηκε από τη Λάρισα σε πολλές μεγάλες αρχαίες πόλεις, όπως στη Σκοτούσσα, την Κραννώνα και τον Άτραγα.

Η προσωνομία του Απόλλωνα ως Κερδώου, δηλαδή θεού του κέρδους, εμφανίζεται για πρώτη φορά στη Λάρισα. Δυστυχώς δεν έχουν διασωθεί μαρτυρίες για τις θρησκευτικές παραδόσεις και τους τύπους λατρείας του θεού. Η λατρεία του πρέπει να ήταν συνδεδεμένη με την αγροτική παραγωγή της εύφορης θεσσαλικής πεδιάδας. Σύμφωνα με τον Farnell⁵⁵⁹, αυτή η προσωνομία πιθανώς προήλθε από το μεγάλο πλούτο του ναού, ο οποίος αυξανόταν

⁵⁵⁵ Απολλώνιος ο Ρόδιος I, 40 (FGrHist I, 4, 91). Απολλόδωρος II, 2. 4. 4. Πausanίας II, 16, 2. Στέφανος ο Βυζάντιος, λ. «Λάρισα». Antiochos von Syrakus Gr. 15F HGI 184. Clemens Alexandrinus, FGrHist I, 184. FGrHist I, 29, 2. Πρβλ. RE I, 1, λ. Ακρίσιος, στ. 1196- 1197 (Toepffer)

⁵⁵⁶ IG, IX², 517, στ. 21 κ.ε. και 44 κ.ε.

⁵⁵⁷ Αρβανιτόπουλος 1910β, 174 κ.ε. Αξενίδης 1949, 163- 165. Τζιαφάλιας 1994, 172. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 18. Τζιαφάλιας 1997α, 58

⁵⁵⁸ IG IX², 512, 517, 521. «...[...έν]ν Λαρίσα[η] ι ἀ[ναγεγραμμένην [έν τ]ῶι ἱερῶι τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Κερ[ρ]-[δο]ίου». Σε επιγραφές από τη Λάρισα ο Απόλλων αναφέρεται και ως «Κερδοῖος». Preller- Robert 1854-1926, 264. Τζιαφάλιας 1979α, 214. Μαραντῶ 2008, 164

⁵⁵⁹ Farnell 1907, IV, 104 κ.ε. RE II, στ. 56, λ. Κερδώος (Wernicke)

συνεχώς με τις προσφερόμενες «απαρχές» των γεωργικών προϊόντων από τους πιστούς. Αυτή η συνήθεια παρατηρείται και σε άλλα μέρη του ελλαδικού χώρου. Οι κάτοικοι αφιέρωναν συχνά στον Απόλλωνα τη «δεκάτη» των προϊόντων τους, όπως για παράδειγμα στους Δελφούς και τα Μέγαρα, όπου ο θεός αποκαλούνταν ως «δεκατηφόρος»⁵⁶⁰.

Το ιερό με την πάροδο του χρόνου απέκτησε μεγάλη αγροτική περιουσία και οικονομική δύναμη από τις προσφορές και τις δωρεές των πιστών. Η επιγραφή για τα ιερά έξω από το άστυ μιλά για ενδείξεις για την κτηματική περιουσία του ιερού, αναφερόμενη στα όρια των εκτός του άστεως αγροτεμαχίων.⁵⁶¹ Το πανίσχυρο ιερατείο εκμεταλλευόταν τα κεφάλαιά του και σύνηπτε ενυπόθηκα δάνεια με διάφορους πολίτες. Δάνειζε ακόμα και τις πολιτικές αρχές της πόλης με τόκο 10%.

Ο ναός- βάσει επιγραφών- κατείχε περίοπτη θέση στον «επιφανέστατο τόπο»⁵⁶² (αρ. σχ. 1/ αρ. εικ. 5). Τοποθετείται στο χώρο της βορειοδυτικής γωνίας της πλατείας Ταχυδρομείου, στη διασταύρωση των οδών Ρούσβελτ και Παπακυριαζή.⁵⁶³ Θα πρέπει να οικοδομήθηκε τον 4^ο ή 3^ο αιώνα π.Χ. και ξεπερνούσε σε αίγλη ακόμη και το ναό της Αθηνάς Πολιάδος. Η απεικόνιση του θεού σε λαρισσαϊκά νομίσματα δεν αποκλείεται να αποτελεί μίμηση του λατρευτικού αγάλματος του Απόλλωνα που στέγαζε ο ναός.⁵⁶⁴

Στο ιερό τέμενος στήνονταν τα ψηφίσματα της Εκκλησίας του Δήμου, μόνο όταν μια απόφαση δημοσιευόταν «εις διπλοῦν»⁵⁶⁵, καθώς και οι δικαστικές αποφάσεις⁵⁶⁶. Στήνονταν ακόμη οι ανδριάντες και τα ηρώα διακεκριμένων προσώπων.⁵⁶⁷

Ο Απόλλων λατρεύεται ακόμη με τις προσωνυμίες «Πύθιος»⁵⁶⁸, «Λεσχαῖος»⁵⁶⁹, «Πανόρπιος»⁵⁷⁰, «Γεμπείτης»⁵⁷¹ και «Μουσαγέτης»⁵⁷².

⁵⁶⁰ Πανσανίας, X, 10, 2

⁵⁶¹ Salviat- Vatin 1971, παρ. 35

⁵⁶² IG IX², 519, 2. Αξενίδης 1947α, 70. Αξενίδης 1949, 168, 184. Ross 1963, VII, 126, 1331 A 30 κ.ε. «Πρέπει δ' ὑπὸ μὲν τοῦτον τὸν τόπον τοιαύτης ἀγορᾶς εἶναι κατασκευὴν οἴαν καὶ περὶ Θετταλίαν...νομίζουσιν, ἢν ἐλευθέραν καλοῦσιν». Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η θεσσαλική αγορά ήταν το πρότυπο όλων των Ελλήνων. Τζιαφάλιας 1985ε, 56. Τζιαφάλιας 1994, 169. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 20. Τζιαφάλιας 1997α, 58. Κατακούτα 1999, 3

⁵⁶³ Αξενίδης 1949, 166. Βερδελής 1955, 147- 150. Gallis 1988, 226. Τζιαφάλιας 1994, 169- 170. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 20. Τζιαφάλιας 1997α, 59

⁵⁶⁴ Head 1911, 299 και 311. Αξενίδης 1949, 169. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 20

⁵⁶⁵ Αξενίδης 1949, 167. IG, IX², 512, στ. 18 κ.ε. IG, IX², 517, στ. 21 κ.ε.

⁵⁶⁶ Αξενίδης 1949, 167. IG, IX², Ultima Addenda, 205 A, στ. 13 κ.ε. IG, VII, 4131, στ. 29. Μαράντου 2008, 164

⁵⁶⁷ Στα αναθήματα που ήταν ανιδρυμένα περιλαμβάνεται η στήλη του Θεοτίμου, θεσσαλικού ιπέα που σκοτώθηκε στη μάχη της Τανάγρας το 457 π.Χ. (Τζιαφάλιας 1985ε, 57- 60. Τζιαφάλιας 1994, 170, Μπάτζιου-Ευσταθίου 2008, 20). Οι αρχές της πρώτης πολιτικής ένωσης των Θεσσαλών τον τίμησαν για τη θυσία του και έστησαν προς τιμήν του ηρώο, πιθανόν στο χώρο του ιερού. Στο χώρο βρέθηκε ακόμη πιθανόν το τιμητικό ψήφισμα για το Χρυσόγονο από την Έδεσσα, ο οποίος είχε προστατεύσει τις θεσσαλικές πόλεις από τις επιδρομές των Θεσσαλών το 217 π.Χ. (Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 20). Η Εκκλησία του Δήμου του απένειμε τον τίτλο του Λαρισσαίου πολίτη και του έδωσε το δικαίωμα να αποκτήσει γη και οικία στη Λάρισα.

Στο ιερό τέμενος του Απόλλωνα Κερδώου είχαν ιδρυθεί βωμοί προς τιμήν του Απόλλωνα Πυθίου και του Απόλλωνα Τεμπείτη αλλά και προς τιμήν της Αρμονίας⁵⁷³, κόρης του Άρη και της Αφροδίτης, της μητέρας των θεών Κυβέλης⁵⁷⁴, των Διοσκούρων⁵⁷⁵, των Μουσών⁵⁷⁶ και της Μελίας⁵⁷⁷, η οποία σύμφωνα με την τοπική μυθική παράδοση γέννησε τον πρώτο βασιλιά της Θεσσαλίας, τον Αίμονα.

Προς τιμήν του θεού τελούταν κάθε οκτώ χρόνια η μεγάλη θεσσαλική εορτή των Σεπτηρίων στα Τέμπη σε ανάμνηση της νίκης του Απόλλωνα εναντίον του Πύθωνα στους Δελφούς.⁵⁷⁸ Σύμφωνα με την παράδοση, ο Απόλλων μετά τη νίκη του, κατέφυγε στην κοιλάδα των Τεμπών διασχίζοντας ολόκληρη τη Θεσσαλία για να εξαγνιστεί στα νερά του Πηνειού ποταμού. Η διαδρομή που ακολούθησε ονομάστηκε αργότερα «Ιερά οδός της Πυθίας» ή «Πυθιάς».⁵⁷⁹ Το τελετουργικό περιλάμβανε ένα ιερατικό δράμα με αναπαράσταση της πάλης του θεού με τον Πύθωνα και του εξαγνισμού του στην κοιλάδα των Τεμπών. Με μεγαλειώδη λατρευτική πομπή μεταφερόταν από τα Τέμπη στο μαντείο των Δελφών η ιερά δάφνη του θεού. Έστελναν από τους Δελφούς ορισμένους νέους, από τους οποίους ο ένας υποβαλλόταν στην τελετουργία της κάθαρσης και του εξαγνισμού. Αυτός ο «παῖς ἀμφιθαλής» ήταν ο αρχιθεωρός και ήταν στεφανωμένος με κλαδί από την

⁵⁶⁸ IG IX², 588. Preller- Robert 1854- 1926, 267 κ.ε. Αξενίδης 1949, 170. RE II, στ. 65, λ. *Apollon* (Wernicke). SEG XXXV, 1985, 169, 651. Nilsson 1955, 552. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 21. Τζιαφάλιας 1997α, 58

⁵⁶⁹ IG IX², 588 και 1027. Ζηκίδης 1905, 187. Αξενίδης 1949, 170. Jeffrey 1961, 99. Γαλλής 1974, 279. Burkert 1993, 224: Αναφέρεται στην περιγραφή της θηβαϊκής εορτής για την οποία ο Πίνδαρος συνέθεσε ωδή. «...Ἄπλωνι Λεσχάο», πιθανώς πρόκειται για καθαρά θεσσαλική επίκληση. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 21.

⁵⁷⁰ IG IX², 1020. Preller- Robert 1854- 1926, 255. Ζηκίδης 1905, 87. Αξενίδης 1949, 170. Nilsson 1955, 213 και 535. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 21.

⁵⁷¹ RE II, λ. *Apollon* (Wernicke). SEG XXXV, 1985, 607. Preller- Robert 1854- 1926, 264, 2. SEG XXXV, 1985, 607. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 21. Τζιαφάλιας 1997α, 58

⁵⁷² Αυτή η προσωνυμία ήταν ιδιαίτερα αγαπητή κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Πιθανόν πρόκειται για επίθετο του Απόλλωνα από την εποχή του Πινδάρου, χωρίς όμως να έχει κάποια ιδιαίτερη λατρευτική αξία. Σύμφωνα με το Διόδωρο, του αποδόθηκε αυτή η ονομασία επειδή ήταν ο αρχηγός των Μουσών, ο Μουσαγέτης. Επιγραφικά απαντάται αυτή η επίκληση σε αναθηματική επιγραφή του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Διόδωρος, 1. 18, 5. RE XV 1, 680, λ. *Musagetes* (Kroll). *Roscher's Lexikon* II 2, 3233, λ. *Musagetes* (Höfer). Moustaka 1983, 37. Burkert 1993, 313. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 24

⁵⁷³ Θεοχάρης 1960, *ΑΔ* 16, Χρονικά, 185

⁵⁷⁴ IG IX², 583: «Μητρι θεῶν Μήδειος Εὐρυδάμαντος»

⁵⁷⁵ IG IX², 581. Μουσείο Λάρισας 78/ 42. Fröhner, αρ. 415 και 581. Heuzey- Daumet 1876, 419 κ.ε., πίν. XXV, αρ. 1. Αξενίδης 1949, 176- 177, σημ. 7. Τζιαφάλιας 1979ζ, 227- 228, αριθμός 7. Χρυσοστόμου 1983, 97.

⁵⁷⁶ IG IX², 584: «Μούσαις Εὐρυδάμας ἀνέθηκε υἱὸς Κρατεραῖο, τόμ ποτε μὴ λείποι τερψίχορος σοφία»

⁵⁷⁷ IG IX², 582: «Οὐδενὸς ἐκ θνατοῦ, Μελία, Ζανὸς δ' ἐλόχουσα χάρμα Πελασγιάδαις Αἴμονα γειναμένα»

⁵⁷⁸ Πλούταρχος, *Ἑλληνικά*, XII, 202c. Πλούταρχος, *Περὶ μουσικῆς*, 14. Πλούταρχος, *Ἑλληνικῶν κεφαλαίων καταγραφή*, 12. Αιλιανός, *Ποικίλη ιστορία*, III, 1. Πίνδαρος, *Πύθια*, III, υπόθεσις. Στέφανος Βυζάντιος, λ. *Δειπνιάς*. Nilsson 1906, 153 κ.ε. και 157. Farnell 1907, IV, 103 κ.ε., 356, σημ. 2. Αξενίδης 1949, 170. Παπαχατζής 1985, 48- 49. Gallis 1988, 226- 227. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 21- 22. Τζιαφάλιας 1997α, 58- 59. Χρυσοστόμου 1998, 252, σημ. 1013

⁵⁷⁹ Moustaka 1983, 36. Χρυσοστόμου 1998, 252. Stählin 2002, 189

ιερή δάφνη, τη Δυαρεία, που σύμφωνα με την παράδοση φύτρωνε δίπλα στο βωμό του θεού. Η πομπή περνούσε από τη Λάρισα και έκανε προσφορές στο ναό του Απόλλωνος Κερδώου.

Τις ρίζες αυτών των εορτών πρέπει να τις αναζητήσουμε στους Θεσσαλούς και τους Περραιβούς που- όπως φαίνεται- έπαιζαν ουσιαστικό ρόλο στην τέλεσή τους και είχαν σχέσεις με τη Δελφική Αμφικτυονία. Μάλιστα διάφορες θεσσαλικές πόλεις είχαν δημιουργήσει ενώσεις δαφνηφόρων και έστελναν στους Δελφούς «ιερομνήμονες».⁵⁸⁰

Αξίζει να σημειωθεί ότι προς τιμήν της Αθηνάς Πολιάδος και του Απόλλωνος Κερδώου τελούνταν ακόμη τοπικοί αγώνες, όπως θεατρικές παραστάσεις, γυμνικοί, ιππικοί, μουσικοί και φιλολογικοί αγώνες.

Η λατρεία του Δία στη Θεσσαλία ήταν πλατιά διαδεδομένη και ισχυρή και ο θεός λατρευόταν με λαμπρότητα αλλά στις τοπικές λατρείες κατείχε κατώτερη θέση.⁵⁸¹ Ο Δίας είναι ο πατέρας των θεών και των ανθρώπων, της ηθικής τάξης και των ευεργετικών δυνάμεων, που διασφάλιζαν τη συνοχή των ανθρώπινων κοινωνιών, του καιρικού θεού που έστελνε τη βροχή και το νοτιά στη γη, του χθόνιου θεού, που ήλεγχε τις παραγωγικές δυνάμεις της γης, δίνοντας τον πλούτο και την αφθονία με τους καρπούς της, καθώς και του καταχθόνιου θεού, που γινόταν μείλιχος και ευμενής στους ανθρώπους. Όλα αυτά αποδεικνύονται από το μεγάλο αριθμό των αναθηματικών επιγραφών, τις γραμματειακές πηγές, τα θεοφόρα ονόματα ανθρώπων και μηνών (Άφριος, Ομολώιος), καθώς και από τις παραστάσεις των νομισμάτων των θεσσαλικών πόλεων (Λάρισας, Κιερίου, Μελίτειας, Μοψίου, Κραννώνας, Άλου και Γόμφων) και των Κοινών των Θεσσαλών.⁵⁸²

Στη Λάρισα, εξέχουσα θέση κατείχε η λατρεία του Δία «Ελευθερίου» με πανθεσσαλικό χαρακτήρα.⁵⁸³ Ο ναός⁵⁸⁴ του ήταν ένας από τρεις σημαντικότερους της πόλης μαζί με τους ναούς της Αθηνάς Πολιάδος και του Απόλλωνος Κερδώου (αρ. σχ. 1). Προς το παρόν δεν υπάρχουν ασφαλή αρχαιολογικά στοιχεία για τη θέση του. Με βάση ισχνές αρχαιολογικές ενδείξεις, βρισκόταν βορειοανατολικά της πλατείας Ταχυδρομείου, στο οικοδομικό τετράγωνο που περικλείει τις σημερινές οδούς Κούμα, Αλεξάνδρου Παναγούλη

⁵⁸⁰ IG, IX², 1234: Στην αναθηματική επιγραφή προς τον Απόλλωνα Κερδώο που βρέθηκε στη Φαλάνη αναφέρεται ότι «Άπλωνι Κερδοίου Σουσίπατρος Πολεμαρχιδάιος ό θύτας όνέθεκε ιεροναμονείσας και άρχιδανχαφορείσας». Η εορτή των Δαφνηφορίων συνδεόταν άμεσα με τη λατρεία του Απόλλωνα.

IG, IX², 1027: «Άπλωνι Λεσχαίοι Αριστίον όνέθεκε κοί συνδανχαφόροι»

⁵⁸¹ Παπαχατζής 1985, 47

⁵⁸² RE X, I, 1972, στ. 253- 376, λ. Zeus (Schwabl). RE XV, 1978, στ. 993- 1481, λ. Zeus (Schwabl). Moustaka 1983, 15- 21.

⁵⁸³ RE, V, στ. 2348, λ. Eleutherios (Jessen). Η επίκληση αυτή δίνεται και σε άλλους θεούς και σχετίζεται με τους απελεύθερους σκλάβους.

⁵⁸⁴ Αξενίδης 1949, 170- 171. Τζιαφάλιας 1994, 170- 172. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 36- 37. Κατακούτα 1999, 5. Stählin 2002, 188. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 20- 26

και Παλαμά στο χώρο της παλιάς αγοράς που είχε μεταβληθεί σε θρησκευτικό κέντρο (**αρ. χ. 9**).⁵⁸⁵

Ο ναός οικοδομήθηκε πιθανότατα το 2^ο αιώνα π.Χ., όταν η πόλη εξαιτίας της φιλορωμαϊκής πολιτικής της γνώρισε μεγάλη οικονομική άνθηση. Η ίδρυσή του πιθανόν ξεκίνησε μετά από απόφαση του πανίσχυρου εκείνη την εποχή Κοινού των Θεσσαλών. Οι στήλες με τα ψηφίσματα και τις αποφάσεις του «Θεσσαλικού Συνεδρίου»⁵⁸⁶, στήνονταν αποκλειστικά σε αυτό το ιερό τέμενος. Ο «Ιερεύς του Διός του Ελευθερίου» ήταν ο θρησκευτικός άρχοντας του Κοινού των Θεσσαλών και κατέχει επιφανή θέση. Ως κύριο μέλημα είχε την τέλεση της λατρείας και τη διαχείριση των ιερών χρημάτων και θησαυρών του ναού.⁵⁸⁷

Στο τέμενος του Διός Ελευθερίου, κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο, είχαν ιδρυθεί μικροί ναοί των Αιγυπτιακών θεοτήτων της σιωπής, του μυστηρίου και του αποκρυφισμού. Αυτές οι λατρείες είναι αποτέλεσμα των σχέσεων που αναπτύχθηκαν με περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, η οποία ήδη από τον 3^ο αιώνα π.Χ. αυξανόταν συνεχώς εκμεταλλεζόμενη συνήθως την ανεξιθρησκεία που επικρατούσε. Από αναθηματικές επιγραφές πληροφορούμαστε τη λατρεία της Ίσιδας⁵⁸⁸ (**αρ. εικ. 115**), του Σάραπη⁵⁸⁹ (**αρ. εικ. 115- 116**), του Άνουβη⁵⁹⁰ (**αρ. εικ. 116- 117**), του Ωρου, του Αρποκράτη⁵⁹¹ και των «πάρεδρων δαιμόνων Λαρήτων»⁵⁹². Η λατρεία τελούταν από Αιγύπτιους ιερείς εγκατεστημένους στην πόλη. Ακόμη στο χώρο λατρεύονταν οι Κάβειροι⁵⁹³, κύρια λατρεία της Σαμοθράκης που εισήχθη στο θεσσαλικό χώρο τον 4^ο ή 3^ο αιώνα π.Χ. και ο Ασκληπιός. Η λατρεία του Ασκληπιού μαρτυρείται σε επιγραφές⁵⁹⁴, νομίσματα⁵⁹⁵ που εικονίζεται με το φίδι- σύμβολό του.

⁵⁸⁵ *IG*, IX², 507. Ross 1963, H, 1331a, 32 κ.ε. Τζιαφάλιας 1994, 171. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 36. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 20

⁵⁸⁶ *IG*, IX², 507, 32 κ.ε./ 1040β/ 1041β/ 1042/ 1293/ 1295, στ. 5 και 27, καθώς και αρκετές αδημοσίετες. Durrbach 1886, 445. *Roscher's Lexikon* VI, 619, λ. *Zeus- Beinamen* (Fehle). Αξενίδης 1949, 49 και 171. Τζιαφάλιας 1994, 170. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 37. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 26

⁵⁸⁷ Αξενίδης 1949, 65. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 37

⁵⁸⁸ Μουσείο Λάρισας 79/ 8. Βάσης 1907, 61- 64. Τζιαφάλιας 1979ζ, 228, αριθμός 8

⁵⁸⁹ Μουσείο Λάρισας 79/ 8. Βάσης 1907, 61- 64. Τζιαφάλιας 1979ζ, 228, αριθμός 8. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, Πίν. 36

⁵⁹⁰ Πλούταρχος, *Ἠθικά περὶ Ἰσιδος καὶ Ὀσίριδος*, Σχόλια 309. *Roscher's Lexikon* I, 1. 386, λ. *Anubis* (Meyer). Βάσης 1907, 61- 64. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 59, σημ. 378

⁵⁹¹ *IG* IX², 591

⁵⁹² Βάσης 1907, 61- 64

⁵⁹³ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 59, σημ. 374

⁵⁹⁴ *IG* IX², 570, 1281. *SEG* III- IV, 1927, 464. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 30, σημ. 139

⁵⁹⁵ Head 1911, 298 κ.ε. Rogers 1932, 99, εικ. 149- 150. Gardner, P. *A catalogue ... Thessaly to Aetolia*, 28, αρ.

Για το επιβλητικό λατρευτικό άγαλμα του θεού μπορούμε να πάρουμε μια ιδέα από τις παραστάσεις νομισμάτων του Θεσσαλικού Κοινού.⁵⁹⁶ Η μορφή του Δία που απεικονίζουν πρέπει να αποτελεί αντιγραφή του λατρευτικού αγάλματος του θεού. Σε νομισματικό τύπο των μέσων του 4^{ου} αιώνα π.Χ. απεικονίζεται ο θεός με τη μορφή αετού με κλειστές φτερούγες να κάθεται πάνω σε έναν κεραυνό.⁵⁹⁷ Σε άλλα νομίσματα αναπαρίσταται καθιστός, γυμνός από τη μέση και πάνω να κρατά στα χέρια του ένα μικρό αγγείο.⁵⁹⁸

Στη Λάρισα προς τιμήν του θεού τελούνταν κάθε τέσσερα χρόνια οι λαμπροί πανθεσσαλικοί αγώνες «Ελευθέρια»⁵⁹⁹. Η τέλεση των αγώνων εγκαινιάστηκε το 196 π.Χ., ένα χρόνο μετά τη νίκη του Τίτου Κόιντου Φλαμίνιου κατά του Φιλίππου Ε' στις Κυνός Κεφαλές το 197 π.Χ. Έκτοτε τελούνταν σε ανάμνηση της απελευθέρωσης από τη μακεδονική κυριαρχία.⁶⁰⁰ Οι αγώνες αυτοί προσέφεραν λαμπρό θέαμα στον απλό κόσμο, διατηρούσαν την κοινωνική συνοχή των Θεσσαλών προβάλλοντας συγκεκριμένα πρότυπα και συνέβαλαν στην παγίωση της νέας πολιτικής κατάστασης προβάλλοντας ως ευτυχή συγκυρία την κατάκτηση της Θεσσαλίας από τους Ρωμαίους, οι οποίοι τους απελευθέρωσαν από τους Μακεδόνες. Γι' αυτό το λόγο είναι πολύ πιθανό ο ναός του Ελευθερίου Διός να ιδρύθηκε αμέσως μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση, όταν οι Θεσσαλοί θεώρησαν ότι απέκτησαν πλήρη πολιτική ελευθερία και συνασπίστηκαν σε ένα ενιαίο και ισχυρό κράτος έχοντας επίσημη πρωτεύουσα τη Λάρισα.⁶⁰¹

Η συμμετοχή σε αυτούς αποτελούσε μεγάλη τιμή. Η φήμη των Ελευθερίων ξεπερνούσε τα όρια του θεσσαλικού χώρου και κάθε φορά κατέφθαναν στη Λάρισα διάσημοι αθλητές και καλλιτέχνες από όλο τον ελλαδικό χώρο και από πόλεις της Μικράς Ασίας και της Ιταλίας. Οι κατάλογοι περιλαμβάνουν ονόματα νικητών από τη Βοιωτία, την Ήπειρο, την Κέρκυρα, τα νησιά του Αιγαίου πελάγους όπως η Θάσος και η Κως, την Κύμη, τις Συρακούσες, τις πόλεις της Μικράς Ασίας όπως η Έφεσος, η Μίλητος, η Κύζικος και

⁵⁹⁶ Head, *Historia numorum*², 311. Gardner, P. *A catalogue. Thessaly to Aitolia*, σελ. 1, αρ. 1 κ.ε. Αξενίδης 1949, 171

⁵⁹⁷ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 39

⁵⁹⁸ ό.π., 39

⁵⁹⁹ Τα «Ελευθέρια» είναι γνωστά μόνο από επιγραφές. IG, IX², 508: Ήταν πιθανόν αγώνες της άρχουσας τάξης δεδομένου ότι μεταξύ των αθλητών αναφέρονται ονόματα υιών στρατηγών, ταγών, καθώς και ένα όνομα στρατηγού. IG, IX², 526, 15. 17. Πολύβιος 18.3.9. Livius XXXII 13,5 κ.ε. Στράβων 9. 2, 31 κ.ε.: «ιδρύσαντό το τε Ελευθερίου Διός ιερόν και άγώνα γυμνικόν στεφανίτην άπέδειξαν, Ελευθέρια προσαγορεύσαντες». RE XII, στ. 857, λ. Larissa (Stählin). RE Suppl. XV, στ. 1109 κ.ε., λ. Zeus (Schwabl). Roscher's Lexikon VI, 619, λ. Ελευθέριος (Fehrle). Αξενίδης 1949, 171. Τζιαφάλιας 1985β, 67- 68. Gallis 1988, 217- 233. Τζιαφάλιας 1994, 170- 171. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 37. Τζιαφάλιας 1997, 59. Κατακούτα 1999, 5. Μπάτζιου-Ευσταθίου 2008, 22- 26

⁶⁰⁰ Αξενίδης 1947β, 9. Gallis 1988, 218. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 37. Κατακούτα 1999, 5

⁶⁰¹ Αξενίδης 1949, 171

άλλες περιοχές.⁶⁰² Οι νικητές από τη Θεσσαλία προέρχονται κυρίως από τη Λάρισα αλλά και από τη Μητρόπολη, το Κιέριον, τις Φερές, τον Άτραγα και τη Γυρτώνη.⁶⁰³

Αγωνοθέτης ήταν ο «Στρατηγός των Θεσσαλών»⁶⁰⁴. Ήταν υπεύθυνος για την οργάνωση των αγώνων, είχε την εποπτεία τους και φρόντιζε για την επίσημη εμφάνιση του Κοινού στις μεγάλες θρησκευτικές εορτές.⁶⁰⁵ Οι επιγραφές όπου παρατίθενται τα ονόματα των νικητών στα διάφορα αγωνίσματα πάντοτε αρχίζουν με αναφορά στα ονόματα του Στρατηγού και του Ιερέα του Διός Ελευθερίου.⁶⁰⁶

Αξιοσημείωτη ήταν και η πολιτική χροιά, καθώς οι πανθεσσαλικοί αγώνες είχαν κατεξοχήν αριστοκρατικό χαρακτήρα. Συμμετείχαν οι ίδιοι οι ανώτατοι αρχηγοί των Θεσσαλών, αλλά και στους καταλόγους χρησιμοποιούσαν την αρχαϊκή διάλεκτο παρά το γεγονός ότι από το 2^ο αιώνα π.Χ. είχε επικρατήσει στη Θεσσαλία η κοινή ελληνική γλώσσα.

Το πρόγραμμα των αγώνων περιλάμβανε θεατρικές παραστάσεις και γυμνικούς, ιππικούς, μουσικούς και φιλολογικούς αγώνες.

Στους μουσικούς αγώνες συμμετείχαν σαλπικτές, κήρυκες, αυλητές, κιθαριστές και κιθαρωδοί (**αρ. εικ. 118**). Προηγούνταν χρονικά από τους γυμνικούς και ιππικούς αγώνες. Οι νικητές είχαν την τιμή να ανακηρύσσουν στη συνέχεια τους νικητές των υπόλοιπων αγωνισμάτων.

Στους γυμνικούς αγώνες συμμετείχαν τρεις ξεχωριστές ομάδες αθλητών ανάλογα με την ηλικία- οι παίδες, οι έφηβοι και οι άνδρες. Περιλάμβαναν τα εξής αγωνίσματα: α) Αγώνες δρόμου: στάδιον (απλός δρόμος 185μ.), δόλιχος (δρόμος 5 χλμ.), οπλίτου δρόμος και τριστάδιον, β) Πένταθλον: άλμα εις μήκος, δισκοβολία, ακόντιο, δρόμος και πάλη, γ) Παγκράτιον: συνδυασμός ελεύθερης πάλης και πυγμαχίας.

Οι ιππικοί αγώνες περιλάμβαναν:

1. Αρματοδρομίες: α) Συνωρίδα πωλική: Αγώνισμα με άρματα που έσερναν δυο πώλοι, β) Συνωρίδα τέλεια: Αγώνισμα με άρματα που έσερναν δυο ενήλικα άλογα, γ) Άρμα πωλικό: Αγώνισμα με τέθριππα άρματα σε τέσσερις πώλους, δ) Άρμα τέλειον: Αγώνισμα με τέθριππα άρματα με τέσσερα άλογα.
2. Ιπποδρομίες: α) Πωλικός κέλης: Αγώνισμα με νεαρά άλογα, β) Τέλειος κέλης: Αγώνισμα με ενήλικα άλογα.

⁶⁰² Αξενίδης 1947β, 26- 28

⁶⁰³ ό.π., 28- 32

⁶⁰⁴ IG, IX², 1040β/ 1041β/ 1042/ 1293/ 1295, στ. 5 και 27

⁶⁰⁵ Gallis 1988, 219. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 22

⁶⁰⁶ IG, IX², 525 και 528. Αξενίδης 1947β, 10- 11. Gallis 1988, 219

3. Σύνθετα ιππευτικά αγωνίσματα επίδειξης συντονισμού και ακρίβειας κινήσεων: α) Αφιππολαμπάς: Λαμπαδηδρομία από έφιππους νέους κατά τη διάρκεια της νύχτας, β) Αφιπποδρομάς: Αγώνισμα που απαντά στην περιοχή από τον 4^ο αιώνα π.Χ. σε παραστάσεις νομισμάτων της Λάρισας και των Φερών (**αρ. εικ. 119**). Ο αναβάτης κατά διαστήματα πηδούσε από το άλογο και έτρεχε δίπλα του συνεχίζοντας να κρατά τους χαλινούς, ενώ στη συνέχεια χωρίς να έχει χάσει ταχύτητα, ίππευε πάλι το άλογο. γ) Ταυροθήρια: Σύνθετο αγώνισμα κατά το οποίο έφιπποι νέοι κατεδίωκαν ταύρους.

Αξίζει να γίνει ιδιαίτερη αναφορά στο αγώνισμα των ταυροθηρίων ή ταυροκαθασιών. Η τέλεση του ειδικού αυτού αγωνίσματος αποδεικνύεται από επιγραφές και νομίσματα. Πρόκειται για ένα δύσκολο και επικίνδυνο αγώνισμα, το οποίο διεξάγονταν από τις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ., όπως μαρτυρούν τα νομίσματα της Λάρισας (**αρ. εικ. 120-122**), των Φερών (**αρ. εικ. 123**), της Τρίκης (**αρ. εικ. 124**), της Φαρκαδόνας (**αρ. εικ. 125**), της Κραννώνας (**αρ. εικ. 126**) και της Περραιβίας. Βέβαια, ο ταύρος και ο ίππος συνδέονται λατρευτικά με τον Ποσειδώνα.⁶⁰⁷ Με αυτές τις δυο μορφές γινόταν η επιφάνεια του θεού και είναι τα ιερά ζώα του.

Κατά τη διάρκεια του αγώνα, οι αθλητές καταδίωκαν τους ταύρους και τους προκαλούσαν ώστε να τους εξαντλήσουν (**αρ. εικ. 120- 123**).⁶⁰⁸ Κατόπιν, ιππεύοντας δίπλα στο ζώο, πηδούσαν από το άλογο στον ταύρο, τον άρπαζαν από τα κέρατα (**αρ. εικ. 118-121, 124 και 125**) και άρχιζε η πάλη.⁶⁰⁹ Στόχος του αθλητή ήταν να καταβάλει τον ταύρο, να στρέψει το κεφάλι του εξαντλημένου ζώου προς το έδαφος και να μπήξει τα κέρατά του στη γη. Αυτή ήταν η πιο δραματική στιγμή του αγώνα. Εν συνεχεία, ο νικημένος πλέον ταύρος θυσιαζόταν στο βωμό προς τιμήν του τιμώμενου θεού. Ένα ανάγλυφο από τη Σμύρνη (**αρ. εικ. 127**) αναπαριστά μια σειρά από σκηνές του αγωνίσματος και σώζει την επιγραφή: «Ταυροκαθασιών ημέρα Β», που μας οδηγεί στο συμπέρασμα για πολλές φάσεις του αγωνίσματος.⁶¹⁰

Το αγώνισμα των ταυροθηρίων κατείχε εξέχουσα θέση και είχε ιδιαίτερη σημασία για τους Θεσσαλούς και γι' αυτό το λόγο αναγράφεται πρώτο στους επιγραφικούς καταλόγους των τοπικών λαρισαϊκών αγώνων της ρωμαϊκής εποχής. Οι αθλητές

⁶⁰⁷ Σχόλια στο *Νεομενίκη* VI, 69 (41): Ο Σχολιαστής του Πινδάρου αναφέρει: «Ταύρους φονεύουσι και ιεργουργοῦσι τῷ Ποσειδῶνι». Ησύχιος, λ. *Ταύρια ἐορτή τις ἀγομένη Ποσειδῶνος*

⁶⁰⁸ Ηλιόδωρος, *Αιθιοπικά*, 10. 28 κ.ε.

⁶⁰⁹ Ηλιόδωρος, *Αιθιοπικά*, 10. 30. Αξενίδης 1947β, 16. Robert 1982, 148 κ.ε. Σπάνια αναπαράσταση τη στιγμή που ο αθλητής μπήγει τα κέρατα του ταύρου στο έδαφος σώζει ένα νόμισμα από τη Λάρισα στο *SNG*, 1943, pl. 3, 113

⁶¹⁰ Robert 1982, 152 κ.ε. Gallis 1988, 222- 223

αναφέρονται ως *ταυρελάται*. Το άθλημα απαιτούσε τεχνική, καλή φυσική κατάσταση και επέτρεπε την αφήγηση ιστοριών και κατορθωμάτων.

Τα ταυροθήρια, οι ιππικοί και οι αποβατικοί αγώνες συνδέονται άμεσα με τους θεσσαλικούς μύθους και κυρίως με τις καθημερινές πρακτικές στα πλαίσια της αγροτικής οικονομίας. Μέσα από αυτά τα αγωνίσματα αναδεικνύονταν οι ικανότητες του θεσσαλικού ιππικού.

Στην ακρόπολη της Λάρισας μαρτυρείται επιγραφικά το τέμενος του Διός «Φονίου»⁶¹¹. Σε αυτό το χώρο βρέθηκαν μια μικρή μαρμάρινη αετωματική στήλη⁶¹² του τέλους του 4^{ου} αιώνα π.Χ., καθώς και για μια αδημοσίευτη μνημειακή στήλη⁶¹³ του δεύτερου μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ. όπου ο Δίας αναφέρεται ως «Θαύλιος»⁶¹⁴. Είναι ο θεός των καθαρμών από το μίσημα του φόνου, ταυτίζεται με το Δία «Φόνιο» και θεωρείται ο θεσσαλικός θεός του Κάτω Κόσμου. Επιπλέον, ο Δίας Θαύλιος συνδέεται με τον ήρωα Ακρίσιο, όπου στην ακρόπολη βρισκόταν ο τάφος του. Η επίκληση αυτή, παρόλο που είναι γνωστή στη Θεσσαλία, μαρτυρείται για πρώτη φορά στη Λάρισα.

Ο Δίας λατρευόταν και με την προσωνομία «Μειλίχιος»⁶¹⁵, ως θεός της ευμένειας, της πραότητας, της γονιμότητας και της ευφορίας. Είναι ο κατεξοχήν εξαγνιστής-καθάρσιος θεός του Κάτω Κόσμου, αλλά και της γονιμότητας⁶¹⁶, ο οποίος φέρει κέρασ αφθονίας και ενσαρκώνεται σε φίδι, είναι δηλαδή δρακόμορφος θεός⁶¹⁷. Ως θεός των νεκρών του Κάτω

⁶¹¹ Νόννος VIII, 2: «Ζήνα φονήα». Ευριπίδης, *Άλκηστις*, στ. 225: «Φόνιον-Ήιδαν». Οι Salviat- Vatin 1971, 11 υποστηρίζουν ότι το τέμενος βρισκόταν έξω από τα τείχη της πόλης, το οποίο δεν ισχύει. Σύμφωνα με τον Helly 1970, 285 κ.ε., 294, η έκφραση «τὰ ἄκρα» ταιριάζει αποκλειστικά στο μοναδικό ὕψωμα της πόλης, την ακρόπολη. Επιπλέον, η λατρεία για τους ἥρωες Τροφείς ή Τιμωρούς ταιριάζει μόνο στην ακρόπολη, όπου ήταν ο αρχικός πυρήνας της πόλης, με τον τάφο του μυθικού οικιστή της, Ακρυσίου. Στο πλάτωμα της ακρόπολης, στην ίδια επιγραφή αναφέρονται θεμέλια και λίθοι παλαιότερων κτιρίων, καθώς και η παλαίστρα της πόλης, που ταιριάζουν σε αυτή και όχι σε περιοχή έξω από την πόλη, βλ. Helly 1970, 295.

⁶¹² SEG XXXV, 1985, 613. Τζιαφάλιας 1984α, 227, αρ. 114. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 37, Πίν. 23. Χρυσοστόμου 1998, 238, Πίν. 35β

⁶¹³ Μουσείο Λάρισας, αρ. 790. Χρυσοστόμου 1998, 238

⁶¹⁴ IG IX², 422. Roscher's Lexikon V, 533, λ. *Thaulios* (Höfer). RE V, A, 2, 1934, στ. 1328- 1330, λ. *Thaulios* (Kruse). RE V, A, 2, 1934, στ. 1330- 1331, λ. *Thaulon* (Scherling). RE XV Suppl., στ. 1107, λ. *Zeus* (Schwabl). SEG XXXV 1985, 162, 613. Hoffmann 1906, 75- 76. Αρβανιτόπουλος 1907, 152. Baege 1913, 63. Costanzi 1913- 1914, 907- 913. Béquignon 1937, 87- 88. Philippson 1944, 37 κ.ε., 48 και 114. Kalléris 1954, 183, σημ. 4. Kalléris 1976, 533 κ.ε., 593, σημ. 3. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 37- 38, σημ. 202. Χρυσοστόμου 1998, 236- 243, σημ. 930. Αυτή η επίκληση του Δία απαντάται και σε επιγραφές άλλων πόλεων, όπως στις Φερέσ, στη Φάρσαλο και αλλού.

⁶¹⁵ IG IX², 578: «Μάκων Ὀμφαλίωνος τὸν ναὸν Διὶ Μειλιχίῳ καὶ Ἐνοδίᾳ καὶ Πόλει». IG IX², 579: «...εὐξάμενος Μιλίχῳ Ἐνόλαος Θεσσαλοῦ». Roscher's Lexikon VI, 674, λ. *Zeus* (Ziegler). RE XV, 1, 1931, στ. 340- 343, λ. *Meilichioi Theoi* (Pfister). Philippson 1944, 45 και 114. Αξενίδης 1949, 172. Nilsson 1955, 411- 414. von Wilamowitz- Moellendorf 1955², I, 222 κ.ε. και σημ. 3. Cook 1965, στ. 1092- 1160. Zuntz 1971, 101 κ.ε. RE X, A, 1978, στ. 335- 337, λ. *Zeus* (Schwabl). Rohde 1987², 180, σημ. 168. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 38, σημ. 205. Τζιαφάλιας 1997α, 60. Χρυσοστόμου 1998, 231, 233- 235, σημ. 899

⁶¹⁶ *Ὀρφικός Ὕμνος* LXXIII: «Δαίμονος» (Abel, 96). Ησύχιος, λ. *Μαιμάκτης μειλίχιος, καθάρσιος*.

⁶¹⁷ Nilsson 1955, 411 κ.ε. Cook 1965, 2, 1091- 1160

Κόσμου και του θανάτου ήλεγχε τις παραγωγικές δυνάμεις της γης και παρείχε πλούτο στους ανθρώπους, ως δότης και προστάτης κάθε ζωικής και φυτικής ζωής.

Η λατρεία του μαρτυρείται σε δυο επιγραφές από τη Λάρισα.⁶¹⁸ Στη μια⁶¹⁹ αναφέρεται ότι το 2^ο αιώνα π.Χ. ο Λαρισαίος αριστοκράτης και πολιτικός Μάκων, γιος του Ομφαλίωνος, ίδρυσε ιωνικό ναΐσκο πιθανότατα στην ελεύθερη αγορά της πόλης αφιερωμένο στις τρεις μεγάλες χθόνιες θεσσαλικές θεότητες, το Δία Μειλίχιο, την Εν(ν)οδία και τον Ποσειδώνα. Στη Θεσσαλία, ο Δίας Μειλίχιος, θεός του Κάτω Κόσμου, είναι σύνναος της Εν(ν)οδίας, της δυσεξιλέωτης θεάς των νεκρών. Οι δυο θεότητες με τον εξευμενισμό τους γίνονταν μειλίχιες και ευμενεείς.

Ακόμη επιγραφικά μαρτυρείται η λατρεία του Δία ως «Σωτήρ»⁶²⁰ και «Ομολώιου»⁶²¹ (αρ. εικ. 128- 129). Η λατρεία του Δία Ομολώιου περιοριζόταν στη Θεσσαλία και τη Βοιωτία, όπου μνημονεύονται και τα «Ομολώια»⁶²², επίσημη εορτή προς τιμήν του. «Ομολώιος ή Ομολώος»⁶²³ ήταν μήνας του θεσσαλικού μηνολογίου, ο οποίος αντιστοιχεί από μέσα Μαΐου έως τα μέσα Ιουνίου.

Η Εν(ν)οδία ήταν μια καθαρά θεσσαλική θεότητα με λατρευτικό κέντρο τις Φερές (αρ. χ. 15). Η λατρεία της Εν(ν)οδίας στη Λάρισα ήταν επίσημη και σημαντική. Οι προσωνομίες της δηλώνουν τις ιδιότητές της ως προστάτιδα της οικογενειακής και αστικής ζωής, των οδικών συγκοινωνιών, των τριστράτων, των σταθμών και της υπαίθρου.

Η αρχαιότερη αναθηματική επιγραφή στην Εν(ν)οδία Αστική που βρέθηκε στη Λάρισα χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 5^{ου} αιώνα π.Χ. (αρ. εικ. 130).⁶²⁴ Κατά συνέπεια, δεν αποκλείεται ότι η επίσημη λατρεία της ως προστάτιδα του θεσμού της πόλης, του αστικού και πολιτικού βίου, της αστικής τάξης και της δικαιοσύνης. Με αυτή την προσωνομία λατρευόταν στον ιωνικό ναό ως σύνναος του Δία Μειλιχίου στο άστυ, στο χώρο της ελεύθερης αγοράς. Πιο πιθανό όμως είναι ότι η λατρεία της εννοείται σε

⁶¹⁸ IG IX², 578/ 579

⁶¹⁹ IG IX², 578

⁶²⁰ Roscher's Lexikon VI, 661, λ. Zeus- Beinamen (Fehrle). Nilsson 1955, 414. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 37

⁶²¹ Αποτελεί κοινή επίκληση πολλών θεσσαλικών πόλεων. Στέφανος Βυζάντιος, λ. Ομολή, 493, 1. Roscher's Lexikon VI, 646, λ. Zeus- Beinamen (Fehrle). Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 38

⁶²² Nilsson 1906, 12 κ.ε. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 38

⁶²³ Στέφανος Βυζάντιος, λ. Ομολή. Roscher's Lexikon VI, 674, λ. Zeus (Ziegler). Τζιαφάλιας 1979β, 217, 3.

Τζιαφάλιας 1984α, 216. 96 και 219. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 38

⁶²⁴ IG IX², 575: «Ἀργεῖα μ' ἀνέθηκε ὑπὲρ παιδὸς τόδ' ἄγαλμα εὐξάτο δ' Ἀγένωρ Φαστικᾶ Ἐνοδία». Μουσείο Βόλου Ε 786. Αξενίδης 1949, 176. Κοντογιάννης 1985, 113- 114. Χρυσοστόμου 1992, 532. Χρυσοστόμου 1994α, 340. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 46- 47. Χρυσοστόμου 1997, 208- 209. Χρυσοστόμου 1998, 53- 54, 104, 263, σημ. 135 και 341

αντιδιαστολή κάποιας προγενέστερης λατρείας της θεάς έξω από την πόλη («πρὸ πόλεως»⁶²⁵), σε περιοχή νεκροταφείου, που διασχίζόταν από δρόμο.

Η Εν(ν)οδία Αλεξιάτιδα μαρτυρείται σε επιγραφή του πρώτου μισού του 3^{ου} αιώνα μ.Χ. (αρ. εικ. 131).⁶²⁶ Η προσωνομία δεν έχει ερμηνευθεί ικανοποιητικά και θεωρείται δυσεξήγητη. Σύμφωνα με τον Wilamowitz⁶²⁷, η επίκληση της θεάς προέρχεται από την κόμη Αλέξεια, δηλαδή πρόκειται για μια τοπική προσωνομία. Η θεότητα, όμως, κατάγεται από τις Φερές και δεν μπορούμε να δεχθούμε δεύτερη εθνική προσωνομία. Προφανώς η επίκληση προέρχεται από το ρήμα *ἀλέγω*, που σημαίνει αποτρέπω, προστατεύω, προφυλάσσω.⁶²⁸ Η θεά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αλεξίκακη, προστάτιδα των ανθρώπων από τις αλεξίκακες δυνάμεις του κακού. Αυτή η προσωνομία δεν απαντάται σε άλλη θεότητα.

Η Εν(ν)οδία Σταθμία μαρτυρείται σε επιγραφή του δεύτερου τετάρτου του 2^{ου} αιώνα π.Χ.⁶²⁹ Ο Wilamowitz⁶³⁰ δέχεται πολλές ερμηνείες. Το ανάθημα, επειδή έγινε από την Αγάθην Αφθονήτου, ύστερα από ευδόωση κάποιας ευχής για το παιδί της Φρύ[νο], υποδηλώνει τις ιδιότητες της θεάς ως κουροτρόφου και αποτροπαϊκής, προστάτιδας των παιδιών από τις αρρώστιες, τα ατυχήματα και τις βλαβερές επενέργειες. Ακόμη, η Εν(ν)οδία Σταθμία λατρευόταν «ἐπὶ τῶν σταθμῶν τῶν θυρῶν» ή «πρὸ τῶν θυρῶν», όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το σχόλιο 35/36α των *Φαρμακευτριῶν* του Θεόκριτου, δηλαδή στα πρόθυρα και τα προπύλαια.

⁶²⁵ Ησύχιος, λ. *πρὸ πόλεως*

⁶²⁶ Μουσείο Λάρισας- Παλαιά Συλλογή Ε 337: «Εννοδίας Αλεξιατίδος». IG IX², 576. Αξενίδης 1949, 176. Robert 1960, 590. Χρυσοστόμου 1992, 532. Χρυσοστόμου 1994α, 340. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 46-47. Χρυσοστόμου 1997, 209. Χρυσοστόμου 1998, 57, 111- 112, 263

⁶²⁷ IG IX², 576. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 46. Χρυσοστόμου 1998, 111

⁶²⁸ Χρυσοστόμου 1998, 111, σημ. 375

⁶²⁹ IG IX², 577: «Ἐν[οδί]α Σταθμία/ Ἀγα[θί]ς Ἀθονεῖτε[ί]α/ ε[ὐξ]αμένα πὲρ [τ]ο[ί]/ [παιδ]ὸς Φρύ[νοι:]». Αξενίδης 1949, 176. Χρυσοστόμου 1992, 532. Χρυσοστόμου 1994α, 340. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 47. Χρυσοστόμου 1997, 209. Χρυσοστόμου 1998, 57, 109, 263, σημ. 148

⁶³⁰ von Wilamowitz- Moellendorf 1955², 170: “Das kann einer *Ἐκάτη* am Stadttor und einer vor einer Hürde oder was sonst stathmós bedeutete, entsprechen, aber die Weihungen werden für Kinder gemacht, und wenn sie 575 ein Mann gelobt hat, eine Frau vollzieht, 577 ebenfalls die Mutter die Weihende ist, so wird es der glücklichen Geburt des Kindes gelten”. Ακόμη σταθμός σημαίνει κατάλυμα για τη διαμονή των οδοιπόρων και των ταξιδιωτών, καθώς και στρατόπεδο, που ήλεγχε την ύπαιθρο χώρα, τους δρόμους και τα περάσματα. Η Εν(ν)οδία ως θεά των δρόμων ήταν προστάτρια των οδοιπόρων. Επομένως, οι σταθμοί, δηλαδή τα πανδοχεία, που βρίσκονταν πάνω στους δρόμους, στους συγκοινωνιακούς κόμβους και τις εισόδους των στενών, και κατά συνέπεια αυτοί που κατέφευγαν σε αυτούς, θα μπορούσαν να προστατεύονται από την Εν(ν)οδία Σταθμία. Στους σταθμούς, οι οδοιπόροι, οι ταξιδιώτες και οι έμποροι έβρισκαν ανάπαυση, τροφή και προφύλαξη («έννοδιους ἀναπαύλας») από τις καιρικές συνθήκες, το σκοτάδι της νύχτας, τους ληστές και τα άγρια ζώα [Βλ. Πανδοχείο Φερών]. Επιπλέον, η ανατροφή της Εν(ν)οδίας στην ύπαιθρο από τους βουκόλους του Φέρητα (σχόλιο Τζέτζη στην *Αλεξάνδρα* 1180 του Λυκόφρονα, σχόλιο 35/36α στις *Φαρμακεύτριες* του Θεόκριτου), θα μπορούσε να μας οδηγήσει στη σχέση της θεάς με τους σταθμούς (= στάβλους, μάντρες), όπως άλλωστε και η *Ἐκάτη* συνδεόταν με τους σταθμούς και τα κοπάδια των ζώων (Ησίοδος, *Θεογονία*, στ. 444- 447, Kraus 1960, 69, σημ. 340).

Σε ενεπίγραφη στήλη⁶³¹ από τη Λάρισα των αρχών του 2^{ου} αιώνα π.Χ., αναφέρεται η φράση «Έννοδίας Μυκαϊκᾶς». Η προσωνομία Μυκαϊκή σημαίνει τη θεά που προκαλεί μυκηθμό ή που μυκάται.⁶³² Υποδηλώνει την ιδιότητά της ως θεά του Κάτω Κόσμου, η οποία είναι συνυπεύθυνη με τον Ποσειδώνα για τους ισχυρούς σεισμούς που συνοδεύονται από υποχθόνιους και υπόκοφους θορύβους.⁶³³ Η άποψη αυτή φαίνεται πιθανή, αν αναλογιστεί κανείς την σεισμικότητα της Θεσσαλίας. Το ιερό της στη Λάρισα βρισκόταν κοντά στο Ιππαρχείο, στο βόρειο- βορειοανατολικό τομέα της πόλης. Στην περιοχή βρέθηκαν δυο από τις αναθηματικές επιγραφές στη θεά, καθώς και ένα από τα δυο μαρμάρια αναθηματικά ανάγλυφα στο Μουσείο της Λάρισας (**αρ. εικ. 132**), στα οποία εικονίζεται η θεά να συνοδεύεται από τα ιερά της ζώα, το άλογο και το σκυλί (**αρ. εικ. 133**).⁶³⁴

Μια επιγραφή σε μαρμάρινη στήλη του τρίτου τέταρτου του 5^{ου} αιώνα π.Χ., ανάθημα του Κρατεύα Μαλάναιου, αναφέρει: «Έννοδία Στρογικά Πατρόα ὀνέθεκε (Κ)ρατέΦας Μαλάναιος» (**αρ. εικ. 134**).⁶³⁵ Η προσωνομία Στρογική συναντάται για πρώτη φορά σε θεότητα. Πρόκειται για μια πατροπαράδοτη θεότητα, η οποία εισήχθη στη Λάρισα από τις Φερές ήδη κατά τα υστεροαρχαϊκά χρόνια. Ήταν η θεά της ζωής, του θανάτου και του Κάτω Κόσμου. Πρόκειται για μια παρήγορη θεότητα, που προστάτευε τους ανθρώπους και ειδικότερα τα παιδιά από κάθε κίνδυνο και αρρώστια στη ζωή, αναλάμβανε την προστασία τους μετά τον πρόωρο θάνατό τους⁶³⁶ και επέπτευε τις καθιερωμένες νόμιμες τιμές που έπρεπε να αποδοθούν από τους οικείους τους.⁶³⁷ Θα υπήρχε, δηλαδή, η αντίληψη ότι η θεά βρισκόταν στο πλευρό της οικογένειας σε κάθε πρόβλημα ή καταδρομή της τύχης, ενώ στο τέλος της ζωής με τον ερχομό του θλιβερού γεγονότος του θανάτου και στο δρόμο προς τον Κάτω Κόσμο, θα είχαν εκείνη συνοδό και προστάτιδα.

Σε αέτωμα στήλης⁶³⁸ είναι χαραγμένη τετράστιχη αδημοσίευτη επιγραφή, που μνημονεύει ότι αφιερώθηκε κατ' επιταγήν από τη Λαΐδα Ανδρονίκου στην Αφροδίτη Εναγώνιο και στην Εν(ν)οδία Φωσφόρο (δεύτερο μισό 2^{ου} αιώνα μ.Χ.- πρώτο μισό 3^{ου} αιώνα μ.Χ.). Η αναθέτρια έχει το ίδιο όνομα με την εταιρά Λαΐδα, η οποία δολοφονήθηκε από Λαρισαίες γυναίκες κατά τη διάρκεια εορτής στο ιερό της Αφροδίτης Ανοσίας. Αυτό το

⁶³¹ Μουσείο Λάρισας Ε 787. Helly 1970, 248 κ.ε. Salviat- Vatin 1971, 8 κ.ε. Χρυσοστόμου 1992, 532. Χρυσοστόμου 1994α, 340. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 47. Χρυσοστόμου 1997, 209. Χρυσοστόμου 1998, 55, 107- 108, 263

⁶³² Χρυσοστόμου 1998, 108, σημ. 358

⁶³³ Χρυσοστόμου 1998, 108, σημ. 360- 362

⁶³⁴ Χρυσοστόμου 1994α, 340. Χρυσοστόμου 1998, 263

⁶³⁵ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 49. Χρυσοστόμου 1992, 532. Χρυσοστόμου 1997, 204- 208. Χρυσοστόμου 1998, 105. Χρυσοστόμου 2008, 250, 256, σημ. 29

⁶³⁶ Χρυσοστόμου 1997, 207, σημ. 23

⁶³⁷ ό.π., 207, σημ. 24

⁶³⁸ Χρυσοστόμου 2008, 251

ανάθημα στην Αφροδίτη Εναγώνιο (η προσωνομία αποδίδεται στους προστάτες θεούς της παλαιστρας και των αγώνων)⁶³⁹ και την Εν(ν)οδία Φωσφόρο προφανώς έγινε για κάποιο αγώνισμα σχετικό με τις δυο θεότητες. Η Αφροδίτη θεωρείται θεά της σεξουαλικότητας, του γάμου, της γονιμότητας αλλά σχετίζεται και με τους αγώνες.⁶⁴⁰ Η Εν(ν)οδία ήταν μια κατεξοχήν δαδοφόρος θεά και ως εκ τούτου Φωσφόρος, όπως πιστοποιείται από την εικονογραφία της. Στη Θεσσαλία, η προσωνομία Φωσφόρος ήταν γνωστή μόνο για την Αρτεμη.⁶⁴¹

Τέλος, μια αδημοσίευτη επιγραφή⁶⁴² του 3^{ου} αιώνα π.Χ. μας πληροφορεί ότι στο Δία θυσιάζεται νεαρό αρσενικό ζώο, ενώ στην Εν(ν)οδία νεαρό θηλυκό ζώο (κατσίκι). Στη θεά των καθαρμών και των τιμών προς τους νεκρούς θυσιάζονταν σκυλιά.⁶⁴³ Το κατσίκι θα προσφερόταν στη θεά σε σχέση με μια από τις άλλες υποστάσεις της.

Ο Ποσειδώνας λατρεύτηκε με ιδιαίτερη επισημότητα στη θεσσαλική ενδοχώρα. Η Θεσσαλία πιστεύεται ότι ήταν η πρώτη περιοχή του ελλαδικού χώρου που εμφανίστηκε η λατρεία του ήδη από τα μεσοελλαδικά χρόνια.⁶⁴⁴ Βασικό λατρευτικό στοιχείο του θεού ήταν η σχέση του με τα γλυκά νερά (ποτάμια, πηγές και κρήνες) λόγω του αγροτικού και κτηνοτροφικού χαρακτήρα της περιοχής⁶⁴⁵, ενώ στη χθόνια υπόστασή του λατρευόταν ως θεός του Κάτω Κόσμου και των σεισμών⁶⁴⁶. Η δεύτερη υπόσταση είναι εμφανής στη συλλατρεία του με το Δία Μειλίχιο και την Εν(ν)οδία.

Ο θεός έφερε τις προσωνομίες «Ίππιος»⁶⁴⁷ είτε λόγω της σχέσης του θεού με τα άλογα⁶⁴⁸ είτε λόγω της έντονης προβολής της λατρείας του από την ιπποτική, αριστοκρατική τάξη των Θεσσαλών⁶⁴⁹ και «Πέλωρος»⁶⁵⁰, όπως συμπεραίνεται από την εορτή Πελώρια⁶⁵¹. Η τοπική προσωνομία του ήταν «Πετραίος»⁶⁵², η οποία οφείλεται στο γεγονός της γέννησης του πρώτου αλόγου της Θεσσαλίας, του Σκύφιου, από ρήγμα βράχου στην κοιλάδα των

⁶³⁹ RE V, 2 (1905), 2544, λ. Εναγώνιος (Jessen)

⁶⁴⁰ Pirenne- Delforge 1994, σημ. 76 κ.ε., 153 κ.ε., 169 κ.ε., 419 κ.ε., 425 κ.ε., 452 κ.ε., 456, 471

⁶⁴¹ Χρυσοστόμου 1998, 187, σημ. 681

⁶⁴² Χρυσοστόμου 2008, 250. Garcia Ramon 2004, 245 κ.ε.

⁶⁴³ Χρυσοστόμου 1998, 178 κ.ε.

⁶⁴⁴ Για τους μύθους σχετικά με το θεό βλ. Χρυσοστόμου 1998, 247- 248

⁶⁴⁵ Βερδελής 1958, 35

⁶⁴⁶ Χρυσοστόμου 1998, 249, σημ. 1002

⁶⁴⁷ Schachemeyr 1950, 42. Βερδελής 1958, 35. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 54. Χρυσοστόμου 1998, 247

⁶⁴⁸ Αισχύλος, *Επτά επί Θήβας*, 130. Αριστοφάνης, *Ιππείς*, 554. Schachemeyr 1950, 4 και 150. Παπαχατζής 1985, 48. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 54. Χρυσοστόμου 1998, 248

⁶⁴⁹ Schachemeyr 1950, 42. Shapiro 1989, 108 κ.ε. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 54. Χρυσοστόμου 1998, 247

⁶⁵⁰ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 53- 54. Χρυσοστόμου 1998, 248

⁶⁵¹ Philippson 1944, 25 κ.ε. Παπαχατζής 1981, 34. Μουστακα 1983, 16. Παπαχατζής 1985, 46 κ.ε. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 54. Χρυσοστόμου 1998, 248, σημ. 988. Με την ίδια ονομασία τελούσαν και εορτή προς τιμήν του Δία.

⁶⁵² Σχόλιο 246 στον *Πυθιόνικο IV* του Πινδάρου. Βερδελής 1958, 37. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 53. Χρυσοστόμου 1998, 248, σημ. 987

Τεμπών που προκάλεσε με την τρίαينά του. Με αυτή την προσωνυμία σχετίζεται η θεσσαλική εορτή *Πετραϊά*⁶⁵³, με ιππικούς αγώνες κοντά στην είσοδο των Τεμπών. Άλλη εορτή προς τιμήν του ήταν τα Ποσειδώνια⁶⁵⁴, η οποία δεν ταυτίζεται με την εορτή των Ταυροθηρίων. Επειδή το άλογο και ο ταύρος θεωρούνται τα ιερά ζώα του, πιθανόν τα Ταυροκαθάψια να ήταν στην αρχή μια ιερή τελετουργία. Η λατρεία του Ποσειδώνα Πετραίου στη Λάρισα κατείχε ιδιαίτερη θέση και ο θεός απολάμβανε σεβασμό λόγω της γειννίας της πόλης με το κέντρο της λατρείας αλλά και της εύνοιας του θεού σχετικά με τη γονιμότητα του εδάφους.

Όπως αναφέραμε, ο πανθεσσαλικός χαρακτήρας του θεού σχετίζεται άμεσα με την αγροτική παραγωγή και την κτηνοτροφία. Σε επιγραφή από τη Λάρισα αναφέρεται ως «Ελικαπαναίος»⁶⁵⁵, επίθετο που σχετίζεται πιθανώς με τη ζεύξη των ζώων. Όσον αφορά τη σχέση του με τα γλυκά νερά, ιδιαίτερη σημασία παρουσιάζει η σχέση του με πηγές και κρήνες και η σύνδεση με τις νύμφες. Σε αναθηματική στήλη⁶⁵⁶ των αρχών του 4^{ου} αιώνα π.Χ., που βρέθηκε στις υπώρειες της ακρόπολης, σώζεται η επιγραφή *ΠΟΤΕΙΛΩΝΙ/ΚΡΑΝΑΙΩ/ΠΥΛΑΙΩΙ* (αρ. εικ. 135). Η ύπαρξη μνημείου προς τιμήν του Ποσειδώνα Κρηνούχου προϋποθέτει την ύπαρξης πηγής ή κρήνης σε κοντινή απόσταση.⁶⁵⁷ Πιθανόν να υπήρχε και κάποιο ιερό προς τιμήν του θεού. Η τοποθέτηση της κρήνης κοντά στην όχθη του Πηνειού οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ίσως πρόκειται για συμβολική έκφραση της Νύμφης Λάρισας.⁶⁵⁸ Η επιγραφή καθορίζει και τη θέση του μνημείου δίπλα σε μια πύλη του τείχους.⁶⁵⁹ Η αρτηρία που ξεκινούσε από εκείνο το σημείο οδηγούσε στα Τέμπη. Πιθανόν το μνημείο να συνδέεται και με μια ένδειξη σεβασμού προς τον Ποσειδώνα Πετραίο.

Η λατρεία της Δήμητρας σε μια κατεξοχήν γεωργική και σιτοπαραγωγική περιοχή κατείχε πρωταρχική θέση. Αυτό αποδεικνύεται από τις γραμματειακές πηγές⁶⁶⁰, τις

⁶⁵³ Preller- Robert 1854- 1926, 572 και 590. Nilsson 1906, 71. Philippson 1944, 27. Βερδελής 1958, 37. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 54, σημ. 331. Χρυσοστόμου 1998, 248

⁶⁵⁴ *IG IX²*, 614. Παπαχατζής 1985, 50. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 54. Χρυσοστόμου 1998, 248, σημ. 989

⁶⁵⁵ *IG IX²*, 586- 587. Αξενίδης 1949, 175. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 55, σημ. 345

⁶⁵⁶ *IG IX²*, 585. *SEG XV*, 1958, 377. Αξενίδης 1949, 175. Verdelis 1956, 308- 309. Βερδελής 1958, 29- 38. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 56- 57, σημ. 351. Τζιαφάλιας 1997α, 60- 61. Χρυσοστόμου 1998, 248, σημ. 993. Ο Ποσειδώνας αναφέρεται με την ίδια προσωνυμία και σε άλλες αναθηματικές επιγραφές από τη Λάρισα. Κοντογιάννης 1985, 114- 115, Πίνακας 2, 1

⁶⁵⁷ Βερδελής 1958, 36, σημ. 3

⁶⁵⁸ ό.π., 36

⁶⁵⁹ ό.π., 36

⁶⁶⁰ Όμηρος, *Ιλιάς*, ραψ. Β, στ. 695. *Ομηρικός Ύμνος*, στ. 491. Ησύχιος, λ. *Γραίας Αυλή*. Καλλίμαχος, *Εις Δήμητραν*. Λυκόφρων, *Αλεξάνδρα*, στ. 1393. Οβίδιος, *Μεταμορφώσεις*, VIII, 739 κ.ε. Διόδωρος, V, 61. Στέφανος Βυζάντιος, *Εθνικά*, λ. *Δάπιον*. *RE V*, 2, 1905, στ. 2714, λ. *Demeter* (Kern). Preller 1920, 753, σημ. 4 και 776 κ.ε. Mylonas 1961, 19 κ.ε. Δάφφα- Νικονάνου 1973, 16 κ.ε., 29- 30. Παπαχατζής 1981, 36- 37. Παπαχατζής 1988, 12 κ.ε.

παραστάσεις των νομισμάτων των θεσσαλικών πόλεων και του Κοινού⁶⁶¹, τις επιγραφές⁶⁶², τα ανασκαφικά δεδομένα και τα θεοφόρα ονόματα ανθρώπων και μηνών.

Στις περισσότερες επιγραφές μαρτυρείται το όνομα της Δήμητρας μαζί με της Κόρης Περσεφόνης και του Πλούτωνα («Δεσπότη»⁶⁶³). Ο Πλούτωνας δεν είναι μόνο ο θεός των νεκρών και ο άρχοντας του Κάτω Κόσμου, αλλά συγχρόνως είναι και ο θεός που προσφέρει καρπούς και πλούτο.⁶⁶⁴

Η Δήμητρα λατρεύεται ως «Φυλάκα»⁶⁶⁵ από την πόλη Φυλάκη της Φθιώτιδας. Οι περισσότερες γραπτές μαρτυρίες που διεσώθησαν τη συσχετίζουν με το Διόνυσο «Κάρπιο»⁶⁶⁶ (αρ. εικ. 136), θεό της ευφορίας, της γονιμότητας, της βλάστησης, της άνθησης και γενικά της καρποφορίας. Πρέπει να συλλατρεύονταν στο ιερό του θεού, που σύμφωνα με την επιγραφική μαρτυρία, βρισκόταν πλησίον του πρώτου αρχαίου θεάτρου, στο χώρο του σημερινού ξενοδοχείου Divani Palace (αρ. σχ. 1 και 8).⁶⁶⁷ Η άποψη αυτή ενισχύεται με την ανεύρεση στο ίδιο σημείο ενός μαρμάρινου αγαλματιδίου που παριστάνει πιθανόν το Διόνυσο σε μικρή ηλικία να κρατά ένα τσαμπί σταφύλια και ενός ενεπίγραφου μαρμάρινου βωμίσκου με αναθηματική επιγραφή στο Διόνυσο «Μακεδονικό»⁶⁶⁸ (αρ. εικ. 137).⁶⁶⁹ Στην ακρόπολη και κοντά στο πρώτο αρχαίο θέατρο, ήρθε στο φως επιγραφή⁶⁷⁰ όπου

⁶⁶¹ Moustaka 1983, 42- 44 και 116, πίν. 11, 12, 92 και 93. Ίσως η απεικόνιση της νύμφης Λάρισας με στεφάνι από στάχνα στην κεφαλή της σε λαρισαϊκά νομίσματα υποδηλώνει κάποια σχέση με τη λατρεία της Δήμητρας στην πόλη.

⁶⁶² Διόδωρος III, 62, 6- 8. Νόννος VII, 82- 91. Πausανίας 7, 24, 3. *IG IX²*, 134/ 305/ 313/ 573/ 623/ 1229/ 1235. *Bull. Epigr.* 1959, αρ. 224/ 1969, αρ. 307 και 332. *SEG XXI*, 1971, αρ. 643. Αρβανιτόπουλος 1915β, 191 κ.ε. Helly 1970, 271. Δάφφα- Νικονάνου 1973, 21 κ.ε., 34- 36. Τζιαφάλιας 1984, 201, αρ. 38. Χρυσοστόμου 1998, 244- 245, σημ. 969

⁶⁶³ Αρβανιτόπουλος 1910α, 377, αρ. 24: «Δήμητρι καὶ Κόρη καὶ Δεσπότη Λογγεῖνη Φορτουνάτου ἱερωτεύσασα.». Αξενίδης 1949, 172. McDevitt 1970, 51. 364. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 33

⁶⁶⁴ Δάφφα- Νικονάνου 1973, 53, 56. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 34, σημ. 174

⁶⁶⁵ *IG IX²*, 573. *RE XII*, 870, λ. Λάρισα (Stählin). Ζηκίδης 1901, *AE*, 137 κ.ε. Αρβανιτόπουλος 1910α, 377, 24. *Revue de philologie*, 35, 1911, 123, αρ. 26, στ. 2 κ.ε. Αξενίδης 1949, 173. *SEG XVII*, 1960, 288. McDevitt 1970, 51, 361. Δάφφα- Νικονάνου 1973, 51. Χρυσοστόμου 1994β, 119. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 34 και 43. Τζιαφάλιας 1997α, 60

⁶⁶⁶ *IG IX²*, 573. *IG IX²*, 574: Στη μαρμάρινη στήλη που έχει αφιερωθεί στο Διόνυσο παρατίθενται τα ονόματα δυο ιερέων της λατρείας του, του Φίλωνα, του γιου του Αγίου και του Αγία, του γιου του Φίλωνος. *Mc D*, 355/ 361/ 346. *RE V*, στ. 1029, λ. *Dionysos* (Kern). Preller- Robert 1854- 1926, 708. *Revue de philologie*, 35, 1911, 123, αρ. 26, στ. 2 κ.ε. Αξενίδης 1949, 173. *Bull. Epigr.* 1959, 224. *Bull. Epigr.* 1964, 226. *Bull. Epigr.* 1965, 219. Κοντογιάννης 1985, 112- 113, σημ. 4, Πίν. 1,1. Χρυσοστόμου 1994β, 119, 120 και σημ. 43. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 34 και 42. Τζιαφάλιας 1997α, 60

⁶⁶⁷ *IG IX²*, 522, 12. Δάφφα- Νικονάνου 1973, 51. Κοντογιάννης 1985, 112- 113, σημ. 4, Πίν. 1,1. Τζιαφάλιας 1985δ, 163. Χρυσοστόμου 1994β, 120. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 34- 35. Τζιαφάλιας 1997α, 60

⁶⁶⁸ *SEG*, 27, 206. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 42, σημ. 238

⁶⁶⁹ Τζιαφάλιας 1985δ, 163. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 42

⁶⁷⁰ Οικονομίδης και Κουμανούδης 1956-1957, 17- 22, αριθμός 1. Αξενίδης 1949, 173. Οικονομίδης και Κουμανούδης 1956- 1957, 17 κ.ε. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 34- 35, 43

αναφέρονται οι ιέρειες της Δήμητρας, οι οποίες είχαν τετραετή θητεία και φρόντιζαν για τις εορτές⁶⁷¹ που γίνονταν κάθε τέσσερα χρόνια προς τιμήν του Διονύσου Καρπίου.

Αξιίζει να σημειωθεί ότι η παρουσία της λατρείας του Διονύσου είναι ενδεικτική της ανάπτυξης της αμπελοκαλλιέργειας⁶⁷² και των οπορωφόρων δένδρων. Η ύπαρξη θεάτρου στην πόλη συνδέεται πάντοτε με τη λατρεία του Διονύσου.⁶⁷³ Παρόλο που η λατρεία του Διονύσου δεν είναι από τις αρχαιότερες της πόλης, ο θεός παρουσιάζεται συχνά στη λατρεία και στην τέχνη έως και τα ύστερα χρόνια της αρχαιότητας, όπως σε θέματα ψηφιδωτών.

Που βρισκόταν, όμως, ο ναός της Δήμητρας, της Κόρης και του Πλούτωνα; Μια επιγραφή⁶⁷⁴ χαραγμένη πάνω σε μαρμάρινο ανάθημα της Λαρισαίας Λογγείνης, η οποία είχε διατελέσει ιέρεια της θεάς, μας πληροφορεί για την ύπαρξη ναού. Ο ναός πιθανόν να βρισκόταν στο λόφο Πευκάκια απέναντι από τη βορειοδυτική πλευρά της ακρόπολης. Στο χώρο βρέθηκαν η επιγραφή και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Σε αυτή τη θέση οικοδομήθηκε τον 1^ο αιώνα π.Χ. το δεύτερο αρχαίο θέατρο (**αρ. σχ. 1 και 8**). Τα οικοδομικά υλικά του θεάτρου προέρχονται από οικοδόμημα του 3^{ου} αιώνα π.Χ., το οποίο είχε πάψει να λειτουργεί ή είχε καταρρεύσει από άγνωστη αιτία. Το θεσμοφόριο, όπου θυσιάζονταν και θάβονταν χοιρίδια προς τιμήν της, ήταν κυκλωτές. Οι δόμοι, που χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση στο θέατρο, είχαν καμπυλότητα (**αρ. εικ. 138**) και στη μια επιφάνειά τους έφεραν επιγραφές απελευθέρων δούλων (**αρ. εικ. 139**). Οι επιγραφές αυτές, οι οποίες στο σύνολό τους έχουν το ίδιο τυπικό κείμενο, χρονολογούνται στο τέλος του 3^{ου} ή στις αρχές του 2^{ου} αιώνα π.Χ. και είναι οι παλαιότερες που μνημονεύουν απελευθέρους δούλους.⁶⁷⁵ Είναι πιθανό οι απελεύθεροι δούλοι να αφιέρωσαν τους κυβόλιθους για τη θεμελίωση του ιερού είτε εκφράζοντας την ευαρέσκειά τους προς τη θεότητα για την ελευθερία τους είτε καταβάλλοντας με αυτό τον τρόπο το τίμημα για την απελευθέρωσή τους.

Η Λευκαθέα, παρόλο που λατρευόταν ως θεά της ναυσιπλοΐας, στη Θεσσαλία ταυτιζόταν με τη Δήμητρα (ή την Αμφιτρίτη) και παρουσίαζε πολλές ομοιότητες στην εμφάνισή της. Ο θεσσαλικός κάμπος υπήρξε πιθανόν ο αρχαιότερος τόπος λατρείας της θεάς. Οι επιγραφικές μαρτυρίες που σώζονται χρονολογούνται από τον 4^ο αιώνα π.Χ. Σε

⁶⁷¹ RE V, στ. 1029, λ. *Dionysos* (Kern). Preller- Robert 1854- 1926, 708. Αξενίδης 1949, 173. Δάφφα- Νικονάνου 1971, 51. Χρυσοστόμου 1994β, 119. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 34- 35, 43

⁶⁷² Θεόφραστος, *Περί φυτῶν αἰτίων*, V, 14, 2

⁶⁷³ Daraki 1985, 9 κ.ε. και λεπτομερής βιβλιογραφία. Τζιαφάλιας 1985δ, 163. Χρυσοστόμου 1994β, 120

⁶⁷⁴ Αρβανιτόπουλος 1910α, 377, αρ. 24: «Δήμητρι καὶ Κόρη καὶ Δεσπότη Λογγείνη Φορτουνάτου ἱερητεύσασα.». Αρβανιτόπουλος 1910α, 378, αρ. 26. Αξενίδης 1949, 172. McDevitt 1970, 51. 364. Τζιαφάλιας 1987α, 276. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 33. Κατακούτα 1999, 14

⁶⁷⁵ Τζιαφάλιας 1985β, 66. Τζιαφάλιας 1987α, 276. Κατακούτα 1999, 16

αναθηματική στήλη⁶⁷⁶ των αρχών του 3^{ου} αιώνα π.Χ. απεικονίζεται η θεά καθήμενη σε βράχο να ακούει προσεκτικά την παράκληση της αναθέτριας. Ανάμεσα στις δυο μορφές υπάρχει ένα κυκλωτέρες κτίσμα με δίφυλλη κλειστή πύλη, το οποίο υποδηλώνει το ναό της θεάς.

Η λατρεία της Αρτέμιδος ήταν διαδεδομένη στη Λάρισα και γνωρίζει ιδιαίτερη αίγλη από τον 4^ο αιώνα π.Χ. έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Κατείχε σημαντική θέση ως θεά του κυνηγιού αλλά και του τοκετού και της γονιμοποίησης. Πληροφορίες για τη λατρεία της συλλέγουμε από αναθηματικές επιγραφές, μαρμάρινα αναθηματικά ανάγλυφα αλλά και νομίσματα (όπου απεικονίζεται με τον Απόλλωνα). Από τις επιγραφές συμπεραίνουμε ότι λατρευόταν με πολλές προσωνυμίες, όπως «Θροσία»⁶⁷⁷ (αρ. εικ. 140), «Λοχεία»⁶⁷⁸, «Ειλειθία»⁶⁷⁹, «Γενέτειρα»⁶⁸⁰, «Κυνηγέτις»⁶⁸¹ ή «Κυναγία», «Δελφινία»⁶⁸², «Φωσφόρος»⁶⁸³, «Χαλακείτις»⁶⁸⁴ και «Κερδώα»⁶⁸⁵ ή «Κερδοία» (αρ. εικ. 141). Στο ιερό τέμενος της Αθηνάς Πολιάδος στην ακρόπολη μαρτυρείται η λατρεία της Αρτέμιδος Θροσίας, προστάτιδας των εγκύων γυναικών και της Αρτέμιδος Ειλειθίας, προστάτιδας των τοκετών και της λευτεριάς των γυναικών.

Η λατρεία της Αφροδίτης στη Λάρισα επιβεβαιώνεται από επιγραφικές μαρτυρίες, αναθήματα και αγάλματα προς τιμήν της θεάς. Της αποδίδεται η ιδιότητα της θεάς του έρωτα και της σεξουαλικής ζωής. Είτε αναφέρεται το όνομά της χωρίς κάποια προσωνυμία. είτε ως «Πάνδημος»⁶⁸⁶ και «Αφρείη»⁶⁸⁷. Είναι αξιοσημείωτη η επιγραφή της ρωμαϊκής

⁶⁷⁶ Fröhner, 16. Αρβανιτόπουλος 1910α, 378- 382, αριθμός 25, εικ. 9. Αξενίδης 1949, 177. McDevitt 1970, 12, 48, 50, 358. Χρυσοστόμου 1994β, 116. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 52, σημ. 318

⁶⁷⁷ Πρόκειται για καθαρά θεσσαλική επίκληση και σχετίζεται με την εγκυμοσύνη. Σε βάση αγάλματος σώζεται η επιγραφή: «Ἀρτέμιδι Θροσία Ἰππόλοχος Ἰππολόχειος ὑπὲρ Εὐβιοτείας Ἀλεξιπείας νεβουσανσας λύτρα.» Αρβανιτόπουλος 1929, 249- 251. Γιαννόπουλος 1931, ΑΕ, 178, 18. Αξενίδης 1949, 175, σημ. 5. Παπαχατζής 1978, 11. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 25, σημ. 97. Τζιαφάλιας 1997α, 60

⁶⁷⁸ Preller- Robert 1854- 1926, 319. Αξενίδης 1949, 175. Παπαχατζής 1978, 13, όπου αναφέρει ότι η Ἄρτεμις λατρεύτηκε ιδιαίτερα στις λαϊκές τάξεις από τις επίτοκες γυναίκες, ως θεά λοχία. SEG XXXVII, 1987, 156, 487. Nilsson 1992, 249 και 494. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 25

⁶⁷⁹ Αξενίδης 1949, 175. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 26. Τζιαφάλιας 1997α, 60

⁶⁸⁰ Αξενίδης 1949, 175. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 26

⁶⁸¹ Απεικονίζεται σε νομίσματα. Roscher's Lexikon II, 1704, λ. *Kynagia*. RE II, 1391, λ. *Kynagia* (Höfer). RE II, 1345, λ. *Artemis* (Wernicke). Head 1911, 299. Rogers 1932, 100, 151- 152, εικ. 5. Αξενίδης 1949, 175. Moustaka 1983, 109, 62, πίν. 5. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 27

⁶⁸² IG IX², 1035. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 25, σημ. 95

⁶⁸³ IG IX², 1060 και 1063. RE II, 1401, λ. *Artemis* (Wernicke). Moustaka 1983, 34. SEG XXXV, 1985, 170. Nilsson 1992, 495. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 27

⁶⁸⁴ SEG XXIX, 1979, 536. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 28, σημ. 121. Είναι πιθανό η επίκληση να έχει τοπικό χαρακτήρα, καθώς δεν απαντάται αλλού.

⁶⁸⁵ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 28, σημ. 122

⁶⁸⁶ IG IX², 572, 1. Preller.- Robert 1854- 1926, 378 κ.ε. Γιαννόπουλος 1931, ΑΔ, 113: Εξηγεί ότι η Αφροδίτη ως Πάνδημος εκπροσωπεί τον αγοραίο και χυδαίο έρωτα, την «κατώτερη» ερωτική ζωή ιδίως την πορνεία. Ως γνωστό η Αφροδίτη Πάνδημος καθώς και η πορνεία εισήχθησαν από το Σόλωνα, ενώ ως Ουρανία εκπροσωπεί τον εξιδανικευμένο έρωτα. Βλ. και Nilsson 1906, 379. Nilsson 1992, 524 κ.ε. Burkert 1993, 325 και 328: Αναφέρει χαρακτηριστικά ότι η Πάνδημος κατά λέξη είναι αυτή που αγκαλιάζει όλο το λαό. Είναι ο δεσμός

περιόδου, όπου η θεά μνημονεύεται μαζί με ονόματα Αιγύπτιων θεοτήτων (Σάραπης, Ανουβης, Ισιδα).⁶⁸⁸

Ο χθόνιος χαρακτήρας του Ερμή ψυχοπομπού- νεκροπομπού, μια κατεξοχήν θεσσαλική ιδιότητα του θεού, μας είναι γνωστή από τον Όμηρο⁶⁸⁹ και τον Ευριπίδη⁶⁹⁰. Τις φιλολογικές μαρτυρίες ενισχύουν οι επιτύμβιες στήλες⁶⁹¹, οι επιγραφές⁶⁹² και τα αγαλματίδια προς τιμήν του θεού. Οι στήλες αυτές φέρουν συνήθως ανάγλυφη ή εγχάρακτη παράσταση ερμαϊκής στήλης κάτω από το όνομα του νεκρού, καθώς επίσης, και επιγραφή στο χθόνιο Ερμή («Ἐρμῆ Χθονίω» ή «Ἐρμάου Χθονίου»).⁶⁹³ Αυτός ο τύπος γίνεται συνήθεια κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Ήταν ακόμη ο θεός των δρόμων, των θυρών και των διασταυρώσεων, προστάτης των οδοιπόρων και του «έρμαίου».

Από τους ημίθεους, ο Ηρακλής λατρευόταν από την ισχυρή φρατρία της πόλης, τους Σουίδες. Μια επιγραφή αναφέρει «Σουιδάον το Κοινόν Ἡρακλεί» και ακολουθεί ο κατάλογος των πιστών μελών της φρατρίας.⁶⁹⁴

Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, οι Λαρισαίοι είχαν εισαγάγει στο πάνθεον τους επιφανέστερους αυτοκράτορες της Ρώμης, τους οποίους λάτρευαν ως ιερά πρόσωπα και ίδρυναν ανδριάντες και αγάλματα προς τιμήν τους. Τα αφιερώματα αυτά είχαν πάντοτε επίσημο χαρακτήρα και προσφέρονταν είτε από το Δήμο είτε από το Κοινό των Θεσσαλών. Στήνονταν κυρίως στο κέντρο της πόλης, στο χώρο της ελεύθερης αγοράς.

Τα αναθήματα που προέρχονται από το Δήμο Λαρισαίων ήταν αφιερωμένα στον Αύγουστο, ο οποίος αποκαλείται «Θεός», «Σεβαστός» και «Σωτήρ»⁶⁹⁵, στον Κλαύδιο, ο οποίος προσαγορεύεται ως «Θεός»⁶⁹⁶, στην ιέρεια της κόρης του Αυγούστου Ιουλίας, η οποία λατρευόταν με τιμές με την προσωνομία «Ἡρα Σεβαστή»⁶⁹⁷ και στο Σεπτίμιο Σεβήρο, ο οποίος τιτλοφορείται ως «Σεβαστός» και «Ανίκητος»⁶⁹⁸. Τα αναθήματα του

και η σύμπνοια, χωρίς την οποία καμιά πολιτεία δεν είναι δυνατό να υπάρξει. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 30.

⁶⁸⁷ Η προσωνομία είναι πιθανό να προέρχεται από το όνομα του μηνός Αφρίου και μας είναι ακόμη γνωστή από τους χρησμούς της Καλλίπολης της Χερσονήσου. *IG*, 8, 8b. *RE* I, 2729 και 2773, λ. *Aphrodite- Beinamen* (Dümmler). *RE* I, 2724, λ. *Aphrios* (Kubitschek). Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 31

⁶⁸⁸ Βάσης 1907, 61- 64

⁶⁸⁹ *Ιλιάς*, ραψ. Ω, στ. 1 κ.ε.

⁶⁹⁰ *Άλκηστις*, στ. 743

⁶⁹¹ *IG IX*², 638/ 687/ 695

⁶⁹² *IG IX*², 122. *Tituli Latini C*: “Mercurio”. Βάσης 1907, 61- 64

⁶⁹³ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 50. Χρυσοστόμου 1998, 257

⁶⁹⁴ Τζιαφάλιας 1997α, 61

⁶⁹⁵ *IG IX*², 604: «Θεοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος Σωτήρος»

⁶⁹⁶ *IG IX*², 605: «Θεόν Κλαυδιον ὁ δῆμος ὁ Λαρισαίων»

⁶⁹⁷ *IG IX*², 333: «ὁ δῆμος ὁ Λαρισαίων... ἱερητεύσασαν Ἰουλίας Ἡρας Σεβαστῆς»

⁶⁹⁸ *IG IX*², 609: «Λούκιον Σεπτίμιον... Σεβαστόν... Ἀνείκητον ἡ τῶν Λαρισαίων πόλις»

Κοινού των Θεσσαλών ήταν αφιερωμένα στον αυτοκράτορα Κλαύδιο, ο οποίος αποκαλείται ως «Σεβαστὸς Θεός», στο Βεσπασιανό, στο Δομιτιανό και στη Δομιτία, η οποία έχει την προσωνυμία «Σεβαστή»⁶⁹⁹. Βέβαια, σώζονται αδιευκρίνιστες και κατεστραμμένες επιγραφές με αφιερώματα προς τον Αδριανό, τον Τραϊανό και άλλους αυτοκράτορες.⁷⁰⁰

Χώρα

Οι πληροφορίες μας για τα ιερά έξω από το άστυ είναι σαφώς λιγότερες. Λατρεύονταν οι ίδιες θεότητες με το άστυ με βασικό πυρήνα τα αστικά ιερά. Θεωρείται βέβαιο ότι υπήρχαν πολλά υπαίθρια ιερά.

Βόρεια της Λάρισας, στη δεξιά όχθη του Πηνειού ποταμού, βρισκόταν ο ναός της Αφροδίτης Ανοσίας, στο χώρο του σημερινού εξωκκλησιού της Αγίας Μαρίνας.⁷⁰¹ Σύμφωνα με την παράδοση, οι ζηλόφθονες γυναίκες της Λάρισας σκότωσαν με τις ξύλινες χελώνες μέσα στο ναό τη διάσημη εταίρα της Κορίνθου, Λαΐς, κατά τη διάρκεια μιας εορτής, η οποία ερωτεύτηκε παράφορα το Θεσσαλό Ιππόλοχο και τον ακολούθησε στη Λάρισα.⁷⁰² Το γεγονός αυτό έγινε η αφορμή να ονομάσουν τη θεά «Ανοσία», άναγνος και μιανό και το ιερό της ως ιερό της ανοσίας, ανδροφόνου Αφροδίτης.⁷⁰³ Μάλιστα οι Θεσσαλοί για να εξιλεωθούν για αυτό το θάνατο τελούσαν εορτή προς τιμήν της θεάς. Κοντά στο ναό ο εραστής της έκτισε στη μνήμη της επιτύμβιο μνημείο με σήμα ενεπίγραφη λίθινη υδρία.⁷⁰⁴

Μια επιγραφή⁷⁰⁵ του τέλους του 3^{ου} αιώνα π.Χ. μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τα ιερά και τα ηρώα της Λάρισας, τα οποία βρίσκονταν αμέσως έξω από τη νότια πύλη των τειχών, στην αρχή της οδού προς Κραννώνα. Είναι η περιοχή της διασταύρωσης της σημερινής οδού Καρδίτσης και Μετεώρων. Αναγράφονται τα ιερά του Διός Υπερδεξίου, του Διός Φονίου, του Διός Υψίστου, της Αθηνάς Λαγειτάρας⁷⁰⁶ (ηγέτιδας), της Αθηνάς Θέρσου⁷⁰⁷ (πάνοπλης, τολμηρής και ισχυρής), της Αθηνάς Πατριάς⁷⁰⁸ (πατρώας), του Απόλλωνα Δελφαιού, του Απόλλωνα Προμάντα⁷⁰⁹ (προφήτη), της Δήμητρας Πλουτίας

⁶⁹⁹ IG IX², 608/ 610/ 611/ 612

⁷⁰⁰ IG IX², 606 α και β/ 607

⁷⁰¹ Γεωργιάδης 1880, 250. Αξενίδης 1949, 173. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 31. Τζιαφάλιας 1997α, 61

⁷⁰² Τίμαιος, *Εἰς τὸν Ἀθήναιον*, XIII, 589α. Πλούταρχος, *Ἐρωτικός*, 21. Σουΐδας, λ. *χελώνη*

⁷⁰³ Nilsson 1906, 378 κ.ε.

⁷⁰⁴ Αθήναιος XIII, 589b. Πausanias II 2, 4. Ἐφερε το ἐπίγραμμα: «Τῆσδε ποθ' ἡ μαγάλαυχος ἀνίκητός τε πρὸς ἀλκὴν Ἑλλάς ἐδουλώθη κάλλεος ἰσοθέου, Λαΐδος ἦν ἐτέκνωσεν Ἔρωσ, θρέψεν δὲ Κόρινθος κείται δ' ἐν κλεινοῖς Θετταλικοῖς πεδίοις.»

⁷⁰⁵ Θεοχάρης 1960, *ΑΔ* 16, 185. Helly 1970, 250 κ.ε. Τζιαφάλιας 1997α, 62

⁷⁰⁶ Helly 1970, 248 κ.ε. Moustaka 1983, 25 και 86. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 18. Τζιαφάλιας 1997α, 62

⁷⁰⁷ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 19. Τζιαφάλιας 1997α, 62

⁷⁰⁸ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 18- 19. Τζιαφάλιας 1997α, 62

⁷⁰⁹ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 22. Τζιαφάλιας 1997α, 62

(Πλουσίας), των Χαρίτων, της Εν(ν)οδίας Μυκατίας (προστάτιδας του Κάτω Κόσμου που σχετίζεται με τον Ποσειδώνα) και της θεάς Αρχαννούς (καταχθόνιας θεάς). Ακόμη μαρτυρούνται τα ηρώα του Ιονίου Επαφά και του Τροφέα.

Τα ιερά της Αθηνάς απλώνονταν σε χαμηλό γήλοφο στη διασταύρωση των σημερινών οδών Φαρσάλων και Ηρώων Πολυτεχνείου (αφ. χ. 9). Άλλη επιγραφή αναφέρει τις λατρείες του Απόλλωνα «Λυκείου»⁷¹⁰, προσωνυμία που θυμίζει την ιδιότητά του ως θεό του φωτός και Προμάντα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η Αρχαννώ⁷¹¹ συλλατρευόταν με το Δία Φόνιο.

Η λατρεία της Ήρας δεν ήταν αρκετά διαδεδομένη στη Λάρισα. Μια επιγραφή⁷¹² βέβαια αναφέρει τη λατρεία και πιθανόν το ιερό της Ήρας.

Η αναφορά στις περιοχές της χώρας θα γίνει γεωγραφικά αρχίζοντας από το βορρά. Οι λατρευόμενες θεότητες είναι σαφώς λιγότερες αριθμητικά αλλά ακολουθούν τα πρότυπα του άστεως. Στα βόρεια όρια της χώρας, από την ακρόπολη της Ελάτειας⁷¹³ (αφ. χ. 2) προέρχεται πλήθος αναθηματικών επιγραφών από στρατιωτικούς κυρίως, οι οποίοι είχαν διατελέσει φρουροί στρατιώτες, «σύσκηνοι» ή «συγκοιμώμενοι» ή «συνκλίται». Όλες οι επιγραφές⁷¹⁴ παρουσιάζουν ιδιαίτερες επικλήσεις εξαιτίας της διαφορετικής καταγωγής των στρατιωτικών. Αναφέρονται η Άρτεμις⁷¹⁵ και συχνά ως «Φωσφόρος»⁷¹⁶, ο Διόνυσος «Κάρπιος»⁷¹⁷, η Αφροδίτη⁷¹⁸, η Κόρη⁷¹⁹ και ο χθόνιος Ερμής⁷²⁰.

Η επίκληση στον Απόλλωνα «Λευκάτα»⁷²¹ απαντάται μόνο μια φορά στη Θεσσαλία. Πρόκειται για ανάθημα του αρχιφρουρού Αντιγένη Δεξίππειου και των συμφρουρών του, δηλαδή του Κοινού των Φρουρών, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με τη φύλαξη της Ιεράς Οδού που οδηγούσε στα Τέμπη.

Μια αναθηματική επιγραφή των αυτοκρατορικών χρόνων αφιερώνεται από το διοικητή της φρουράς μαζί με τους συμφρουρούς του στο Δία «Περφερέτα» ή

⁷¹⁰ Αποτελεί κοινή επίκληση του θεού. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 22, σημ. 71. Τζιαφάλιας 1997α, 62

⁷¹¹ Στη Λάρισα αυτή η επίκληση μαρτυρείται για πρώτη φορά.

⁷¹² Salviat- Vatin 1971, 30. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 51

⁷¹³ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 60- 62. Τζιαφάλιας 2000β, 97- 99

⁷¹⁴ *IG IX*², 1058- 1064

⁷¹⁵ Αρβανιτόπουλος 1911, 334. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 61- 62, σημ. 395

⁷¹⁶ *IG IX*², 1060, 1061, 1063. Preller- Robert 1854- 1926, 312, 2. Αρβανιτόπουλος 1911, 333. Nilsson 1955, 495. *SEG XVII*, 1960, 300. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 61, σημ. 389

⁷¹⁷ *McD*, 653. Κοντογιάννης 1985, 122, σημ. 4. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 61

⁷¹⁸ Αρβανιτόπουλος 1911, 334. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 61, σημ. 390

⁷¹⁹ Αρβανιτόπουλος 1911, 334. Δάφφα- Νικονάνου 1973, 20. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 62

⁷²⁰ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 61, σημ. 391

⁷²¹ *IG IX*², 1059. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 61, σημ. 393

«Φερφερέτα»⁷²², πιθανόν μετά το τέλος της θητείας τους. Αυτή η επίκληση είναι μοναδική στον ελλαδικό χώρο.

Είναι αξιοσημείωτες οι τέσσερις αναθηματικές επιγραφές αφιερωμένες στη λατρεία του Δικαίου⁷²³ από ομάδες στρατιωτικών της τοπικής φρουράς. Αυτή η ιδιαίτερη λατρεία απαντάται πρώτη φορά στη Θεσσαλία. Ο Δίκαιος ήταν γιος του Ποσειδώνα, αδελφός του Συλέα, ήρωας των υπερβορείων και κατοικούσε στο Πήλιο. Η λατρεία του δεν ήταν διαδεδομένη.

Σε αδημοσίευτη επιγραφή⁷²⁴ του 3^{ου} αιώνα π.Χ., η οποία αναφέρεται ως «14^{ος} Νόμος», μαρτυρείται ότι η Λάρισα έστειλε δικό της ιερέα στο ναό του Δία και της Ηρας στην Ελάτεια, μετά από απαίτηση της Ελάτειας. Οι παραστάσεις των νομισμάτων συνηγορούν στην ταύτιση ενός ναού του Δία. Πιθανόν να πρόκειται για τον ωσειδούς κάτοψη ναό της πολιούχου θεότητας στην ακρόπολη, ακολουθώντας το τυπικό του ναού της Αθηνάς στους Γόννους. Σε ορισμένες κοπές παριστάνεται η κεφαλή του Δία με τον κεραυνό.⁷²⁵ Επιπροσθέτως, σε άλλα απεικονίζεται η Αφροδίτη όρθια με περιστέρι στο απλωμένο δεξί χέρι της, ενώ μπροστά της υπάρχει άνθος.⁷²⁶

Στην ακρόπολη του Μοψίου (**αρ. χ. 2**) ιδρύθηκε το επίσημο ιερό του Ασκληπιού και της Υγείας.⁷²⁷ Διατηρούνται τμήματα τοίχων και παρατηρείται διασπορά κεραμικής και αναθηματικών στηλών. Αμέσως κάτω από την ακρόπολη, στην κάτω πόλη σώζονται ίχνη τοίχων του ναού του Ηρακλή.⁷²⁸ Η λατρεία του ταυτίζεται από την επιγραφή αναθηματικής στήλης («Είρακ[λει]») στη θέση. Σύμφωνα με τις αναθηματικές επιγραφές, οι κύριες λατρευόμενες θεότητες ήταν ο Απόλλων Λυκείος, η Άρτεμις Φωσφόρος, η Άρτεμις Ουρανία (**αρ. εικ. 142**) και ο Δίκαιος.⁷²⁹ Από μια επιτύμβια στήλη⁷³⁰ με επιγραφή στο χθόνιο Ερμή («Ερμάου Χθονίου») αντιλαμβανόμαστε τη λατρεία του Ερμή ως ψυχοπομπού.

Η πολίχνη Νέσσων⁷³¹, στο σημερινό Δ. Δ. Καλοχωρίου (**αρ. χ. 2- 3**), ιδρύθηκε στην πεδιάδα της περιοχής Συκουρίου- Αμυρικό πεδίο. Σε ναϊκόσχημη αναθηματική στήλη⁷³² των

⁷²² IG IX², 1057. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 61, σημ. 394

⁷²³ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 62

⁷²⁴ Σχετικά με την επιγραφή με ενημέρωσε ο Helly σε συζήτησή μας

⁷²⁵ Rogers 1932, 135, εικ. 221

⁷²⁶ Rogers 1932, 136. Το περιστέρι ήταν σύμβολο της Πανδήμου Αφροδίτης με καθαρτήριο περιεχόμενο και θυσιαζόταν κατά την εορτή της θεάς στην Αθήνα.

⁷²⁷ Αρβανιτόπουλος 1911, 333. Τζιαφάλιας 2000β, 97

⁷²⁸ Αρβανιτόπουλος 1911, 333

⁷²⁹ Αρβανιτόπουλος 1911, 333- 334. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 63

⁷³⁰ Μουσείο Λάρισας 85/ 132. Τζιαφάλιας 1985γ, 207, αρ. 33

⁷³¹ Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά, 472, λ. Νέσσων. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 62

⁷³² Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 62- 63, σημ. 404- 405

αρχών του 2^{ου} αιώνα π.Χ. μαρτυρείται η λατρεία της Αρτέμιδος «Θροσίας». Η προσωνομία αυτή υποδηλώνει την ιδιότητα της θεάς ως προστάτιδας των επίτοκων γυναικών.

Σε αγρό της περιοχής του Δ. Δ. Μαρμαρίνης (αρ. χ. 2- 3) βρέθηκε περίφημη αδημοσίευτη επιγραφή⁷³³ του 3^{ου} αιώνα π.Χ. σχετικά με το τελετουργικό της λατρείας και της θυσίας στην Αρτέμιδα Φυλάκη. Στη μια πλευρά παρέχει σαφείς οδηγίες («νόμους») σχετικά με τις διαδικασίες λατρείας, τελετουργιών και εξαγιασμού. Στην άλλη παρέχει σαφείς λεπτομέρειες για το τελετουργικό και τη διαδικασία που πρέπει να ακολουθηθεί για τη θυσία του εκάστοτε ζώου. Η επιγραφή από μόνη της αποτελεί σαφή ένδειξη για την παρουσία ιερού της Αρτέμιδος με αίγλη και κύρος. Αυτό δικαιολογείται από τις λεπτομερείς οδηγίες που δίνονται. Η Άρτεμις ήταν αγαπητή θεά για τους Θεσσαλούς. Η προσωνομία «Φυλάκη» της Αρτέμιδος μας φέρνει στο μυαλό τη λατρεία της Δήμητρας Φυλάκα στο άστυ της Λάρισας.

Κοντά στο Δ. Δ. Πλατυκάμπου τοποθετείται η ιερή πολίχνη *Δειπνιάς*⁷³⁴ (αρ. χ. 2- 3). Η ταύτιση αυτή δεν είναι ασφαλής αλλά βασιζόμαστε σε αρχαιολογικές ενδείξεις. Το όνομά της συνδέεται με τις τελετουργίες προς τιμήν του Απόλλωνα Κερδώου. Μέρος της τελετουργίας αποτελούσε η πομπή νέων από τους Δελφούς. Κατά την επιστροφή της, σταματούσε για λίγο σε αυτή την πολίχνη. Εκεί ο δαφνηφόρος νέος που είχε εξαγνισθεί (*αρχιδαφνοφόρος* σύμφωνα με τις επιγραφές) ξεκουραζόταν και οι τοπικές αρχές του προσέφεραν τιμητικό δείπνο. Στο Δ. Δ. Μελισσοχωρίου (αρ. χ. 2- 3) ήρθε στο φως τμήμα αναθηματικής στήλης του 5^{ου} αιώνα π.Χ. αφιερωμένη στον Απόλλωνα.⁷³⁵ Αυτή είναι η μόνη μαρτυρία για λατρεία θεότητας σε αυτή τη θέση.

Στο Δ. Δ. Καστρίου (αρ. χ. 2- 3) βρέθηκε αετωματική αναθηματική στήλη των αρχών του 3^{ου} αιώνα π.Χ. αφιερωμένη στον Ποσειδώνα.⁷³⁶

Στην κόμη Χάλκη Νίκαιας, ο Ποσειδώνας λατρευόταν με την προσωνομία «Ζευξάνθιος»⁷³⁷ Ίσως η επίκληση αυτή να προέρχεται από τη Μακεδονία, όπου ο θεός λατρευόταν με την προσωνομία Ξάνθος. Πιστοί του θεού είναι οι αγρότες, οι ζευγάδες-βουκόλοι, οι οποίοι ασχολούνται κατά κύριο λόγο με γεωργικές εργασίες. Ο Ποσειδώνας Ζευξάνθιος πιθανόν να είναι ο φυτάλμιος θεός των υδάτων, που προκαλεί τη βλάστηση και

⁷³³ Σχετικά με την επιγραφή με ενημέρωσε ο Helly σε συζήτησή μας

⁷³⁴ Καλλιμάχος στο Στέφανο Βυζάντιο λ. *Δειπνιάς*. Αξενίδης 1949, 170. Gallis 1988, 227. Ρακατσάνης-Τζιαφάλιας 1997, 22. Τζιαφάλιας 1997, 59. Χρυσοστόμου 1998, 252

⁷³⁵ Μουσείο Λάρισας 96/ 18. Τζιαφάλιας 1997γ, 523. Στη δεξιά πλευρά της έχει την επιγραφή: «Ἄπλωνι Μονσαγέ[τα]ι».

⁷³⁶ Μουσείο Λάρισας 85/ 130. Τζιαφάλιας 1985β, 207, Πίν. 73β. Στο μέσο περίπου της κορμού της σώζεται η επιγραφή: «Εὐδεξιάδας Βύλειος/ Ποτειδοῦνι Πατραγενεῖ»

⁷³⁷ Γιαννόπουλος 1933, *ΑΕ*, Χρονικά, 1, 4. McDevitt 1970, 30. 195. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 56

γενικά την παραγωγή της γης. Προς τιμήν του τελούνταν αγροτικές εορτές.⁷³⁸ Μαρτυρείται ακόμη η λατρεία του Διονύσου.⁷³⁹

Από νομίσματα πληροφορούμαστε για τη λατρεία στη Γυρτώνη (**αρ. χ. 2**). Θεωρείται πιθανή η λατρεία του Απόλλωνα⁷⁴⁰, επειδή σε ορισμένα νομίσματα απεικονίζεται ο θεός ως νεαρός με κοντή κόμη και στεφάνι δάφνης (**αρ. εικ. 143**). Σε άλλα παριστάνεται η κεφαλή του Δία στεφανωμένη κατά το πρότυπο του Δωδωναίου Δία (**αρ. εικ. 144**).⁷⁴¹

Από την Κονδαία (**αρ. χ. 2**) προέρχονται αναθηματικές επιγραφές που πιστοποιούν τη λατρεία θεοτήτων. Αυτές, όμως, δεν παρατίθενται αναλυτικά.

Φερές

Άστν

Για τη θρησκευτική ζωή των Φεραίων μας πληροφορούν τα αρχαιολογικά ευρήματα, καθώς και η παράδοση των γραπτών πηγών. Οι θεότητες τοπικές ή του ολύμπιου δωδεκάθεου αναφέρονται ή απεικονίζονται κυρίως σε αναθηματικές επιγραφές, γλυπτά, ειδώλια, νομίσματα και άλλα ευρήματα. Είναι χαρακτηριστικός ο συντηρητισμός στις λατρευτικές καταβολές και η λατρεία σε μεγάλο βαθμό τοπικών θεοτήτων.

Η κυριότερη λατρευόμενη θεότητα στις Φερές ήταν η τοπική Εν(ν)οδία (**αρ. χ. 15**). Σύμφωνα με το Wilamowitz⁷⁴², η Εν(ν)οδία καταγόταν από μια προθεσσαλική θεά, μια αιολική δέσποινα. Η άποψη αυτή θεωρείται πιθανή, αν αναλογιστούμε την ισχυρή τοπική και ακτινοβολούσα λατρεία της. Η θεά είναι πιθανόν ότι λατρευόταν πριν από την άφιξη των Θεσσαλών, η οποία παραδίδεται ότι έγινε εξήντα χρόνια μετά την άλωση της Τροίας (τέλη 12^{ου} αιώνα π.Χ.).⁷⁴³ Αυτά τα δεδομένα μπορούν να ισχυροποιηθούν, πρώτον, από τα αρχαιολογικά δεδομένα που βρέθηκαν στο μεγάλο ιερό της θεάς στις Φερές.⁷⁴⁴ Δεύτερον, οι

⁷³⁸ Schachemeyer 1950, 143, 63

⁷³⁹ Burkert 1993, 231. Χρυσοστόμου 1994β, 113- 139. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 43, σημ. 244

⁷⁴⁰ Head 1911, 295. Rogers 1932, 82, fig. 107

⁷⁴¹ Head 1911, 295. Rogers 1932, 82, fig. 108- 109

⁷⁴² Wilamowitz 1955², I, 173: "Es wird nun deutlich geworden sein, daß die alten Äoler den Glauben an eine 'Göttin der Wege' gehabt haben, den sie den Thessalern mitteilten, auch nach Erythrai mitnahmen: sie ist auch in Argos verehrt worden, doch wohl auch in Athen, da ihr Name dort geläufig blieb.". *RE Suppl.* XIX 2, 1940, στ. 1003, λ. *Pherai* (Kirsten)

⁷⁴³ Θουκυδίδης, I, 12. Ηρόδοτος, VII, 176

⁷⁴⁴ Αρβανιτόπουλος 1925, 37- 38: Σημειώνει επιγραμματικά την πρωιμότητα της λατρείας τη θεάς στο ιερό: «Τούναντιον τὰ πρό τοῦ ὑπάρχοντος στερεοβάτου τῆς ΝΑ γωνίας τοῦ μεγάλου ναοῦ εὔρεθέντα ὀλίγα μυκηναϊκὰ τμήματα ἀγγείων καὶ ἀγαλματίων πηλίνων εἶναι ὡραιότατα καὶ πλουσιῶς βεβαμμένα». Hope-Simpson και Lazenby 1970, 135: "Mycenaean finds were recorded from the area of the temple and it was argued that there was a continuity of cult from the Mycenaean period onwards". Kilian 1975, 170, σημ. 1- 3: Υποστηρίζει την υπομυκηναϊκή και ίσως την υστερομυκηναϊκή καταγωγή του ιερού με βάση ορισμένα ευρήματα: "Unter den Nadeln ist das Exemplar, Taf. 61, 1 nach seiner asymmetrischen Kugel der

σχετικοί μύθοι, που αναφέρονται στη θεά και στο μύθο της Άλκηστης, ανάγονται στα μυκηναϊκά χρόνια.⁷⁴⁵ Τρίτον, στα χρόνια της ιωνικής αποίκησης της Μικράς Ασίας (11^{ος}-10^{ος} αιώνας π.Χ.), η Εν(ν)οδία αναφέρεται ήδη ως εθνική θεά των Θεσσαλών.⁷⁴⁶

Το σημαντικότερο και αρχαιότερο ιερό της Εν(ν)οδίας, από όπου ξεκίνησε η λατρεία της, βρισκόταν βόρεια από τις Φερές και έξω από τα τείχη, αμέσως νότια του Μπακαλορέματος, δίπλα στην οδό Φερών- Λάρισας (αρ. σχ. 2, αρ. 9/ αρ. σχ. 3, αρ. 4/ αρ. σχ. 4/ αρ. σχ. 16, αρ. 1/ αρ. σχ. 17/ αρ. σχ. 42/ αρ. εικ. 145- 147).⁷⁴⁷ Η μεγάλη σημασία του ιερού και της λατρείας της θεάς φανερώνεται τόσο από το πλήθος και την ποικιλία των αναθημάτων, όσο και από την παλαιότητά τους. Η ανασκαφή τμήματος πρωτογεωμετρικού νεκροταφείου κάτω και γύρω από τον ελληνιστικό ναό, καθώς και η μελέτη των αναθημάτων του ιερού έδειξαν πρώτον ότι το ιερό ανήκε στην Εν(ν)οδία, η οποία συλλατρευόταν με το Δία Θαύλιο και το Δία Άφριο. Ήταν θεοί σύνναοι, σύμβωμοι και εντεμένιοι. Δεύτερον, η λατρεία της θεάς στο ιερό ήταν γνωστή από την πρωτογεωμετρική περίοδο. Τρίτον, η σπουδαιότητα και η ακτινοβολία του ιερού ήταν μεγάλη, όπως αποδεικνύουν ο πλούτος και η σύνθεση των αναθημάτων. Γι' αυτό το λόγο, το ιερό βρίσκεται ανάμεσα στα μεγάλα πρώιμα ιερά της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Την ύστερη αρχαϊκή περίοδο ιδρύθηκε, πάνω από το πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο, πώρινος δωρικός περίπτερος ναός, ο οποίος πιθανότατα καταστράφηκε πριν το τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Στη θέση του οικοδομήθηκε ξανά περίπου το 300 π.Χ. ένας άλλος μεγαλύτερος πώρινος δωρικός περίπτερος εκατόμπεδος ναός με 6x12 κίονες. Αυτό ήταν το μεγαλύτερο, σημαντικότερο και επισημότερο ιερό των Φερών.

Από το μεταγενέστερο ναό σώζεται η θεμελίωση και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη. Παρατηρείται ότι δεν ακολουθεί πλήρως τα κανονικά συστήματα των δωρικών ναών του 4^{ου} αιώνα π.Χ., καθώς οι περισσότεροι ναοί έχουν είτε 6x11 είτε 6x13 κίονες.⁷⁴⁸ Ως άμεσος

submykenischen Periode zuzuweisen; ein Zusammenhang mit der protogeometrischen Nekropole am gleichen Platz ist nicht auszuschließen, allerdings kann mit diesen einen Gegenstand auch nicht der Heilige Bezirk bis in das Submykenische zurückgeführt werden; wengleich auch aus dem Enodia- Heiligtum von Pherai weitere spätmykenische Einzelfunde vorliegen?.

⁷⁴⁵ Αισχύλος, *Εὐμενίδες*, στ. 723- 728. Ευριπίδης, *Άλκηστις*, στ. 1 κ.ε. Σχόλια στο Θεόκριτο, II, 35/ 36α. Σχόλια στο Λυκόφρονα, *Άλεξάνδρα*, στ. 1180. Οι μύθοι της Ιωλκού, ο αργοναυτικός κύκλος, καθώς και οι σχέσεις Ιωλκού- Φερών, μας οδηγούν στην υπόθεση ότι ίσως αυτή η θεά των Φερών αρχικά ονομαζόταν Εκάτη, η λατρεία της οποίας είχε εισαχθεί από τους Αργοναύτες και τη Μήδεια.

⁷⁴⁶ Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, VIII, 43. von Wilamowitz- Moellendorf 1955², 174, 2. Χρυσοστόμου 1994α, 339- 346

⁷⁴⁷ Αρβανιτόπουλος 1925, 39, 41. Béquignon 1937, 43 κ.ε. *RE* XIX, 2, 1940, στ. 997- 998, λ. *Pherai* (Kirsten). Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 47- 48. Χρυσοστόμου 1998, 25- 43, σχ. 1- 4, πίν. 1- 2. Μαράντου 2008, 163, 165

⁷⁴⁸ Knell 1983, 203- 233. Ναοί με 6x12 κίονες εμφανίζονται τον 6^ο αιώνα π.Χ. (ναός της Αφαίας Αθηνάς στην Αίγινα), σποραδικά στον 5^ο αιώνα π.Χ. (ναός της Νέμεσης στο Άργος, Ηραίο στη Άργος) αλλά ακόμη στον 4^ο αιώνα π.Χ. και στον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ. (ναός του Απόλλωνα Ισμήνιου στις Θήβες που χρονολογείται γύρω

πρόδρομος του ναού της Εν(ν)οδίας μπορεί να θεωρηθεί ο νεότερος ναός του Απόλλωνα στους Δελφούς (360 π.Χ.).⁷⁴⁹ Βασιζόμενοι στα μορφολογικά στοιχεία και τις συγκρίσεις τους δημιουργείται η εντύπωση ενός εκτεταμένου δικτύου πολιτιστικών επαφών με την Αθήνα και την Αττική της κλασικής περιόδου, με την Επίδαυρο, την Αργολίδα και την Κόρινθο του 4^{ου} αιώνα π.Χ. και με την Ιωνία της ύστερης κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής αναγεννήσεως.

Αυτή η ερμηνεία εξηγείται ευκολότερα με την υπόθεση του Béquignon ότι οι εργασίες ξεκίνησαν στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. ή στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ., διεκόπησαν κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. και η εκτέλεση των άνω τμημάτων του κτιρίου έγινε στο τέλος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ή στις αρχές του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Ο υστεροαρχαϊκός ναός υπήρχε στα χρόνια της ακμής των Φερών με τον Ιάσονα, τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους του. Ίσως να καταστράφηκε από κάποιο ισχυρό σεισμό ή από πυρκαγιά, κατά τις πολεμικές συγκρούσεις στα χρόνια του ανταγωνισμού των Φεραίων με τους άλλους Θεσσαλούς και τους Μακεδόνες⁷⁵⁰. Είναι πιθανό ότι το εκτός των τειχών ιερό με τον περίβολο οικοδομήθηκε σε δεύτερη φάση με την οικονομική βοήθεια του Δημητρίου Α' του Πολιορκητή, ο οποίος κατέλαβε το 302 π.Χ. τις Φερές και αμέσως μετά ίδρυσε την Άλο⁷⁵¹ και λίγο αργότερα τη Δημητριάδα.

Στην ελληνιστική περίοδο χρονολογούνται πιθανότατα και τα μνημεία, οι θεμελιώσεις των οποίων αποκαλύφθηκαν σε κοντινή απόσταση ανατολικά/βορειοανατολικά από τη σωζόμενη κρηπίδα της πρόσοψης του ναού⁷⁵² (αρ. σχ. 17). Ένα από αυτά (I) ίσως ήταν ναΐσκος ή θησαυρός, ενώ τα υπόλοιπα ήταν βάθρα αναθημάτων (II, III, IV). Βωμός δεν αναφέρεται ούτε από τον Αρβανιτόπουλο ούτε από τον Béquignon. Παρόλα αυτά, οι χθόνιες λατρείες της Εν(ν)οδίας και του Διός Θαυλίου οδηγούν στην άποψη ότι η βορειοανατολική γωνία μιας ορθογώνιας κατασκευής⁷⁵³, που αποκαλύφθηκε σε απόσταση 7,50μ. νότια της νοτιοανατολικής γωνίας της κρηπίδας της πρόσοψης του ελληνιστικού ναού, θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως εσχάρα (θυμέλη).

Αρχικά στο παρόδιο νεκροταφείο της πρωτογεωμετρικής- γεωμετρικής περιόδου φαίνεται ότι υπήρχε ένας χθόνιος βωμός ως λατρευτικός πυρήνας, όπου γύρω του

στο 370 π.Χ., ναός του Διός στη Νεμέα στη δεκαετία 330- 320 π.Χ., ναός του Ασκληπιού στη Μεσσήνη στο πρώτο μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ., καθώς και ναός της Αθηνάς στο Ίλιον στο πρώτο μισό του 3^{ου} αιώνα π.Χ.).

⁷⁴⁹ Béquignon 1937, 39 κ.ε. Knell 1983, 226 κ.ε. Για τις στενές σχέσεις των Θεσσαλών με τους Δελφούς κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ. βλ. Roux 1979

⁷⁵⁰ Hammond- Griffith 1979, 260 κ.ε., 285 κ.ε., 523 κ.ε.

⁷⁵¹ Reinders 1988, 180 κ.ε., 205

⁷⁵² Béquignon 1937, 47 κ.ε., πίν. XIV, 1- 3, σχέδ. 17- 18. *RE Suppl.* XIX, 2, 1940, στ. 998, λ. *Pherai* (Kirsten)

⁷⁵³ Béquignon 1937, 50, πίν. VI, XIV, 3

τοποθετούνταν τα αναθήματα προς τιμή της Εν(ν)οδίας. Ο Αρβανιτόπουλος⁷⁵⁴ - βασιζόμενος στον πλούτο των αναθημάτων- υποστήριξε την ύπαρξη ενός πρώιμου ναΐσκου, κατασκευασμένος πιθανόν από ωμά πλιθιά και ξύλο. Τέτοιου είδους ναΐσκος δεν επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά μέχρι σήμερα.

Ο ναός πρέπει να καταστράφηκε από σεισμό ή άλλη αιτία.⁷⁵⁵ Από την παλαιοχριστιανική περίοδο και μετά, η περιοχή χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο και ο χώρος αποτέλεσε πηγή προσπορισμού οικοδομικού υλικού.

Όσον αφορά το Δία, η λατρεία του Διός Αφρίου- αγροτικού θεού της γονιμότητας- είναι γνωστή στις Φερές από επτά αναθηματικές επιγραφές (4^{ου}- 3^{ου} αιώνα π.Χ.), οι οποίες βρέθηκαν στο μεγάλο ιερό της Εν(ν)οδίας.⁷⁵⁶ Στην αδημοσίευτη επιγραφή από το Μουσείο του Βόλου (τέλος 4^{ου} αιώνα π.Χ.- αρχές 3^{ου} αιώνα π.Χ.) η προσωνυμία είναι γραμμένη πάνω στο επίθετο Θαύλιος, γεγονός που δείχνει τη σχέση των δυο λειτουργιών του θεού (**αρ. εικ. 148**). Η στήλη σώζει κατάλογο Φεραίων πολιτών⁷⁵⁷, ίσως ιερέων.

Ο θεός ήταν προστάτης της ευφορίας των δένδρων και των αμπελιών, που έστελνε τον αφρό, δηλαδή το χυμό της γονιμότητας, τα ρευστά συστατικά της βλάστησης και τις υγρές ουσίες που εξορμούν από τη γη την άνοιξη, κατακλύζουν τον κορμό και τα γυμνά κλαδιά, ανασταίνοντάς τα με τα φύλλα, τα άνθη και τους καρπούς. Στο θαυματουργό αυτό χυμό, που εκφράζεται με το ουσιαστικό αφρός, οφείλει το όνομά του ο θεσσαλικός μήνας Αφριος. Είναι ο ανοιξιάτικος μήνας της φουσκοδενδριάς, ο οποίος αντιστοιχεί με το δεύτερο μισό του Μαρτίου και το πρώτο μισό του Απριλίου. Τα αναθήματα προς το θεό γίνονταν για την ευόδωση της ανθοφορίας και της καρποφορίας των δένδρων, των αμπελιών, καθώς και για κάθε συγκομιδή. Η λατρεία αυτή του θεού δεν ήταν άσχετη με την Αφροδίτη, εάν λάβουμε υπόψη ότι στο ιερό βρέθηκε λίθινο ανάγλυφο με παράσταση γυναικείου αιδοίου.⁷⁵⁸

⁷⁵⁴ Αρβανιτόπουλος 1925, 41: «εἰς τὸν ναῖσκον τοῦτον, θερμότητα λατρευόμενον, ἀνετίθετο σωρεία μικρῶν χάλκινων ἀφιερωμάτων, χρυσῶν τινων, ἀργυρῶν, ἐξ ἔλεφαντοστοῦ, ἠλέκτρον καὶ ἄλλων ὑλῶν, τῶν ὁποίων τὸ πλῆθος καὶ ἡ ποικιλία ὑπερβαίνει πάντα ἄλλον μέχρι τοῦδε ἐξευρεθέντα τόπον τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου, ἔτι δὲ καὶ τὰ μεγάλα κέντρα, Ὀλυμπίαν, Δελφούς, Δωδώνην, κτλ. Προσφέρονταν δὲ ταῦτα εἰς γυναικείαν θεότητα.». Béquignon 1937, 45, σημ. 1. *RE Suppl.* XIX, 2, 1940, στ. 997, λ. *Pherai*. Biesantz 1965, 110

⁷⁵⁵ Αρβανιτόπουλος 1925, 42

⁷⁵⁶ Παπαχατζής 1972, 119- 121. *RE Suppl.* XV, 1978, στ. 284, λ. *Zeus* (Schwabl). Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 41. Χρυσοστόμου 1998, 232. Μουσείο Βόλου, Ε 1289

⁷⁵⁷ Πρόκειται για τον Φιλόλαο Λεοντομένους, τον Θράσυλλο Κλεοδάμου, τον Σωσίβιο Αριστομέδοντος, τον Μενεΐα Πausανίου, τον Καλλικράτη Φερενίκου και τον Επικράτη Α[...], Φεραίους της ανώτερης τάξης, όπως διαπιστώνεται από τα ονόματά τους, που συναντώνται στο γυμνασιαρχικό κατάλογο των Φερών. Είναι γνωστό ότι η τήρηση καταλόγων των ιερέων της σημαντικότερης λατρείας μιας πόλης ήταν παλαιό φαινόμενο στα ελληνικά ιερά. Γενικά επικρατούσε η συνήθεια να γίνεται με έξοδα ενός ιερέα αφιέρωση λίθινης στήλης στο θεό στον οποίο ιεράτευε, με κατάλογο των προγενέστερων ιερέων και όπου συγχρόνως προβλεπόταν κενός χώρος για την προσθήκη των ονομάτων των διαδόχων του στο αξίωμα.

⁷⁵⁸ *RE Suppl.* XIX, 2, 1940, στ. 1009, λ. *Pherai* (Kirsten)

Ο Δίας Θαύλιος είναι ο θεσσαλικός θεός του Κάτω Κόσμου και των νεκρών, που εξοργιζόταν από το έγκλημα του φόνου και τιμωρούσε τους φονιάδες. Μόνο μέσω ειδικών ιεροτελεστιών με καθορισμένο τυπικό ευξμενιζόταν και γινόταν Μειλίχιος καθαιρώντας τους φονιάδες από το μίasma του αίματος, όπως και η σύνναός του Εν(ν)οδία. Σημαντικό ρόλο στη λατρεία τους έπαιζε ο ταύρος.

Η λατρεία των θεοτήτων ερμηνεύεται και μέσα από τα ιστορικά γεγονότα. Η πολιτική ζωή των θεσσαλικών πόλεων και ιδιαίτερα των Φερών καταδυναστευόταν από συνεχείς στάσεις και δολοφονίες. Στο πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ. δολοφονήθηκαν οι ηγεμόνες της πόλης Ιάσυνας, Πολύδωρος και Αλέξανδρος⁷⁵⁹, ενώ συχνές ήταν οι δολοφονίες και οι διώξεις των υποστηρικτών τους. Επομένως, θεότητες όπως η Εν(ν)οδία Οσία, στην οποία ανήκε η δικαιοδοσία της κάθαρσης από τα μίσματα, ή ο Δίας Θαύλιος, ο οποίος τιμωρούσε του φόνους, ή ο Απόλλωνας Όσιος- Φοίβος- Ξάνθος, ήταν κοινωνικά και πολιτικά αναγκαίες, τόσο για τους Φεραίους όσο και για τους υπόλοιπους Θεσσαλούς. Αυτή την αναγκαιότητα απέκτησαν και οι Μακεδόνες⁷⁶⁰ από τη σχέση τους με τους Θεσσαλούς ήδη από την κλασική περίοδο.

Το δεύτερο μικρό ιερό της Εν(ν)οδίας βρέθηκε στην ανατολική πλευρά του λόφου Αλεπότρυπες, δυτικά του δυτικού λόφου της ακρόπολης (**αρ. σχ. 2, αρ. 11/ αρ. σχ. 4/ αρ. σχ. 14/ αρ. σχ. 16, αρ. 4/ αρ. εικ. 36, 149- 151**), βόρειου αντερείσματος του λόφου Μαλούκα, που δεσπόζει των Φερών από δυτικά (**αρ. σχ. 16, αρ. 4**), στο δυτικό νεκροταφείο της πόλης.⁷⁶¹ Ο χαμηλός λόφος με το νεκροταφείο και το ιερό της θεάς περιβάλλεται βόρεια από το Μπακαλόρεμα και νότια από ένα μικρότερο ρέμα, με το οποίο χωρίζεται από το δυτικό λόφο της ακρόπολης των Φερών, δηλαδή του λόφου της Παναγίας ή του Αγίου Αθανασίου (**αρ. εικ. 2**).

Σε σωστική ανασκαφή στο χώρο βρέθηκαν το μισό τμήμα του κτίσματος του ιερού και μερικοί τάφοι της γεωμετρικής και μεταγενέστερων περιόδων γύρω του. Η ταύτιση του ιερού επιβεβαιώνεται από την επιγραφή μιας μαρμάρινης αναθηματικής στήλης⁷⁶², που βρέθηκε σε δεύτερη χρήση στον Τάφο 3, ο οποίος είχε καταστρέψει το βόρειο τοίχο του ιερού (**αρ. εικ. 152**). Από τον τύπο των γραμμάτων χρονολογείται γύρω στα μέσα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Η ενεπίγραφη αναθηματική στήλη στην Εν(ν)οδία και το Δία Μειλίχιο, το ειδώλιο του αλόγου με την έφιππη Εν(ν)οδία, το ειδώλιο της όρθιας δαδοφόρου θεάς

⁷⁵⁹ Διόδωρος, XV, 60, 5. XV, 61, 2. XVI, 14, 1

⁷⁶⁰ Hammond- Griffith 1979, 142- 143, 157 και σημ. 5. Hammond- Walbank 1988, 6

⁷⁶¹ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 47. Χρυσοστόμου 1998, 43- 47, πίν. 3- 4

⁷⁶² Μουσείο Βόλου BE 1511. Χρυσοστόμου 1998, 44. Η στήλη φέρει την τρίστιχη επιγραφή: «[Σπεύς]σιπ[ος] ὄνεθεικε/ [...] ΚΡΑΝΟΒ[...]/ [Διὶ Μ]ε[ιλίχιου] καὶ Ἐννοδίαι.»

(Εν(ν)οδίας;), τα γυναικεία ειδώλια, τα κεφάλια του γενειοφόρου θεού και το φίδι επιβεβαιώνουν τη λατρεία της Εν(ν)οδίας, του Διός Μειλιχίου και πιθανότατα της Δήμητρας.⁷⁶³ Τα περισσότερα αναθήματα που βρέθηκαν στον αποθέτη του ιερού μπορούν να χρονολογηθούν την κλασική περίοδο. Επιπλέον, οι γεωμετρικοί τάφοι, ο τρόπος δομής, καθώς και τα υλικά με τα οποία οικοδομήθηκε το ιερό δείχνουν ότι μπορεί να χρονολογηθεί στο τέλος του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Η λειτουργία του εκτείνεται έως το τέλος της ελληνιστικής περιόδου, οπότε και γίνονται ταφές πάνω στους τοίχους του. Δυστυχώς, το μεγαλύτερο τμήμα του είναι κατεστραμμένο και δεν μπορούν να συλλεχθούν περισσότερα δεδομένα.

Ένα τρίτο ιερό της θεάς υπήρχε στην περιοχή ανάμεσα στο μεγάλο ιερό της Εν(ν)οδίας και στο λόφο Θυμαράκια (Τύμβος Φερών), στην περιοχή του βόρειου νεκροταφείου, το οποίο διασχίζόταν από το δρόμο που κατευθυνόταν από τις Φερές στη Λάρισα.⁷⁶⁴ Αυτό συνάγεται από τις μαρμάρινες αναθηματικές στήλες των ελληνιστικών χρόνων στην Εν(ν)οδία Κόριλλο⁷⁶⁵ και στις Μοίρες Πατρώες⁷⁶⁶ από την περιοχή του βόρειου νεκροταφείου. Στον τοπικό μύθο της Άλκηστης, η Εν(ν)οδία και οι Μοίρες συνδέονται άμεσα. Αυτή η συλλατρεία μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι Μοίρες ήταν θεότητες της γέννησης, του γάμου και του θανάτου, προστάτριες του τοκετού και κουροτρόφοι. Στην περιοχή παρατηρείται μεγάλη διασπορά κεράμων λακωνικού τύπου, κεραμική της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου καθώς και πυκνές συστάδες κιβωτιόσχημων τάφων, επιτύμβιες στήλες και διάφορα ταφικά μνημεία.

Τέλος, η λατρεία της θεάς μαρτυρείται στο λεγόμενο «Ιερό των Έξι Θεαινών» στη Μαγούλα Μπακάλη, στον ανατολικό λόφο της ακρόπολης των Φερών (**αρ. σχ. 16, αρ. 8**).⁷⁶⁷ Το λεγόμενο ιερό αποτελούταν πιθανότατα από έναν περίβολο με το βωμό στο κέντρο του. Βρισκόταν στο βορειοδυτικό τμήμα του πλατώματος της Μαγούλας, όπου και το υψηλότερο σημείο του.

Στο χώρο ήρθε στο φως μεγάλος ενεπίγραφος βωμός⁷⁶⁸ αφιερωμένος στις Έξι Θεές της πόλης (**αρ. εικ. 153**). Στη μέση του καταλόγου των θεοτήτων βρίσκεται η Εν(ν)οδία, η

⁷⁶³ Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 1990, 60-61, εικ. 4-9. Χρυσοστόμου 1998, 44-46, πίν. 4, 6, 13, 19, 34. Ευρήματα: Μουσείο Βόλου BE 877, BE 1631, BE 1628, BE 1622, BE 1624, BE 1627.

⁷⁶⁴ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 48. Χρυσοστόμου 1998, 47-48, πίν. 5-6

⁷⁶⁵ Μουσείο Βόλου BE 3524. Ιντζεσίλογλου 1980, *ΑΔ* 35, Χρονικά, 272-273, Πίν. 125. Τζιαφάλιας 1987α, *ΑΔ* 43, Χρονικά Β'1. 271, Πίν. 180. *ΑΡ* 1988-1989, 56. *SEG XXXVIII*, 1988, 132, αρ. 450. *REG* 104 (1991), 331.

⁷⁶⁶ Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 48. Χρυσοστόμου 1998, 47, Πίν. 5β

⁷⁶⁷ Ιντζεσίλογλου 1987, *ΑΔ* 42, Χρονικά, 270-271, Πίν. 158γ. Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου 1988, *ΑΔ* 43, Χρονικά, 259. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 48. Χρυσοστόμου 1998, 4

⁷⁶⁸ Χρυσοστόμου 1998, 48-50, πίν. 7

⁷⁶⁸ Μουσείο Βόλου Ε 1270: «[Ἰστ]ία, Δη[μ]ήτηρ, [Ἐν]οδία, Ἀφροδίτη, Ἀθηνᾶ, [Θ]έμις/ Ἰσ[τ]ία, Δημήτηρ, Ἐν[οδ]ία, Ἀθην[ᾶ], Ἀφροδί[τ]η, Θέμις/ [Θέ]μις, Ἀφροδίτη, Ἀθηνᾶ, Ἐνοδία, Δημήτηρ, Ἰστία». Miller 1974, 231 κ.ε. Αποστόλου-Κακαβογιάννη 1990, 58. Χρυσοστόμου 1998, 48

οποία συλλατρευόταν με τις υπόλοιπες επίσημες θεές των Φερών, κατέχοντας στο δωδεκάθεο τη θέση της Αρτέμιδος. Αξίζει να σημειώσουμε ότι η Δήμητρα βρίσκεται πάντα πριν από την Εν(ν)οδία και μετά την Εστία, δείχνοντας τη στενή σχέση των δυο θεαινών.

Οι στήλες αναγράφουν από τρεις φορές τα ονόματα των Έξι Θεαινών, που αποτελούν σύμφωνα με το μελετητή⁷⁶⁹ του βωμού “the Pheraian version of the female members of the Twelve Olympian Gods”. Με βάση το σχήμα των γραμμάτων του πρώτου στίχου, ο βωμός χρονολογείται στα χρόνια του Αλεξάνδρου των Φερών (369- 358 π.Χ.) ή ακόμα στα χρόνια της τυραννίας των θετών γιών του Ιάσονα, ο τελευταίος από τους οποίους, ο Πειθόλαος, εκδιώχθηκε για τρίτη και τελευταία φορά το 344 π.Χ. από το Φίλιππο Β'.⁷⁷⁰ Στην επιδιόρθωση ο χαράκτης απέξυσε τα γράμματα των Θεαινών και τα έγραψε ξανά από δεξιά προς τα αριστερά, αλλάζοντας τη θέση της Αφροδίτης με την Αθηνά. Η τελευταία ζημιά πρέπει να σχετίζεται με την πολιορκία της φρουράς του Κασσάνδρου από το στρατό του Δημητρίου Α' του Πολιορκητή το 302 π.Χ.⁷⁷¹ Αμέσως μετά επιδιορθώθηκε ο βωμός για τρίτη φορά και έγινε η τρίτη αναγραφή των ονομάτων με αναστροφή των ονομάτων.

Η έρευνα έδειξε ότι η λατρεία της θεάς διαδόθηκε αυτοτελής στις υπόλοιπες θεσσαλικές πόλεις και έγινε η εθνική θεσσαλική θεά από πολύ νωρίς. Η διάδοση της λατρείας της πιθανόν οφειλόταν κυρίως στους Φεραίους μετοίκους σε άλλες πόλεις της Θεσσαλίας ή στους Θεσσαλούς που είχαν ιδιαίτερες σχέσεις με τις Φερές ή στους μετοίκους Θεσσαλούς στη Μακεδονία και σε άλλες περιοχές. Είναι βέβαιο ότι η αύξηση της οικονομικής, πολιτικής και στρατιωτικής δύναμης των Φερών την αρχαϊκή και κλασική περίοδο, και ιδιαίτερα στα χρόνια της τυραννίας (τέλος 5^{ου}- πρώτο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.), επέδρασε ευνοϊκά στην εξάπλωση και διάδοση της λατρείας της.

Οι ερευνητές που ασχολήθηκαν με την Εν(ν)οδία την ταυτίζουν με την Άρτεμη Εν(ν)οδία- Άρτεμη Φεραία ή με τη Βριμώ των Φερών ή με τη Φωσφόρο- Άρτεμη Φωσφόρο του Δωτίου πεδίου ή με την Περσεφόνη ή τέλος με την Εκάτη Εν(ν)οδία. Κανένα, όμως, επιγραφικό, εικονογραφικό ή αρχαιολογικό στοιχείο που βρέθηκε στα ιερά της δεν την ταυτίζει με τις θεότητες αυτές. Οι θεότητες αυτές υπέστησαν θεοκρασία με την Εν(ν)οδία, η οποία παρέμεινε αυτοτελής έως και τα χρόνια της ύστερης αρχαιότητας.

Η Άρτεμις υπέστη θεοκρασία με την Εν(ν)οδία- αλλά ποτέ δεν κατάφερε να την εκτοπίσει από το επίσημο δωδεκάθεο- και δημιουργήθηκε η Άρτεμις- Εν(ν)οδία. Η διάδοση της λατρείας της είναι εμφανής σε γραμματειακές πηγές, επιγραφές, θεοφόρα ονόματα ανθρώπων και μηνών και νομίσματα. Η λατρεία της μαρτυρείται σε δυο επιγραφές του 4^{ου}

⁷⁶⁹ Miller 1974, 237. *LIMC* II, 1, 1984, 687, αρ. 883, λ. *Artemis* (Kahil)

⁷⁷⁰ Miller 1974, 237, σημ. 16

⁷⁷¹ Διόδωρος XX, 110, 6

αιώνα π.Χ.⁷⁷² Το επίσημο ιερό της θεάς βρισκόταν στη θέση Σκιάς, όπως μας πληροφορεί η πρώτη επιγραφή. Εκεί τα κορίτσια των Φεραίων υπηρετούσαν την Άρτεμη, για ένα διάστημα πριν από το γάμο τους. Στη δεύτερη αναφέρεται η Άρτεμις Εν(ν)οδία και βρέθηκε στα ερείπια της εκκλησίας της Παναγίας στην ακρόπολη. Στο χώρο αυτό στην αρχαιότητα υπήρχε νεκροταφείο, έξω από την πύλη με το Οχυρό (**αρ. σχ. 16, αρ. 6/ αρ. εικ. 1- 4**). Δεν έχει έρθει στο φως κάποιο άγαλμα ή ανάγλυφο της θεάς. Σε πυθμένα μεγαρικού σκύφου από το Δημοτικό οικόπεδο του Βελεστίνου παριστάνεται προτομή της Αρτέμιδος με φαρέτρα στο δεξιό της ώμο.⁷⁷³ Η λατρεία της διαδόθηκε στην υπόλοιπη Θεσσαλία, στη νότια Ελλάδα, στη Θήρα, στην Αίγυπτο, στις Συρακούσες και στην Ίσσα της Αδριατικής.⁷⁷⁴

Η θεά Βριμώ αναφέρεται φιλολογικά⁷⁷⁵ στις Φερές και ταυτίστηκε με την Εν(ν)οδία, γεγονός που πλέον δεν ισχύει πλέον στην έρευνα.⁷⁷⁶ Η προσωυμία ή το ονοματοποιημένο επίθετο Βριμώ αναφέρεται επίσης για την Περσεφόνη, την Εκάτη και τη Δήμητρα. Μαρτυρείται ακόμη σε μαγικά κείμενα που αναφέρονται στην αιγυπτιακή Εκάτη, στην Περσεφόνη και στην Αφροδίτη, ενώ συναντάται σε καταδεδσμούς ή σε αιγυπτιακούς σφραγιδολίθους των υστερορωμαϊκών χρόνων, όπου παριστάνεται η τρίμορφη Εκάτη.

Στις Φερές μαρτυρείται σε ένα χρυσό ορθογώνιο περίτμητο έλασμα⁷⁷⁷ (δεύτερο μισό του 4^{ου} αιώνα π.Χ.), που βρέθηκε σε τάφο του νότιου νεκροταφείου (**αρ. εικ. 154**). Τα σύμβολα, τα οποία χρησίμευαν ως συνθήματα για την αναγνώριση του μύστη στη ζωή, χρειαζόνταν ακόμα και για την αναγνώριση και την ανάλογη ανταμοιβή του στον Κάτω Κόσμο από τους θεούς των μυστηρίων, στους οποίους είχε μνηθεί. Η ψυχή του μύστη έχει να πει στους φύλακες αποσπάσματα των ιερών λόγων και τα συνθήματα, που έμαθε κατά τη μύση του. Αυτοί οι λόγοι ή τα συνθήματα γραμμένοι σε χρυσά ελάσματα συνόδευαν το νεκρό στον τάφο, στο μεγάλο ταξίδι για την άλλη ζωή.

⁷⁷² IG IX², 417. RE Suppl. XIX, 2, 1940, στ. 1000, λ. Pherai (Kirsten)/ Μουσείο Βόλου BE 1668

⁷⁷³ Μουσείο Βόλου BE 1696

⁷⁷⁴ Χρυσοστόμου 1994α, 344, σημ. 34- 39. Χρυσοστόμου 1998, 191- 207

⁷⁷⁵ Προπέριος, *Έλεγχεις*, II, 2, στ. 11- 12 (29 π.Χ.): “Mercurio aut quails fertur Boebeidos untis/ virgineum Brimo composuisse latus”. Αρνόβιος, *Adversus nationes*, V, 20 (τέλος 3^{ου} αιώνα μ.Χ.): “ex continua passione Brimo deinceps ut appelletur adsumpsit”. Σχόλιο Τζέτζη 698 στην *Αλεξάνδρα* του Λυκόφρονα (12^{ος} αιώνας μ.Χ.): «Ὁβριμοῦς Ὀμβριμῶ ἢ Περσεφόνη, παρὰ τὸ ὄμβριμον καὶ βαρῦ. Ὀμβριμῶ καὶ Ὀβριμῶ ἢ Περσεφόνη, ὅτι τῷ Ἑρμῇ βιάζονται αὐτὴν ἐν κυνηγεσίῳ ἐνεβριμήσατο καὶ οὕτως ἐπαύθη τοῦ ἐγχειρήματος./ τινὲς δὲ γράφουσιν ὄβριμους παρὰ τὸ ὄβριμον καὶ βαρῦ.». Σχόλιο Τζέτζη 1176 στην *Αλεξάνδρα* του Λυκόφρονα: «Βριμῶ ἢ Περσεφόνη. ἢ αὐτὴ λέγεται καὶ Ἑκάτη (καὶ) Ἀπολλώνιος Βριμῶ νυκτιπόλον χθονίην ἐνέροισιν ἄνασσαν (Γ', 862)./ εἰρήσθαι δὲ ὅτι Ἑρμῆν ἐρασθέντα ἐπὶ κυνηγεσίῳ ἐξίουση θελήσῃ βιαίως μιγῆναι, ἢ δὲ ἐνεβριμήσατο αὐτῷ, ὃ δὲ φοβηθεὶς ἀπετράπη. καὶ ἐντεῦθεν Βριμῶ προσηγορεύθη.»

⁷⁷⁶ Χρυσοστόμου 1998, 208, σημ. 781

⁷⁷⁷ Μουσείο Βόλου M 124. Χρυσοστόμου 1994α, 344. Χρυσοστόμου 1994β, 127- 128. Χρυσοστόμου 1998, 210- 212

Ήταν πιθανότατα η τοπική ορφική Περσεφόνη, κόρη του Δία Θαυλίου ή Δία Μειλχίου και της Φεραίας Δήμητρας Χθονίας, καθώς και μητέρα του Ανδρικεπαιδόθυρσου, του ορφικού Διονύσου Ζαγρέα, ο οποίος μαρτυρείται μαζί με τη Βριμώ στο παραπάνω έλασμα. Η Βριμώ και ο Ανδρικεπαιδόθυρσος ήταν θεότητες του Κάτω Κόσμου, οι οποίες λατρεύονταν στα τοπικά μυστήρια από κάποια ορφική ομάδα των Φερών.

Η θεοκρασία της Εκάτης Εν(ν)οδίας μαρτυρείται στις γραμματειακές πηγές⁷⁷⁸ και σε επιγραφές⁷⁷⁹ από διάφορα μέρη του ελλαδικού χώρου. Η μελέτη των παραπάνω πηγών έδειξε ότι οι τοπικές αυτές θεότητες δεν ταυτίζονται με τη θεσσαλική θεά.

Συμπερασματικά, η Εκάτη του Ησιόδου δε σχετίζεται με τους δρόμους, το θάνατο, τη μαγεία και τους καθαρμούς και δεν έχει σύμβολο το σκύλο, σε αντίθεση με την Εν(ν)οδία, που το κέντρο της λατρείας της βρισκόταν πάνω στον κύριο οδικό άξονα επικοινωνίας της βόρειας και της νότιας Ελλάδας και η λατρεία της διαδόθηκε σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Σύμφωνα με τον Kraus⁷⁸⁰, η Εν(ν)οδία αποτελεί τη σκοτεινή, μαγική, νυκτερινή και φοβερή πλευρά της Εκάτης. Η λατρεία της ήταν γνωστή στη βόρεια και νότια Ελλάδα την κλασική περίοδο και η θεοκρασία έλαβε χώρα στην Αθήνα. Από τα υστεροελληνιστικά χρόνια, όπου υπήρχαν ισχυρότερες τοπικές μορφές λατρείας της Εκάτης, η προσωνομία Εν(ν)οδία ονοματοποιείται και αναφέρεται παράλληλα με το όνομα της θεάς. Πρόκειται για την τοπική μορφή της λατρείας της Εκάτης και όχι για τη θεά Εν(ν)οδία, η οποία παρέμεινε αυτοτελής τουλάχιστον στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία έως την ύστερη αρχαιότητα.

Η λατρεία της Δήμητρας μαρτυρείται στο μεγάλο ιερό της Εν(ν)οδίας και στο βωμό των Έξι Θεαινών, δίπλα στην Εν(ν)οδία, ενισχύοντας τη στενή σχέση τους. Σε μια

⁷⁷⁸ Σοφοκλής, *Ριζοτόμοι*, απόσπ. 532, Radt, *TGF IV* 1977: «Εινοδία Έκάτη». Ιππόλυτος, *Έλεγχος*, Δ', 35- 36: Εκάτη Ενοδία. Ησιόδος, *Θεογονία*: Εκάτη. *Ορφικός Ύμνος I*, *ΕΙς Έκάτην*, στ. 1: Εκάτη Ενοδία. *Ύμνος της Δήμητρας*: Εκάτη. Αντίφιλος Βυζάντιος, *Επίγραμμα X*, *Παλατινή Ανθολογία VI* 199.1991: Ενοδία. Στέφανος Βυζάντιος, *Έθνικά*, λ. *Τρίδος*: Ενοδία. Λουκιανός, *Πλοῖον ἢ Εὐχαί*, παράγρ. 15: Ενοδία. Ιουλιανός ο Παραβάτης, *Ίουλιανού Έπιστολαί*, 34: *Εὐσταθίῳ φιλοσόφῳ* (361 μ.Χ.). *Ίουλιανού Έπιστολαί*, 41: *Ιουλιανός Εὐστοχίῳ* (τέλος του 361 μ.Χ.): Ενοδία. Αρτεμίδωρος του Δαλδιανός, *Όνειροκριτικά*, II, 37: Ενοδία. Πανσανίας, III, 14, 9: Ενοδία ή Ενόδιο

⁷⁷⁹ Θεά Ιερή Σώτειρα Εύηκος Φωσφόρος Εννοδία στη Λάρκο της Ρόδου (*IG XII¹*, 915)

⁷⁸⁰ Kraus 1960, 82- 83

αναθηματική επιγραφή αναφέρεται ως «Μεγάλαρτος»⁷⁸¹ και ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η προσωνομία «Χθονία»⁷⁸² σε μικρό χρυσό έλασμα με δίστιχη εγχάρακτη επιγραφή από τάφο.

Η λατρεία του Απόλλωνα δε μαρτυρείται μέχρι τώρα επιγραφικά αλλά τα θεοφόρα ονόματα⁷⁸³ και οι γραμματειακές πηγές την πιστοποιούν. Θεωρείται πιθανό ο θεός να συλλατρευόταν με τον Ασκληπιό στο ιερό του στον Άγιο Χαράλαμπο. Στο ιερό υπήρχε και βωμός. Στο χώρο βρέθηκαν δυο αναθηματικές επιγραφές στον Ασκληπιό και δυο μικρά αγαλμάτια του θεού.⁷⁸⁴ Ο θεραπευτής ιατρός θεός ήταν γιος του Απόλλωνα, που γεννήθηκε κατά την παραμονή του θεού στις Φερές.

Ο Απόλλωνας με την προσωνομία Αγουίας- Αγουιάτης⁷⁸⁵ πιθανότατα σχετίζεται με την Εν(ν)οδία. Η προσωνομία Νόμιος⁷⁸⁶ οφείλεται στο γεγονός ότι στις Φερές έβασκε τα ζώα του Αδμήτου. Η σχέση του Απόλλωνα Νόμιου με την Εν(ν)οδία πιθανότατα υποδηλώνεται σε ένα χωρίο του Ιπποκράτη⁷⁸⁷, το οποίο αναφέρεται σε μια μορφή της επιληψίας, που οι άνθρωποι υποστήριζαν ότι προκαλείτο από αυτές τις δυο θεότητες. Ο Απόλλων λατρευόταν ακόμη με την προσωνομία Μοιραγέτης⁷⁸⁸ λόγω της σχέσης του με τις Μοίρες και τη Εν(ν)οδία.⁷⁸⁹

⁷⁸¹ IG IX², 418. Πρόκειται για επιγραφή του 2^{ου} αιώνα π.Χ. σε μαρμάρινη αναθηματική στήλη που αφιέρωσε η Αντιπάτρα Επικράτους, ιέρεια της Δήμητρας Μεγαλάρτου, θεάς της σιτοκαλλιέργειας. Από αυτή την προσωνομία πήρε ο μήνας Μεγαλάρτιος το όνομά του. Ακόμη στη Θεσσαλία τελούνταν οι εορτές Μεγαλάρτια προς τιμήν της Δήμητρας. Κατά τη διάρκεια αυτής της εορτής προσέφεραν στη θεά «τήν ἀχαΐνην», ψωμί ζυμωμένο από το πρώτο σιτάρι της συγκομιδής, επιδιώκοντας με αυτό τον τρόπο την ευλογία ώστε να έχουν αφθονία τροφής και μεγάλους άρτους.

⁷⁸² Αρβανιτόπουλος 1907, 160. RE Suppl. XIX, 2, 1940, στ. 996, λ. *Pherai* (Kirsten). Μητροπούλου 1990, 72, V, β

⁷⁸³ IG IX², 414/ 415. Béquignon 1937, 95

⁷⁸⁴ Αρβανιτόπουλος 1910β, 241 κ.ε. Αρβανιτόπουλος 1914, 209- 210. Béquignon 1937, 76, αρ. 416 και Μουσείο Βόλου BE 1694

⁷⁸⁵ IG IX², 241

⁷⁸⁶ Ευριπίδης, *Άλκηστις*, στ. 568- 577. Χρυσοστόμου 1998, 252

⁷⁸⁷ Ιπποκράτης, *Περί ίερης νόσου*, 4: «Ίσως δὲ οὐχ οὕτως ἔχει ταῦτα, ἀλλ’ ἄνθρωποι βίου δεόμενοι πολλὰ καὶ παντοῖα τεχνῶνται καὶ ποικίλλουσιν ἐς τὴν νοῦσον ταύτην, ἐκάστῳ εἶδει τοῦ πάθεος θεῶ τὴν αἰτίην προστιθέντες. Καὶ ἦν μὲν γὰρ αἶγα μιμῶνται, καὶ ἦν βρύχωνται, ἢ τὰ δεξιὰ σπῶνται, Μητέρα θεῶν φασιν αἰτίην εἶναι. Ἦν δὲ ὀξύτερον καὶ εὐτονώτερον φθέγγηται, ἵπῳ εἰκάζουσι, καὶ φασι Ποσειδῶνα αἴτιον εἶναι. Ἦν δὲ καὶ τῆς κόπρου τι παρῆ, ὅσα πολλακίς γίνεται ὑπὸ τῆς νόσου βιαζομένοισιν, Ἐνοδίη πρόσκειται ἢ ἐπωνυμίη ἦν δὲ πυκνότερον καὶ λεπτότερον, οἶον ὄρνιθες, Απόλλων νόμιος. Ἦν δὲ ἀφρὸν ἐκ τοῦ στόματος ἀφήη καὶ τοῖσι ποσὶ λακτίζη, Ἄρης τὴν αἰτίην ἔχει. Οἷσι δὲ νυκτὸς δαίματα παρίσταται καὶ φόβοι καὶ παράνοια καὶ ἀναπηδήσεις ἐκ τῆς κλίνης καὶ φεύξεις ἔξω, Ἐκάτης φασιν εἶναι ἐπιβολὰς καὶ ἡρώων ἐφόδους.»

⁷⁸⁸ Cook 1965, 2, 231- 232. Χρυσοστόμου 1998, 253

⁷⁸⁹ Ο Απόλλων κατά τη διάρκεια της δουλείας του στις Φερές βοήθησε τον Άδμητο να μνηστευθεί την Άλκηστη και για χάρη του έξευξε σε άρμα λιοντάρι και κάπρο. Ο Άδμητος κατά τη διάρκεια του γάμου του ξέχασε να θυσιάσει για να εξευμενίσει τη θεά του Κάτω Κόσμου. Γι' αυτό το λόγο, τον καταδίκασε σε θάνατο, στέλνοντας ως προμήνυμα στο νυφικό του θάλαμο σπείρες φιδιών. Ο Απόλλων, όμως, έσωσε τον προστατευόμενό του, μεθώντας και εξαπατώντας με κρασί τις Μοίρες και αλλάζοντας την απόφασή τους (Φρόνιχος, *Άλκηστις*, Ic. Ευριπίδης, *Άλκηστις*, στ. 10- 14. Απολλόδωρος, A', 105). Ο Άδμητος δε θα πέθαινε αμέσως και θα γλίτωνε στο μέλλον, αν κάποιο συγγενικό του πρόσωπο δεχόταν να πεθάνει στη θέση του

Ο Ηρακλής σχετίζεται με τους τοπικούς μύθους των Φερών και συνδέεται με την Άλκηστη και τον Άδμητο. Η λατρεία⁷⁹⁰ του διαπιστώνεται από τις αναθηματικές επιγραφές, τα θεοφόρα ονόματα⁷⁹¹ και τα αρχαιολογικά ευρήματα που βρέθηκαν στην πόλη. Ένα ιερό του ιδρύθηκε στο δυτικό λόφο της ακρόπολης απέναντι από το μικρό ιερό της Εν(ν)οδίας στο δυτικό νεκροταφείο (αρ. σχ. 16, αρ. 5/ αρ. εικ. 1- 4). Στο χώρο ήρθαν στο φως δυο μαρμάρινες αναθηματικές στήλες της ελληνιστικής περιόδου αφιερωμένες στον Ηρακλή από τον «ἀρχυλουρό» και τους «ύλουρούς» των Φερών.⁷⁹² Ένας τοίχος του ιερού εντοπίστηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του λόφου, δίπλα και εσωτερικά από το τείχος. Δυτικότερα βρέθηκε τμήμα μαρμάρινου αναθηματικού αναγλύφου της ελληνιστικής περιόδου, με γυμνό πόδι άνδρα, που ίσως ανήκε στον ήρωα. Ο Ηρακλής λατρευόταν και στο ιερό⁷⁹³ που εντόπισε ο Αρβανιτόπουλος στον Άγιο Χαράλαμπο, ενώ πρόκειται για ιερό του Ασκληπιού.

Από τις Φερές προέρχονται ακόμη ένα χάλκινο αγαλμάτιο⁷⁹⁴ του Ηρακλή, καθώς και ένα χάλκινο ρόπαλο⁷⁹⁵. Ακόμα και στους σκύφους απεικονίζονταν συχνά οι άθλοι του ήρωα. Σε όστρακο σώζεται η επιγραφή *H/ΡΑΚΛΕΟ/ΥΣ*.⁷⁹⁶

Η λατρεία του Διονύσου πιστοποιείται από επιγραφές⁷⁹⁷, θεοφόρα ονόματα⁷⁹⁸, αρχαιολογικά ευρήματα, νομίσματα, ειδώλια⁷⁹⁹ μορφών του κύκλου του Διονύσου, αγγεία και προσφορές⁸⁰⁰. Συνδέεται με την αμπελοκαλλιέργεια, η οποία ήταν ευρέως διαδεδομένη στην περιοχή. Τέλος, η σχέση του Διονύσου με τον τύραννο Αλέξανδρο μαρτυρείται από το ακόλουθο απόσπασμα του Θεόπομπου⁸⁰¹: «Καὶ Θεόπομπός φησιν, Ἀλέξανδρον Φεραῖον Διόνυσον τὸν ἐν Παγασαῖς, ὅς ἐκαλεῖτο Πέλεκυς, εὐσεβεῖν διαφόρως καταποντωθέντος δὲ Ἀλεξάνδρου Διόνυσος ὄναρ ἐπιστάς τινι τῶν ἀλιέων ἐκέλευσεν ἀναλαβεῖν τὸν φορμόν τῶν ὀστῶν. Ὁ δὲ ἀπελθὼν ἐς Κραννῶνα τοῖς οἰκειοῖς ἀπέδωκεν, οἱ δὲ ἔθαψαν.». Σε μια

(Ευριπίδης, *Άλκηστις*, στ. 12- 14). Όταν ο Θάνατος ήρθε ξανά να τον πάρει στον Κάτω Κόσμο, ο Απόλλων εγκατέλειψε το παλάτι του Αδμήτου και κανένας άλλος δε δέχτηκε να πεθάνει στη θέση του, εκτός από τη γυναίκα του. Ο Ηρακλής έφερε πίσω την Άλκηστη (Ευριπίδης, *Άλκηστις*, στ. 837- 860) ή κατά μια άλλη εκδοχή η Κόρη- Περσεφόνη είχε αυτό το ρόλο (Πλάτων, *Συμπόσιο*, 179b- c. Απολλόδωρος, Α', 105).

⁷⁹⁰ Κακαβογιάννης 1980β, 275 κ.ε.

⁷⁹¹ Béquignon 1937, 77, αρ. 435/ 95, αρ. 72

⁷⁹² Κακαβογιάννης 1978, 322 κ.ε. *SEG XXXIV*, 1984, 564- 565

⁷⁹³ Αρβανιτόπουλος 1907, 158 κ.ε. Béquignon 1937, 25- 26. Μητροπούλου 1990, 73, XVIII, α. Χρυσοστόμου 1998, 156, σημ. 1038. Stählin 2002, 200- 201, σημ. 204. Στο χώρο βρέθηκαν κεραμική του 6^{ου} και 5^{ου} αιώνα π.Χ. καθώς και νομίσματα που απεικονίζουν την κεφαλή ή το ρόπαλό του (Head 1911, 307)

⁷⁹⁴ Μουσείο Αλμυρού, αρ. 1

⁷⁹⁵ Μουσείο Αλμυρού, αρ. 364

⁷⁹⁶ Αρβανιτόπουλος 1907, 158. Béquignon 1937, 26. Μητροπούλου 1990, 73, XVIII, β

⁷⁹⁷ Μαρμάρινη αετωματική στήλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1984, *ΑΔ* 39, Β', Χρονικά, 149, πίν. 48γ

⁷⁹⁸ Béquignon 1937, 91, αρ. 63/ 92, αρ. 683

⁷⁹⁹ Μουσείο Βόλου BE 2209, M 2021 (5678)

⁸⁰⁰ Αδρύμη- Σισμάνη 1983α, 32- 33, 36

⁸⁰¹ *FGrHist*, 115 F, 352

μολύβδινη ψήφο⁸⁰² απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο κεφαλή Σιληνού και στον οπισθότυπο ημίτομο ταύρου και διπλός πέλεκυς, το σύμβολο του θεού (αρ. εικ. 155). Στα αργυρά νομίσματα του Αλεξάνδρου απεικονίζεται ο πέλεκυς (αρ. εικ. 156), ενώ σε άλλους τύπους τόσο ο ταύρος όσο και ο πέλεκυς⁸⁰³. Σε αυτό οφείλει την προσωνυμία Πέλεκυς⁸⁰⁴. Θεωρείται πιθανή η σχέση του θεού με το Δία Θαύλιο και την Εν(ν)οδία. Πιθανόν κατά η διάρκεια των ετησίων εορτών Θαυλίων προς τιμήν του Δία Θαυλίου, ο διπλός πέλεκυς θεωρείτο ο φονιάς το ιερού ζώου, που καταδικαζόταν και ριχνόταν στη θάλασσα των Παγασών. Υποθέτουμε ακόμη ότι η λατρεία του θεού εισήχθη στην ανατολική Θεσσαλία από τη Θράκη διαμέσου του Αιγαίου πελάγους. Αυτή, λοιπόν, η λατρεία του Διονύσου προβλήθηκε από τους τυράννους των Φερών και ο θεός αποτέλεσε μέσο της προπαγάνδας τους.

Η λατρεία της Αθηνάς στις Φερές μαρτυρείται μέσα από επιγραφές⁸⁰⁵, το βωμό των «Έξι Θεαινών» και ένα κορμό μαρμάρινου αγάλματος⁸⁰⁶ από τη Μαγούλα Μπακάλη, το οποίο χρονολογείται στο 480 π.Χ. Ακολουθείται ο τύπος της ειρηνικής θεάς.

Σχετικά με τη λατρεία του Ποσειδώνα ισχύουν όσα αναφέραμε για τη Λάρισα. Ο θεός ήταν ιδιαίτερα αγαπητός, όπως αποδεικνύεται από τα νομίσματα και τις επιγραφές. Σε νομίσματα των Φερών εικονίζεται ο μύθος της γέννησης του Σκυφίου και της δημιουργίας των κατά τόπους πηγών, οι οποίες αναβλύζουν κυρίως από βράχους, προερχόμενες από τα έγκατα της γης.⁸⁰⁷ Σε έναν τύπο νομίσματος παριστάνεται στον οπισθότυπο ο Σκύφιος να βγαίνει από το βράχο της Υπέρειας πηγής, η οποία υποδηλώνεται με λεοντοκεφαλή-κρουνό.⁸⁰⁸ Στον οπισθότυπο άλλων νομισμάτων παριστάνεται η οπλή ή το πόδι του αλόγου⁸⁰⁹ ή η προτομή⁸¹⁰ του. Ο θεός μαρτυρείται ακόμη σε δυο αναθηματικές επιγραφές της κλασικής περιόδου.⁸¹¹

⁸⁰² Rogers 1932, 166, αρ. 525, εικ. 287. Κεφάλια Σιληνού παριστάνονται και στο χρυσό περιδέριο από τον τάφο 5 του Τύμβου των Φερών: Αδρύμη- Σισμάνη 1983α, 38. Χρυσοστόμου 1994β, 124

⁸⁰³ Rogers 1932, 166- 167, αρ. 523, εικ. 286/ αρ. 526, εικ. 288/ αρ. 528, εικ. 289

⁸⁰⁴ Αξενίδης 1949, 242. Χρυσοστόμου 1994β, 124. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 44

⁸⁰⁵ Μπακαλάκης 1973α, 16. Μπακαλάκης 1973β, 16. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 19

⁸⁰⁶ Μπακαλάκης 1967, ΑΔ 22, 296, πίν. 195β- γ. Μπακαλάκης 1973α, 1- 24. Μπακαλάκης 1973β, 949. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1990, 58. Μητροπούλου 1990, 72, Ι, β. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 19. Η μορφή φορεί χιτώνα, είδος αιγίδας και από πάνω ιμάτιο. Πρέπει να έστρεφε ελαφρώς το κεφάλι προς το αριστερό της χέρι, στο οποίο ίσως κρατούσε μια γλαύκα ή το κράνος της και είχε ακουμπισμένο στο δεξί μέρος του σώματός της το ακόντιο δείχνοντας με αυτό τον τρόπο την ευμένειά της προς το θεατή.

⁸⁰⁷ Moustaka 1983, 21- 23

⁸⁰⁸ Moustaka 1983, 74, 140, αρ. 194, πίν. 9

⁸⁰⁹ Rogers 1932, 165, αρ. 520- 523, εικ. 284- 285 (Αλεξάνδρου). Moustaka 1983, 137, αρ. 178, πίν. 9

⁸¹⁰ Rogers 1932, 166- 167, αρ. 523- 524, εικ. 286, 526- 530 (Αλεξάνδρου), εικ. 288- 289 (Τεισιφόνου)

⁸¹¹ Μουσείο Βόλου Ε 1018- 1019, Ε 828 και Ε 1282

Μαρτυρείται και η λατρεία λοιπών θεοτήτων αλλά δε σώζονται πολλά αρχαιολογικά δεδομένα. Η λατρεία της Ήρας μαρτυρείται σε όστρακο αγγείου⁸¹², της Κυβέλης σε αναθηματικό ανάγλυφο⁸¹³ από το ναό του Διός Θαυλίου, του Ήλιου σε ενεπίγραφη στήλη⁸¹⁴, των Διοσκούρων σε επιγραφές⁸¹⁵ και του Σέραπι και της Ίσιδος σε αναθηματικό ανάγλυφο⁸¹⁶. Η λατρεία του Ερμή μαρτυρείται από το μήνα Ερμαίο⁸¹⁷ του φεραϊκού ημερολογίου και από νομίσματα⁸¹⁸ και ο θεός συνδέεται με την Εν(ν)οδία.

Χώρα

Στη χώρα, στις Γλαφυρές πιστοποιείται η λατρεία του Διονύσου «Καρπίου» από μια μαρμάρινη αναθηματική στήλη του 3^{ου} αιώνα π.Χ.⁸¹⁹ Πρόκειται για ανάθημα του Έρμωνα, του Παρμένιχου και του Νίκανδρου.

Στην πεδινή περιοχή βορειοανατολικά του άστεως βρισκόταν το Διοσκούρειο⁸²⁰ κοντά στο πανδοχείο. Είναι οι θεοί της φιλοξενίας και προστάτες των ταξιδιωτών σε ξηρά και θάλασσα. Ως εκ τούτου η παρουσία του ιερού κοντά σε πανδοχείο γίνεται περισσότερο κατανοητή. Το Διοσκούρειο και το πανδοχείο μαρτυρούνται σε γραμματειακές πηγές από το Δημοσθένη⁸²¹, το Θεοδώρητο Κύρρου⁸²² και τον Πολύαινο⁸²³. Ο Πολύαινος σε ένα από τα

⁸¹² Béquignon 1937, 26. Μητροπούλου 1990, 73, XVII

⁸¹³ Μουσείο Βόλου Ε 279 (Λ 410). Μητροπούλου 1990, 73, XX/ 74- 75, Β

⁸¹⁴ Μουσείο Βόλου 264: *ΑΡΧΕΛΑΟΣ/ ΦΡΥΝΟΥ/ΗΛΙΩΙ*. Αρβανιτόπουλος 1910β, 233. Béquignon 1937, 89, αρ. 56. Μητροπούλου 1990, 73, XVI

⁸¹⁵ Μουσείο Βόλου: *ΚΟΤΤΥΦΑ ΠΕΤΑΛΙΑΙΑ ΠΕΡ ΣΙΜΟΥΝΟΣ ΕΥΞΑ/ ΜΕΝΑ ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΙΣ*. Béquignon 1937, 96, αρ. 78. Μητροπούλου 1990, 73, XII, α/ Μουσείο Βόλου 666: *ΖΩΠΥΡΟΣ/ ΥΠΕΡ ΛΕΟΝΤΟ[Σ]/ ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΙΣ*. Béquignon 1937, 91, αρ. 62. Μητροπούλου 1990, 73, XII, β

⁸¹⁶ Μουσείο Βόλου Ε 185. Béquignon 1937, 86, αρ. 49, πίν. XXIII. Μητροπούλου 1990, 73- 74, XXI/ 79, VII

⁸¹⁷ *JG IX*², 415

⁸¹⁸ Kraay 1969, 118: Η κεφαλή του νέου άνδρα με πέτασο προς τα δεξιά στον εμπροσθότυπο τριοβόλου του Αλεξάνδρου παριστάνει τον Ερμή

⁸¹⁹ *JG IX*², 411. Miller 1974, 246, πίνακας 4.2. Κοντογιάννης 1985, 122, σημ. 4. Χρυσοστόμου 1997, 125, 147, εικόνα 7

⁸²⁰ Κακαβογιάννης 1977στ, 126. Χρυσοστόμου 1983, 95- 106. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1996β, 344. Ναούμη 1997, 135. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998α, 433, Πίν. 161α. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2000γ, 346. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 2004, 261

⁸²¹ *Περί Παραπρεσβείας* XXX, 158: «Ἀλλὰ νῆ Δί' ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ τοὺς ὄρκους ἔλαβον παρὰ τῶν συμμάχων, ἢ τᾶλλ' ἃ προσῆκεν ἐποίησαν. πολλοῦ γε καὶ δεῖ, ἀλλὰ τρεῖς μῆνας ὅλους ἀποδημήσαντες, καὶ χιλίας λαβόντες δραχμὰς ἐφόδιον παρ' ὑμῶν, παρ' οὐδεμιᾶς πόλεως, οὐθ' ὅτ' ἐκεῖσ' ἐπορεύοντο οὐθ' ὅτ' ἐκεῖθεν δεῦρο, τοὺς ὄρκους ἔλαβον, ἀλλ' ἐν τῷ πανδοκείῳ τῷ πρὸ τοῦ Διοσκουρείου (εἴ τις ὑμῶν εἰς Φεράς ἀφίκται, οἶδ' ὃ λέγω), ἐνταῦθ' ἐγίνονθ' οἱ ὄρκοι, ὅτε δεῦρ' ἦδη τὸ στράτευμα ἄγων ἐβάδιζε Φίλιππος, αἰσχυρῶς ἄνδρες Ἀθηναῖοι ἀπάντων ἂν ἐτιμήσατο πλείστου τοῦτον τὸν τρόπονπραχθῆναι.»/ *Περί Παραπρεσβείας* XVIII, 32: «ἐπειδὴ γὰρ ὤμοσεν τὴν εἰρήνην ὁ Φίλιππος προλαβὼν τὴν Θράκην διὰ τούτους, οὐχὶ πεισθέντες τῷ ἐμῷ ψηφίσματι, πάλιν ὠνεῖται παρ' αὐτῶν, ὅπως μὴ ἄπιμεν ἐκ Μακεδονίας, ἕως τὰ τῆς στρατείας τῆς ἐπὶ τοὺς Φωκέας εὐτρεπῆ ποιήσαιτο.»

⁸²² *Θεραπευτικά*, VIII (5^{ος} αἰώνας μ.Χ.): «Καὶ μέντοι καὶ τοὺς Τυνδαρίδας θεοὺς ἐκάλεσαν Ἕλληνας, καὶ Διοσκούρους ὠνόμασαν, καὶ Ἐφεστίους καὶ ἄνακας καὶ τεμενῶν οὐκ ἐν Σπάρτῃ μόνον, ἀλλὰ καὶ Ἀθήνησι τούτους ἤξίωσαν. Καὶ τούτοις μέμνηται Δημοσθένης, οὕτωςί λέγων Ἐν τῷ πανδοκείῳ τῷ πρὸ τοῦ Διοσκουρείου.»

σοφίσματα του τυράννου Ιάσωνα αναφέρεται σε θεοξένια των Διοσκούρων στις Φερές. Σύμφωνα με αυτό, ο Ιάσων προσκαλεί τους Διοσκούρους σε θεοξένια για να εορτάσει τα επινίκια κάποιου πολέμου. Αυτή η μοναδική μνεία μας οδηγεί στο συμπέρασμα μήπως ο Ιάσων κατέστησε δημοφιλή τη λατρεία τους για ευνόητους λόγους. Δεν αποκλείεται να μερίμνησε για την οικοδόμηση ενός ναού προς τιμήν τους, σε χώρο που θα σχετιζόταν με το ιππικό και το στρατό του. Η πεδινή έκταση βορειοανατολικά των Φερών προσέφερε αρκετό χώρο για την άσκηση του ιππικού και του στρατού του. Από αυτή την περιοχή διέρχονται οι οδοί Λάρισας- Φερών- Φθιωτίδων Θηβών και Παγασών- Φερών- Λάρισας και συνηγορούν με την ιδιότητά τους ως προστάτες των ταξιδιωτών της ξηράς.

Η λατρεία τους επιβεβαιώνεται από ενεπίγραφες αναθηματικές στήλες. Σε δυο στήλες⁸²⁴ αναφέρεται ως αναθέτης ο Ζώπυρος, ο οποίος αφιερώνει τη στήλη στους Διοσκούρους. Η τρίτη⁸²⁵ βρέθηκε στη «Μαγούλα» αγροκηπίου και χρονολογείται στα μέσα του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

Δε γνωρίζουμε την ακριβή θέση του ιερού. Οι μελετητές έχουν διατυπώσει πολλές απόψεις.⁸²⁶ Ωστόσο, η πιο πιθανή θέση του είναι η «Μαγούλα» αγροκηπίου⁸²⁷, ένας λόφος που κατοικήθηκε από τη νεολιθική περίοδο⁸²⁸. Στο ανατολικό τμήμα του λόφου εντοπίστηκαν επιφανειακά αρχαίες πωρόπλινθοι διαφόρων μεγεθών, τμήματα μαρμάρων και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη. Ο χώρος κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο.

Στο λόφο «Σπαρτιάς» ή «Λατομείο»⁸²⁹, εντοπίστηκε ιερό του Ηρακλή του 5^{ου} ή 4^{ου} αιώνα π.Χ. (αρ. χ. 8 και 10, αρ. 1). Βρίσκεται 3 χλμ βόρεια/ βορειοανατολικά του Σέσκλου. Αποκαλύφθηκε η ευθυντηρία ενός βωμού, μελαμβαφείς κεραμίδες στέγης και δεκάδες κινητά ευρήματα, όπως χάλκινα αγγεία, μελαμβαφή αγγεία, μολύβδινα αντικείμενα, πήλινα

⁸²³ Πολύαινος, *Στρατηγήματα*, VI, 1, 3: «Ιάσων πόλεμον νικήσας ἔφη πρὸς τὴ μητέρα, τοὺς Διοσκούρους φανερωτάτους αὐτῷ γενέσθαι συμμάχους, καὶ διὰ τοῦτο εὐξασθαι νικήσας ξενίσαι τοὺς θεοὺς κεκληκέναι δὲ ἐπὶ εὐωχίαν τοὺς ἡγεμόνας τοῦ στρατεύματος καὶ λοχαγούς καὶ τοὺς ἐν τέλει πάντας. Ἡ δὲ πιστεύσασα ὅσον εἶχε κόσμον ἐκπωμάτων, κρατήρων, τραπεζῶν, ἀργύρου, χρυσοῦ πάντα ἔπεμψεν ὁ δὲ πολλῶν χρημάτων κύριος γενόμενος, τὸν μισθὸν ἀπέδωκε τοῖς μισθοφόροις.»

⁸²⁴ Χρυσοστόμου 1983, 97, σημ. 9: ΖΩΠΥΡΟΣ/ ΠΑΡΜΕΝΙΩΝΟΣ/ ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΙΣ/ Μουσείο Βόλου Ε 666: ΖΩΠΥΡΟΣ/ ΥΠΕΡ ΛΕΟΝΤΟΣ/ ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΙΣ. Αρβανιτόπουλος 1910β, 234. Béquignon 1937, 91, αρ. 62. Χρυσοστόμου 1983, 97- 98, εικ. 1. Χρονολογείται τον 3^ο αιώνα π.Χ.

⁸²⁵ Φέρει την επιγραφή: ΚΟΤΤΥΦΑ ΠΕΤΑΛΙΑΙΑ/ ΠΕΡ ΣΙΜΟΥΝΟΣ/ ΕΥΞΑΜΕΝΑ ΔΙΟΣΚΟΥΡΟΙΣ. Béquignon 1937, 96, αρ. 78. Χρυσοστόμου 1983, 98- 99

⁸²⁶ Liebing 1862. Leake 1867, 441. Αρβανιτόπουλος 1910β, 231. Γιαννόπουλος 1932, ΑΔ, 27- 29, Χρονικά, εικ. 5. Béquignon 1937, 18, 21 κ.ε. Κακαβογιάννης 1977ε, 125. Stählin 2002, 201

⁸²⁷ Αρβανιτόπουλος 1910β, 231

⁸²⁸ Αρβανιτόπουλος 1910β, 231. Θεοχάρης 1973, 349, αρ. 49. Χρυσοστόμου 1983, 101

⁸²⁹ Αρβανιτόπουλος 1907, 178. Αρβανιτόπουλος 1911, 300- 301. di Salvatore 1994α, 106. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1999γ, 405. Συκκά 2007, *Καθημερινή*, 08.09.2007. «Μια επιγραφή δείχνει...Ηρακλή.» *Ελευθεροτυπία*, 17.09.2007

ειδώλια, όπλα και εργαλεία. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει η χάλκινη ομφαλωτή φιάλη με την επιγραφή *THAEΦΛΙΟΣ Μ' ΑΝΕΘΗΚΕΝ ΤΩ ΗΡΑΚΛΗ* γραμμένη σε τοπικό αρχαϊκό αλφάβητο από δεξιά προς τα αριστερά- εύρημα που αποτελεί τεκμήριο για την ταυτότητα του ιερού (**αρ. εικ. 157**). Η παρουσία λύχνου και κεραμικής της ελληνιστικής περιόδου και ενός νομίσματος Ιστιαίων (3^{ος} αιώνας π.Χ.- 146 π.Χ.) αποτελούν ενδείξεις ότι το μνημείο οικοδομήθηκε αυτή την περίοδο πάνω στο στρώμα των αρχαϊκών χρόνων. Σε πρωιμότερη φάση του ίδιου ναού ανήκουν πήλινες μετόπες με γείσο με κίτρινο επίχρυσμα, αναθηματικά χάλκινα αγγεία, αιχμές δοράτων και τμήμα βραχίονα μαρμάρινου αγάλματος. Στο χώρο υπήρχε και βωμός. Αξίζει να σημειωθεί ότι στους βόρειους πρόποδες του λόφου υπήρχε νεολιθικός οικισμός και στο χώρο παρατηρείται συνεχής κατοίκηση από τη νεολιθική έως και τη βυζαντινή περίοδο.

Στο Κάστρο στο Ρίγειο⁸³⁰ εντοπίστηκαν μερικά συγκροτήματα από πωρόλιθο σε σχήμα παραλληλεπίπεδου. Πιθανόν πρόκειται για τόπο λατρείας, ο οποίος βρίσκεται κοντά σε κρήνη νερού και δίπλα από το δρόμο. Η πληροφόρησή μας είναι ελλιπής.

Δυτικά του άστεως, στην περιοχή της Χλόης, στη θέση Άγιος Γεδεών⁸³¹ (**αρ. χ. 5- 7/ αρ. χ. 8 και 10, αρ. 16α**) εντοπίστηκε ένα μικρό υπαίθριο ιερό. Δε γνωρίζουμε σε ποια θεότητα ήταν αφιερωμένο.

Στο επίγειο των Φερών, τις Παγασές, κυρίαρχη θέση κατείχε η Εν(ν)οδία (**αρ. χ. 1, 5 και 15**). Σε ενεπίγραφη αναθηματική στήλη⁸³² του πρώτου μισού του 4^{ου} αιώνα π.Χ. μαρτυρείται η Εν(ν)οδία Πατρώα (**αρ. εικ. 158**).

Ο Απόλλων λατρευόταν με την προσωνυμία «Παγασαῖος»⁸³³ και φαίνεται ότι έφερε και την επίκληση «Ἄκτιος» ή «Ἐμβάσιος»⁸³⁴. Το μεγάλο ιερό του βρισκόταν πάνω στην Ιερή οδό, την Πυθιάδα⁸³⁵, και κοντά στην ευρύτερη περιοχή του Αναύρου ποταμού (Ξηριάς), στην οποία ίδρυσε ο Κύηκας τον τάφο του Κύκνου.

Από τις υπόλοιπες θεότητες, η Ἄρτεμις λατρευόταν ως Παγασίτις⁸³⁶. Οι λατρείες του Ποσειδώνα⁸³⁷ και του Ερμή⁸³⁸ μαρτυρούνται επίσης επιγραφικά. Ο Διόνυσος λατρευόταν με

⁸³⁰ ό.π., 105

⁸³¹ di Salvatore 1994α, 103

⁸³² Μουσείο Βόλου Ε 670: «Ἐννοδία Πατρώα[ι]». *JG IX*², 358. Robert 1960, 590. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 49. Χρυσοστόμου 1998, 51- 52, σημ. 125. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 272- 273

⁸³³ Ησύχιος, λ. *Παγασίτης*. Ησιόδειο επύλλιο, *Ἀσπίς Ἡρακλέους*. Preller- Robert 1854- 1926, 264, 2. *RE II* 62, λ. *Apollon* (Wernicke). Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, 23- 24, σημ. 87. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 272- 273

⁸³⁴ Καλλιμαχος fr. 545b, fr. 18, 12- 13 (Pfeiffer). Απολλώνιος Ρόδιος 1, 359- 360. Στέφανος Βυζάντιος 64, 21. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 273

⁸³⁵ Παπαγατζής 1984, 145. Χρυσοστόμου 1998, 250- 256, σημ. 1013. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 273

⁸³⁶ *JG IX*², 1123. *RE II* 1, 1395, λ. *Artemis* (Wernicke). Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 273

⁸³⁷ Χρυσοστόμου 1998, 249, σημ. 1000

την προσωνομία «Πέλεκυς»⁸³⁹. Τέλος, η λατρεία του Ηρακλή μαρτυρείται μέσα από την επιγραφή IG IX², 359.

Στις Αμφανές, στο ύψωμα του Σωρού, νότια της ακρόπολης, ήρθε στο φως ο λεγόμενος «ναός»⁸⁴⁰ του Αρβανιτόπουλου (αρ. χ. 12/ αρ. σχ. 25- 26/ αρ. εικ. 159). Στον τρόπο δόμησης ακολουθεί τα πρότυπα του «ανακτόρου» και τα δυο κτίρια πρέπει να είναι σύγχρονα. Δε γνωρίζουμε περισσότερες λεπτομέρειες.

Σε κοντινή απόσταση από τα νότια τείχη του οικισμού ήρθε στο φως το ιερό του Απόλλωνα (αρ. χ. 12/ αρ. σχ. 25- 26 και 43/ αρ. εικ. 62 και 160).⁸⁴¹ Η ταυτότητα της θεότητας τεκμηριώνεται από μια ενεπίγραφη βάση⁸⁴² του τρίτου τέταρτου του 4^{ου} αιώνα π.Χ. από τον πρόναο.

Κατά την πρώτη φάση της λειτουργίας του την αρχαϊκή περίοδο διασώζονται ίχνη χρήσης ως υπαίθριο περιαστικό ιερό. Λόγω των αυξημένων αναγκών οικοδομήθηκαν στη συνέχεια επιβλητικός ναός διαστάσεων 24,32μ. x 8,33μ. και δυο βοηθητικοί χώροι πλησίον του. Βάσει κεραμικής και λοιπών ευρημάτων χρονολογείται από την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο έως και τον πρώιμο 3^ο αιώνα π.Χ., όπως και τα κτερίσματα από το νεκροταφείο του οικισμού. Το ιερό είτε εγκαταλείφθηκε λίγο μετά το συνοικισμό με τη Δημητριάδα είτε από κάποιο σεισμό. Εξαιτίας της σημασίας και της ακτινοβολίας του ιερού στην αρχαιότητα, μπορεί να ταυτιστεί με το ιερό του Απόλλωνα Παγασαίου και η θέση με τις Παγασές.

Η λατρεία του Ποσειδώνα μαρτυρείται σε μια επιγραφή⁸⁴³ που βρέθηκε στην πύλη της ακροπόλεως του οικισμού και σε άλλη μια από τις Αλυκές⁸⁴⁴.

Οδηγούμαστε, λοιπόν, στο συμπέρασμα ότι οι Θεσσαλοί ήταν ιδιαίτερα ευσεβείς και προσηλωμένοι στις θρησκευτικές παραδόσεις. Είναι χαρακτηριστικός ο συμφυρμός και η συγχώνευση της λατρείας μεγάλων Ολύμπιων θεοτήτων με πανάρχαιες τοπικές δοξασίες με αποτέλεσμα τη γένεση νέων μορφών θρησκευτικής αντίληψης. Επομένως, δικαιολογείται το πλήθος των νέων τοπικών προσωνομιών των θεών. Οι διάφορες προσωνομίες που τους αποδίδονταν αποδεικνύουν ότι τοποθετούσαν τους θεούς στα δικά τους «καλούπια» και στις

⁸³⁸ ό.π., 258, σημ. 1052

⁸³⁹ Θεόπομπος, *FrGrHist*, fr. 352. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 273

⁸⁴⁰ Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 258.

⁸⁴¹ Μαράντου 2008, 164. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 269- 294

⁸⁴² Μουσείο Βόλου Ε 1280

⁸⁴³ Γιαννόπουλος 1932, 27, αριθμός 12. Χρυσοστόμου 1998, 249, σημ. 999. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 273, σημ. 34

⁸⁴⁴ Γιαννόπουλος 1933, 4, αριθμός 12. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 273

τοπικές τους παραδόσεις. Είναι χαρακτηριστικός ο συντηρητισμός της θρησκείας τους και η προσήλωση στις τοπικές παραδόσεις.

Μπορούμε να διακρίνουμε ομάδες λατρευόμενων θεοτήτων. Στην πρώτη ανήκουν οι ακέραιες προθεσσαλικές λατρείες που αποκτούν πανθεσσαλική ή πανελλήνια σημασία με τα ίδια ή άλλα ονόματα, όπως η Εν(ν)οδία. Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν οι θεοί που πέρασαν- σύμφωνα με τη μυθολογία- από την περιοχή και γνωρίζουν ιδιαίτερη προτίμηση στη λατρεία, όπως ο Απόλλων και η Αθηνά. Στην τρίτη ομάδα περιλαμβάνεται μια σειρά θεών είτε προθεσσαλικής καταγωγής είτε Ολύμπιων με εκτεταμένη διάδοση λατρείας, όπως ο Δίας, ο Ποσειδώνας, ο Διόνυσος, η Άρτεμις, η Δήμητρα, η Αφροδίτη και ο Ερμής. Στην τέταρτη ομάδα ανήκουν τα μυθικά, θεοποιημένα πρόσωπα, όπως ο Ασκληπιός. Στην τελευταία ομάδα ανήκουν οι ξενόφερτες θεότητες, όπως οι Αιγυπτιακές θεότητες και ο Δίκαιος.

Παρατηρείται ακόμη η προτίμηση στη λατρεία θεών και ηρώων, οι οποίοι κατάγονται από την περιοχή και έχουν ισχυρούς δεσμούς με αυτή. Είναι έντονη η παρουσία των προθεσσαλικών θεών με τη χθόνια φύση τους, ακόμα και αν έχουν διαφορετικό όνομα, προσωνομία ή ιδιότητα.

Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η επιλογή και καθιέρωση των λατρευτικών χώρων. Σημαντική ήταν η γεωγραφική θέση για την εξέλιξη ενός ιερού χώρου και τη διάδοση της φήμης του. Τα μεγάλα ιερά ιδρύθηκαν σε σημεία κομβικά και στρατηγικής σημασίας, αποκτώντας με αυτό τον τρόπο πανθεσσαλική ή πανελλήνια απήχηση, όπως το μεγάλο ιερό της Εν(ν)οδίας και του Διός Θαυλίου στις Φερές. Εξίσου σημαντική ήταν και η πολιτική δραστηριότητα γύρω από έναν ιερό χώρο, καθώς συγκέντρωνε κόσμο όχι μόνο για θρησκευτικούς λόγους ή εκμεταλλευόταν τη λατρεία για να προβάλλει τα πολιτικά θέματα, όπως ο ναός της Αθηνάς Πολιάδος, ο ναός του Απόλλωνα Κερδώου και ο ναός του Διός Ελευθερίου στη Λάρισα. Αξιοπρόσεκτες είναι και οι ιστορικές αλλαγές ή/ και οι μετακινήσεις πληθυσμών που επιβάλλουν τους δικούς τους θεούς σε νέους τόπους και σε συνδυασμό με τα προηγούμενα, πετυχαίνουν την αναγνώρισή τους, όπως συμβαίνει στη Λάρισα αλλά και στην Ελάτεια.

Ο πλούτος, λοιπόν, των θρησκευτικών δοξασιών σχετίζεται με τη γη, τη γονιμότητά της- που δικαιολογείται από τις αγροτικές δραστηριότητες-, τη ζωή και το θάνατο. Στη Λάρισα κυρίαρχη θέση στη λατρεία κατέχουν η Αθηνά, ο Απόλλων και ο Δίας, ενώ στις Φερές η τοπική θεότητα Εν(ν)οδία. Παρατηρούμε ότι στη Λάρισα λατρεύεται μεγάλος αριθμός θεοτήτων με διάφορες προσωνομίες, σε αντίθεση με το συντηρητισμό των Φεραίων που δεν «ανοίγονται» και επιμένουν στη λατρεία της Εν(ν)οδίας και λοιπών θεοτήτων που

σχετίζονται με τις μυθολογικές καταβολές τους. Επιπλέον, στη Λάρισα μαρτυρείται η λατρεία κάποιων αιγυπτιακών θεοτήτων, των Καβείρων και των Ρωμαίων αυτοκρατόρων αργότερα. Στη Λάρισα ιδρύονται περικαλλείς ναοί- ειδικότερα των κυριότερων θεοτήτων- και ενσωματώνεται και η πολιτική χροιά του Κοινού των Θεσσαλών. Ο πλούτος των αριστοκρατών γίνεται και πάλι εμφανής. Ο επιφανέστατος τόπος της παλιάς αγοράς και η ακρόπολη έχουν καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα. Προς τιμήν των θεών τελούνται και εορτές πανθεσσαλικού ή μη χαρακτήρα. Από την άλλη πλευρά, στις Φερές ιδρύθηκε το σημαντικότερο ιερό της Εν(ν)οδίας και του Διός Θαυλίου σε κομβικό και στρατηγικό σημείο και λίγα μικρότερου μεγέθους κυρίως της Εν(ν)οδίας. Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε την οικονομική και πολιτική ανεξαρτησία των επίσημων ιερών της Λάρισας.

Στη χώρα της Λάρισας η λατρεία των θεοτήτων επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από το άστυ. Οι θεότητες συνδέονται κατά κόρον με τη γη, τους καρπούς και τη γονιμοποίηση. Διαδεδομένη είναι η λατρεία της Αρτέμιδος και ακολουθούν η λατρεία του Διονύσου, του Ποσειδώνα και του Απόλλωνα. Δεν εντοπίζεται συχνά η λατρεία του Δία και της Αθηνάς. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι θεότητες λατρεύονται με προσωνυμίες και αξίζει να σημειώσουμε το Δία «Περφερέτα» ή «Φερφερέτα» και τον Απόλλωνα «Λευκάτα» που μαρτυρούνται μόνο μια φορά. Είναι αξιοσημείωτη και η λατρεία του Δικαίου. Στην Ελάτεια παρατηρείται ένα συνονθύλευμα λατρειών, καθώς στην περιοχή είχαν εγκατασταθεί φρουροί από διαφορετικά μέρη του ελλαδικού χώρου. Για τη λατρεία στη χώρα των Φερών έχουμε λίγα στοιχεία, καθώς μαρτυρούνται ιερά ή ναοί χωρίς ταυτισμένη θεότητα. Πιστεύουμε ότι η λατρεία της Εν(ν)οδίας υπερισχύει αλλά έχουν εντοπιστεί ένα ιερό του Ηρακλή στο Σέσκλο, το Διοσκούρειο σε κοντινή απόσταση από τις Φερές και ο περικαλλής ναός του Απόλλωνα στις Αμφανές. Από τις υπόλοιπες θεότητες, μπορούμε να πούμε ότι ακολουθείται το τυπικό και ο συντηρητισμός του άστεως.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ- ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με τα παραπάνω κεφάλαια έγινε μια προσπάθεια να δοθεί μια σφαιρική εικόνα για τη μελέτη της διαμόρφωσης του άστεως και της χώρας από την πρωτογεωμετρικούς έως και τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους με βάση τις φιλολογικές πηγές, την επιγραφική και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Η επιχειρούμενη τοποθέτηση των μνημείων του αρχαίου άστεως στο σημερινό ρυμοτομικό σχέδιο είναι υποθετική και δεν αποκλείεται να αναθεωρηθεί στο μέλλον. Ακόμα πιο δύσκολος είναι ο καθορισμός των ορίων της χώρας, καθώς έχουμε ελλειπίες και αποσπασματικές πληροφορίες. Όλα αυτά τα στοιχεία είναι πιθανό στο μέλλον να αναθεωρηθούν ή να εμπλουτιστούν και να έρθουν στο φως νέα υλικά κατάλοιπα.

Τα δυο άστεα παρουσιάζουν συνεχή κατοίκηση από την προϊστορική περίοδο. Πρόκειται για δυο από τις πιο σημαντικές και ισχυρές πόλεις της Πελασγιώτιδας. Οι Φερές ζούσαν στη σκιά της Λάρισας και πάντοτε προσπαθούσαν να της επιβληθούν και το κατάφεραν στα τέλη του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και στις αρχές του 4^{ου} αιώνα π.Χ. αλλά για μικρό χρονικό διάστημα. Ακολουθούν κοινή ιστορική πορεία με φάσεις ανταγωνισμού για την επικράτηση στο θεσσαλικό χώρο. Ο κυρίαρχος ρόλος της Λάρισας διαχρονικά είναι δεδομένος. Επέλεγε τους κατάλληλους συμμάχους για να μη χάσει το κύρος της. Αποτελούν γεωγραφικά κομβικό σημείο, γεγονός που συνέβαλε στην ανάπτυξη και τον πλούτο τους. Σε συνδυασμό με την ευφορία της γης βοήθησαν στην ευμάρεια και την εξέλιξή τους.

Τα όρια της χώρας της Λάρισας και των Φερών δεν έχουν οριστεί με ακρίβεια και ασφάλεια. Η χώρα επεκτάθηκε με γοργούς ρυθμούς προς πολλές κατευθύνσεις κυρίως στη Λάρισα αλλά δεν έχει έρθει στο φως μεγάλος αριθμός από κώμες και αγροικίες. Η επιγραφική θα έπαιξε σημαντικό ρόλο αλλά και πάλι αντλούμε λίγες πληροφορίες. Οι οικονομικοί συντελεστές της υπαίθρου βοηθούσαν στην ανάπτυξη του άστεως, στο εμπόριο, στον πλούτο και στο δίκτυο επικοινωνίας.

Αναπτύχθηκε δίκτυο επικοινωνίας κατά μήκος των οδικών αξόνων για τον έλεγχο των περασμάτων και εξασφάλιζε την ασφάλεια του άστεως. Η Λάρισα ενδιαφερόταν να ελέγχει τις πεδινές εκτάσεις λόγω της καλλιέργειας των σιτηρών και κατά την ελληνιστική περιοχή ήλεγχε ορεινά περάσματα κυρίως για οικονομικούς λόγους. Η χώρα ήταν άμεσα συνυφασμένη με το άστυ. Από την άλλη πλευρά, βλέπουμε ότι οι Φερές ανέπτυξαν ένα δίκτυο γύρω από το άστυ σε πεδινές και ορεινές εκτάσεις. Το σημαντικότερο είναι ο έλεγχος του κυριότερου θεσσαλικού λιμανιού και παρακειμένων παραθαλάσσιων περιοχών. Η Λάρισα- παρόλη τη δύναμή της- δεν κατάφερε ποτέ να ελέγχει ένα λιμάνι αλλά βασιζόταν στους Φεραίους. Δεν είμαστε σίγουροι και εάν τελικά κατάφερε να ελέγξει παραθαλάσσιους οικισμούς.

Το άστυ ήταν σαφώς οριοθετημένο και επιμελημένο με λαμπρά οικοδομήματα. Αρχικά, η Λάρισα απέκτησε ιδιαίτερη ισχύ και κύρος. Αυτό άρχισε να διαφαίνεται ιστορικά από την αρχαϊκή περίοδο. Ο παροικιαύδης πλούτος των αριστοκρατών ευνόησε την ακτινοβολία και την ισχύ της. Δινόταν ιδιαίτερη σημασία στη διαμόρφωση ενός άστεως με πολλά δημόσια οικοδομήματα. Η πόλη αποτέλεσε πόλο έλξης πολλών προσωπικοτήτων και ευνοήθηκαν οι τέχνες και τα γράμματα. Ορίστηκε αρχικά το ακανόνιστο και έπειτα το υποδάμειο πολεοδομικό σύστημα με οργανωμένο οδικό δίκτυο και καθορισμό συνοικιών αλλά και λειτουργιών. Τα δημοσίου χαρακτήρα οικοδομήματα και οι ναοί αποδεικνύουν τον πλούτο της. Η παρουσία δυο αρχαίων θεάτρων και ενός ωδείου αποδεικνύουν την αγάπη για τις τέχνες αλλά και το ενδιαφέρον για την τέλεση των θρησκευτικών εορτών. Ειδικότερα, το πρώτο αρχαίο θέατρο χρησίμευε και για τις συνελεύσεις του Κοινού των Θεσσαλών. Επομένως, το θέατρο έπρεπε να απεικονίζει τον πλούτο και το κύρος της πόλης. Με τους αθλητικούς αγώνες που περιλάμβαναν οι θρησκευτικού περιεχομένου εορτές συνδέονται και τα δυο γυμνάσια, το στάδιο και ο ιππόδρομος.

Από την άλλη πλευρά, οι πληροφορίες μας τις Φερές είναι πιο ελλειπείς λόγω της αποσπασματικότητας των υλικών καταλοίπων. Διαμορφώθηκαν πλήρως τον 4^ο αιώνα π.Χ. Η πόλη οχυρώθηκε με ισχυρό εκτεταμένο τείχος και ανεγέρθηκαν πολλά δημόσια οικοδομήματα, όπως ναοί, αγορά, θέατρο. Μολαταυτά δεν παρουσιάζει την αίγλη και τον πλούτο της Λάρισας. Πιθανόν στο μέλλον να αποκαλυφθούν νέα υλικά κατάλοιπα και να αναιρεθεί αυτή η απόλυτη άποψη.

Στον αντίποδα της αίγλης της Λάρισας βρίσκεται η αρχιτεκτονική των ιδιωτικών οικιών της, οι οποίες δεν αποδεικνύουν τον πλούτο της πόλης, με εξαίρεση ορισμένες της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Έχουν έρθει στο φως μεγάλου μεγέθους οικίες με ψηφιδωτά δάπεδα. Ακόμα και αυτά σχετίζονται με τις λατρευτικές καταβολές των Λαρισαίων. Στις Φερές είναι αξιοσημείωτη η υψηλή αρχιτεκτονική μορφή των ιδιωτικών οικιών της ελληνιστικής περιόδου. Πρόκειται για οικίες συνήθως μεγάλου μεγέθους με ενδιαφέροντα στοιχεία αρχιτεκτονικού σχεδίου, διακόσμησης, εξοπλισμού και λειτουργιών. Ιδιαίτερη είναι και η παρουσία οικιακών ιερών. Στις περισσότερες παρατηρείται οργανωμένο σύστημα απορροής υδάτων αλλά και πηγαδιών.

Όσον αφορά την οχύρωση, τα δυο άστεα αντιπροσωπεύουν δυο διαφορετικούς οχυρωματικούς τύπους. Το μόνο κοινό στοιχείο είναι ο διαχωρισμός της άνω (ακρόπολη) από την κάτω πόλη. Η ουσιώδης διαφορά είναι ότι στη Λάρισα το τείχος πρέπει να ήταν κατασκευασμένο από ωμές πλίνθους, το οποίο μας φαίνεται περίεργο εάν αναλογιστούμε τον πλούτο της και των Φερών από ισχυρούς λίθους. Αυτό μπορεί να ερμηνευθεί εάν

αναλογιστούμε ότι η Λάρισα βρισκόταν σε πεδιάδα και δεν ήταν εύκολο να μεταφερθεί μεγάλη ποσότητα λίθων από τα λατομεία και δε γνωρίζουμε με ασφάλεια από ποια χρονική περίοδο τα ήλεγχε. Ακόμη αυτός ο τρόπος αποτελεί συνήθη πρακτική στο θεσσαλικό χώρο και την ίδια οχύρωση είχε αργότερα η Δημητριάδα. Για τις Φερές ήταν ευκολότερο να προμηθευτούν λίθους από το παρακείμενο λατομείο του Χαλκωδονίου όρους. Το τείχος του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ήταν ισχυρό και επιμελημένο με πολλούς πύργους για έλεγχο και πύλες για επικοινωνία. Με βάση τους υπολογισμούς των μελετητών, το τείχος της Λάρισας ήταν αρκετά μεγαλύτερο σε μήκος από το αντίστοιχο των Φερών, γεγονός που υποδηλώνει τη μεγάλη έκταση της πόλης.

Όσον αφορά τη χώρα, οι οικισμοί της χώρας της Λάρισας είναι κατά κύριο λόγο πεδινόι και διαμορφώνονται πάνω σε προϊστορικούς. Η Λάρισα ως σιτοπαραγωγική περιοχή επιθυμούσε την κατάληψη γαιών σε πεδινές εκτάσεις. Οι πύλες του άστεως το συνέδεαν με τις κύριες οδικές αρτηρίες. Η θέση των περισσότερων οικισμών ή πόλεων οριζόταν σε σχέση με τους κεντρικούς οδικούς άξονες επικοινωνίας και στόχος τους ήταν ακόμη ο έλεγχος κομβικών σημείων με οικονομικά συνήθως οφέλη. Κατά μήκος αυτών των οδικών αξόνων αναπτύσσονταν οι πόλεις, οι πολίχνες, οι κόμμες και οι οικισμοί. Και αυτός ο παράγοντας συνέβαλε στην επέκταση της χώρας, εκτός από την ανάγκη πεδινών εκτάσεων. Ενδεικτικά, το Μελισσοχώρι και η Χάλκη έλεγχαν τον άξονα Λάρισας- Φερών- Παγασών. Αυτός ήταν ιδιαίτερα σημαντικός για τη μεταφορά προϊόντων μέσω του λιμανιού αλλά και την επικοινωνία με τη νότια Ελλάδα. Η Μαρμάριανη και η Λακέρεια έλεγχαν τον άξονα για πρόσβαση στις παράκτιες περιοχές των Μαγνήτων και το Καστρί τον κάμπο της Λάρισας, την είσοδο στην πεδιάδα της Αγιάς και την πρόσβαση στις παράκτιες και παραλίμνιες περιοχές και το δρόμο προς Κανάλια και Βόλο. Τέλος, η Ελάτεια είχε τον έλεγχο του περάσματος των Τεμπών και του άξονα για Μακεδονία.

Με βάση τα έως τώρα δεδομένα, έχουμε απαριθμήσει δεκαεπτά κόμμες, πολίχνες ή πόλεις, τέσσερεις αγροικίες και δέκα νεκροταφεία ή μεμονωμένους τάφους. Αυτά είναι λίγα εάν αναλογιστούμε τη δύναμη και το κύρος του άστεως. Στην πρώτη κατηγορία, οι κόμμες εντοπίζονται κατά κύριο λόγο γεωγραφικά από τα βόρεια προς τα νοτιοανατολικά και λιγότερο προς τα δυτικά και τα βορειοδυτικά. Αξίζει να τονίσουμε ότι περιλαμβάνονται και πόλεις, όπως η Κραννών, οι Γόννοι και ο Άτραξ, που έπαιξαν σημαντικό ρόλο στο θεσσαλικό χώρο αλλά κατέληξαν υπό τον έλεγχο της Λάρισας. Τα υλικά κατάλοιπα είναι κατά κύριο λόγο αποσπασματικά αλλά και οι πληροφορίες που αντλούμε από τη βιβλιογραφία περιληπτικές και σποραδικές. Αυτοί οι παράγοντες δυσχεραίνουν τη σφαιρική μελέτη τους και είναι δύσκολες οι ταυτίσεις και οι συγκρίσεις. Είμαστε βέβαιοι ότι σε μια

καθαρά αγροτική περιοχή με ατελείωτες πεδιάδες θα πρέπει να υπήρχαν πολλές αγροικίες για την εξυπηρέτηση των αγροτών. Είναι πιθανό να βρίσκονταν και συγκεντρωμένες σε μια περιοχή ή σε αναφορά με κάποια κόμη ή πολίχνη. Έχουν αποκαλυφθεί σε διαφορετικά σημεία του ορίζοντα και μόνο μια σε κοντινή απόσταση από το άστυ. Τα νεκροταφεία υποδηλώνουν την παρουσία οικισμών και έχουν βρεθεί κυρίως σε συνάρτηση με αυτούς.

Οι κόμες φανταζόμαστε ότι περιλάμβαναν ιδιωτικές οικίες, ελάχιστα δημόσια κτίρια και ναούς. Ορισμένες χαρακτηριστικές πλούσιες κόμες είναι η Ελάτεια, το Μόψιο, η Λακέρεια, το Καλαμάκι, η Γυρτώνη και η Κονδαία. Όσες βρίσκονταν σε πεδινές εκτάσεις δεν ήταν τειχισμένες, γεγονός που μας προβληματίζει σχετικά με την ασφάλειά τους, καθώς είχαν ιδρυθεί κυρίως κοντά σε κεντρικούς οδικούς άξονες. Εξάιρεση αποτελεί το σπάνιο δείγμα τειχισμένης κόμης στη Λακέρεια. Οι κόμες που ιδρύθηκαν σε λόφους ή βουνά ήταν τειχισμένες και διαχωρίζονταν στην άνω και κάτω πόλη. Αυτές συνήθως ήλεγχαν τα περάσματα και εξυπηρετούσαν οικονομικούς σκοπούς και βρίσκονταν στα βόρεια της χώρας.

Στις Φερές είναι χαρακτηριστική η παρουσία πολλών οχυρωμένων κωμών με διάρκεια ζωής κατά κύριο λόγο την κλασική και ελληνιστική περίοδο με δίκτυο επικοινωνίας. Έχουμε απαριθμήσει είκοσι οκτώ κόμες ή πολίχνες ή μικρού μεγέθους εγκαταστάσεις, δυο αγροικίες και πέντε νεκροταφεία ή μεμονωμένους τάφους. Είναι χαρακτηριστικό ότι παρόλο που η χώρα των Φερών καταλάμβανε μικρότερη έκταση μαρτυρούνται περισσότερες κόμες. Με την πάροδο των αιώνων, η εμβέλεια της χώρας αυξήθηκε και οι Φερές απέκτησαν τον έλεγχο πολλών γειτονικών θέσεων είτε πεδινών είτε ορεινών. Κυριαρχούσαν στην περιοχή χωρίς να έχουν το φόβο από κάποια άλλη ισχυρότερη πόλη. Σε καμία περίπτωση δεν μπόρεσε να ανταγωνιστεί την εμβέλεια της επικράτειας της Λάρισας. Οι δυο περιοχές δε συνόρευαν, καθώς η Λάρισα στα νότια συνόρευε με την επικράτεια του Αρμενίου.

Η πλειοψηφία των κωμών εντοπίζεται στο βορειοδυτικό, δυτικό και νοτιοδυτικό τμήμα των Φερών, καθώς και στην παραθαλάσσια ζώνη. Πρόκειται για οχυρωμένους οικισμούς με αποσπασματικά υλικά κατάλοιπα. Είχαν ιδρυθεί σε λόφους και κατείχαν κομβικές θέσεις για τον έλεγχο των γειτονικών περιοχών και πολλές βρίσκονταν πάνω σε βασικούς οδικούς άξονες για τον έλεγχο των οδικών επικοινωνιών. Ορισμένες είχαν και οπτική επαφή με το άστυ, εξασφαλίζοντας μεγαλύτερη ασφάλεια. Τη ρωμαϊκή περίοδο, με την εγκατάλειψη του άστεως των Φερών, αποκτούν ζωή. Οι παραθαλάσσιοι οικισμοί- με επίκεντρο τις Παγασές- ασχολούνταν με το εμπόριο και έλεγχαν και αυτοί οδικούς άξονες επικοινωνίας αλλά προστάτευαν και το λιμάνι. Μπορούμε να τολμήσουμε να υποθέσουμε

ότι οι παραθαλάσσιοι οικισμοί είχαν μεγαλύτερη ευμάρεια λόγω του εμπορίου και των θαλάσσιων μεταφορών αλλά μελλοντικά παρήκμασαν και συνουικήθησαν στη Δημητριάδα.

Οι οχυρωμένοι οικισμοί σε ακροπόλεις αποτελούσαν συνήθη τακτική. Με το δίκτυο οχυρωμένων οικισμών και πύργων εξασφαλιζόταν ο πλήρης έλεγχος είτε του άστεως είτε της πεδιάδας είτε των οδών. Η χώρα είχε αποκτήσει μεγάλη έκταση και έπρεπε να εξασφαλίζεται ο απρόσκοπτος έλεγχος μεγαλύτερου τμήματος εδάφους.

Δυστυχώς οι αποσπασματικές αρχαιολογικές ενδείξεις δε μας βοηθούν να εξάγουμε συμπεράσματα για την οργάνωση αυτών των κωμών. Εντοπίζονται συνήθως ερείπια ή θεμέλια κτιρίων και διασπορά κεραμικής κατά τη διάρκεια επιφανειακών ερευνών.

Σε κοντινή απόσταση από το άστυ ήρθαν στο φως αγροικίες, οι οποίες σχετίζονται με τους παραγωγικές συντελεστές της γεωργίας και της κτηνοτροφίας σε συσχετισμό με το άστυ. Και αυτές βρίσκονταν πάνω σε κομβικό σημείο του κύριου οδικού άξονα Παγασών- Φερών- Λάρισας. Σε κοντινή απόσταση αποκαλύφθηκαν τάφοι και υποθέτουμε ότι συνδέονται με τις αγροικίες, εφόσον δεχθούμε ότι υπήρχε ένα σύνολο αγροικιών στην περιοχή ή μια μικρού μεγέθους κώμη. Ιδιαίτερη εντύπωση μας κάνει η απουσία αγροικιών στη υπόλοιπη έκταση της χώρας. Αυτή πιθανόν να οφείλεται στις μη συστηματικές επιφανειακές έρευνες αλλά και στην απουσία ανασκαφών.

Τα νεκροταφεία ή οι μεμονωμένοι τάφοι σχετίζονται με παρακείμενους οικισμούς. Είναι έντονη η παρουσία τους σε κοντινή απόσταση από το άστυ, στη οδό Παγασών- Φερών- Λάρισας. Αξιόλογα δείγματα ταφικής αρχιτεκτονικής της πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου- πριν την οριστική διαμόρφωση του άστεως- αλλά και τάφοι της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου ήρθαν στο φως στην περιοχή.

Εντός, λοιπόν, της χώρας είχε αναπτυχθεί ένα πυκνό οδικό δίκτυο με στόχο την καλύτερη επικοινωνία των περιοχών. Από το άστυ ξεκινούσαν πύλες με διάφορες κατευθύνσεις. Δυστυχώς στην επικράτεια και των δυο προς μελέτη άστεων ήρθαν στο φως ελάχιστα δείγματα οδικών αξόνων. Αυτοί συνέδεαν τις κώμες με το άστυ. Στις Φερές, χάρη στα μεγάλα δημόσια έργα και τις επιφανειακές έρευνες, ήρθε στο φως τμήμα του κύριου οδικού άξονα Παγασών- Φερών- Λάρισας. Αυτός είχε ιδιαίτερη σημασία καθώς ένωνε τη νότια με τη βόρεια Ελλάδα και καθιστούσε τις Φερές και τη Λάρισα κομβικά σημεία.

Κοντά στις Φερές, κατά μήκος του άξονα Παγασών- Φερών- Λάρισας, ήρθε στο φως και το σπάνιο δείγμα πανδοχείου σε χώρο εκτός ιερού. Και αυτό με τη σειρά του συμβάλλει στο παραπάνω συμπέρασμα για μια οδό με ευρεία χρήση. Κάτι παρόμοιο μπορούμε να αντιληφθούμε και για την αγροικία κοντά στο Δ. Δ. Ευαγγελισμού στη χώρα της Λάρισας. Πιθανόν να πρόκειται για σταθμό ή πανδοχείο αλλά δεν είμαστε ασφαλείς στην ταύτιση.

Βρισκόταν κατά μήκος της κύριας οδού που μέσω των Τεμπών οδηγούσε στη βόρεια Ελλάδα.

Η οικονομική ευμάρεια των περιοχών οφείλεται στην ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Η θεσσαλική πεδιάδα ευνοούσε την ανάπτυξη της αγροτικής και της κτηνοτροφικής οικονομίας και ήταν σε θέση να παράγει αρκετά προϊόντα σε πολύ μεγαλύτερη ποσότητα από ότι καταλάβαιναν οι κάτοικοί της, καθιστώντας την αρκετά προνομιούχα. Παράλληλα, η εκμετάλλευση των λατομείων μαρμάρου και των κοιτασμάτων χαλκού συνεισέφερε σημαντικά στην ευμάρεια των πόλεων και στην κατασκευή δημοσίων έργων. Οι Φερές βρίσκονταν σε πιο πλεονεκτική θέση εφόσον είχαν τον έλεγχο του βασικότερου θεσσαλικού λιμανιού των Παγασών. Όπως αναφέραμε και παραπάνω, η ίδια η θέση των δυο άστεων αποτελούσε κόμβο συγκοινωνιών και επικοινωνιών στο κέντρο του ελλαδικού χώρου. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε ότι παρά την αστικοποίηση του άστεως, κινητήριος μοχλός της οικονομίας παρέμεινε η γεωργία και η κτηνοτροφία, και στις θέσεις της χώρας κυριαρχούσε αυτός ο χαρακτήρας.

Η Λάρισα και οι Φερές με γρήγορους ρυθμούς αστικοποιήθηκαν και αποτραβήχθηκαν από τον αγροτικό χαρακτήρα της χώρας. Οι πολίτες ασχολήθηκαν με τη βιοτεχνία και το εμπόριο, αξιοποιώντας τις πρώτες ύλες της χώρας. Αυτές οι δραστηριότητες λάμβαναν χώρα σε καθορισμένες συνοικίες του άστεως. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η συνοικία των κεραμέων στις Φερές.

Ολοκληρώνουμε με τη μελέτη της θρησκείας στις δυο περιοχές. Είναι αξιοσημείωτα η έντονη θρησκευτικότητα, η προσήλωση στις θρησκευτικές παραδόσεις και ο συμφυρμός της λατρείας μεγάλων Ολύμπιων θεοτήτων με τοπικές δοξασίες με αποτέλεσμα τη γένεση νέων μορφών θρησκευτικής αντίληψης και νέων τοπικών προσωνυμιών των θεών. Είναι ευδιάκριτος ο συντηρητισμός στις θρησκευτικές τους δοξασίες και η λατρεία προθεσσαλικών θεοτήτων. Στο αντίστοιχο κεφάλαιο ορίσαμε τις διαφορετικές ομάδες λατρευόμενων θεοτήτων. Σε μια καθαρά αγροτική περιοχή, ο πλούτος των θρησκευτικών δοξασιών σχετίζεται με τη γη, τη γονιμότητά της, τη ζωή και το θάνατο.

Σημαντικό ρόλο έπαιζε και η επιλογή της κατάλληλης θέσης ίδρυσης του ιερού χώρου. Προτιμούνταν σημεία κομβικά και στρατηγικής σημασίας αλλά και κεντρικά. Στη Λάρισα ορίστηκε ολόκληρη ιερή περιοχή, δίνονταν ακόμη μεγαλύτερη σημασία στη θρησκεία. Τα περισσότερα ιερά είχαν είτε πανθεσσαλική είτε πανελλήνια απήχηση. Είναι αξιοσημείωτη και η πολιτική χροιά που διαφαίνεται στους ιερούς χώρους της Λάρισας.

Στη Λάρισα ο μεγάλος αριθμός ναών αλλά και λατρευόμενων θεοτήτων αποδεικνύουν την έντονη θρησκευτικότητα και την προσήλωση στις θρησκευτικές

παραδόσεις. Σε αυτό συνέβαλε και η ανεξιθρησκεία, καθώς οι Λαρισαίοι ήταν ανοιχτοί στην εισροή νέων θεοτήτων και τον εμπλουτισμό των λατρειών τους. Η επικοινωνία και οι στενές σχέσεις με διάφορες πόλεις του ελλαδικού χώρου και μη συνέβαλε ουσιαστικά στη διαμόρφωση του θρησκευτικού χαρακτήρα. Κυρίαρχη θέση κατέχουν η Αθηνά, ο Απόλλων και ο Δίας και απαριθμούνται πολυάριθμες θεότητες με τοπικές ή μη προσωνυμίες. Στα πλαίσια της ανεξιθρησκείας μαρτυρείται η λατρεία αιγυπτιακών θεοτήτων, των Καβείρων και των Ρωμαίων αυτοκρατόρων αργότερα. Ο πλούτος των αριστοκρατών γίνεται και πάλι εμφανής με την ίδρυση ναών και βωμών. Στους περικαλλείς ναούς των κυριότερων θεοτήτων ενσωματώνεται και η πολιτική χροιά του Κοινού των Θεσσαλών. Ο επιφανέστατος τόπος της παλιάς αγοράς και η ακρόπολη έχουν καθαρά θρησκευτικό χαρακτήρα. Προς τιμήν των θεών τελούνταν και εορτές πανθεσσαλικού ή μη χαρακτήρα. Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε την οικονομική και πολιτική ανεξαρτησία των επίσημων ιερών της Λάρισας και τον πλούτο αλλά και την κατοχή γης στη χώρα.

Σήμα κατατεθέν της λατρείας των Φεραίων είναι η τοπική θεότητα Εν(ν)οδία. Οι Φεραίοι διακρίνονται για συντηρητισμό στη λατρεία τους και επιμένουν στη λατρεία της Εν(ν)οδίας και λοιπών θεοτήτων που σχετίζονται με τις μυθολογικές καταβολές τους, όπως ο Δίας, η Δήμητρα, η Άρτεμις και ο Ηρακλής. Η λατρεία της Δήμητρας και του Διονύσου σχετίζονται με τη γονιμοποίηση της γης και την αγροτική παραγωγή και την αμπελοκαλλιέργεια αντίστοιχα. Όλες οι θεότητες φέρουν τοπικές προσωνυμίες που είτε δε συναντιούνται είτε συναντιούνται σπάνια. Λατρεύονται σαφώς λιγότερες θεότητες σε σύγκριση με τη Λάρισα. Εδώ βρίσκεται το σημαντικότερο ιερό της Εν(ν)οδίας και του Διός Θαυλίου και λίγα μικρότερου μεγέθους κυρίως της Εν(ν)οδίας.

Τα στοιχεία της λατρείας στη χώρα είναι ελλιπή και αποσπασματικά. Για όσες θέσεις έχουμε πληροφορίες παρατηρούμε ότι ακολουθείται η λατρεία του άστεως με μερικές διαφοροποιήσεις στις προσωνυμίες. Τα ιερά στις κόμεις ή ακόμη και τα υπαίθρια δεν είχαν την εμβέλεια των αντίστοιχων του άστεως.

Στη χώρα της Λάρισας, οι πληροφορίες μας είναι αρκετά αποσπασματικές και έχουν έρθει στο φως λίγοι ναοί, οι οποίοι σπάνια ταυτίζονται. Η λατρεία επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από το άστυ. Δεν εντοπίζεται συχνά η λατρεία του Δία και της Αθηνάς. Διαδεδομένη είναι η λατρεία της Αρτέμιδος και ακολουθούν η λατρεία του Διονύσου, του Ποσειδώνα και του Απόλλωνα. Στην ακρόπολη του Μοψίου μαρτυρείται το επίσημο ιερό του Ασκληπιού και της Υγείας, το οποίο αποτελεί σπάνιο δείγμα και διαφαίνεται ο παραγκωνισμός των επίσημων θεοτήτων με διαδεδομένη λατρεία. Παρατηρούμε ότι η λατρεία βρίσκεται σε συσχετισμό με τη γη, τους καρπούς και τη γονιμοποίηση. Από τις τοπικές προσωνυμίες

αξίζει να σημειώσουμε το Δία «Περφερέτα» ή «Φερφερέτα» και τον Απόλλωνα «Λευκάτα» που μαρτυρούνται μόνο μια φορά. Είναι αξιοσημείωτη και η λατρεία του Δικαίου. Τέλος, στην Ελάτεια παρατηρείται ένα συνονθύλευμα λατρειών, καθώς στην περιοχή είχαν εγκατασταθεί φρουροί από διαφορετικά μέρη του ελλαδικού χώρου.

Για τη λατρεία στη χώρα των Φερών έχουμε λίγα στοιχεία, καθώς μαρτυρούνται ιερά ή ναοί χωρίς ταυτισμένη θεότητα. Πιστεύουμε ότι η λατρεία της Εν(ν)οδίας υπερισχύει αλλά έχουν εντοπιστεί ένα ιερό του Ηρακλή στο Σέσκλο, το Διοσκούρειο σε κοντινή απόσταση από τις Φερές και ο περικαλλής ναός του Απόλλωνα στις Αμφανές. Ο τελευταίος ναός είναι ένας από τους σημαντικότερους της χώρας με στρατηγική θέση και ακτινοβολία. Από τις υπόλοιπες θεότητες, μπορούμε να πούμε ότι ακολουθείται το τυπικό και ο συντηρητισμός του άστεως.

Εν κατακλείδι, παρατηρούμε ότι το θέμα έχει ένα ευρύτατο φάσμα διαχρονικά και έγινε μια προσπάθεια να παρατεθούν όσο το δυνατόν περισσότερα στοιχεία για την παρούσα μελέτη και ερμηνεία. Πιστεύουμε ότι στο μέλλον οι γνώσεις μας θα εμπλουτιστούν με νέα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος υλικά κατάλοιπα ή επιγραφικές μαρτυρίες και η ταύτιση θέσεων θα είναι ασφαλέστερη.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- *AAA* Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
- *AA* Αρχαιολογικόν Δελτίον
- *AE* Αρχαιολογική Εφημερίς
- *ΠΑΕ* Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας

- *AR* Archaeological Reports
- *BCH* Bulletin de Correspondance Hellénique
- *BSA* Annual of the British School at Athens
- *Bull. Epigr.* Robert, J.- L. *Bulletin Epigraphique; Revue des etudes grecques*
- *CIQu* Classical Quarterly
- *CSCA* California Studies in Classical Antiquity
- *JHS* Journal of Hellenic Studies
- *JRS* Journal of Roman Studies
- *LIMC* Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae
- *Mnemosyne* Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava
- *RE* Pauly- Wissowa, *Real- Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*
- *REA* Revue des Etudes Anciennes
- *REG* Revue des Etudes Grecques
- *SEG* Supplementum Epigraphicum Graecum
- *SNG* *Sylloge Nummorum Graecorum*, Danish National Museum
- *ZfN* Zeitschrift für Numismatik

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αβραμέα, Α. 1974. *Η βυζαντινή Θεσσαλία*. Αθήνα
- Αδάμ- Βελένη, Π.- Πουλάκη, Ε.- Τζανάβαρη, Κ. (επιμ.). 2003. *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους. Κεντρική Μακεδονία*. Αθήνα
- Αδάμ- Βελένη, Π. 2003. «Η μελισσοκομία κατά την αρχαιότητα.» στο Αδάμ- Βελένη- Πουλάκη- Τζανάβαρη (επιμ.) 2003, 163- 166
- Αδρύμη- Σισμάνη, Β. 1982. «Τύμβος Φερών.» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 223- 225
- Αδρύμη- Σισμάνη, Β. 1983α. «Τύμβος Φερών.» *ΑΔ* XVI, Τεύχος 1- 2, 23- 42
- Αδρύμη- Σισμάνη, Β. 1983β. «Βελεστίνο. Τύμβος Φερών.» *ΑΔ* 38, 195
- Αδρύμη- Σισμάνη, Β. (επιμ.). 1992. *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία: στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη*, Βόλος, 29/10-1/11/1987. Αθήνα
- Ακτσελή, Δ. 2000. «Η μέλισσα και τα προϊόντα της στην Αρχαιότητα.» στο *Πρακτικά ΣΤ' Τριήμερου Εργασίας «Η μέλισσα και τα προϊόντα της», Νικήτη, 12- 15 Σεπτεμβρίου 1996, Πολιτιστικό- Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ*, 32- 40
- Αξενίδης, Θ. Δ. 1947α. *Η Πελασγίς Λάρισα και η Αρχαία Θεσσαλία. Κοινωνική και πολιτική ιστορία (Α': Μέχρι της μακεδονικής ηγεμονίας)*. Αθήνα
- Αξενίδης, Θ. Δ. 1947β. *Οι αρχαίοι θεσσαλικοί αγώνες και η πολιτική των σημασία*. Αθήνα
- Αξενίδης, Θ. Δ. 1949. *Η Πελασγίς Λάρισα και η Αρχαία Θεσσαλία. Κοινωνική και πολιτική ιστορία (Β': Οι μακεδονικοί και ρωμαϊκοί χρόνοι)*. Αθήνα
- Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη, Όλ. 1979. «Τοπογραφία της περιοχής των Φερών Θεσσαλίας κατά την προϊστορική περίοδο.» *ΑΔ* 34, Μελέτες, 174- 206
- Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη, Όλ. 1990. «Ένα νέο ιερό στις Φερές.» στο *Υπέρεια Ι*, 57- 69
- Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη, Όλ. 1992. «Ευρήματα της πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου από τις Φερές.» στο Αδρύμη- Σισμάνη 1992 (επιμ.), 312- 320
- Αποστόλου, Ε. 2004. «Κυκλοφορία των ψευδοροδιακών δραχμών στο θεσσαλικό χώρο.» στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι - βυζαντινοί - νεώτεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 259- 276
- Αραχωβίτη, Π. 1987. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Δημ. Καραμπερόπουλου.» *ΑΔ* 42, 260- 261
- Αραχωβίτη, Π. 1988. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Γ. Χ. Λαΐτσου.» *ΑΔ* 43, 248- 249
- Αραχωβίτη, Π. 1989. «Βελεστίνο. Αγρός Δημ. Ρήγα.» *ΑΔ* 44, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 223

- Αραχωβίτη, Π. 1991. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Χρ. Χατζηκωτούλα.» *ΑΔ* 46, Μέρος Β' 1-Χρονικά, 216
- Αραχωβίτη, Π. 1993. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Βασ. Μπόλια.» *ΑΔ* 48, Μέρος Β' 1-Χρονικά, 237- 238
- Αραχωβίτη, Π. 1994. «Θολωτός πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχή των Φερών.» στο Γαλλής κ.ά. (επιμ.) 1994, Β', 125- 138
- Αραχωβίτη, Π. 1995α. «Βελεστίνο. Έργο ΔΕΗ (οδός Φερών).» *ΑΔ* 50, Χρονικά- Β' 1, 362
- Αραχωβίτη, Π. 1995β. «Βελεστίνο. Πολιτιστικό κέντρο δήμου Βελεστίνου.» *ΑΔ* 50, Χρονικά- Β' 1, 362- 363
- Αραχωβίτη, Π. 1995γ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Νικ. Παπαποστόλου.» *ΑΔ* 50, Χρονικά- Β' 1, 363
- Αραχωβίτη, Π. 1995δ. «Βελεστίνο. Έργο διαπλάτυνσης Εθνικής οδού. Τμήμα Αερινό-Μ. Μοναστήρι.» *ΑΔ* 50, Χρονικά- Β' 1, 363
- Αραχωβίτη, Π. και Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1995. «Βελεστίνο. Οδός Ηρώων Βελεστινιωτών Αλβανικού Έπους (οικόπεδο Ιωάννη Γιαννούση).» *ΑΔ* 50, Χρονικά- Β' 1, 364- 365
- Αραχωβίτη, Π. 2000. «Στοιχεία αρχαιολογικής δράσης στις Φερές και στην ευρύτερη περιοχή τους τα τελευταία οκτώ χρόνια.» στο Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' ΕΠΚΑ 2000. Βόλος, 355- 371
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1907. «Ανασκαφαί εν Θεσσαλία.» *ΠΑΕ*, 147- 182
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1909α. «Καμαρωτός τάφος παρά την Λάρισαν της Θεσσαλίας.» *ΑΕ*, 27- 44
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1909β. «Ανασκαφαί και έρευναι εν Αμφαναίς.» *ΠΑΕ*, 162- 170
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1910α. «Θεσσαλικάί επιγραφαί.» *ΑΕ*, 331- 382
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1910β. «Ανασκαφαί και Έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1910.» *ΠΑΕ*, 168- 264
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1911. «Ανασκαφαί και Έρευναι εν Θεσσαλία κατά το έτος 1911.» *ΠΑΕ*, 280- 355
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1912. «Άγνωστος πολίχνη μεταξύ Αμφανών και Πυράσου. Αρχαίοι τάφοι κατ' αυτήν.» *ΠΑΕ*, 232- 233
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1913α. «Θεσσαλικάί επιγραφαί.» *ΑΕ*, 25- 52
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1913β. «Εις Θεσσαλίας επιγραφάς.» *ΑΕ*, 101- 102
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1913γ. «Εις Θεσσαλίας επιγραφάς.» *ΑΕ*, 237

- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1914. «Ανασκαφαί και έρευναι εν Θεσσαλία και Μακεδονία κατά τα έτη 1913 και 1914.» *ΠΑΕ*, 149- 218
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1915α. «Θεσσαλικά επιγραφαί.» *ΑΕ*, 8- 27
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1915β. «Ανασκαφαί και Έρευναι εν Θεσσαλία.» *ΠΑΕ*, 131- 200
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1916. «Θεσσαλικά επιγραφαί.» *ΑΕ*, 17- 33
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1920. «Ανασκαφαί και Έρευναι εν Αργολίδι και Θεσσαλία (Προσθήκαι).» *ΠΑΕ*, 17- 28
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1922- 1924. «Φερών Θεσσαλίας Ανασκαφαί.» *ΠΑΕ*, 107- 108
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1925. «Ανασκαφαί ιερού Θαυλίου εν Φεραίς της Θεσσαλίας.» *ΠΑΕ*, 37- 42
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1926. «Ανασκαφαί εν τω ιερώ του Διός Θαυλίου.» *ΠΑΕ*, 115- 117
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1928. *Γραπταί στήλαι Παγασών- Δημητριάδος*. Αθήνα
- Αρβανιτόπουλος, Α. Σ. 1929. «Η Θροσία Άρτεμις των Λαρισαίων και αι νεβεύσανσαι.» *Πολέμων Α*, 249- 251
- Ασημακοπούλου- Ατζακά, Π. 1982. *Μαγνησία*. Αθήνα
- Βαϊοπούλου, Μ.- Μέλλιου, Ελ. 1996. «Μελισσοχώρι.» *ΑΔ* 51, Χρονικά Β' 1, 371- 372
- Βαϊοπούλου, Μ. 2006. «Ρωμαϊκό νεκροταφείο στο Καλαμάκι Ν. Λαρίσης.» στο Μαζαράκης- Αινιάν (επιμ.) 2006, 207- 219
- Βάσης, Σ. 1907. «Λατινική εκ Θεσσαλίας Επιγραφή.» *ΑΕ*, 61- 63
- Βερδελής, Ν. Μ. 1955. «Ανασκαφή Λαρίσης.» *ΠΑΕ*, 147- 150
- Βερδέλης, Ν. 1958. *Ο πρωτογεωμετρικός ρυθμός της Θεσσαλίας*. Αθήνα
- Βερδελής, Ν. 1958. «Μνημείον Ποσειδώνος εν Λαρίση.» *Θεσσαλικά*, Δεκέμβριος 1958, Τεύχος 2, 29- 38
- Βουζαξάκης, Κ. 2006. «Προσδιορίζοντας το τοπίο στην περιοχή της Μεγάλης Βελανιδιάς.» στο Μαζαράκης- Αινιάν (επιμ.) 2006, 297- 313
- Γαλλής, Κ. Ι. 1972. «Επιγραφαί εκ Λαρίσης.» *ΑΑΑ* V, Τεύχος 2, 275- 282
- Γαλλής, Κ. 1973α. «Λάρισα. Οδός Μεταξά 19 (οικόπεδον Αναστ. Βάη).» *ΑΔ* 28, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 327
- Γαλλής, Κ. 1973β. «Λάρισα. Οδός Μητροπούλου 3 (οικόπεδον Ιω. Εξάρχου).» *ΑΔ* 28, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 327
- Γαλλής, Κ. 1973γ. «Παλαιόκαστρον Νεοχωρίου Αγιάς (Λακέρεια).» *ΑΔ* 28, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 327- 329
- Γαλλής, Κ. 1973δ. «Γερακάρι Αγιάς.» *ΑΔ* 28, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 329- 332

- Γαλλής, Κ. 1973ε. «Τυχαία ευρήματα- Περισυλλογή και παράδοσις αρχαίων. Ελευθεραί.» *ΑΔ* 28, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 335
- Γαλλής, Κ. 1976α. «Λάρισα. Οδός Παπαφλέσσα 19 (οικόπεδο Κωνστ. Κατσίκη).» *ΑΔ* 31, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 174
- Γαλλής, Κ. 1976β. «Σουφλί Μαγούλα.» *ΑΔ* 31, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 174- 175
- Γαλλής, Κ. 1976γ. «Τυχαία ευρήματα- Περισυλλογή αρχαίων. Λάρισα.» *ΑΔ* 31, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 176- 178
- Γαλλής, Κ. 1976δ. «Τυχαία ευρήματα- Περισυλλογή αρχαίων. Ελευθέριο Λάρισας.» *ΑΔ* 31, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 178
- Γαλλής, Κ. Ι. 1983. «Λάρισα. Αρχαίο θέατρο.» *ΑΔ* 38, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 199- 201
- Γαλλής, Κ. Ι. 1985. «Η σωστή στρωματογραφική θέση της νεολιθικής κεραμεικής της γνωστής ως πολιτισμού της Λάρισας.» στο *Πρακτικά του Α' Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συμποσίου «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον»*. Λάρισα 26- 28/4/1985. Λάρισα, 37- 55
- Γαλλής, Κ. Ι. 1987. «Λάρισα. Αρχαίο θέατρο.» *ΑΔ* 42, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 274
- Γαλλής, Κ. 1992. *Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής θεσσαλικής πεδιάδας*. Λάρισα
- Γαλλής, Κ. κ.ά. (επιμ.). 1994. *Θεσσαλία: Δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, 1975- 1990*: Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, Λυών, 17-22/4/1990: Α- Β. Αθήνα
- Γαλλής, Κ. 1995. «Αρχαίο θέατρο Λάρισας.» *ΑΔ* 50, Χρονικά- Β' 1, 387- 390
- Γεωργιάδης, Ν. 1880. *Η Θεσσαλία*. Αθήνα
- Γιαννόπουλος, Ν. 1914. «Παγασαί- Δημητριάς.» *ΑΕ*, 90- 92
- Γιαννόπουλος, Ν. 1932. «Επιγραφαι εκ Θεσσαλίας.» *ΑΕ*, Χρονικά, 17- 29
- Γιαννόπουλος, Ν. 1933. «Θεσσαλίας επιγραφαι.» *ΑΕ*, Χρονικά, 1- 6
- Γκιόλας, Μ. Α. 1989. *Αγροτική οικονομία και κτηνοτροφία στην αρχαία Θεσσαλία*. Αθήνα
- Γούναρης, Αλ. Π. 2009. «Οικιστική της Θεσσαλίας κατά την Πρωτογεωμετρική- Γεωμετρική περίοδο: ένας απολογισμός.» στο *Μαζαράκης- Αιτιάν (επιμ.) 2009α*, 163- 194
- Δάφφα- Νικονάνου, Αλ. 1973. *Θεσσαλικά ιερά Δήμητρος και κοροπλαστικά αναθήματα*. Βόλος
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1985. «Σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Ευγενίας Μητσιού. Τομή στο παρελθόν της Λάρισας.» στο *Πρακτικά του Α' Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συμποσίου «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον»*. Λάρισα 26- 28/4/1985. Λάρισα, 79- 110

- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1990α. «Φεραΐ.» *Αρχαιολογία* 34, Μάρτιος 1990, 58- 64
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1990β. «Κτίριο με στοά ελληνιστικής εποχής στην ‘κάτω πόλη’ των Φερών. Πρώτες ειδήσεις.» στο *Υπέρεια I*, 33- 55
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1990γ. «Φεραϊκά εργαστήρια ‘μεγαρικών’ σκύφων.» στο *Πρακτικά της Β’ Επιστημονικής Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμική*, Ρόδος, 22- 25 Μαρτίου 1989. Αθήνα, 121- 136
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1992. «Εργαστήρια κεραμικής ελληνιστικής εποχής στην αρχαία πόλη των Φερών.» στο *Αδρύμη- Σισμάνη (επιμ.)* 1992, 433- 447
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1994α. «Οι νεότερες αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των αρχαίων Φερών.» στο *Γαλλής κ.ά. (επιμ.)* 1994, Β’, 71- 92
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1994β. «Το Αρχαιολογικό- Ιστορικό Πάρκο Φερών- Βελεστίνου. Μία εφαρμόσιμη πρόταση.» στο *Υπέρεια II*, 39- 60
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1994γ. «Τα ελληνιστικά λυχνάρια των Φερών.» στο *Πρακτικά της Γ’ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική*. Θεσσαλονίκη, 24- 27 Σεπτεμβρίου 1991. Αθήνα, 363- 388
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1996α. «Περιοχή Βελεστίνου. Έργο διαπλάτυνσης εθνικής οδού ΠΑΘΕ (Τμήμα Αερινού- Μ. Μοναστηρίου).» *ΑΔ* 51, Χρονικά Β’ 1, 342
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1996β. «Περιοχή Βελεστίνου. Περιοχή Χλόης.» *ΑΔ* 51, Χρονικά Β’ 1, 342- 344
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1996γ. «Περιοχή Βελεστίνου. Περιοχή Αγίου Γεωργίου- Κόμβος Βελεστίνου.» *ΑΔ* 51, Χρονικά Β’ 1, 344- 345
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997α. «Βελεστίνo. Θέση Ταμπάχανα, συμβολή οδών Υπέρειας Κρήνης και Εθνικής Αντίστασης (οικόπεδο Μ. Αγροκόστα- Γεωργούδη- Ι. Γεωργούδη).» *ΑΔ* 52, Χρονικά Β’ 2, 467- 468
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997β. «Βελεστίνo. Οικόπεδο Ιω. Τρίγκα.» *ΑΔ* 52, Χρονικά Β’ 2, 468
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997γ. «Βελεστίνo. Οικόπεδο Δ. Νάστου.» *ΑΔ* 52, Χρονικά Β’ 2, 468- 469
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997δ. «Βελεστίνo. Περιοχή Κέντρου Υγείας (οικόπεδο Μ. Μπούρα).» *ΑΔ* 52, Χρονικά Β’ 2, 469
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997ε. «Βελεστίνo. Θέση Τσιφλίκι, περιοχή οικισμού Ρήγα Φεραίου (οικόπεδο Γ. Πάσχου).» *ΑΔ* 52, Χρονικά Β’ 2, 469
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997στ. «Βελεστίνo. Θέση Τσιφλίκι (οικόπεδο Χ. Καλαμπακιώτη).» *ΑΔ* 52, Χρονικά Β’ 2, 469- 470

- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997ζ. «Βελεστίνο. Έργο διαπλάτυνσης εθνικής οδού ΠΑΘΕ (Τμήμα Αερινού- Μ. Μοναστηρίου).» *ΑΔ* 52, Χρονικά Β' 2, 470
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997η. «Βελεστίνο. Κτηματική περιφέρεια Αγίου Γεωργίου. Περιοχή Εργοστασίου Αρμάτων (304 ΠΕΒ- Έργο ΟΤΕ).» *ΑΔ* 52, Χρονικά Β' 2, 470
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997θ. «'Κλειστό' σύνολο φεραϊκής κεραμικής ελληνιστικής εποχής από σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Θ. Ντόντου στο Βελεστίνο.» στο *Πρακτικά της Δ' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική*. Μυτιλήνη, Μάρτιος 1994. Αθήνα, 59- 78
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1997ι. «Τα Αρχαία Μνημεία της Νέας Εθνικής Οδού. Περιοχές Κόμβων Βελεστίνου και Χλόης.» στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου: Φεραϊ- Βελεστίνο- Ρήγας*, Βελεστίνο 2- 5/10/1997, *Υπέρεια ΙΙΙ*, 73- 94
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1998α. «Τμήμα Αερινό- Μεγάλο Μοναστήρι (Άγιος Γεώργιος Φερών- Κόμβος Βελεστίνου).» *ΑΔ* 53, Χρονικά Β' 2, 433- 434
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1998β. «Βελεστίνο. Οδός Ρήγα Φεραίου (οικόπεδο Χ. και Κ. Πάσχου).» *ΑΔ* 53, Χρονικά Β' 2, 436
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1998γ. «Βελεστίνο. Οδός Ρήγα Φεραίου (Κεντρική Αγορά- Δημοτικό έργο αποχέτευσης).» *ΑΔ* 53, Χρονικά Β' 2, 436- 437
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1998δ. «Βελεστίνο. Πλατεία Υπέρειας Κρήνης (οικόπεδο Σ. Μπακάλη).» *ΑΔ* 53, Χρονικά Β' 2, 437
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1998ε. «Βελεστίνο. Οδός Φερών (οικόπεδο Δ. και Θ. Αποστολίνα).» *ΑΔ* 53, Χρονικά Β' 2, 437
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1998στ. «Βελεστίνο. Ανασκαφές μικρής κλίμακας.» *ΑΔ* 53, Χρονικά Β' 2, 437
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1998ζ. «Βελεστίνο. Υπέρεια Κρήνη.» *ΑΔ* 53, Χρονικά Β' 2, 437- 438
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ.- Μαλακασιώτη, Ζ. 1998. «Βιβλιογραφία ελληνιστικής κεραμικής Φερών (Βελεστίνο).» στο *Βιβλιογραφία Ελληνιστικής Κεραμικής (1980- 1995)*. Α'. Ελλάδα και Κύπρος. Θεσσαλονίκη, 78- 85
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ.- Καραμπερόπουλος, Β.- Καραγιάννης, Η. 1998. «Στα βήματα του Ρήγα. Από τις Φερές του χθες στο Βελεστίνο του σήμερα.» στο *Λεύκωμα του Δήμου Βελεστίνου για τα 200 χρόνια από το θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή*. Βελεστίνο
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1999α. «Βελεστίνο. Οδός Ρήγα Φεραίου (οικόπεδο Γ. Παπαζήση).» *ΑΔ* 54, Χρονικά Β' 1, 404

- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1999β. «Βελεστίνο. Θέση Ταμπάχανα (Δημοτικό οικόπεδο).» *ΑΔ* 54, Χρονικά Β' 1, 404
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1999γ. «Ευρύτερη περιοχή Βελεστίνου και Σέσκλου.» *ΑΔ* 54, Χρονικά Β' 1, 404- 405
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 2000α. «Οικιακοί αποθέτες: Μικρά 'κλειστά' στρωματογραφικά σύνολα ελληνιστικής εποχής. Η ανασκαφή στο οικόπεδο Γ. και Θ. Αποστολίνα στην αρχαία πόλη των Φερών.» στο *Πρακτικά της Ε' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική*. Χανιά, Απρίλιος 1997. Αθήνα, 329- 332
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 2000β. «Μήτρες για την κατασκευή ανάγλυφων σκύφων από τις Φερές και άλλες περιοχές της Θεσσαλίας.» στο *Πρακτικά της Ε' Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμική*. Χανιά, Απρίλιος 1997. Αθήνα, 507- 514
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 2000γ. «Φεραί- Πεπάρηθος- Σκιάθος: Μερικά στοιχεία του αρχαιολογικού έργου μιας οκταετίας (1990- 1998).» Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' ΕΠΚΑ. 2000, 345- 353
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ.- Αραχωβίτη, Π. 2000. «Η παραγωγή 'ομηρικών' ανάγλυφων σκύφων στην αρχαία πόλη των Φερών.» στο *Ελληνιστική Κεραμική από τη Θεσσαλία (Λεύκωμα)*. Βόλος, 70- 81
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 2004. «Οδικός άξονας: Πάτρα- Αθήνα- Θεσσαλονίκη- Εύζωνοι (ΠΑΘΕ). Αερινό- Μεγ. Μοναστήρι (302- 322 χλμ.). Περιοχή Χλόης, κόμβου Βελεστίνου και Αγ. Γεωργίου Φερών (1995- 1998). Ευρύτερη περιοχή αρχαιολογικού χώρου Φερών.» στο *Μπακιρτζής (επιμ.) 2004*, 260- 261
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ.- Μουστάκα, Α. 2004. «Συμβολή στη μελέτη της νομισματικής κυκλοφορίας στην πόλη των Φερών κατά την ελληνιστική εποχή.» στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι- βυζαντινοί- νεώτεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 491- 514
- Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου, Αργ. και Αραχωβίτη, Π. 2008. «Η αρχαία πόλη των Φερών: Πορίσματα ερευνών της τελευταίας εικοσιπενταετίας (1980- 2005).» στο *Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, 09- 11 Νοεμβρίου 2006, Τόμος 1, 232- 243
- Δούσμανης, Β. 1925. *Ιστορία της Θεσσαλίας από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς... 1/2, Αρχαίοι χρόνοι. Μεσαίων. Τουρκοκρατία*. Αθήνα
- Δρούγου, Στ.. κ.ά. (επιμ.). 2000. *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*. Βόλος

- Ζαούρη, Άν. 1989. «Λάρισα. Γωνία οδών Ρούσβελτ και Πατρόκλου (οικόπεδο Μ. Μαγρίζου).» *ΑΔ* 44, Χρονικά Β'1, 230- 231
- Ζαούρη, Άν. 1996α. «Λάρισα. Οδός Κυψέλης 1α.» *ΑΔ* 51, Χρονικά Β'1, 365
- Ζαούρη, Άν. 1996β. «Λάρισα. Οδός Ασκληπιού 41.» *ΑΔ* 51, Χρονικά Β'1, 365
- Ζαούρη, Άν. 1996γ. «Νέα Λεύκη.» *ΑΔ* 51, Χρονικά Β'1, 372
- Ζαούρη, Άν. και Μέλλιου, Ελ. 1998. «Λάρισα. Οδός Πουρναρίου.» *ΑΔ* 53, Χρονικά Β' 2, 456
- Ζαφειρόπουλος, Χρ. 2008. «Η γη του «αλλόκοτου»: Η Θεσσαλία στην αθηναϊκή τραγωδία του 5^{ου} αιώνα π.Χ.» στο *Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, 09- 11 Νοεμβρίου 2006, Τόμος 1, 152- 159
- Ζάχου- Κοντογιάννη, Μ.- Ηλ. 1985. «Η επιγραφή IG, IX 2, 545 και η χρονολόγησή της.» στο *Πρακτικά του Α' Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συμποσίου «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον»*. Λάρισα 26- 28/4/1985. Λάρισα, 186- 198
- Ζάχου- Κοντογιάννη, Μ.- Ηλ. 2000. «Τειμασίθεος το Δεύτερον- Απολλόδωρος το Τρίτον: Δύο στρατηγοί του Κοινού των Θεσσαλών στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους.» στο Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' ΕΠΚΑ 2000, 145- 149
- Ζηκίδης, Γ. Δ. 1905. «Θεσσαλικά Επιγραφαί Ανέκδοτοι.» *ΑΕ*, 187- 210
- Θεοχάρη, Μ. 1962. «Δοκιμαστική ανασκαφή εν Χασάμπαλι Λαρίσης.» *Θεσσαλικά*, Τόμος Δ', 35- 50
- Θεοχάρη, Μ. 1966. «Πρωτογεωμετρικά Θεσσαλίας.» *Θεσσαλικά*, Τόμος Ε', Οκτώβριος 1966, 37- 53
- Θεοχάρη, Δ. Ρ. 1966. «Τυχαία ευρήματα, Περισυλλογαί, Παραδόσεις αρχαίων. Λάρισα.» *ΑΔ* 21, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 254
- Θεοχάρη, Δ. Ρ. 1973. *Νεολιθική Ελλάδα*. Αθήνα
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1979. «Λάρισα. Οδός Γεωργίου Β' 36- 38 (οικόπεδο Ευγ. Μητσιού).» *ΑΔ* 34, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 221- 222
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1980α. «Οικόπεδο Γ. Τσουμπέκου.» *ΑΔ* 35, Χρονικά, 270
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1980β. «Θέση 'Αυλαγάδια'.» *ΑΔ* 35, Χρονικά, 271
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982α. «Βελεστίνο. Δημοτικό Στάδιο- Γήπεδο μπάσκετ.» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 221
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982β. «Βελεστίνο. Οδός Φερών (οικόπεδο Ελευθ. Κουβάτα).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 221
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982γ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Νικ. Κογκούλη (προς Β. της Υπέρειας Κρήνης).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 221- 222

- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982δ. «Βελεστίνο. Οδός Ρήγα Φεραίου- Κεντρική Αγορά (οικόπεδο Γ. Μπομπότη).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 222
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982ε. «Βελεστίνο. Αυλαγάδια (οικόπεδο Παν. Τσιούρικα).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 222
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982στ. «Βελεστίνο. Σπίτι του Ρήγα.» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 222
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982ζ. «Βελεστίνο. Οδός Στρατάρχη Παπάγου (οικόπεδο Ισαάκ Συμεώνογλου).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 222
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982η. «Βελεστίνο. Πάροδος μεταξύ οδών Δημ. Μακρή και Βασ. Κωνσταντίνου (οικόπεδο Κωνστ. Διακόσια).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 223
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982θ. «Βελεστίνο. Θέση Μπας- Μπαξέ (αγρός Θεοδ. Σαμαρά).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 223
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982ι. «Βελεστίνο. Οδός Άλκηστης (οικόπεδο Βασ. Μανούρα).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 223
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982κ. «Παγασές- Δημητριάδα. Οδός Παλατίου (οικόπεδο Λεων. Καραβίδα).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 226
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982λ. «Παγασές- Δημητριάδα. Θέση Μπουρμπουλήθρα (Έργο ΟΣΕ).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 226- 227
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1982μ. «Παγασές- Δημητριάδα. Οδός Βόλου- Αλμυρού (οικόπεδο Γιάννη Παρίση).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 227
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1983α. «Βελεστίνο. Αγρός Θεοδ. Σαμαρά.» *ΑΔ* 38, 193
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1983β. «Βελεστίνο. Οδός Φερών (οικόπεδο Θεοδ. Βράκα).» *ΑΔ* 38, 193
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1983γ. «Βελεστίνο. Οδός Άλκηστης (οικόπεδο Δημ. Μιχολίτση).» *ΑΔ* 38, 193- 195
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1983δ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Βασ. Πουτσιάκα.» *ΑΔ* 38, 195
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1984α. «Δημητριάδα. Βόρειο νεκροταφείο.» *ΑΔ* 39, Μέρος Β' - Χρονικά, 144
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1984β. «Βελεστίνο. Οδός 28^{ης} Οκτωβρίου 10 (οικόπεδο Αντ. Μπομπότη).» *ΑΔ* 39, Μέρος Β' - Χρονικά, 144
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1984γ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Στέργιου Καραγιάννη.» *ΑΔ* 39, Μέρος Β' - Χρονικά, 144
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1984δ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Γεωργίου Καραγιάννη.» *ΑΔ* 39, Μέρος Β' - Χρονικά, 144- 145

- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1984ε. «Βελεστίνο. Οδός Αλκήστιδος (οικόπεδο Ευαγγ. Γιάτσου).» *ΑΔ* 39, Μέρος Β' - Χρονικά, 145
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1984στ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Βασιλείου Πάσχου.» *ΑΔ* 39, Μέρος Β' - Χρονικά, 145- 146
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1984ζ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Νικολάου Σταμούλη.» *ΑΔ* 39, Μέρος Β' - Χρονικά, 146
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1985α. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Ν. Σταμούλη.» *ΑΔ* 40, Χρονικά, 191- 192
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1985β. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Κ. Καραγιάννη.» *ΑΔ* 40, Χρονικά, 192
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1985γ. «Βελεστίνο. Οδός Φερών (οικόπεδο Ν. Τσούτσου).» *ΑΔ* 40, Χρονικά, 192
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1985δ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Α. Παιπάη.» *ΑΔ* 40, Χρονικά, 192- 193
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1985ε. «Βελεστίνο. Οδός Φερών (δημοτικό οικόπεδο).» *ΑΔ* 40, Χρονικά, 193
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1985στ. «Βελεστίνο. Οδός Φερών (οικόπεδο Ζωής Μπομπούτη).» *ΑΔ* 40, Χρονικά, 193
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1987α. «Βελεστίνο. Οδός Άλκηστης (οικόπεδο αδελφών Κωνστ. και Στέργιου Τσουμπέκου).» *ΑΔ* 42, 255- 256
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1987β. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Μιχάλη Σαράντη του Γεωργίου.» *ΑΔ* 42, 256- 257
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1987γ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Βασιλείου Πουτσιάκα.» *ΑΔ* 42, 257
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1987δ. «Βελεστίνο. Οδός Στρ. Ιατρίδη (οικόπεδο Κυρίτση Βισβίκη).» *ΑΔ* 42, 257- 258
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1987ε. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Δημητρίου Κουρίτα.» *ΑΔ* 42, 258
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1987στ. «Βελεστίνο. Οδός Αδμήτου (οικόπεδο Αθανασίου Κογκούλη).» *ΑΔ* 42, 258
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1987ζ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Γιάννη Κουρίτα.» *ΑΔ* 42, 258- 259
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1987η. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Γεωργίας Νερούτσου.» *ΑΔ* 42, 259
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1987θ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Ελευθερίου Τσουμπέκου.» *ΑΔ* 42, 259- 260
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1989α. «Βελεστίνο. Οδός Αγίου Χαραλάμπους και Αλκήστιδος (οικόπεδο Μιχάλη Ταχούλα).» *ΑΔ* 44, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 219- 220

- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1989β. «Βελεστίνο. Οδός Φερών (οικόπεδο Θεοδώρου Χρ. Ντόντου).» *ΑΔ* 44, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 220- 221
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1989γ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Κωνσταντίνου Κυριαζή.» *ΑΔ* 44, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 221
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1989δ. «Βελεστίνο. Θέση Μαγούλα Μπακάλη.» *ΑΔ* 44, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 221
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1989ε. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Κωνσταντίνου Μαζανίτη.» *ΑΔ* 44, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 221- 222
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1989στ. «Επιφανειακές έρευνες: Νομός Μαγνησίας, Περιοχή Βελεστίνου (αρχαίων Φερών).» *ΑΔ* 44, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 228- 229
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1990α. «Βελεστίνο (αρχ. Φεραί).» *ΑΔ* 44, Χρονικά, 219- 222
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1990β. «Βελεστίνο. Οδός Αγίου Χαραλάμπους και Αλκήστιδος (οικόπεδο Μιχάλη Ταχούλα).» *ΑΔ* 45, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 201- 203
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1990γ. «Ελληνο- ιταλικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών: Βελεστίνο (αρχ. Φεραί).» *ΑΔ* 45, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 210- 211
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1991α. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Νικ. Θεοδωρόπουλου.» *ΑΔ* 46, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 212- 213
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1991β. «Βελεστίνο. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου και Ξάνθου (οικόπεδο Ε. Γιανναδάκη και Αικ. Αντάκη).» *ΑΔ* 46, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 213- 215
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1991γ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Μιχάλη Τέτσια.» *ΑΔ* 46, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 215
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1991δ. «Βελεστίνο. Οικόπεδο Δημοτικών σφαγείων.» *ΑΔ* 46, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 215
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1991ε. «Ελληνο- ιταλικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών: Περιοχή Βελεστίνου (αρχ. Φερών).» *ΑΔ* 46, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 218
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1993. «Ελληνο- ιταλικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών: Περιοχή Βελεστίνου (αρχ. Φερών).» *ΑΔ* 448, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 240- 243
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1995α. «Βελεστίνο. Δημοτικό Στάδιο- Γήπεδο Μπάσκετ.» *ΑΔ* 50, Χρονικά- Β' 1, 363- 364
- Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1995β. «Ελληνο- ιταλικό πρόγραμμα επιφανειακών ερευνών. Περιοχή Βελεστίνου.» *ΑΔ* 50, Χρονικά- Β' 1, 373- 374
- Ιντζεσίλογλου, Μ. Γ. 1994. «Ιστορική τοπογραφία της περιοχής του κόλπου του Βόλου.» στο Γαλλής κ.ά. (επιμ.), Β'. 1994, 31- 56

- Κακαβογιάννης, Ευάγγ. 1977α. «Βελεστίνο. Λόφος Αγίου Αθανασίου.» *ΑΔ* 32, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 119- 122
- Κακαβογιάννης, Ευάγγ. 1977β. «Βελεστίνο. Κάτω πόλη.» *ΑΔ* 32, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 122
- Κακαβογιάννης, Ευάγγ. 1977γ. «Βελεστίνο. Αγρός Βασιλείου Σαββανάκη.» *ΑΔ* 32, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 122- 123
- Κακαβογιάννης, Ευάγγ. 1977δ. «Βελεστίνο. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου.» *ΑΔ* 32, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 123- 124
- Κακαβογιάννης, Ευάγγ. 1977ε. «Βελεστίνο. Τυχαία ευρήματα.» *ΑΔ* 32, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 124- 125
- Κακαβογιάννης, Ευάγγ. 1977στ. «Άγιος Γεώργιος Βελεστίνου.» *ΑΔ* 32, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 125- 126
- Κακαβογιάννης, Ευάγγ. 1977ζ. «Ανασκαφικές έρευνες στις Φερές της Θεσσαλίας το 1977.» *ΑΑΑ Χ*, 174- 187
- Κακαβογιάννης, Ευάγγ. 1978. «Φεραίοι Υλουργίσαντες.» *ΑΔ* 33, Μελέτες, 318 κ.ε.
- Κακαβογιάννης, Ευάγγ. 1980α. «Ανασκαφικές έρευνες στις Φερές της Θεσσαλίας το 1977.» *ΑΑΑ ΧΙΙΙ*, 262- 284
- Κακαβογιάννης, Ευάγγ. 1980β. «'Ομηρικοί σκύφοι' Φερών Θεσσαλίας.» *ΑΑΑ ΧΙΙΙ*, 262- 284
- Καλλιγιάς, Π. Γ. 1987. «Η Ελλάδα κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου.» *ΑΑΧ* 2, 17 κ.ε.
- Καλλιγιάς, Π. Γ. 1992. «Θεσσαλία και Εύβοια κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου (11^{ος}- 9^{ος} αι. π.Χ.)» στο *Αδρύμη- Σισμάνη (επιμ.) 1992*, 298- 305
- Καμηλάκης, Π.- Πολύμερου- Καμηλάκη, Αικ. (επιμ.). 1990. *Υπέρεια*. Τόμος Πρώτος. Πρακτικά Α' Συνεδρίου «Φεραί- Βελεστίνο- Ρήγας», Βελεστίνο 30- 31 Μαΐου- 1 Ιουνίου 1986. Αθήνα
- Καραγιάννης, Γ. Στ. 2002. «Πρώτες αναγραφές του ονόματος Λάρισα στην ελληνική γραμματεία.» στο Πρακτικά 4^{ου} Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών *Η Λάρισα: Όψεις της ιστορίας της περιοχής*. Λάρισα 12- 13 Απριλίου 1997. Λάρισα, 125- 130
- Καραμεσίνη- Οικονομίδου, Μ. 1966. «Νομίσματα εκ του Μουσείου του Βόλου.» *Θεσσαλικά*, Οκτώβριος 1966, Τεύχος 1- 2, 5- 20
- Καραμήτρου- Μεντεσιδή, Γ.- Μπουλακάκης, Γ. 2004. «Θεσσαλικά νομίσματα στην Αιανή και την Ελιμιώτιδα.» στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι- βυζαντινοί- νεώτεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 291- 310

- Καραμπερόπουλος, Δ.- Κακαβογιάννης, Ευάγ. (επιμ.). 1994. *Υπέρεια*. Τόμος Δεύτερος. Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί- Βελεστίνο- Ρήγας», Βελεστίνο 2- 4 Οκτωβρίου 1992. Αθήνα
- Καραπάνου, Σ. 1997α. «Μαγούλα Δήμητρας Αγίας.» *ΑΔ* 52, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 505- 507
- Καραπάνου, Σ. 1997β. «Μελισσοχώρι.» *ΑΔ* 52, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 507- 508
- Καραπάνου, Σ. 1997γ. «Ροδιά Τυρνάβου.» *ΑΔ* 52, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 510 κ.ε.
- Καραπάνου, Σ.- Μέλλιου, Ε.- Τζιαφάλιας, Αθ. 2004. «Η νομισματική συλλογή του Μουσείου Λάρισας.» στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι- βυζαντινοί- νεότεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 559- 570
- Κατακούτα, Στ. 1994α. «Λάρισα. Χώρος 1^{ης} Στρατιάς.» *ΑΔ* 49, Χρονικά- Β'1, 338
- Κατακούτα, Στ. 1994β. «Καστρί Αγίας.» *ΑΔ* 49, Χρονικά- Β'1, 338- 339
- Κατακούτα, Στ. 1999. *Τα αρχαία θέατρα της Λάρισας*. Λάρισα
- Καταραχιάς Κ. Π. 2007. «Φιλίνα Λαρισαία και Νικησίπολις Φεραία. Δύο Θεσσαλές σύζυγοι του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας (4^{ος} αιώνας π. Χ.)» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 51, 30- 32
- Κονταξή, Ε. Ι. (επιμ.). 1996. *Αρχαία Δημητριάδα. Η διαδρομή της στον χρόνο*. Πρακτικά ημερίδας, 9 Νοεμβρίου 1994. Βόλος
- Κοντογιάννης, Απ. 1985. «Παρατηρήσεις στην IG, IX 2, 580 (και σε άλλες στοιχηδόν επιγραφές της Λάρισας).» στο *Πρακτικά του Α' Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συμποσίου «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον»*. Λάρισα 26- 28/4/1985. Λάρισα, 111- 132
- Κοντονάτσιος, Β. 1997. «Μυθολογικές και λατρευτικές καταβολές των αρχαίων Φερών.» στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου: Φεραί- Βελεστίνο- Ρήγας*, Βελεστίνο 2- 5/10/1997, *Υπέρεια III*, 95- 117
- Κουγιουμτζόγλου, Σπ. 2004. «Αποκάλυψη αγροικίας υστερορωμαϊκών χρόνων στον Ευαγγελισμό Λάρισας.» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 52, 51- 64
- Κραβαρίτου, Σ. 2008. «Μηχανισμοί διαμόρφωσης ιστορικής μνήμης στη Θεσσαλία των Κλασικών και Ελληνιστικών Χρόνων.» στο *Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, 09- 11 Νοεμβρίου 2006, Τόμος 1, 177- 183
- Λάμπρος, Σπ. 1921. «Η πατρίς του Ρήγα.» *ΝΕΟΣ ΕΛΛΗΝΟΜΝΗΜΩΝ* XV, 64 κ.ε.
- Μάγνητος, Ι. 1860. *Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας και Θετταλικής Μαγνησίας: και της μεν Θεσσαλίας εν επιτομή, της δε Μαγνησίας εν εκτάσει*. Αθήνα

- Μαζαράκης- Αινιάν, Αλ. (επιμ.). 2006. *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 27.02- 02.03.2003, Βόλος
- Μαζαράκης- Αινιάν, Αλ. (επιμ.). 2009α. *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 16.03- 19.03.2006, Βόλος
- Μαζαράκης- Αινιάν, Αλ. 2009β. «Ανασκαφή Ιερού των αρχαϊκών- κλασσικών χρόνων στη θέση ‘Σωρός’ (2004- 2005).» στο Μαζαράκης- Αινιάν (επιμ.) 2009α, 269- 294
- Μαζαράκης- Αινιάν, Αλ. 2009γ. «Αρχιτεκτονική και κοινωνία κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους.» *Αρχαιολογία* 112, 18- 30
- Μαράντου, Ελ. 2008. «Λατρείες και λατρευτικοί χώροι στη Θεσσαλία κατά την αρχαιότητα: Από τη μυθολογία στην ιστορία.» στο *Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, 09- 11 Νοεμβρίου 2006, Τόμος 1, 160- 167
- Μέλλιου, Ελ. 1998. «Λάρισα. Οδός Σεφέρη και Βυζαντίου (οικόπεδο Τσιτσιούμη).» *ΑΔ* 53, Χρονικά Β’ 2, 455- 456
- Μητροπούλου, Ελ. 1985. «Λατρείες της Λάρισας.» στο *Πρακτικά του Α’ Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συμποσίου «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον»*. Λάρισα 26- 28/4/1985. Λάρισα, 143- 153
- Μητροπούλου, Ελ. 1990. «Λατρείες Φερών (ανάγλυφο Κυβέλης και ανάγλυφο χεριού).» στο *Υπέρεια Ι*, 70- 87
- Μπακαλάκης, Γ. 1973α. «Φεραία Αθηνά.» *Αρχείον Θεσσαλικών Μελετών* 8, Β’, 1- 24
- Μπακαλάκης, Γ. 1973β. *Τιμητικός τόμος Οίνος Ισμαρικός για τον καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη*, Τόμος Β’.
- Μπακαλάκης, Γ. 1990. «Φεραία Νικησίπολις.» στο *Υπέρεια Ι*, 89- 91
- Μπακιρτζής, Χ. (επιμ.) 2004. *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα*. Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας. Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18- 20 Σεπτεμβρίου 2003. Πρακτικά. Θεσσαλονίκη
- Μπαμπάκου, Α. Μ. 1961. *Πράξεις κοινής διαθέσεως και άλλα συγγενή φαινόμενα κατά το δίκαιον της αρχαίας Θεσσαλίας*. Αθήνα
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1982. «Αρχαία Δημητριάδα. Οικόπεδο Λ. Καραβίδα.» *ΑΔ* 37, Χρονικά, 226
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1983. «Αρχαία Δημητριάδα. Έργο εγκατάστασης αγωγού αποχέτευσης.» *ΑΔ* 38, 196- 197
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1985. «Αρχαία Δημητριάδα. Οικόπεδο Μ. Μπλάνα.» *ΑΔ* 40, Χρονικά, 185- 186
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1987α. «Δημητριάδα. Οικόπεδο Ελ. Γκουτζίνη.» *ΑΔ* 42, 252

- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1987β. «Δημητριάδα. Οικόπεδο Δ. Καραδήμου.» *ΑΔ* 42, 252
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1993α. «Σωρός (θέση Ασπρόγεια Νέων Παγασών). Οδός Δουλκέρογλου (οικόπεδο Χρήστου Μπάνου).» *ΑΔ*, 242
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1993β. «Σωρός (θέση Ασπρόγεια Νέων Παγασών). Οδός 28^{ης} Οκτωβρίου (οικόπεδο Β. Ξ. Μητρίτσα).» *ΑΔ*, 242- 243
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1990α. «Δημητριάδα- Παγασές.» *Αρχαιολογία* 34, Μάρτιος 1990, 65- 70
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1990β. «Δημητριάδα. Οικόπεδο Α. Καράμπελα.» *ΑΔ* 45, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 198
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1990γ. «Δημητριάδα. Οικόπεδο Β. Γκουνταρά.» *ΑΔ* 45, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 198- 199
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1990δ. «Δημητριάδα. Εγκαταστάσεις βιολογικού καθαρισμού ΔΕΥΑΜΒ.» *ΑΔ* 45, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 199- 201
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 1994. «Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος (Φερών).» στο Γαλλής κ.ά. (επιμ.) 1994, Β', 215- 224
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 2001. *Δημητριάς*. Αθήνα
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. 2008. «Από τους Πελασγούς στη ρωμαϊκή κατάκτηση.» στο *Λάρισα. 8000 χρόνια νεότητας*, Δήμος Λαρισαίων, Λάρισα
- Μπάτζιου- Ευσταθίου, Αν. και Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2009. «Επιφανειακές και ανασκαφικές έρευνες στο 'Σωρό'.» στο Μαζαράκης- Αινιάν (επιμ.) 2009α, 257- 267
- Ναούμη, Μ. 1997. «Νέα ανασκαφικά δεδομένα από την περιοχή Χλόης Βελεστίνου.» στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου: Φεραί- Βελεστίνο- Ρήγας*, Βελεστίνο 2- 5/10/1997, *Υπέρεια III*, 131- 146
- Νικολάου, Ελ. 1991. «Βελεστίνο. Οικόπεδο ναού Αγίου Χαραλάμπους.» *ΑΔ* 46, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 211- 212
- Νικολάου, Ελ. 1996α. «Δημητριάδα. Πευκάκια- Αϊβαλιώτικα (Έργο ΟΤΕ).» *ΑΔ* 51, Χρονικά Β' 1, 335- 336
- Νικολάου, Ελ. 1996β. «Δημητριάδα. Θέση Μπουρμπουλήθρα- Βόρειο νεκροταφείο.» *ΑΔ* 51, Χρονικά Β' 1, 336- 337
- Νικολάου, Ελ. 2000. «Ανασκαφή του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας Δημητριάδας.» στο Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' ΕΠΚΑ 2000, 309- 314
- Ξανθάκη- Καραμάνου, Γ. 1990. «Οι 'Φεραίοι' του Μοσχίωνα. Ένα μετακλασικό ιστορικό δράμα.» στο *Υπέρεια I*, 93- 100

- Οικονομίδης, Αλ. Ν. και Κουμανούδης, Σ. Ν. 1956-1957. «Επιγραφαί ανέκδοτοι Λαρίσης και Επιδαύρου.» *Πολέμων* 6, 17- 32
- Οικονομίδου, Μ. 1985. «Συμβολή στη μελέτη της νομισματοκοπίας της Λάρισας.» στο *Πρακτικά του Α' Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συμποσίου «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον»*. Λάρισα 26- 28/4/1985. Λάρισα, 154- 161
- Οικονομίδου, Μ. 2004. «'Θησαυρός' τριωβόλων 4^ο αι. π.Χ.» στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι - βυζαντινοί - νεώτεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 325- 340
- Παπαγεωργιάδου- Μπάνη, Χ. 2004. «Θεσσαλία και ρωμαϊκή νομισματική πολιτική.» στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι- βυζαντινοί- νεώτεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 51- 64
- Παπαγεωργίου, Σ.- Στείρος, Σ.- Χουρμουζιάδης, Γ. 1994. «Σχέσεις φυσικού περιβάλλοντος/ γεωμορφολογικών μεταβολών και ιστορίας της κατοίκησης στην αρχαία Θεσσαλία.» στο Γαλλής κ.ά. (επιμ.) 1994, Α', 21- 28
- Παπαδοπούλου, Α. Β. 1994. «Η πολιτική ανάπτυξη των Φερών κατά την αρχαία ιστορική περίοδο.» στο *Υπέρεια II*, 105- 111
- Παπαχατζής, Ν. Δ. 1937. *Τα λείψανα και η ιστορία των αρχαίων πόλεων της περιοχής του Βόλου*. Βόλος
- Παπαχατζής, Ν. Δ. 1959. «Η σημερινή θέση της τοπογραφικής μελέτης της αρχαίας Θεσσαλίας.» *Θεσσαλικά* 2, 3-21
- Παπαχατζής, Ν. Δ. 1972. «Ζευς Άφριος.» στο *Κέρνος. Τιμητική προσφορά στον καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη*. Θεσσαλονίκη
- Παπαχατζής, Ν. Δ. 1978. «Μογυστόκοι Ειλείθιαι και κουροτρόφοι θεότητες», *ΑΔ* 33, Μελέτες, 1- 23
- Παπαχατζής, Ν. Δ. 1981. «Προθεσσαλικές λατρείες στη Θεσσαλία των ιστορικών χρόνων.» *Ανθρωπολογικά* 2, 33-38
- Παπαχατζής, Ν. Δ. 1984. «Μύθοι και αρχαιότερες λατρείες της Θεσσαλικής Μαγνησίας.» *ΑΕ* 123, 130-150
- Παπαχατζής, Ν. Δ. 1985. «Θεσσαλικές προολυμπιακές θεότητες του κάτω κόσμου.» *ΑΕ* 124, 45- 56
- Παπαχατζής, Ν. Δ. 1988. «Η θεά Δήμητρα "σύνναος" του Ποσειδώνα.» *ΑΕ* 127, 1- 14
- Πίκουλας, Γ. Α. 1995. *Οδικό δίκτυο και άμυνα*. Αθήνα

- Πίκουλας, Γ. Α. 1997. «Η «Βελεστινόστρατα». Συμβολή στο οδικό δίκτυο της αρχαίας Θεσσαλίας» στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου: Φεραί- Βελεστίνο- Ρήγας*, Βελεστίνο 2- 5/10/1997, *Υπέρεια III*, 147- 158, 1009- 1012
- Πίκουλας, Γ. Α. 2006. «Το οδικό δίκτυο της Θεσσαλίας. Δεδομένα και προοπτικές. Σχεδιάγραμμα έρευνας.» στο *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης*, Βόλος 27/2- 2/3/2003, Τόμος 1, Βόλος, 315- 318
- Πουλάκη, Ε. 2003. «Διακίνηση αγαθών και εμπόριο.» στο *Αδάμ- Βελένη- Πουλάκη- Τζανάβαρη (επιμ.) 2003*, 138- 140
- Ρακατσάνης, Κ. και Τζιαφάλιας, Α. 1997. *Λατρείες και ιερά στην αρχαία Θεσσαλία. Α' Πελασγιώτις*. Ιωάννινα
- Ράλλη- Φωτοπούλου, Ευτ. 2004. «Η κυκλοφορία του θεσσαλικού νομίσματος στον ελλαδικό χώρο, όπως προκύπτει από τη μελέτη των 'θησαυρών' και τα ανασκαφικά δεδομένα.» στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι- βυζαντινοί- νεώτεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 311- 324
- Σακελλαρίου, Μ. 1971. *Ιστορία του ελληνικού έθνους*. Τόμος Β', Αθήνα.
- Σακελλαρίου, Μ. Β. 1999. *Πόλις. Ένας τύπος αρχαίου ελληνικού κράτους*, Αθήνα
- Σαμψών, Α. 1987. «Ένα κεραμεικό εργαστήριο στη Χαλκίδα της ρωμαιοκρατίας.» *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά 2*, 73- 131
- Σκαφιδά, Ευαγ. 1989. «Βελεστίνο. Αποθήκες ΚΥΔΕΠ.» *ΑΔ 44*, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 223- 225
- Συκκά, Γ. 2007. «Ιερό του Ηρακλή στη Μαγνησία. Χάλκινη ομφαλωτή φιάλη με επιγραφή ταυτίζει το ιερό και το βωμό του με το μυθικό ήρωα.» *Καθημερινή*, 08.09.2007
- Σχίζα, Ευστ. Κ. 1997. «Η αρχαία οδός Φερών- Παγασών.» στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου: Φεραί- Βελεστίνο- Ρήγας*, Βελεστίνο 2- 5/10/1997, *Υπέρεια III*, 173- 187
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1976. «Λάρισα. Οδός Μανωλάκη 4.Οικόπεδο Π. Καλούση.» *ΑΔ 31*, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 184
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1977α. «Λάρισα. Οδός Αντ. Φασούλα 4.» *ΑΔ 32*, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 135
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1977β. «Λάρισα. Οδός Ρούσβελτ 63.» *ΑΔ 32*, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 135- 136
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1977γ. «Λάρισα. Οδός Νεοφύτου 5.» *ΑΔ 32*, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 136
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1979α. «Λάρισα. Οδός Μ. Αλεξάνδρου 4 (οικόπεδο αδελφών Παπαποστόλου).» *ΑΔ 34*, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 212- 215

- Τζιαφάλιας, Αθ. 1979β. «Λάρισα. Οδός Ρούσβελτ 8 (οικόπεδο Αλ. Κουτσίνα).» *ΑΔ* 34, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 215- 219
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1979γ. «Λάρισα. Οδός Βενιζέλου 135 (οικόπεδο Μωυσή Φελλούς).» *ΑΔ* 34, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 219- 220
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1979δ. «Λάρισα. Τέρμα οδού Ζωσιμάδων (οικόπεδο Αθ. Σταυροθόδωρου).» *ΑΔ* 34, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 220
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1979ε. «Λάρισα. Αγρόκτημα ΚΑΤΕΕ.» *ΑΔ* 34, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 221
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1979στ. «Καστρί Αγιάς. Αγρός Γ. Γενετσεφτσή.» *ΑΔ* 34, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 222- 223
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1979ζ. «Τυχαία ευρήματα. Λάρισα.» *ΑΔ* 34, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 227- 229
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1980. «Λάρισα. Οδός Γαριβάλδη και Δήμητρας γωνία. Οικόπεδο Γ. Φαντάνα.» *ΑΔ* 35 (1980), Μέρος Β' 1- Χρονικά, 287- 288, 289
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982α. «Λάρισα. Οδός Διονύσου 3 (οικόπεδο Γεωρ. Κούντσου).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 235
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982β. «Λάρισα. Οδός Στρ. Φράγκου 26- 28 (οικόπεδο Νικ. Μαμάτα-Αικ. Μπουρατανάση).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 235
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982γ. «Λάρισα. Οδός Σκυλοσόφου 7 (οικόπεδο Δημ. Μαντραβέλη και Χριστ. Τσούρη).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 235- 236
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982δ. «Λάρισα. Σκάμματα της Δημοτικής Επιχείρησης Ύδρευσης-Αποχέτευσης (Δ.Ε.Υ.Α.Λ.).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 236
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982ε. «Λάρισα. Οδός Σάμου.» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 236
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982στ. «Λάρισα. Συμβολή οδών Κρίτωνος και Ηροδότου.» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 236
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982ζ. «Λάρισα. Οδός Οικονόμου εξ Οικονόμων.» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 236
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982η. «Λάρισα. Συμβολή οδών Θεσσαλονίκης και Υψηλάντου.» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 236
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982θ. «Λάρισα. Οδός Δημάρχου Γεωργιάδου.» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 236
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982ι. «Λάρισα. Οδός Λαπιθών 4- 6 (οικόπεδο αδελφών Βενέτη).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 236

- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982κ. «Λάρισα. Οδός Ψυχάρη 55 (οικόπεδο Ιωάν. Μπαλωτή).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 236
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982λ. «Λάρισα. Οδός Φειδίου 1 (οικόπεδο Αλεξ. Χατζηδημούλη).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 236- 237
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982μ. «Λάρισα. Συμβολή οδών Ολύμπου, Κύπρου, Αμαλίας και 31^{ης} Αυγούστου (οικόπεδο Δημοτικού πάρκου).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 237
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1982ν. «Λάρισα. Οδός Πανός 14 (οικόπεδο Φιλ. Κουτσίνα).» *ΑΔ* 37, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 237
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1983. «Λάρισα. Αρχαίο θέατρο.» *ΑΔ* 38, Μέρος Β'1- Χρονικά, 199- 201
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1984α. «Ανέκδοτες θεσσαλικές επιγραφές.» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο Ζ*
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1984β. «Λάρισα. Οδός Ερμού 23 (οικόπεδο αδελφών Μισδραχή).» *ΑΔ* 39, Μέρος Β'- Χρονικά, 150
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1984γ. «Λάρισα. Αγρός Β. Ζαφειρούλη.» *ΑΔ* 39, Μέρος Β'- Χρονικά, 150- 151
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1984δ. «Μαρμάριανη. Περιοχή στρατοπέδου Διοίκησης Αγωγού Καυσίμων.» *ΑΔ* 39, Μέρος Β'- Χρονικά, 151
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1984ε. «Περισυλλογή- Παράδοση αρχαίων. Ελευθερές Λάρισας» *ΑΔ* 39, Μέρος Β'- Χρονικά, 157
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1985α. «Λάρισα. Οδός Ταγματάρχου Βελησσαρίου και Εργατικής Πρωτομαγιάς (οικόπεδο του Αυτόνομου Οικοδομικού Οργανισμού Αξιοματικών): Το δεύτερο αρχαίο θέατρο Λάρισας, Αρχαίο θέατρο Λάρισας.» *ΑΔ* 40, Χρονικά, 198- 202
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1985β. «Περισυλλογή- Παράδοση αρχαίων. Νομός Λάρισας. Καστρί Αγιάς.» *ΑΔ* 40, Χρονικά, 207
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1985γ. «Περισυλλογή- Παράδοση αρχαίων. Νομός Λάρισας. Γυρτώνη.» *ΑΔ* 40, Χρονικά, 207
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1985δ. «Αρχαιολογικές έρευνες στη Λάρισα. Νέα στοιχεία για την ιστορία της πόλης.» στο *Πρακτικά του Α' Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συμποσίου «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον»*. Λάρισα 26- 28/4/1985. Λάρισα, 56- 78
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1985ε. «Το αρχαίο θέατρο της Λάρισας.» στο *Πρακτικά του Α' Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συμποσίου «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον»*. Λάρισα 26- 28/4/1985. Λάρισα, 162- 185

- Τζιαφάλιας, Αθ. 1987α. «Λάρισα. Γωνία των οδών Ταγματάρχου Βελησσαρίου και Εργατικής Πρωτομαγιάς (οικόπεδο αυτόνομου Οικοδομικού Οργανισμού Αξιοματικών).» *ΑΔ* 42, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 276- 278
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1987β. «Περισυλλογή- Παράδοση αρχαίων. Νομός Λάρισας. Μελισσοχώρι.» *ΑΔ* 42, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 288
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1989. «Λάρισα. Γεωργική Σχολή.» *ΑΔ* 44, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 234
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1990α. «Αρχαία Λάρισα.» *Αρχαιολογία* 34, Μάρτιος 1990, 50- 57
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1990β. «Νερόμυλοι Αγιάς. Αγρός Κωνστ. Βλαχοκόστα.» *ΑΔ* 45, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 214- 217
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1990γ. «Λάρισα. Οδός Γαλάτη 12 (οικόπεδο Ευαγγ. Καρατάσιου).» *ΑΔ* 45, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 218
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1990δ. «Περισυλλογή- Παράδοση αρχαιοτήτων. Νομός Λάρισας. Πλατύκαμπος.» *ΑΔ* 45, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 220
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1991. «Λάρισα. Γωνία οδών 31^{ης} Αυγούστου και Παπαδιαμάντη.» *ΑΔ* 46, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 219- 221
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1992. «Επιγραφική μαρτυρία για τα τείχη της αρχαίας Λάρισας.» στο *Αδρύμη- Σισμάνη (επιμ.)* 1992, 392- 397
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1993. «Γυρτώνη.» *ΑΔ* 48, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 249- 253
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1994. «Δεκαπέντε χρόνια ανασκαφών στην αρχαία Λάρισα.» στο *Γαλλής κ.ά. (επιμ.)* 1994, Β', 153- 178
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1997α. «Ιερά και λατρείες στην αρχαία Λάρισα.» στο *Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Λαρισαϊκών Σπουδών Η Λάρισα και η περιοχή της: Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Λάρισα 8- 9 Απριλίου 1995. Λάρισα, 57- 64
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1997β. «Λάρισα. Αρχαίο θέατρο.» *ΑΔ* 52, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 501
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1997γ. «Παραδόσεις- Περισυλλογές. Νομός Λάρισας. Μελισσοχώρι.» *ΑΔ* 52, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 523
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1997δ. «Παραδόσεις- Περισυλλογές. Νομός Λάρισας. Ελάτεια.» *ΑΔ* 52, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 524
- Τζιαφάλιας, Αθ. 1998. «Λάρισα. Αρχαίο θέατρο.» *ΑΔ* 53, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 455
- Τζιαφάλιας, Αθ. 2000α. «Το έργο της ΙΕ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.» στο *Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' ΕΠΚΑ*. 2000, 85- 96
- Τζιαφάλιας, Αθ. 2000β. «Ταύτιση του αρχαίου Μοψίου.» στο *Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' ΕΠΚΑ*. 2000, 97- 101

- Τζιαφάλιας, Αθ. 2004. «Αρχαιολογικές έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα (Ν. Λάρισας, Τρικάλων, Γρεβενών).» στο *Αρχαιολογικές Έρευνες και Μεγάλα Δημόσια Έργα*. Αρχαιολογική Συνάντηση Εργασίας. Επταπύργιο Θεσσαλονίκης, 18- 20 Σεπτεμβρίου 2003. Πρακτικά. Μπακιρτζής, Χ. (επιμ.). Θεσσαλονίκη, 112- 119
- Τζιαφάλιας, Αθ. 2008. «Αρχαίο Θέατρο Λάρισας: Πώς ένα όνειρο έγινε πραγματικότητα.» στο *Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, 09- 11 Νοεμβρίου 2006, Τόμος 1, 206- 223
- *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι - βυζαντινοί - νεότεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα 2004
- Τουφεξής, Γ. 1991. «Λάρισα. Οδός Θεσσαλονίκης 163 (διασταύρωση με την οδό Υψηλάντου).» *ΑΔ* 46, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 221
- Τουφεξής, Γ. 1991. «Λάρισα. Διασταύρωση οδών 31^{ης} Αυγούστου και Ελλαδίου.» *ΑΔ* 46, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 221- 222
- Τουφεξής, Γ. 1996. «Λάρισα. Οδός Ασκληπιού 7 (οικόπεδο Μ. Γκούνη).» *ΑΔ* 51, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 365- 368
- Τουφεξής, Γ. 1999. «Πλατύκαμπος.» *ΑΔ* 54, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 424- 426
- Τουφεξής, Γ. 1996. «Λάρισα. Οδός Χρυσοστόμου Σμύρνης.» *ΑΔ* 51, Μέρος Β' 1- Χρονικά, 368
- Τριανταφυλλοπούλου, Π. 1998. «Δημητριάδα. Οδός Λεμεσού (οικόπεδο Π. Παπαχατζή).» *ΑΔ* 53, Μέρος Β' 2- Χρονικά, 414- 415
- Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2000. «Νεκροταφείο των Αμφανών. Οι πρώτοι ελληνιστικοί τάφοι.» στο *Ελληνιστική κεραμική από τη Θεσσαλία*. Αθήνα, 60- 69
- Τριανταφυλλοπούλου, Π. 2002. «Αμφανές: Αρχαιολογικά δεδομένα- πρόταση ανάδειξης.» στο *Μνημεία της Μαγνησίας. Πρακτικά Συνεδρίου «Ανάδειξη του μνημειακού πλούτου του Βόλου και της ευρύτερης περιοχής», Βόλος 11- 13 Μαΐου 2001*. Βόλος, 134- 139
- Τσαγκάρη, Δ. Ι. 2004. «Η Θεσσαλία στη σφαίρα επιρροής του Κοινού των Αιτωλών. Κυκλοφορία αιτωλικών νομισμάτων στην περιοχή.» στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι - βυζαντινοί - νεότεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 223- 234
- Τσαγκάρη, Δ. Ι. 2004. «Η απεικόνιση του ίππου στη Θεσσαλία. Νομίσματα από τη συλλογή της Alpha Bank.» στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία,*

κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι - βυζαντινοί - νεώτεροι χρόνοι. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 447- 456

- Τσελέκας, Π. 2004. «Αθηναϊκά τετράδραχμα στη Θεσσαλία: Η μαρτυρία των 'θησαυρών'.» στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι - βυζαντινοί - νεώτεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 207- 222
- Τσιούκα, Φ. 1997. «Θολωτοί πρωτογεωμετρικοί τάφοι περιοχής Χλόης- Βελεστίνου.» στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου: Φεραί- Βελεστίνο- Ρήγας*, Βελεστίνο 2- 5/10/1997, *Υπέρεια III*, 189- 202
- Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ' ΕΠΚΑ. 2000. *Το έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ στη Θεσσαλία και στην ευρύτερη περιοχή της από το 1990 μέχρι σήμερα*. 1^η Επιστημονική Συνάντηση, Βόλος, Μάιος 1998. Βόλος
- Φαρμακίδης, Ε. 1926. *Η Λάρισα*. Βόλος
- Χρυσοστόμου, Π. 1983. «Το Πανδοχείο και το Διοσκούρειο των Φερών.» *ΑΑΑ XVI*, Τεύχος 1- 2, 95- 106
- Χρυσοστόμου, Π. 1992. «Ενοδία Φεραία. Η θεσσαλική θεά της μαγείας.» στο *Αδρύμη- Σισμάνη (επιμ.) 1992*, 532- 533
- Χρυσοστόμου, Π. 1994α. «Εν(ν)οδία, Ενοδία Εκάτη, Εκάτη Ενοδία.» στο *Γαλλής κ.ά. (επιμ.) 1994, Β'*, 339- 346
- Χρυσοστόμου, Π. 1994β. «Η λατρεία του Διονύσου στη Θεσσαλία και ειδικότερα στις Φερές.» στο *Υπέρεια II*, 113- 149
- Χρυσοστόμου, Π. 1997. «Νέα στοιχεία λατρείας για τη θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά.» στο *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου: Φεραί- Βελεστίνο- Ρήγας*, Βελεστίνο 2- 5/10/1997, *Υπέρεια III*, 203- 228
- Χρυσοστόμου, Π. 1998. *Η θεσσαλική Θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία Θεά*. Αθήνα
- Χρυσοστόμου, Π. 2008. «Η θεσσαλική θεά Ενοδία ή Φεραία. Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα της τελευταίας δεκαπενταετίας (1991- 2006).» στο *Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, 09- 11 Νοεμβρίου 2006, Τόμος 1, 244- 257
- «Εν Θεσσαλία.» *ΑΕ* 1916, 121
- «Θεσσαλία.» *ΑΕ* 1913, 236- 237
- «Μια επιγραφή δείχνει...Ηρακλή.» *Ελευθεροτυπία*, 17.09.2007
- «Ωδεΐον εν Λαρίση.» *ΑΔ* 1 (1915), Παράρτημα, 88

- Adam, J. P. 1984. *La construction romaine, matériaux et techniques*. Paris
- Ager, S. L. 1996. *Interstate Arbitrations in the Greek World 337- 390 BC*, California
- Alcock, S. L. 1989. “The Roman Imperialism in the Greek Landscape” *JRA* 2, 5- 34
- Alcock, S. E. 1993. *Graecia capta: The Landscapes of Roman Greece*. Cambridge and New York
- Alcock, S., Osborne, R. (επιμ.). 1994. *Placing the Gods: Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*. Oxford
- Anderson, V. R., Jones, J. E. 2002. “Ancient Beehives from Isthmia.” *Hesperia* 71, 345- 376
- Andreau, J. 2002. “Markets, fairs and monetary loans: Cultural history and economic history in Roman Italy and Hellenistic Greece.” στο Cartledge- Cohen- Foxhall (επιμ.) 2002, 113- 129
- Andrewes, A. 1999. *Αρχαία Ελληνική Κοινωνία*. Αθήνα
- Ascani, K.- Gabrielsen, V.- Kvist, K.- Rasmussen, A. H. (επιμ.). 2002. *Ancient History Matters. Studies Presented to Jens Erik Skydsgaard on His Seventieth Birthday*. Rome
- Ault, B. A. 2000. “Living in the Classical Polis: The Greek House as Microcosm.” *CIW* 93, 483- 496
- Austin, M. και Vidal- Naquet, P. 1977. *Economic and Social History of Ancient Greece*. London
- Baege, W. 1913. *De Macedonum Sacris*. Halis Sax., Niemeyer
- Bakhuizen, S. C. 1987. “Magnesia unter makedonischer Suzeränität.” *Demetrias V*. Bonn, 319- 336
- Bekker- Nielsen, T. 2002. “Fish in the Ancient Economy.” στο Ascani et al. (επιμ.) 2002, 29- 37
- Beloch, K. J. 1911. “Zu Karte von Griechenland.” *Klio* 11, 442- 445
- Beloch, J. 1924. *Griechische Geschichte*. Berlin- Leipzig
- Bengtson, H. 1991. *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδος από τις απαρχές μέχρι τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία*. Αθήνα
- Béquignon, Y. 1935. “Le théâtre de Larisa en Thessalie.” στο *Mélanges offerts à m. Oktave Navarre par ses élèves et ses amis*. Toulouse, 1- 10

- Béquignon, Y. 1937. *Recherches archéologiques à Phères de Thessalie*. Paris
- Béquignon, Y. 1964. “Inscriptions de Phères.” *BCH* 88, 400- 412
- Bieber, M. 1961. *The history of Greek and Roman Theater*. Princeton
- Biesantz, H. 1965. *Die thessalischen Grabreliefs*. Mainz am Rhein
- Blum, I. 1982. “Die Stadt Eretria in Thessalien.” *AAA* XV, 159 κ.ε.
- Blumel, W. 1982. *Die aeolischen Dialekte*. Göttingen
- Boardman, J. 1957. “Early Euboean Pottery and History.” *BSA* 52, 7 κ.ε.
- Botsford- Robinson. 1995. *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*. Αθήνα
- Boyd, Th., Jameson, M. 1981. “Urban and rural land division in Ancient Greece.” *Hesperia* 50, 327- 342
- Bouchon, R. 2008. “L’empereur Auguste, Tibère et les Thessaliens : Intégration de la Thessalie dans l’imperium Romanum.” στο *Πρακτικά του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, 09- 11 Νοεμβρίου 2006, Τόμος 1, 184- 193
- Bousquet, J. 1988. *Études sur les comptes de Delphes*. Paris
- Bouzek, J. 1988. “Thessalian and Macedonian Bronzes.” *AE* 127, 47- 60
- Bresson, Al. 2007. *L’économie de la Grèce des cites (fin VIe- Ier siècle a.C.). I. Les structures et la production*. Paris
- Brewster, J. H. 1997. *The River Gods of Greece. Myths and Mountain Waters in the Hellenic World*, London and New York
- Brunet, M. (επιμ.) 1999. *Territoires des cites grecques* [*BCH* suppl. 34], Paris
- Bruno, H. 1971. *Thessalie: Rapport: Exploration, épigraphie*.
- Brunt, P. A. 1976. “The Romanization of the local ruling classes in the Roman empire.” στο Pippidi, D.M., *Assimilation et resistance a la culture greco-romaine dans le monde ancien*. Travaux du VIe Congres International d’études Classiques. Paris, 161-173
- Burford, Al. 1993. *Land and Labor in the Greek World*. Baltimore and London
- Burford- Cooper, A. 1977. “The Family Farm in Greece.” *CIJ* 73, 1, 162- 175
- Burkert, W. 1993. *Αρχαία ελληνική θρησκεία*. Αθήνα
- Bury, J. B. and Meiggs, R. 1998. *Ιστορία της αρχαίας Ελλάδας*. Αθήνα
- Carlsen, J. 2002. “Estate Managers in Ancient Greek Agriculture.” στο Ascani et al. (επιμ.) 2002, 117- 126
- Carter, J. C.- Thompson, St. M.- Trelogan, J. 2004. “Dividing the chora.” στο Kolb 2004, 127- 145
- Cartledge, P.- Cohen, Ed. E.- Foxhall, L. (επιμ.) 2002. *Money, Labour and Land*. London and New York

- Cartledge, P. 2002. “The political economy of Greek slavery.” στο Cartledge- Cohen-Foxhall (επιμ.) 2002, 156- 166
- Christiansen, E. 2002. “The Moses Finley Approach to Slavery and Slave Society.” στο Ascani et al. (επιμ.) 2002, 23- 27
- Coldstream, N. 1968. *Greek Geometric Pottery*. London
- Coldstream, J. N. 1997. *Γεωμετρική Ελλάδα*. Αθήνα
- Cook, A. B. 1964. *Zeus. A Study in ancient Religion I*. Cambridge
- Cook, A. B. 1965. *Zeus. A Study in ancient Religion II*. Cambridge
- Costanzi, V. 1913- 1914. *Atti della Accademia delle scienze di Torino*.
- Daraki, M. 1985. *Dionysos*. Paris
- de Polignac, F. 1995. *Cults, Territory and the Origins of the Greek City- state*. Chicago
- de Polignac, F. 1996. “Offrandes, mémoire et compétition ritualisée dans les sanctuaires grecs à l’ époque géométrique.” στο Hellström- Alroth 1996, 59- 66
- de Polignac, F. 2000. *Η γέννηση της αρχαίας ελληνικής πόλης*. Αθήνα
- Decourt, J.- Cl. 1982. *Sites Antique de la vallée de l’ Enipeus*, Travaux de la RCP 561. Lyon
- Decourt, J.- Cl. 1995. *Inscriptions de Thessalie. I: Les cites de la vallée de l’Enipeus*. Athènes
- Decourt, J.- Cl. 2000. “Yves Béquignon: Un Archéologue Français en Thessalie.” στο Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ’ ΕΠΚΑ 2000, 161- 171
- Demetriadi, V. 2004. “The Earliest Bronze Coins of Larissa.” στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι - βυζαντινοί - νεότεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 17- 22
- Desborough, V. R. 1952. *Protogeometric Pottery*. Oxford
- Desborough, V. R. 1972. *The Greek Dark Ages*. London
- Desborough, V. D. d’ A. 1977. “The Background to Euboean Participation to Early Greek Maritime Enterprise.” στο *Tribute to an Antiquary*, Essays presented to Mark Fitsh. London
- Dickinson, O. 1977. “The Origins of Mycenaean Civilization.” *SIMA XLIX*
- di Salvatore, M. 1993. «Οι Φερές και οι οχυρώσεις τους κατά την εποχή του Φιλίππου Β’ του Μακεδόνα.» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 24, 30- 48
- di Salvatore, M. 1994α. “Ricerche sul Territorio di Pherai. Insediamenti, Difese, vie e Confini.” στο Γαλλής κ.ά. (επιμ.) 1994, Β’, 93- 124

- di Salvatore, M. 1994β. «Οι Φερέες και οι οχυρώσεις του κατά την εποχή του Φιλίππου Β' του Μακεδόνα.» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 25, 25- 35
- di Salvatore, M. 2002. “La storia proiettata sul territorio: il caso della città greca di Pherai. στο De Angelis (επιμ.) 2002, 25- 53
- Donlan, W. 1985. “The social groups of Dark Age Greece.” *Classical Philology* 80, 293- 308
- Doulgeri- Intzesiloglou, A. 1997. “Un atelier hellénistique de produits céramiques moules à Pheres (Thessalie).” στο *Le moulage en terre cuite dans l'Antiquité. Actes du XVIIIe Colloque du Centre de Recherches Archéologiques- Lille III (7- 8 dec. 1995)*. Lille, 295- 314
- Doulgeri- Intzesiloglou, A. 1998. “Quelques ‘artisans éponymes’ de l’industrie’ de l’argile a Pheres (Thessalie).” στο *L’artisanat en Grèce ancienne: Les artisans, les ateliers. TOPOI* 8/2, 607- 623
- Drews, R. 1983. *Basileus*. New Haven and London
- Ducap, J. 1994. *Les penestes de Thessalie*. Paris
- Durrbach, F. B. 1886. “Inscriptions de Larissa.” *BCH* 10
- Dworakowska, A. 1975. *Quarries in Ancient Greece*. Wrocaw
- Dworakowska, A. 1983. *Quarries in Roman provinces*. Wroclaw
- Edmonds, C. D. 1900. “The Tumulus of Pilaf- Tepe.” *JHS* XX, 20- 25
- Fagerström, K. 1988. *Greek Iron Age Architecture*. Studies in Mediterranean Archaeology 81. Göteborg
- Farnell, L. R. 1907. *The cults of the Greek states*. Oxford
- Farnell, L. R. 1974. *Outline History of Greek Religion*. Chicago
- Feuer, Br. 1983. “The Northern Mycenaean Borders in Thessaly.” *BAR*, Int. Ser. 176
- Finley, M. I. 1968. *Slavery in Classical Antiquity*. Cambridge and New York
- Finley, M. I. 1980. *Ancient Slavery and Modern Ideology*. London
- Finley, M. I. 1988. *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα
- Finley, M. I. 1991. *Οικονομία και κοινωνία στην αρχαία Ελλάδα Β'*. Αθήνα
- Finley, M. I. 1999. *The Ancient Economy* (3rd ed.), Stanford
- Flacelière, R. 1995. *Ο Δημόσιος και Ιδιωτικός Βίος των Αρχαίων Ελλήνων* [(μτφρ. Γερασ. Βανδώρου)]. Αθήνα
- Foxhall, L. 1989. “Household, Gender and Property in Classical Athens.” *CIQu* 39, 22- 44

- Franke, P. R. 1992. «Νέρων, Απόλλων και Θεσσαλία.» στο Αδρύμη- Σισμάνη (επιμ.) 1992, 370- 375
- Frickenhaus, R. C. 1977. *Die altgriechische Buhne*. Strassburg
- Fröhner, W. *Les inscriptions grecques*.
- Furtwängler, A. E. 2004. “Beobachtungen zur Chronologie antigonidischer Kupfermunzen im 3. Jh. v. Chr.” στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι - βυζαντινοί - νεότεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 277- 290
- Gallis, K. J. 1988. “The Games in Ancient Larisa. An Example of Provincial Olympic Games.” στο Raschke 1988, 217- 233
- Garcia Ramon, J. L. 2004. “Del trabajo en una gramatical del Tesalio: para una valoración linguística de las glosas.” στο Rocca 2004, 245 κ.ε.
- Garnsey, P.- Gallant, T.- Rathbone, D. 1984. “Thessaly and the grain supply of Rome during the second century B.C.” *JRS* LXXIV, 30- 44
- Garnsey, P. 1987. *The Roman Empire: economy, society and culture*. London
- Garnsey, P. 1988. *Famine and Food- Supply in the Graeco- Roman World*. Cambridge
- Georganas, I. 2000. “Early Iron Age Tholos Tombs in Thessaly (c. 1100- 700 BC).” *Mediterranean Archaeology* 13, 47- 54
- Georganas, I. 2008. “Between Admetus and Jason: Pherai in the Early Iron Age.” στο Gallou, C., M. Georgiadis and G. Muskett (eds.), *DIOSKOUROI. Studies presented to W.G. Cavanagh and C.B. Mee on the anniversary of their 30-year joint contribution to Aegean Archaeology*. Oxford, 274-280.
- Giotopoulou- David, A. 1997. *L'architecture de conglomérat en Grèce propre au Ier millénaire av J.- C*. Strasbourg
- Graham, J. W. 1966. “Origins and Interrelations of the Greek House and the Roman House.” *Phoenix* 20, 3- 31
- Green, P. (ed.). 1993. *Hellenistic History and Culture*. Los Angeles– Berkeley- London
- Gros, P. 2001. *L'architecture romaine du début du IIIe siècle av. J.- C. à la fin du Haut- Empire. V 2. Maisons, palais, villas et tombeaux*. Paris
- Guettel Cole, S. 1994. “Demeter in the Ancient Greek City and its Countryside.” στο Alcock, S., Osborne, R. (επιμ.), 1994. *Placing the Gods; Sanctuaries and Sacred Space in Ancient Greece*, Oxford, 199- 216
- Halstead, P. 1987. “Traditional and Ancient Economy.” *JHS*, 77

- Hammond, N. G. L.- Griffith, G. T. 1979. *A History of Macedonia II (550- 336 B.C.)*. Amsterdam
- Hammond, N. G. L.- Walbank, F. W. 1988. *A History of Macedonia III*. Amsterdam
- Hansen, M. H. 1998. *Polis and City- State. An Ancient Concept and its Modern Equivalent* [Copenhagen Polis Centre 5]. Copenhagen
- Harris, Ed. M. 2002. “Workshop, marketplace and household: The nature of technical specialization in classical Athens and its influence on economy and society.” στο Cartledge- Cohen- Foxhall (επιμ.) 2002, 67- 99
- Hatzfeld, J. 1919. *Les Italiens dans l’Orient Hellénique*. Paris
- Head, B. 1911. *Historia Numorum*. Oxford
- Head, B. *Historia Numorum 2*. Oxford
- Hegyi, D. 1976. «Τεμένη ιερά και τεμένη δημόσια.» *Oikumene* 1, 77- 87
- Hellström, P.- Alroth, B. (eds.). 1996. *Religion and Power in the Ancient Greek World*. Proceedings of the Uppsala Symposium 199. Boreas 24. Uppsala
- Helly, Br. 1970. “Larissa. Bouleversements et remise en ordre de sanctuaries.” *Mnemosyne* XXIII 3, 248- 296
- Helly, Br. 1985. «Η περιοχή της αρχαίας Λάρισας (Εκταση, όρια, οργάνωση).» στο *Πρακτικά του Α’ Ιστορικού- Αρχαιολογικού Συμποσίου «Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον»*. Λάρισα 26- 28/4/1985. Λάρισα, 133- 142
- Helly, Br. 1999. “Modèle, de l’Archéologie des cités à l’Archéologie du paysage.” στο *Territoires des cités grecques*, Actes de la Table Ronde Internationale, organisée par l’Ecole Française d’Athènes, 31 Octobre- 3 Novembre 1991, *BCH*, Suppl. 34, 99- 124
- Helly, Br. 2000. “Chapiteaux et consoles inscrits: Deux exemples Thessaliens.” στο Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΓ’ ΕΠΚΑ 2000, 151- 159
- Helly, Br. (υπό έκδοση). “De Pagasai en Chalcidique avec les Argonautes.” στο *Séminaire sur les voies maritimes en mer Egée*, mars 2001. Milano
- Helly, Br. 2004. «Το θεσσαλικό κράτος. Ένας άγνωστος τίτλος: Άρχων, άρχος, τέτραρχος των Θεσσαλών.» [Polese G. (μτφρ.)] *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 46, 33- 46
- Helly, Br. 2006. “Un nom antique pour Goritsa?.” στο Μαζαράκης- Αινιάν (επιμ.) 2006, 145- 169
- Helly, Br. 2007. «Το θεσσαλικό κράτος.» [Polese, G. (μτφρ.)] *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 51, 17- 27
- Helly, Br. 2008α. “Éléments pour une histoire de la distribution des territoires en Thessalie de l’époque Néolithique à la fin de l’ Antiquité.” στο *Πρακτικά του 1^{ου}*

Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας, 09- 11 Νοεμβρίου 2006, Τόμος 1, 194- 205

- Helly, Br. 2008β. «Από την αρχαιολογία των πόλεων στην αρχαιολογία του τοπίου (Η περίπτωση της Κονδαίας).» *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 53, 3- 16
- Herrmann, Fr. 1922. “Die thessalische Münzunion.” *ZfN*, 33- 43
- Herrmann, Fr. 1924/1925. “Die Sibermunzen von Larissa in Thessalien.” *ZfN* 35, 1- 69
- Hertzberg, G. F. 1866. *Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer*. Halle
- Heusey, L. *Excursion dans la Thessalie turque en 1858*.
- Heuzey L.- Daumet, H. 1876. *Mission archéologique de Macédoine*. Paris
- Hodder- Orton. 1976. *Spatial Analysis in Archaeology*.
- Hoepfner, W.- Schwandner, E. L. 1994. *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*. München
- Hoffmann, O. 1906. *Die Makedonen. Ihre Sprache und ihr Volkstum*. Göttingen
- Holleaux, M. 1921. *Rome, la Grèce et les monarchies hellénistiques au III siècle av. J. C.*. Paris
- Hope- Simpson, R. και Lazenby, J. F. 1970. *The Catalogue of the Ships in Homer’s Iliad*. Oxford
- Isager, S. και Skydsgaard, J. Er. 1995. *Ancient Greek Agriculture. An Introduction*. London and New York
- Jacob, C.- Marzoli, D. 1997. “Weihegabe aus Pherai?” *Χρόνος. Beiträge zur prahistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hansel*. Espelkamp, 645- 652
- Jameson, M. 1990. “Domestic Space in the Greek City State.” στο Kent 1990, 92- 113
- Jameson, M. H. 2002. “On Paul Cartledge, ‘The political economy of Greek slavery’.” στο Cartledge- Cohen- Foxhall (επιμ.) 2002, 167- 174
- Jeffrey, L. H. 1961. *The local Scripts of archaic Greece. A study of the origin of the Greek alphabet and its development from the eighth to the fifth centuries B.C*. Oxford
- Kagan, D. 2003. *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*. Αθήνα
- Kagan, J. 2004. “The So- called Persian Weight Coins of Larissa.” στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι- βυζαντινοί - νεότεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 79- 86

- Kalléris, J. N. 1954. *Les anciens Macédoniens: Etude linguistique et historique I.* Athènes
- Kalléris, J. N. 1976. *Les anciens Macédoniens: Etude linguistique et historique II.* Athènes
- Kearns, E. 1992. “Between God and Man: Status and Function of Heroes and their Sanctuaries.” στο Schachter et al. (επιμ.) 1992, 65- 107
- Kent, R. G. 1904. *A history of Thessaly: From the earliest historical times to the accession of Philip V. of Macedonia.* Lancaster, PA
- Kent, S. (επιμ.). 1990. *Domestic Architecture and the Use of Space. An Interdisciplinary Cross- Cultural Study.* Cambridge
- Kern, O. B. 1904. *Die Landschaft Thessalien und die Geschichte Griechenlands: Vortrag gehalten am 10. Oktober 1903 vor der 47. Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner zu Halle.* Leipzig
- Kilian, K. 1975. *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit.* Munich
- Kilian- Dirlmeier, I. 1985. “Fremde Weihungen in griechische Heiligtümern von 8. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts V. Chr.” *Jahrbuch des Römisch- Germanischen Zentralmuseums, Mainz* 32, 215- 254
- Kim, H. S. 2002. “Small change and the moneyed economy.” στο Cartledge- Cohen- Foxhall (επιμ.) 2002, 44- 51
- Kip, G. 1910. *Thessalische Studien: Beiträge zur politischen Geographie, Geschichte und Verfassung der thessalischen Landschaften.* Halle a.S.
- Kirsten, E. 1940. s. v. *Pherai.* *Paulys Realencyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft, Supplementband VII,* 984- 1026
- Knell, H. 1983. “Dorische Ringhallentempel spät- und nachklassischer Zeit.”, *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts* 98, 203- 233
- Kolb, F. 2004. *Chora und Polis.* München
- Kraay, C. 1969. *Greek Coins and History.* London
- Kraay, C. 1976. *Archaic and Classical Greek Coins.* Berkeley
- Krasilnikoff, J. A. 2002. “Water and Farming in Classical Greece. Evidence, Method and Perspectives.” στο Ascani et al. (επιμ.). 2002, 47- 62
- Kraus, Th. 1960. *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland.* Heidelberg

- Kremydi- Sicilianou, S. 2002. “Hoard Evidence from Thessaly in the Second and First Centuries BC: From a ‘Multi- Currency’ to a ‘Double- Currency’ System.” στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι - βυζαντινοί - νεώτεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 235- 258
- Kyrtatas, D. J. 2002. “Domination and exploitation.” στο Cartledge- Cohen- Foxhall (eds.) 2002, 140- 155
- Lameere, W. 1939. “Inscriptions de Pheres.” *BCH* 63, 256- 274
- Lawrence, A. W. 1979. *Greek aims in fortification*. Oxford
- Lawrence, A. W. 1996. *Greek Architecture*. New Haven
- Le Rider, G. 1977. *Le Monnayage d’argent et d’or de Philippe II, frappe en Macédoine de 359 a 294*. Paris
- Leake, W. M. 1835. *Travels in Northern Greece, I*. Amsterdam
- Leake, W. M. 1867. *Travels in Northern Greece, IV*. Amsterdam
- Liebing, J. 1862. *De rebus Pheraeis*. Berlin
- Lolos, Y. A. 2003. “Greek Roads: a commentary on the ancient terms,” *Glotta* 79, 137- 174
- MacDonald, W. L. 1982- 1986. *The Architecture of the Roman Empire*. New Haven
- Marchetti, P. 2004. “La fin des émissions de Larissa et le monnayage amphictionique.” στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι- βυζαντινοί- νεώτεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 87- 100
- Marinatos, N.- Hägg, R. (eds.). 1993. *Greek Sanctuaries. New Approaches*. London
- Martin, R. 1965. *Manuel d’architecture grecque*, Tome I. Paris
- Martin, Th. 1981. “A Third- Century B. C. hoard from Thessaly at the ANS (IGCH 168).” *ANSMN* 26, 51- 77
- Martin, Th. 1982. “The end of Thessalian civic coinage in silver: Macedonian policy or economic reality?” στο *Actes du 9e Congres International de Numismatique. Berne 1979*. Louvain. 157- 164
- Martin, Th. 1983. “The chronology of the fourth- century B. C. facing- head silver coinage of Larissa.” *ANSMN* 28, 1- 34
- Martin, Th. R. 1985. *Sovereignty and Coinage in Classical Greece*. Princeton

- Martin, Th. R. 2007. «Κυριαρχία και νομισματοκοπία στην κλασική Ελλάδα [Η περίπτωση της Θεσσαλίας].» [Γαλανούλης, Αλ. (μτφρ.)] *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 51, 73-96
- Martin, Th. R. 2007. «Κυριαρχία και νομισματοκοπία στην κλασική Ελλάδα [Η περίπτωση της Θεσσαλίας].» [Γαλανούλης, Αλ. (μτφρ.)] *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 52, 97-118
- Marzolff, P. 1975. “Demetrias. Elemente einer hellenistischen Hauptstadt, Architectura.” *Zeitschrift für Geschichte der Architektur* 5, 43- 60
- Marzolff, P. 1994α. “Développement urbanistique de Démétrias.” στο Γαλλής κ.ά. (επιμ.) 1994, Β’, 57- 70
- Marzolff, P. 1994β. “Antiker Städtebau und Architektur in Thessalien.” στο Γαλλής κ.ά. (επιμ.) 1994, Β’, 255- 276
- Mastrokostas, E. 1964. “Inscriptions de Locride et de Thessalie.” *REA* LXVI, Pheres, 310- 312
- McDevitt, A. S. 1970. *Inscriptions from Thessaly: An analytical handlist and bibliography*. Hildesheim- New York
- McKay, A. G. 1988. *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*. Baltimore and London
- Mielsch, H. 1987. *Die römische Villa: Architektur und Lebensform*. München
- Miller, S. A. 1974. “The Altar of Six Goddesses in Thessalian Pherai.” *CSCA* 7, 231 κ.ε.
- Milojčić, V. 1974. “Bericht über die deutschen archäologischen Ausgrabungen in Thessalien” *AAA* 7, 43- 75
- Mitchell, L.- Rhodes, P. J. (eds.). 1997. *The development of the polis in Archaic Greece*. London
- Momigliano, A. 1934. *Filippo il Macedone: Saggio sulla storia greca del IV secolo A. C.* Firenze
- Mommsen, Th. 1907- 1909. *Römische Geschichte*. Berlin
- Morgan, C. 1997. “The Archaeology of Sanctuaries in Early Iron Age and Archaic Ethne: A Preliminary View.” στο Mitchell- Rhodes 1997, 168- 198
- Morgan, C. 2003. *Early Greek states beyond the polis*. London- New York
- Morris, I. 1987. *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek State*. Cambridge
- Mosse Cl.- Schnapp- Gourbellion A. 1999. *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2.000-31 π.Χ)*. Αθήνα

- Mottas, F.- Decourt, J.- C. 1997. “Voies et milliaires romains de Thessalie.” *BCH* 121, 311- 354
- Moustaka, A. 1983. *Kulte und Mythen auf Thessalischen Münzen*. Würzburg
- Mylonas, G. E. 1961. *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*. Princeton, NJ
- Nevett, L. C. 1999. *House and Society in the Ancient Greek World*. Cambridge
- Nilsson, M. 1906. *Griechische Feste von religiöser Bedeutung (mit Ausschluß der attischen)*. Leipzig
- Nilsson, M. 1955. *Geschichte der griechischen Religion I*. München
- Nilsson, M. 1961. *Geschichte der griechischen Religion II*. München
- Nilsson, M. 1992. *Geschichte der griechischen Religion. Durchgesehenen und ergänzten Auflage*. München
- Osborne, R. 1996. “Classical Landscape Revisited.” *Topoi* 6, 49- 64
- Østby, E. 1990. «Ο ναός Διός Θαυλίου- Τα θεμέλια και η αναπαράστασις.» στο *Υπέρεια I*, 101- 108
- Østby, Er. 1994. “A Reconsideration of the classical temple at Pherai.” στο Γαλλής κ.ά. (επιμ.) 1994, Β’, 139- 142
- Pendleton, El. J. 2004. “Six Centuries of Thessalian Horses on Coins.” στο *Το νόμισμα στο θεσσαλικό χώρο: νομισματοκοπεία, κυκλοφορία, εικονογραφία, ιστορία αρχαίοι - βυζαντινοί - νεότεροι χρόνοι*. Πρακτικά Συνεδρίου της Γ' Επιστημονικής Συνάντησης. Αθήνα, 23- 32
- Percival, J. 1976. *The Roman Villa: An Historical Introduction*. Berkeley
- Philippson, P. 1944. *Thessalische Mythologie*. Zürich
- Philippson, A. 1950. *Die Griechischen Landschaften, I, 1*. Frankfurt
- Pirenne- Delforge, V. 1994. “L’Aphrodite grecque.” *Kernos Suppl.* 4, 235 κ.ε.
- Pouqueville, F. C. H. L. 1826. *Voyage de la Grèce* 3. Paris
- Preller, L.- Robert, C. 1854- 1926. *Griechische Mythologie*. Berlin
- Preller, R. 1920. *Griechische Mythologie II*. Berlin
- Pritchett, W. K. *Studies in Ancient Greek Topography*. Berkeley
- Purchstein, O. 1901. *Die Griechische Bühne: eine architektonische Untersuchung*. Berlin
- Raschke, W. J. (ed.). 1988. *The Archaeology of the Olympics. The Olympics and Other Festivals in Antiquity*. Madison, Wisconsin
- Reinders, H. R. 1988. *New Halos. A Hellenistic Town in Thessalia Greece*.
- Ridgway, B. S. 1970. *The severe style in Greek Sculpture*. Princeton

- Robert, L. 1960. “Une déesse à cheval en Macédoine.” *Hellenica* XI- XII, 588 κ.ε.
- Robert, L. 1982. “Deux épigrammes de Philippe de Thessalonique.” *JSav*, 139- 162
- Robertson, D. S. 1979. *Greek and Roman architecture*. Cambridge
- Rocca, G. (ed.). 2004. *Dialecti, dialettismi, generi letterari e funzioni sociali, Atti del V Colloquio Internazionale di Linguistica Greca (Milano, 12- 13 settembre 2002)*. Alessandria
- Rogers, E. 1932. *The copper coinage of Thessaly*. London
- Rohde, E. 1987². *The Cults of Soul and Belief in Immortality among the Ancient Greeks*, μτφρ. W. B. Hillis.
- Romiopoulou, K. 1971. “Some Pottery of the Early Iron Age from Western Macedonia.” *BSA* 66, 353- 364
- Ross, W. D. 1963. *Aristotelis Politica*. Oxford
- Rostovtzeff, M. 1935. “The Hellenistic World and its Economic Development.” *American Historical Association* 41, 2, 231- 252
- Rotroff, S. I. 1982. *Hellenistic Pottery- Athenian and Imported Moldmade Bowls. The Athenian Agora XXII*. Princeton, New Jersey
- Roux, G. 1979. *L'Amphictionie. Delphes et le temple d'Apollon au IVe siècle*.
- Sakellariou, M. 1976- 1977. “La situation politique en Attique et en Eubée de 1100 à 700 avant J.- C.” *REA* 78- 79, 11 κ.ε.
- Sakellariou, M. 1989. *The Polis- State. Definition and Origin*. Athens
- Salviat, F.- Vatin, Cl. 1971. *Inscriptions de Grèce Centrale*. Paris
- Sanidas, Y. 1996- 1997. *Ateliers d'artisans en Macédoine et en Thessalie (IVe- Ier siècles avant notre ère)*. Mémoire de Maîtrise. Lille (Pherai: 110- 121)
- Schachemeyr, Fr. 1950. *Poseidon und die Entstehung des griechischen Götterglaubens*. Bern
- Schachter, A.- Kearns, E.- Bergquist, B.- Graf, F.- Jost, M.- van Straten, F.- Etienne, R.- Tomlinson, R. A. (επιμ.). 1992. *Le sanctuaire grec*, 20- 25 Aout 1990, Gevene
- Schachter, A. 1992. “Policy, Cult, and the Placing of Greek Sanctuaries.” στο Schachter et al. (επιμ.) 1992. *Le sanctuaire grec*, 1- 63
- Scheibler, I. 1976. *Griechische Lampen. Kerameikos XI*. Berlin
- Scheibler, I. 1983. *Griechische Topferkunst*. München
- Shapiro, H. A. 1989. *Art and Cult under the Tyrants in Athens*. Mainz am Rhein
- Shipley, G. 2002. “Rural Landscape Change in Hellenistic Greece.” στο Ascani et al. (επιμ.) 2002, 39- 45

- Snodgrass, A. M. 1971. *The Dark Age of Greece: An archaeological survey of the eleventh to the eighth centuries B.C.* Edinburgh
- Snodgrass, A. M. 1980. *Archaic Greece. The Age of Experiment.* London
- Solari, A. 1912. *La lega Thessalica.* Pisa
- Sordi, M. 1958. *La lega Tessala fino ad Alessandro Magno.* Roma
- Sourvinou- Inwood, C. 1993. “Early Sanctuaries, the Eighth Century and Ritual Space: Fragments of a Discourse.” στο Marinatos- Hägg (eds.) 1993, 1- 17
- Stählin, Fr.- Meyer, E.- Heidner, A. 1934. *Pagasai und Demetriais.* Berlin- Leipzig
- Stählin, Fr. 2002. *Η Αρχαία Θεσσαλία. Γεωγραφική και ιστορική περιγραφή της Θεσσαλίας κατά τους αρχαίους ελληνικούς και ρωμαϊκούς χρόνους.* Θεσσαλονίκη
- Stamatopoulou, M. 2007. “Thessalian aristocracy and society in the age of epinician”, στο Hornblower, S. στο Morgan, C. (επιμ.), *Pindar's Poetry, Patrons and Festivals: From Archaic Greece to the Roman Empire,* Oxford, 309-341
- Starr, C. G. 1962. *The Origins of Greek Civilization, 1100- 650 BC.* London
- Starr, C. G. 1991. *A History of the Ancient World.* New York
- Tarn, W. 1913. *Antigonos Gonatas.* Oxford
- Täubler, E. 1913. *Imperium Romanum.* Leipzig
- Teller, F. 1880. “Geologische Beschreibung des sudostlichen Thessaliens.”, *Denkschrift d. Ak. d. Wiss. Wien, Math. N. Kl.* 40, 183- 208
- Trendall, A- Campitoglou, A. 1978. The Red- Figured vases of Apulia I.
- Velissaropoulos- Karakostas, J. 2002. “Merchants, prostitutes and the ‘new poor’: Forms of contract and social status.” στο Cartledge- Cohen- Foxhall (επιμ.) 2002, 130- 139
- Verdelis, N. M. 1956. “Thessalie.” *BCH* 80, 305- 311
- Wace, A. J. B. 1906. “The topography of Pelion and Magnesia.” *JHS* 26, 143- 168
- Wace, A. J. B.- Thompson, M. S. 1912. *Prehistoric Thessaly.* Cambridge
- Wartenberg, U. 1994. “The history and coinage of Alexander of Pherai.” στο *Υπέρεια II*, 151- 159
- Westlake, H. D. 1935. *Thessaly in the fourth century BC.* London
- White, K. D. 1977. *Country Life in Classical Times.* London
- Whitley, J. 1991α. “Social diversity in Dark Age Greece.” *BSA* 86, 341- 365
- Whitley, J. 1991β. *Style and Society in Dark Age Greece. The changing face of a pre-literate society 1100- 700 BC.* Cambridge
- Whitley, J. 2001. *The Archaeology of Ancient Greece.* Cambridge

- von Wilamowitz- Moellendorf, U. 1955². *Der Glaube der Hellen I- II*. Berlin
- Winter, F. E. 1971. *Greek Fortifications*. London
- Wycherley, R. E. (1949) 1962. *How the Greeks Built Cities*. London
- Zuntz, G. 1971. *Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*.
Oxford

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

004000105597

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«Δ.ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ,
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»

ΔΙΔΑΚΤΑΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ: «ΤΟ ΑΣΤΥ ΚΑΙ Η ΧΩΡΑ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΣΑΣ ΚΑΙ
ΤΩΝ ΦΕΡΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΕΩΣ ΤΗΝ
ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ»

ΜΕΛΟΣ Β': ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΖΩΡΜΠΑ ΜΑΡΙΑ

(Α. Μ. 1110603)

ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: ΛΩΛΟΣ ΓΙΑΝΝΗΣ
ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ- ΑΙΝΙΑΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΜΕΛΟΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ: ΓΟΥΝΑΡΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

ΒΟΛΟΣ 2010

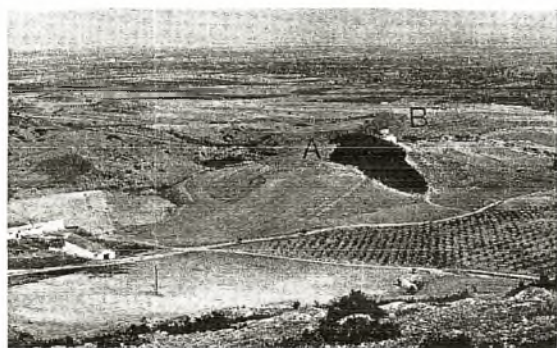
**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ & ΚΕΝΤΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.: 9107/2 τ.2
Ημερ. Εισ.: 22-11-2010
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: Δ
307.760 949 54
ZOP

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

- Εικόνες
- Σχέδια
- Χάρτες
- Κατάλογος εικόνων
- Κατάλογος σχεδίων
- Κατάλογος χαρτών
- Λάρισα. Κατάλογος θέσεων στη χώρα. Χρονολογικός πίνακας
- Λάρισα. Κατάλογος θέσεων στη χώρα. Τυπολογία οικισμών
- Φερές. Κατάλογος θέσεων στη χώρα. Χρονολογικός πίνακας
- Φερές. Κατάλογος θέσεων στη χώρα. Τυπολογία οικισμών

ΕΙΚΟΝΕΣ

1. Φερές. Άποψη των δυο λόφων της ακρόπολης από το Χαλκωδόνιο όρος

2. Φερές. Άποψη των δυο λόφων της ακρόπολης από το μικρό ιερό της Εν(ν)οδίας

3. Φερές. Η «Μαγούλα Μπακάλη» δεξιά και ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου αριστερά. Άποψη από ΝΑ

4. Φερές. Ο λόφος του «Αγίου Αθανασίου» ή της «Παναγίας» με το ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου μπροστά και το όρος Χαλκωδόνιο («Μαλούκα») στο βάθος. Άποψη από ΒΑ από τη «Μαγούλα Μπακάλη»

5. Λάρισα. Αρχιτεκτονικά μέλη του ναού του Κερδώου Απόλλωνος

6. Λάρισα. Οικόπεδο Α. Βάη. Γωνία υποθεμελίωσης μεγάλου οικοδομήματος της κλασικής ή ελληνοιστικής περιόδου. Άποψη από Α

7. Λάρισα. Οικόπεδο Α. Βάη. Τμήμα απελευθερωτικής επιγραφής

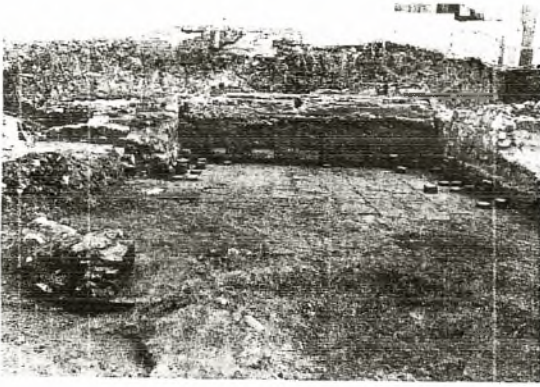
8. Λάρισα. Οικόπεδο στη συμβολή των οδών Κύπρου, Αμαλίας και 31ης Αυγούστου. Ρωμαϊκό κτίριο

9. Λάρισα. Οικόπεδο στην οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου 4. Πανοραμική άποψη του συγκροτήματος ρωμαϊκού λουτρού

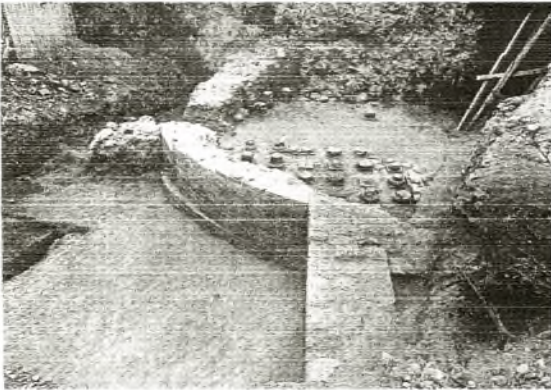
10. Λάρισα. Οικόπεδο στην οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου 4. Άποψη του συγκροτήματος ρωμαϊκού λουτρού (Διαμερίσματα Α και Γ)

11. Λάρισα. Οικόπεδο στην οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου 4. Άποψη του συγκροτήματος ρωμαϊκού λουτρού (Διαμέρισμα Β)

12. Λάρισα. Οικόπεδο στην οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου 4. Άποψη του συγκροτήματος ρωμαϊκού λουτρού (Διαμέρισμα Β)

13. Λάρισα. Οικόπεδο στην οδό Διονύσου 3. Τμήμα κτιρίου υποκαύστων ρωμαϊκού λουτρού

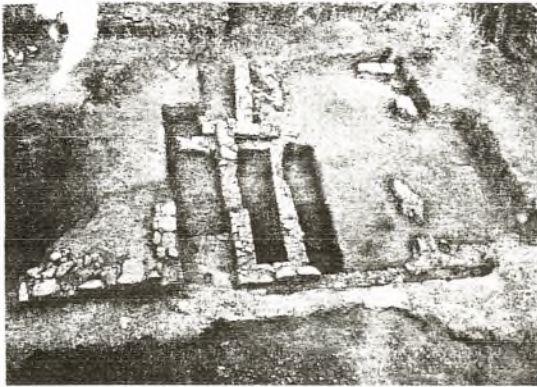
14. Λάρισα. Πανοραμική άποψη του πρώτου αρχαίου θεάτρου

15. Λάρισα. Πανοραμική άποψη του δεύτερου αρχαίου θεάτρου

16. Λάρισα. Αψιδωτό κτίριο γεωμετρικής περιόδου

17. Λάρισα. Κτίσματα επάλληλων οικοδομικών φάσεων από τον 6^ο αιώνα π.Χ. μέχρι τον 1^ο αιώνα μ.Χ. στο οικόπεδο της 23^{ης} Οκτωβρίου 36- 38. Άποψη του χώρου από Α

18. Λάρισα. Οικόπεδο στην οδό 23^{ης} Οκτωβρίου 36- 38. Το μεγαροειδές οίκημα του 6^{ου} αιώνα π.Χ. Άποψη από Β

19. Λάρισα. Οικόπεδο στην οδό 23^{ης} Οκτωβρίου 36- 38. Οικοδομικά λείψανα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. (πάνω) και του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (κάτω). Άποψη από Δ

20. Λάρισα. Οικόπεδο στην οδό 23^{ης} Οκτωβρίου 36- 38. Οικοδομικά λείψανα της ελληνιστικής περιόδου (αριστερά) και του 4^{ου} αιώνα π.Χ. (δεξιά). Άποψη από Α

21. Λάρισα. Οικόπεδο Μ. Μαγρίζου στη συμβολή των οδών Ρούσβελτ και Πατρόκλου. Πανοραμική άποψη δυο οικιών

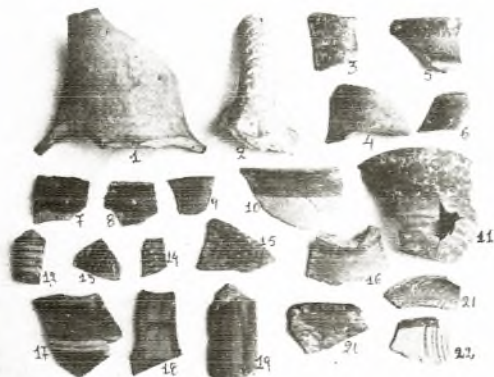
22. Λάρισα. Συμβολή των οδών 31^{ης} Αυγούστου και Παπαδιαμάντη. Άποψη του ψηφιδωτού δαπέδου οικίας

23. Φερές. Οικόπεδο Β. Πάσχου. Άποψη του κυκλικού κτιρίου από Δ

24. Φερές. Μολύβδινο σύμβολο (πιθανόν εισιτήριο θεάτρου)

25. Φερές. Κεραμική από τον οικισμό της πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής περιόδου

26. Φερές. Οικόπεδο αδελφών Κωνστ. και Στέργιου Τσουμπέκου στην οδό Άλκηστης. Ερείπια κτιρίου της αρχαϊκής περιόδου. Άποψη από ΒΑ

27. Φερές. Οικόπεδο Δημ. Καραμπερόπουλου. Τμήμα οικίας

28. Φερές. Πλατεία Υπέρειας Κρήνης (οικόπεδο Σ. Μπακάλη). Οικοδομικά λείψανα από Δ

29. Φερές. Οδός Φερών (οικόπεδο Δ. και Θ. Αποστολίνα). Οικοδομικά λείψανα από Δ

30. Φερές. Οδός Φερών (οικόπεδο Δ. και Θ. Αποστολίνα). Οικοδομικά λείψανα από Α

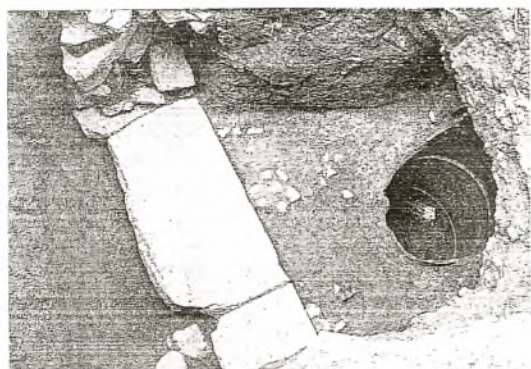
31. Φερές. Οικόπεδο Ν. Θεοδωρόπουλου. Άποψη του οικιακού ιερού

32. Φερές. Οικόπεδο Ελ. Τσουμπέκου. Μικρή μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη

33. Φερές. Οικόπεδο Ελ. Τσουμπέκου. Άποψη της οικίας από ΝΑ

34. Φερές. Οικόπεδο Χρ. Χατζηκωτούλα. Άποψη της οικίας από Α

35. Φερές. Βόρειο νεκροταφείο. Τάφοι του τύμβου

36. Φερές. Η θέση του νεκροταφείου και του μικρού ιερού της Εν(ν)οδίας στη θέση Αλεπότρυπες από την ακρόπολη

37. Μόψιο. Άποψη της ακρόπολης

38. Μόψιο. Άποψη του συγκροτήματος υστερορωμαϊκού βαλανείου

39. Νερόμυλοι. Αγρός Κωνστ. Βλαχοκώστα. Γενική άποψη του συγκροτήματος υστερορωμαϊκού βαλανείου από Β

40. Νερόμυλοι. Αγρός Κωνστ. Βλαχοκώστα. Άποψη του συγκροτήματος υστερορωμαϊκού βαλανείου. Ο χώρος 1α με μικρό υπόκαυστο- tepidarium

41. Νερόμυλοι. Αγρός Κωνστ. Βλαχοκώστα. Άποψη του συγκροτήματος υστερορωμαϊκού βαλανείου. Ο χώρος 3 με το υπόκαυστο του caldarium

42. Νερόμυλοι. Αγρός Κωνστ. Βλαχοκώστα. Άποψη του συγκροτήματος υστερορωμαϊκού βαλανείου. Ο χώρος 5ε με λουτήρα- piscina

43. Λακέρεια Παλαιοκάστρου. Τμήμα τοίχου ΚΓ κτιρίου από Ν

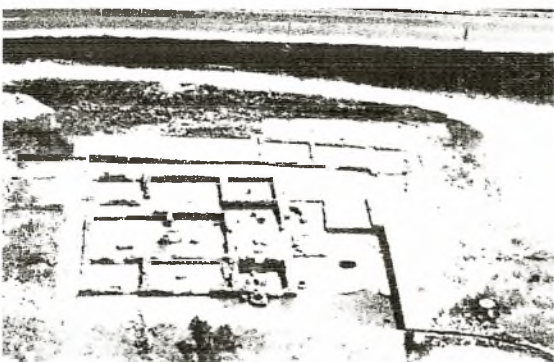
44. Λακέρεια Παλαιοκάστρου. Τμήμα τοίχου ΚΓ κτιρίου από Δ

45. Λακέρεια Παλαιοκάστρου. Τμήμα τοίχου ΑΒ κτιρίου από Δ

46. Λακέρεια Παλαιοκάστρου. Τμήμα τοίχου ΑΒ κτιρίου από Ν

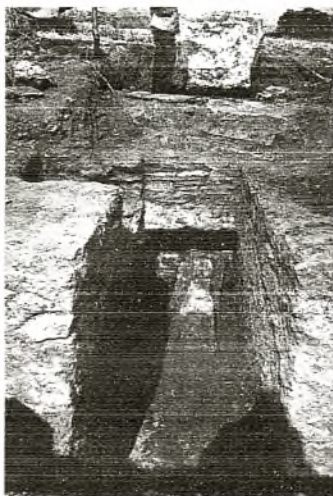
47. Ευαγγελισμός. Αεροφωτογραφία της αγροικίας της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου

48. Ευαγγελισμός. Γενικά άποψη της αγροικίας της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου από ΒΔ

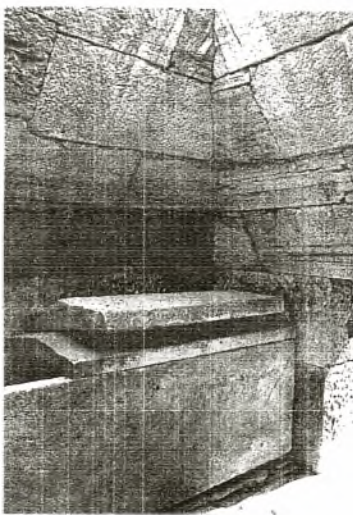
49. Γερακάρι. Κτιστός τάφος. Το άνοιγμα στην κορυφή του τάφου και η καλυπτήρια πλάκα

50. Γερακάρι. Κτιστός τάφος. Ο δρόμος και η είσοδος του τάφου από Δ

51. Γερακάρι. Κτιστός τάφος. Η είσοδος και ο δρόμος του τάφου από το εσωτερικό του

52. Γερακάρι. Κτιστός τάφος. Λεπτομέρεια του εσωτερικού του τάφου

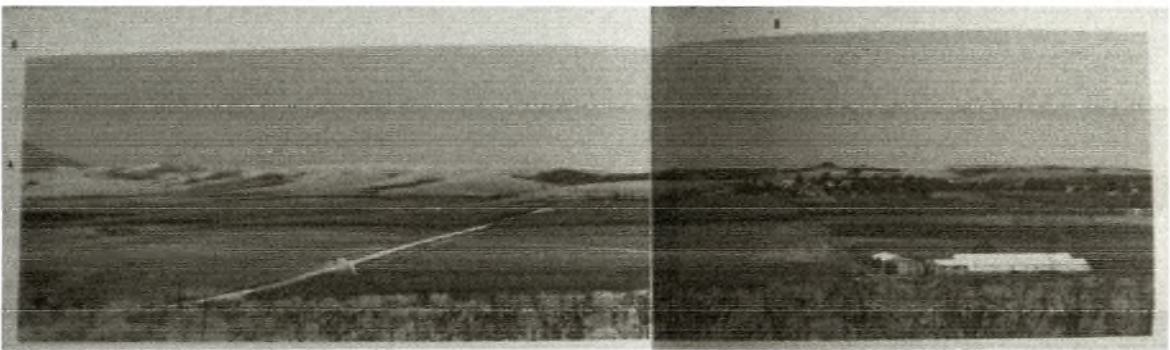
53. Θέση Παλαιοχώρα ή Σίττη. Άποψη του θολωτού τάφου των αρχών του 3^{ου} αιώνα π.Χ.

54. Σέσκλο. Στο κέντρο διακρίνεται το Παλαιόκαστρο. Άποψη από Ν από το ναό του Αγίου Ιωάννη

55. Αερινό. Η Μαγούλα Περσούφλι στο κέντρο και αριστερά. Άποψη από Α

56. Η περιοχή του Αερινού από την κορυφή της Μαγούλας Περσούφλι (ΒΔ και Β). Α= Το ύψωμα Λάμπρος και οι πλαγιές του Καραντάγ/ Β= Αερινό

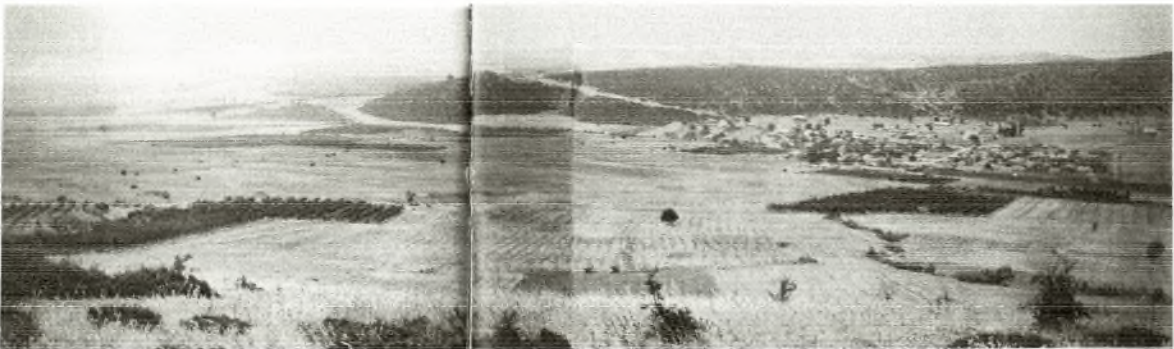
57. Η περιοχή του Αερινού από την κορυφή της Μαγούλας Περσούφλι (Δ και ΒΔ). Α= Πόρτες/ Σαράτσι/ Β= Κοκκίνα/ C= Η κορυφή του Καραντάγ/ D= Το ύψωμα Λάμπρος

58. Περιοχή Περίβλεπτου. Άποψη της μαγούλας Καστρακίου Ι

59. Περιοχή Περίβλεπτου. Άποψη της μαγούλας Καστρακίου Ι από τη μαγούλα Καστρακίου ΙΙ

60. Περιοχή Κοκκίνας

61. Περιοχή Κοκκίνας. Κρήνη με εντοιχισμένο αρχαίο υλικό

62. Μικρό Περιβολάκι (ύψωμα «Παλιόκαστρο» ή «Πιλάφ- Τεπέ»). Στο κέντρο φαίνεται ο οχυρωμένος οικισμός

63. Άποψη της περιοχής Μεγάλης Βελανιδιάς από Β

64. Άποψη των Αμφανών/ Σωρού από Ν

65. Αμφανές/ Σωρός. Αρχιτεκτονικά λείψανα του λεγόμενου «ανακτόρου»

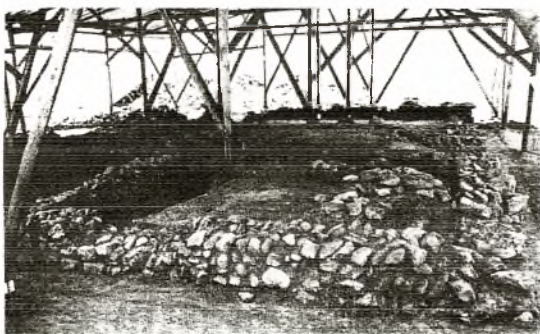
66. Αμφανές/ Σωρός. Οικοδόμημα εκτός των τειχών

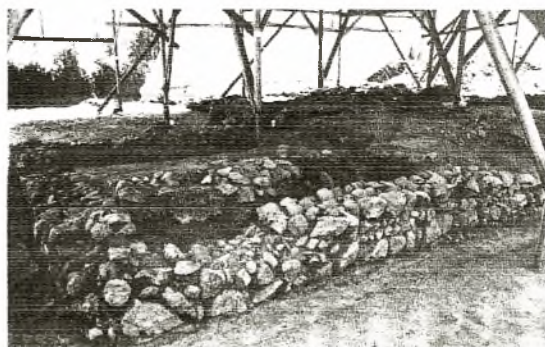
67. Αμφανές/ Σωρός. Άποψη του χώρου του οικοδομήματος από Α

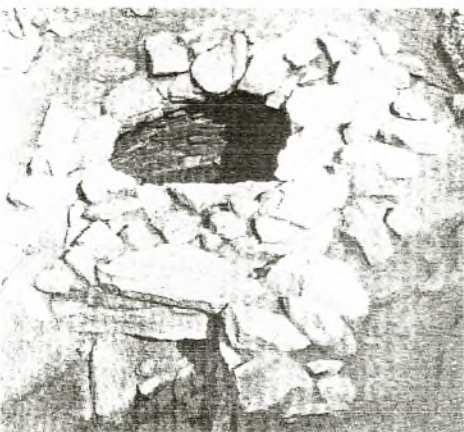
68. Άγιος Γεώργιος Φερόν. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Κόμβος Βελεστίνου. Άποψη της ελληνιστικής αγροικίας από Α.

69. Κόμβος Βελεστίνου. Άποψη της ρωμαϊκής αγροικίας από Β

70. Κόμβος Βελεστίνου. Άποψη της ρωμαϊκής αγροικίας από ΒΔ

71. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Άποψη θολωτού τάφου

72. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Άποψη θολωτού τάφου ΒΙΙΙ

73. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Άποψη θολωτού τάφου

74. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Άποψη θολωτού τάφου, όπου λιθωσωρός καλύπτει μέρος της κορυφής της θόλου

75. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Άποψη της εισόδου θολωτού τάφου από το εσωτερικό

76. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Λιθωσωρός και πλάκες φράζουν εν μέρει την εξωτερική πλευρά της εισόδου του θολωτού τάφου

77. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Κτιστές σειρές λίθων φράζουν το εσωτερικό της εισόδου του θολωτού τάφου

78. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Άποψη του εσωτερικού του θολωτού τάφου Z I. Τρεις σκελετοί νεκρών διατηρημένοι στη θέση τους και ανακομιδή οστών στην παρειά του θαλάμου.

79. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό- γεωμετρικό νεκροταφείο. Άποψη του εσωτερικού θολωτού τάφου. Τρεις σκελετοί νεκρών διατηρημένοι στη θέση τους.

80. Χλόη Βελεστίνου. Ανασκαφή Εθνικής Οδού. Καλυπτήριες πλάκες λακκοειδούς τάφου

81. Χλόη Βελεστίνου. Ανασκαφή Εθνικής Οδού. Ταφή

82. Χλόη Βελεστίνου. Αποτεφρωτήριο

83. Αγκίστρι. Η είσοδος του λαξευτού θαλαμωτού τάφου

84. Μουσείο Λάρισας 85/ 132. Τμήμα ενεπίγραφης στήλης

85. Λακέρεια Παλαιοκάστρου. Τμήμα τείχους

86. Φερές. Τμήμα τείχους πάνω στο λόφο «Καστράκι». Άποψη από ΒΑ

87. Φερές. Τμήμα τείχους της κλασικής περιόδου

88. Φερές. Τμήμα τείχους του 4^{ου} αιώνα π.Χ., στα δυτικά του ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Άποψη από ΝΑ

89. Φερές. Η πύλη του τείχους στο λόφο του «Αγίου Αθανασίου»

90. Φερές. Οικόπεδο Δ. Κουρίτα. Τμήμα τείχους. Άποψη από Δ

91. Φερές. Περιοχή Περιβλεπτου. Η Μαγούλα Καστρακίου ΙΙΙ στο κέντρο και δεξιά από το οχυρό στη θέση Λάκκα. Στα αριστερά διακρίνονται οι Πόρτες/ Σαράτσι. Η υπόλοιπη έκταση ανήκει στο Αερινό.

92. Φερές. Το Ελευθεροχώριο και η θέση Λάκκα

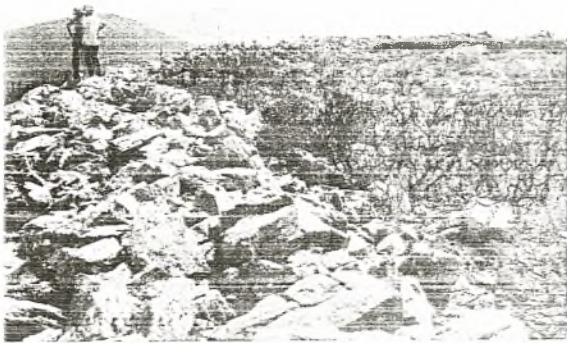
93. Φερές. Ύψωμα Λάμπρος. Το αρχαίο οχυρό

94. Φερές. Το ύψωμα Λάμπρος στα αριστερά από Β- ΒΑ και το Καραντάγ

95. Φερές. Το ύψωμα Μαλούκα ή Χαλκωδόνιο και η ακρόπολη των Φερών. Α: Το ύψωμα Μαλούκα ή Χαλκωδόνιο με τα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος λείψανα/ Β: Ο λόφος του «Αγίου Αθανασίου»/ C: Η εκκλησία της Παναγίας/ D: Η «Μαγούλα Μπακάλη»

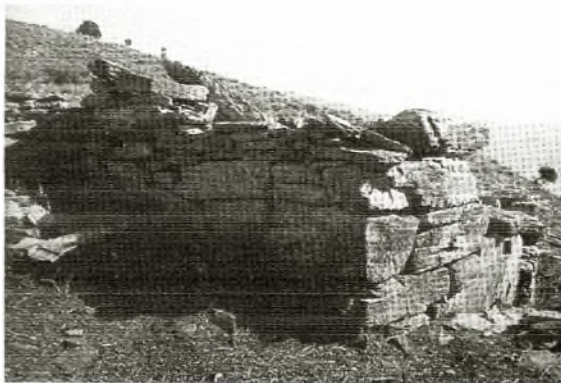
96. Φερές. Περιοχή Κοκκίνας. Θέση Κάστρο Βελή. Άποψη του οχυρωματικού περιβόλου

97. Φερές. Κάστρο Ντελί- Αχμέτ. Τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου

98. Αμφανές/ Σωρός. Ακρόπολη. Άποψη της πύλης

99. Αμφανές/ Σωρός. Ακρόπολη. Ο ανατολικός πύργος της πύλης

100. Σωρός. Άποψη πύργου

101. Το φυλάκειο στη Σουβάλα

102. Λάρισα. Τμήμα δρόμου και κτιστός αποχετευτικός αγωγός

103. Λάρισα. Τμήμα πλακόστρωτου δρόμου της ρωμαϊκής περιόδου

104. Λάρισα. Οδός Ρούσβελτ 8 (οικόπεδο Αλ. Κουτσίνα). Δίκτυο κτιστών αποχετευτικών αγωγών της ρωμαϊκής περιόδου

105. Λάρισα. Οδός Ρούσβελτ 8 (οικόπεδο Αλ. Κουτσίνα). Δίκτυο κτιστών αποχετευτικών αγωγών της ρωμαϊκής περιόδου

106. Χλόη Βελεστίνου. Ανασκαφή Εθνικής Οδού. Άποψη του πανδοχείου.

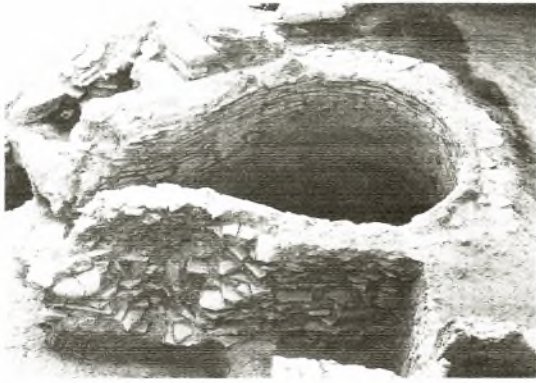
107. Χλόη Βελεστίνου. Ανασκαφή Εθνικής Οδού. Άποψη του πανδοχείου. Στρώμα καταστροφής.

108. Φερές. Οικόπεδο Νικ. Σταμούλη. Εργαστήριο κεραμικής. Διακρίνονται η λεκάνη και η δεξαμενή (αριστερά) και οι αποθέτες. Άποψη από ΝΔ

109. Φερές. Οικόπεδο Νικ. Σταμούλη. Εργαστήριο κεραμικής. Οι τρεις κλίβανοι. Άποψη από Β

110. Φερές. Οικόπεδο Νικ. Σταμούλη. Εργαστήριο κεραμικής. Ένας από τους μεγάλους κλιβάνους. Άποψη από Δ

111. Φερές. Οικόπεδο Νικ. Σταμούλη. Εργαστήριο κεραμικής. Μικρός κλιβανός. Άποψη από Δ

112. Φερές. Αγρός Θεοδ. Σαμαρά. Η κιονοστοιχία της στοάς από το κτίριο της αγοράς. Άποψη από Ν

113. Φερές. Αγρός Θεοδ. Σαμαρά. Άποψη του κτιρίου με στοά της αγοράς. Άποψη από Δ

114. Φερές. Αγρός Θεοδ. Σαμαρά. Άποψη του κτιρίου με στοά της αγοράς. Άποψη από Α

115. Λάρισα. Τμήμα λατινικής επιγραφής

116. Μουσείο Λάρισας. Αναθηματικός ενεπίγραφος κιονίσκος σε αιγυπτιακές θεότητες

117. Μουσείο Λάρισας. Ενεπίγραφος μαρμάρινος «θησαυρός»

118. Μουσείο Λάρισας 86/ 101. Καλυκωτός ερυθρόμορφος κρατήρας από τη Λάρισα (404 π.Χ.)

119. Αργυρή δραχμή Λάρισας του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Στον οπισθότυπο απεικονίζεται το αγώνισμα αφιπποδρομίας

120. Νομίσματα Λάρισας με απεικόνιση του αγωνίσματος των ταυροθηρίων ή ταυροκαθαγίων

13

14

15

16

17

18

19

20

21

121. Νομίσματα Λάρισσας με απεικόνιση του αγωνίσματος των ταυροθηρίων ή ταυροκαθαψίων

122. Αργυρή δραχμή Λάρισσας με απεικόνιση του αγωνίσματος των ταυροθηρίων ή ταυροκαθαψίων

9

123. Νόμισμα Φερών με απεικόνιση του αγωνίσματος των ταυροθηρίων ή ταυροκαθαψίων

10

124. Νόμισμα Τρίκης με απεικόνιση του αγωνίσματος των ταυροθηρίων ή ταυροκαθαψίων

11

125. Νόμισμα Φαρκαδόνας με απεικόνιση του αγωνίσματος των ταυροθηρίων ή ταυροκαθαψίων

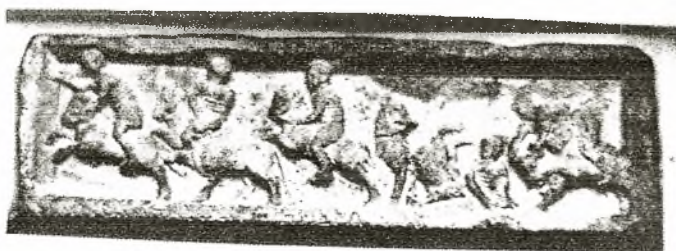

15a

15b

15c

126. Νομίσματα Κρανώνος με απεικόνιση του αγωνίσματος των ταυροθηρίων ή ταυροκαθαψίων

127. Ανάγλυφο από τη Σμύρνη που αναπαριστά σκηνές του αγωνίσματος των ταυροθηρίων ή ταυροκαθαψίων

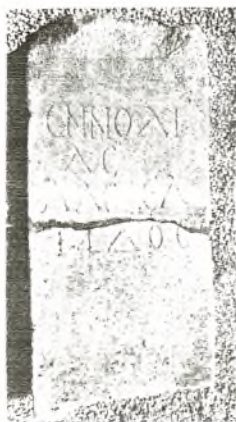
128. Μουσείο Λάρισας. Αναθηματική στήλη στο Δία Ομολόιο

129. Μουσείο Λάρισας. Αναθηματική στήλη των Κυλιαδών στο Δία Ομολόιο

130. Μουσείο Βόλου Ε 786. Μαρμάρινο ενεπίγραφο βάθρο στην Εν(ν)οδία Αστική από τη Λάρισα

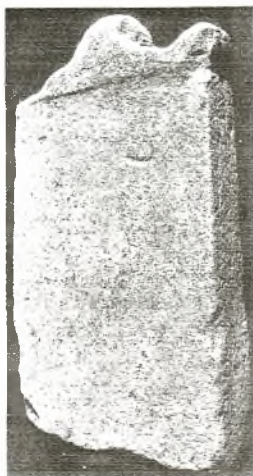
131. Μουσείο Λάρισας- Παλαιά Συλλογή Ε 337. Μαρμάρινη στήλη αφιερωμένη στην Εν(ν)οδία Αλεξέατιδα από τη Λάρισα (πρώτο μισό 3^{ου} αιώνα μ.Χ.)

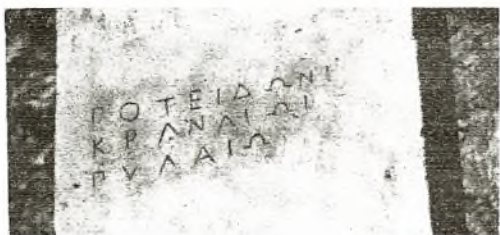
132. Μουσείο Λάρισας Ε 787. Μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση της Εν(ν)οδίας να κρατάει μακριά δάδα και να συνοδεύεται από άλογο

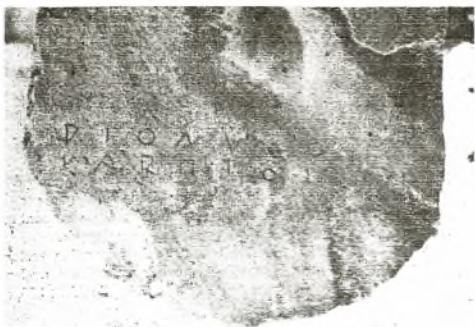
133. Μουσείο Λάρισας. Μαρμάρινο αναθηματικό ανάγλυφο, στο οποίο απεικονίζεται η Εν(ν)οδία να κρατάει δάδα και να συνοδεύεται από σκυλί

134. Λάρισα. Μαρμάρινη αναθηματική στήλη στην Εν(ν)οδία Στοργική Πατρώα (μέσα 5^ο αιώνα π.Χ.)

135. Λάρισα. Μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική στήλη στον Ποσειδώνα (αρχές 4^ο αιώνα π.Χ.). Λεπτομέρεια της επιγραφής

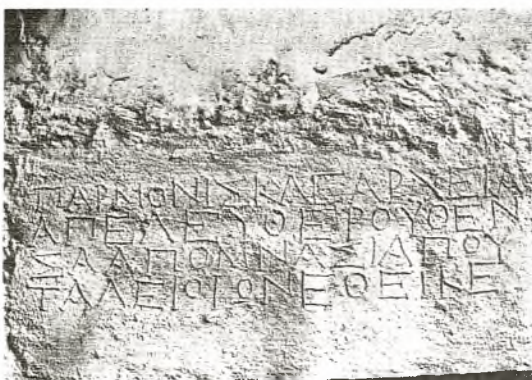
136. Λάρισα. Μαρμάρινη αναθηματική στήλη στο Διόνυσο Κάρπιο (*Mc D*, 355)

137. Μουσείο Λάρισας. Μαρμάρινος βωμίσκος με αναθηματική επιγραφή στο Διόνυσο Μακεδονικό

138. Λάρισα. Δεύτερο αρχαίο θέατρο. Λεπτομέρεια του κοίλου

139. Λάρισα. Δεύτερο αρχαίο θέατρο. Απελευθερωτική επιγραφή δούλου σε εδώλιο

140. Μουσείο Λάρισας. Αναθηματική στήλη στην Αρτέμιδα Θροσία

141. Λάρισα. Αναθηματική στήλη στην Αρτέμιδα Κερδοία (Κερδώα)

142. Μουσείο Λάρισας. Αναθηματική στήλη από το Μόψιο αφιερωμένη στην Αρτέμιδα Ουρανία

143. Νόμισμα από τη Γυρτώνη με παράσταση του Απόλλωνα

144. Νομίσματα από τη Γυρτώνη με παράσταση του Δία

145. Φερές. Σωζόμενο τμήμα του ελληνιστικού ναού της Εν(ν)οδίας και του Θαυλίου Διός

146. Φερές. Σωζόμενο τμήμα του ελληνιστικού ναού της Εν(ν)οδίας και του Θαυλίου Διός

147. Φερές. Σωζόμενο τμήμα του ελληνιστικού ναού της Εν(ν)οδίας και του Θαυλίου Διός

148. Μουσείο Βόλου. Μεγάλο ιερό της Εν(ν)οδίας και του Θαυλίου Διός στις Φερές. Μαρμάρινη αναθηματική στήλη στο Δία Θαύλιο-Άφριο

149. Φερές. Το μικρό ιερό της Εν(ν)οδίας στο δυτικό νεκροταφείο

150. Φερές. Άποψη του μικρού ιερού της Εν(ν)οδίας στο δυτικό νεκροταφείο

151. Φερές. Ο μεγάλος αποθέτης με τα ειδώλια στο μικρό ιερό της Εν(ν)οδίας στο δυτικό νεκροταφείο

152. Μουσείο Βόλου BE 1511. Μικρό ιερό της Εν(ν)οδίας στις Φερές. Μαρμάρινη αετωματική αναθηματική στήλη στην Εν(ν)οδία και στο Δία Μειλίχιο

153. Μουσείο Βόλου E 1270. Ανατολικός λόφος της ακρόπολης των Φερών. Μαρμάρινος μνημειακός βωμός αφιερωμένος στις Έξι Θεές

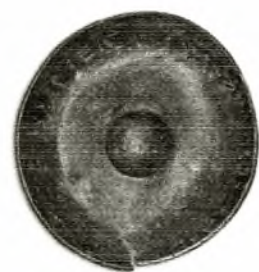
154. Μουσείο Βόλου Μ 124. Χρυσό ενεπίγραφο έλασμα από τις Φερές. Αναφέρονται η Βριμώ και ο Ανδρικεπαιδόθυρσος, οι θεότητες των τοπικών ορφικοδιονυσιακών μυστηρίων

155. Μολύβδινη ψήφος με παράσταση προσωπείου Σίληνού στον εμπροσθότυπο και ημίτομο ταύρου και διπλού πέλεκυ στον οπισθότυπο

156. Αργυρά νομίσματα του Αλεξάνδρου των Φερών με παράσταση διπλού πέλεκυ

157. Ιερό του Ηρακλή στο λόφο «Σπαρτιάς» ή «Λατομείο». Χάλκινη ομφαλωτή φιάλη με την επιγραφή *ΤΗΛΕΦΛΙΟΣ Μ' ΑΝΕΘΗΚΕΝ ΤΩ ΗΡΑΚΛΗ*

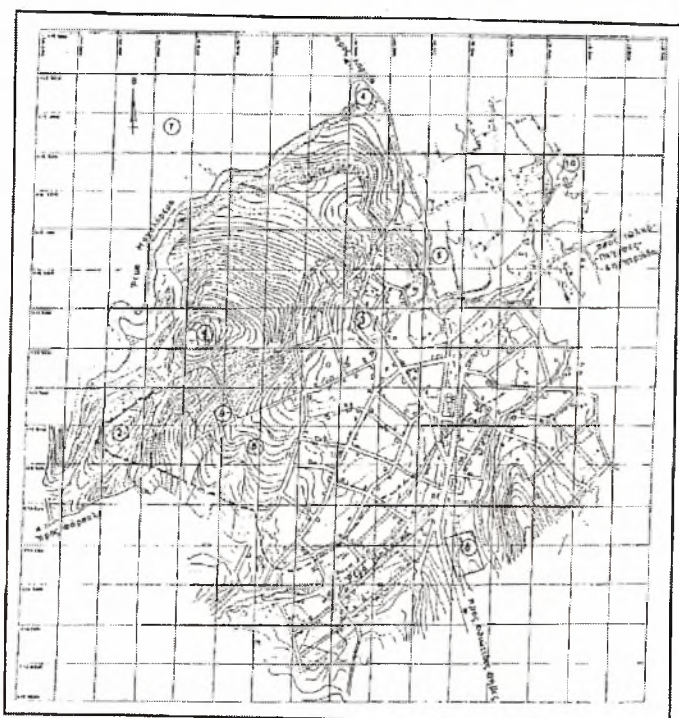
158. Μουσείο Βόλου Ε 670. Μαρμάρινη αναθηματική στήλη στην Εν(ν)οδία Πατρώα από τις Παγασές (;

159. Αμφανές/ Σωρός. Αρχιτεκτονικά λείψανα του λεγόμενου «ναού»

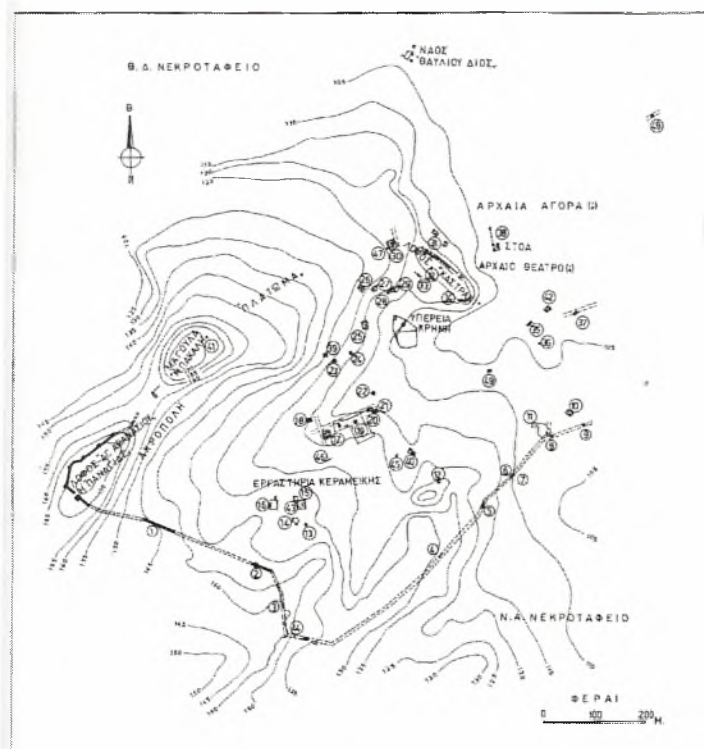

160. Αμφανές/ Σωρός. Άποψη του ναού του Απόλλωνα από Α

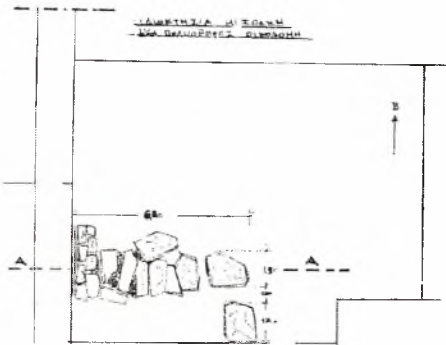
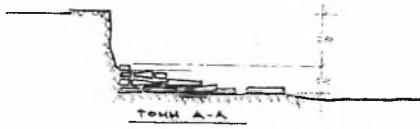

Α. Τοπογραφικό Σχέδιο Φερών - Βελεστίνου
 1. «Μαγούλα Μπακάλη». 2. Λόφος «Αγ. Αθανασίου η Παναγίας». 3. Υπέρεια Κρήνη. 4. Ναός «Θαυλίου Διός». 5. Πιθανή θέση αγοράς. 6. «Συνοικία των κεραμικών». 7. ΒΔ Νεκροταφείο. 8. ΝΑ Νεκροταφείο. 9. «Σπίτι του Ρήγα». 10. Εξωκλήσι Αγ. Μηνά.
 Το γνωστό τμήμα της πορείας του αρχαίου τείχους σημειώνεται με παχύτερη συνεχή και διακοπόμενη γραμμή.

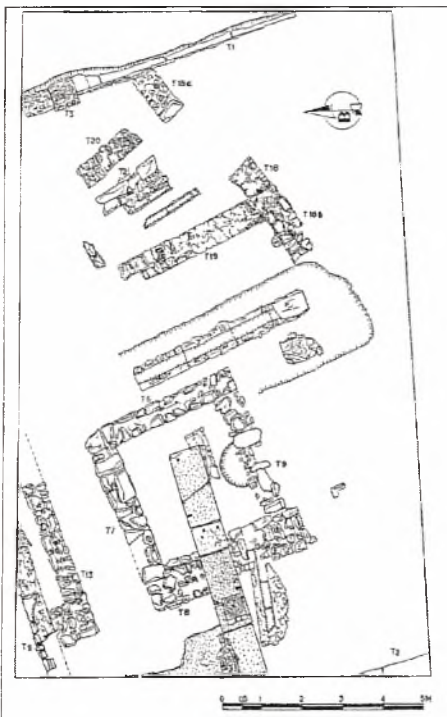
3. Τοπογραφικό σχέδιο αρχαίων Φερών

4. Τοπογραφικό σχέδιο αρχαίων Φερών

5. Λάρισα. Οικόπεδο Α. Βάη. Τομή και κάτοψη της υποθεμελίωσης μεγάλου οικοδομήματος της κλασικής ή ελληνιστικής περιόδου

6. Λάρισα. Οικόπεδο στην οδό Ασκληπιού 7. Κτηριακά κατάλοιπα της ύστερης γεωμετρικής-υπογεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου

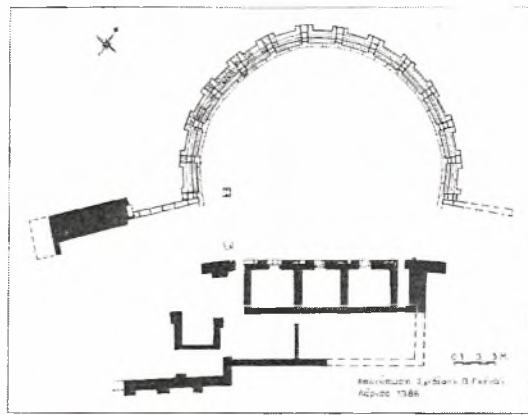
7. Λάρισα. Οικόπεδο στην οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου 4. Κάτοψη του συγκροτήματος ρωμαϊκού λουτρού

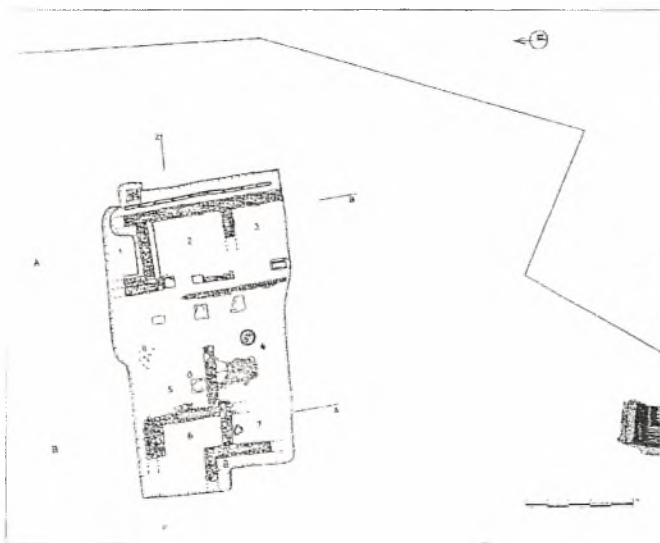
8. Απόσπασμα τοπογραφικού σχεδίου της Λάρισας, όπου σημειώνεται η θέση των δυο αρχαίων θεάτρων

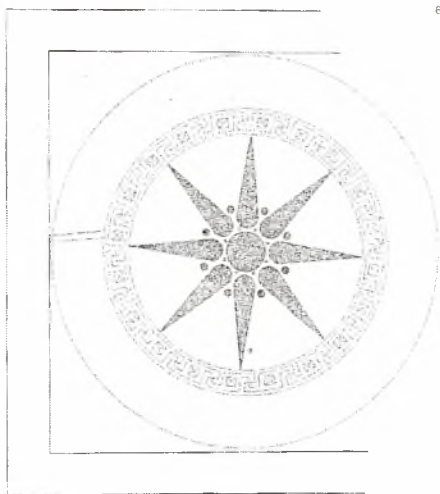
9. Λάρισα. Κάτοψη πρώτου αρχαίου θεάτρου

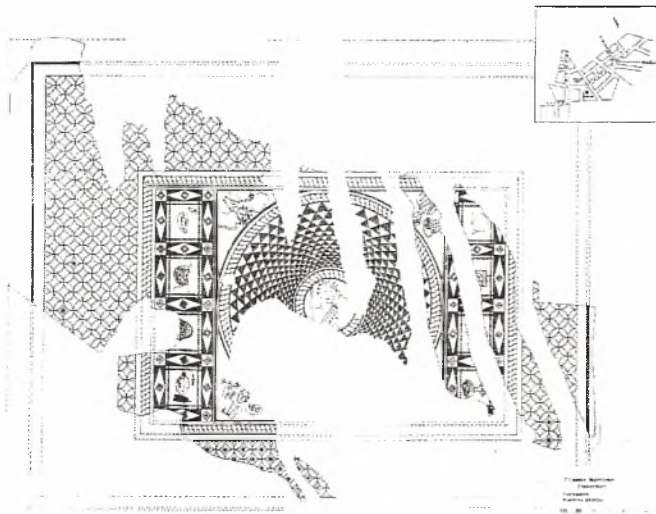
10. Λάρισα. Κάτοψη δεύτερου αρχαίου θεάτρου

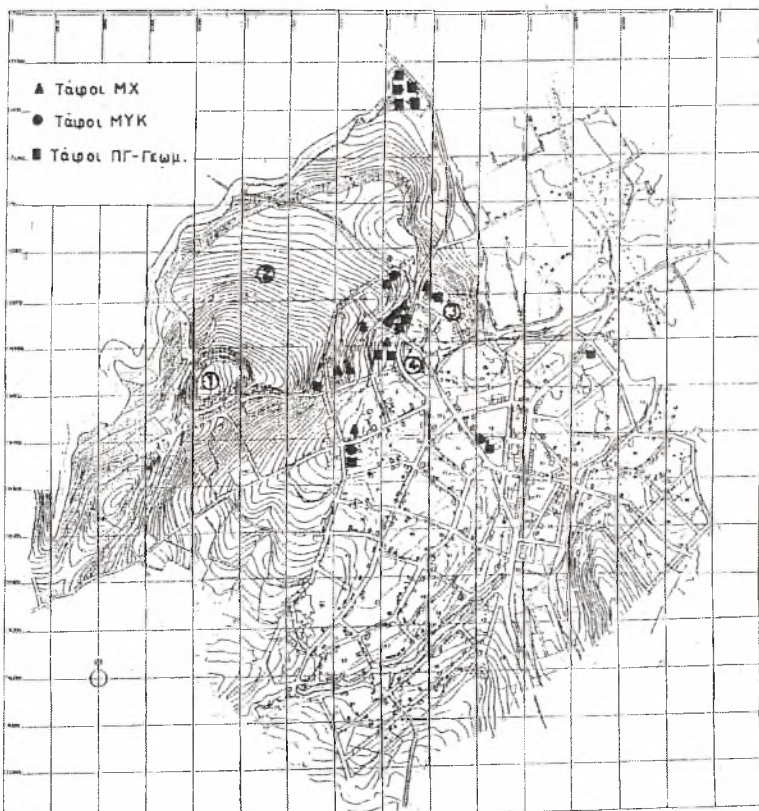
11. Λάρισα. Λάρισα. Οικόπεδο Μ. Μαγρίζου στη συμβολή των οδών Ρούσβελτ και Πατρόκλου. Κάτοψη των δυο οικιών

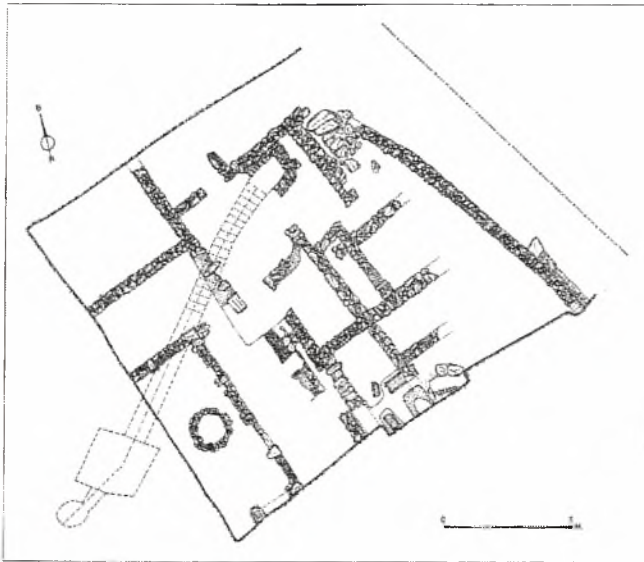
12. Λάρισα. Σχεδιαστική αποκατάσταση του ψηφιδωτού της οικίας

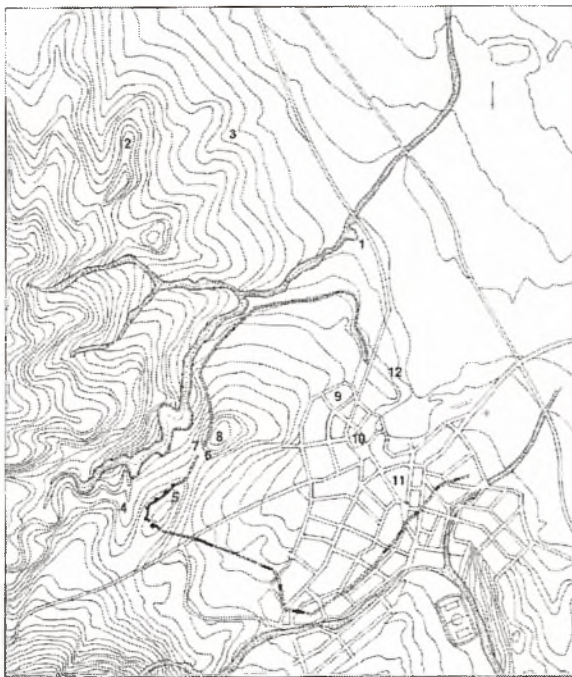
13. Λάρισα. Συμβολή των οδών 31^{ης} Αυγούστου και Παπαδιαμάντη. Κάτοψη του ψηφιδωτού οικίας και απόσπασμα τοπογραφικού σχεδίου

14. Τοπογραφικό σχέδιο αρχαίων Φερών με τις θέσεις των τάφων της μεσοχαλκής (ΜΧ), μυκηναϊκής (ΜΥΚ) και πρωτογεωμετρικής- γεωμετρικής περιόδου. 1. Μαγούλα Μπακάλη, 2. Πλάτωμα, 3. Λόφος Καστράκι, 4. Υπέρεια Κρήνη

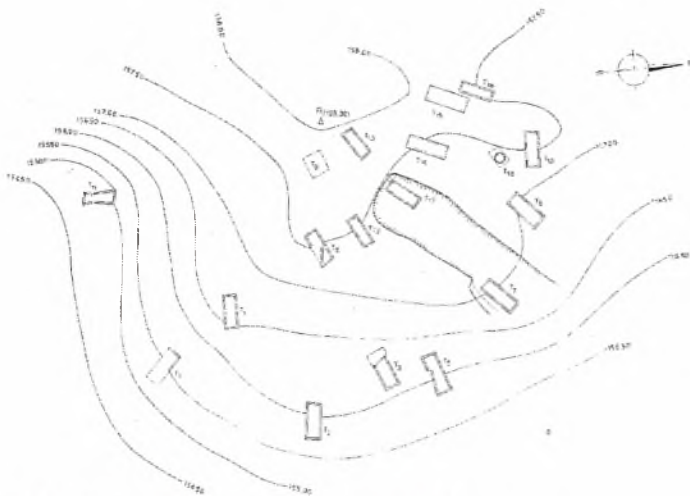
15. Φερές. Οικόπεδο Ν. Θεωδορόπουλου. Κάτοψη τμήματος οικίας της ελληνοιστικής περιόδου και άλλων αρχαίων λειψάνων

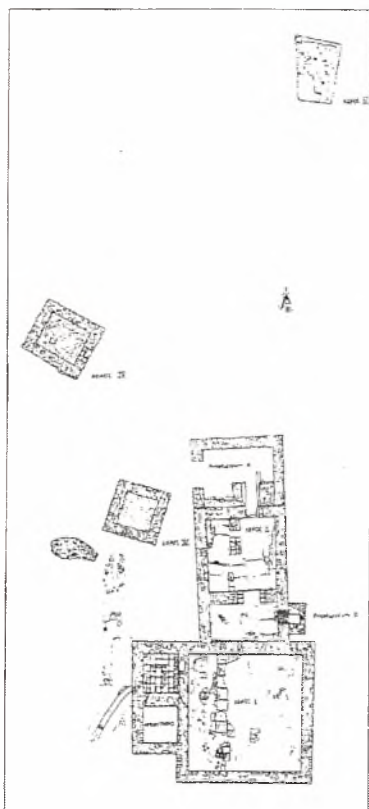
ΥΠΟΜΝΗΜΑ
 ■■ ΑΝΑΚΑΛΥΦΘΕΝ ΤΕΙΧΟΣ ΠΟΛΗΣ
 ▨▨ ΥΠΟΘΕΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΕΙΧΟΥΣ

1. ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΕΝ(Ν)ΘΙΑΣ.	6. ΠΥΛΗ ΚΑΙ ΟΧΥΡΟ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΔΥΟ ΛΟΦΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ.
2. ΤΥΜΒΟΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ.	7. ΠΡΩΑΝΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΡΤΕΜΗΣ ΕΝ(Ν)ΘΙΑΣ.
3. ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΕΝ(Ν)ΘΙΑΣ ΚΟΡΙΑΛΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΜΟΙΡΩΝ ΠΑΤΡΩΩΝ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ.	8. ΙΕΡΟ ΤΩΝ ΕΞΙ ΘΕΑΙΩΝ ΣΤΗ ΜΑΓΟΥΛΑ ΜΗΛΑΚΑΛΗ.
4. ΤΟ ΜΙΚΡΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΕΝ(Ν)ΘΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΔΙΑ ΜΕΛΙΣΧΙΟΥ ΣΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ.	9. ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΔΕΣΚΛΗΠΙΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΗ.
5. ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΗ ΣΤΟ ΔΥΤΙΚΟ ΛΟΦΟ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ.	10. ΥΠΕΡΕΙΑ ΚΡΗΝΗ.
	11. ΑΡΧΑΙΟΣ ΔΩΡΙΚΟΣ ΝΑΟΣ.
	12. ΑΙΟΥΡΑ.

16. Τοπογραφικό σχέδιο αρχαίων Φερών με τη θέση των ιερών

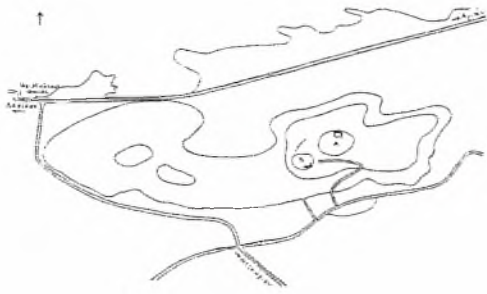
19. Φερές. Ο τύμβος στη θέση «Θυμαράκια»

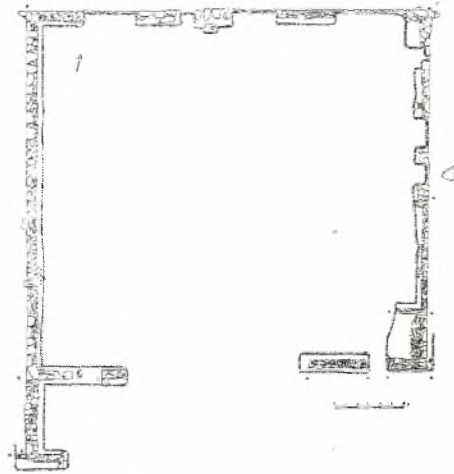
20. Μόψιο. Κάτοψη του υστερορωμαϊκού βαλανείου

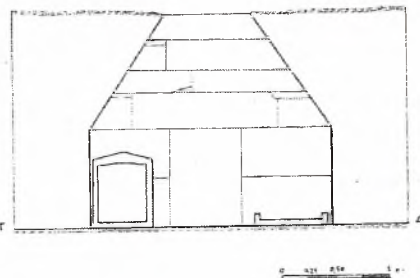
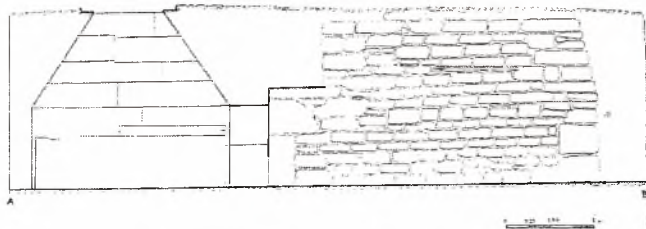
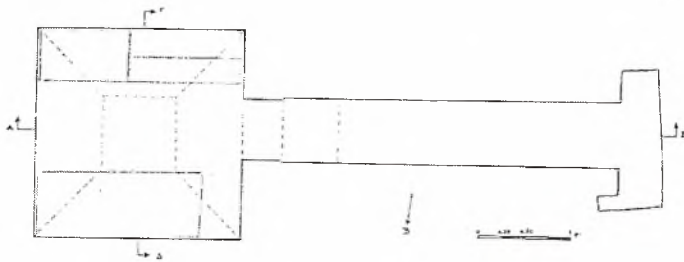
21. Νερόμυλοι. Αγρός Κωνστ. Βλαχοκόστα. Κάτοψη του ρωμαϊκού βαλανείου

22. Λακέρεια. Σκαρίφημα του Λόφου Παλαιόκαστρον

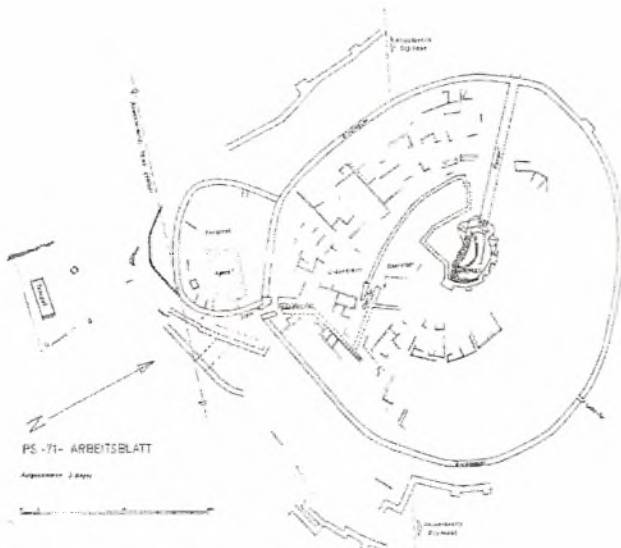
23. Λακέρεια Παλαιόκαστρον. Κάτοψη ορθογώνιου κτίσματος στην ανατολική κορυφή του λόφου

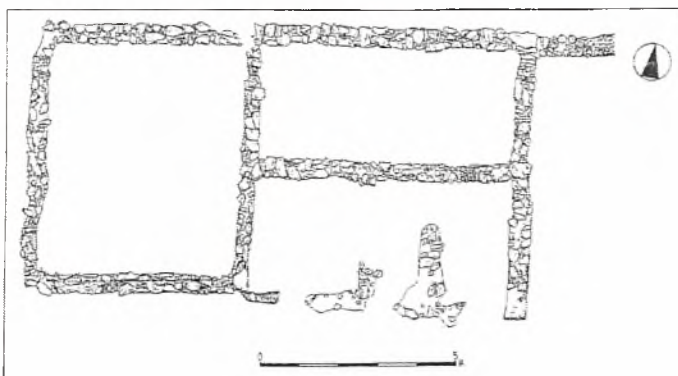
24. Γερακάρι. Κάτοψη και τομή του κτιστού τάφου και του δρόμου

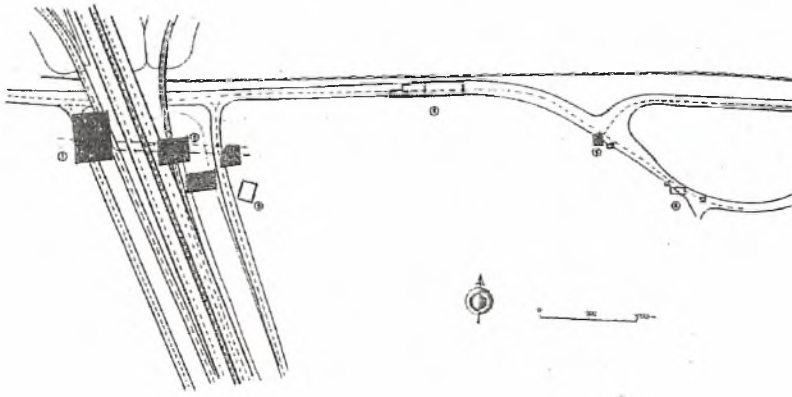
25. Αμφανές. Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας πόλης

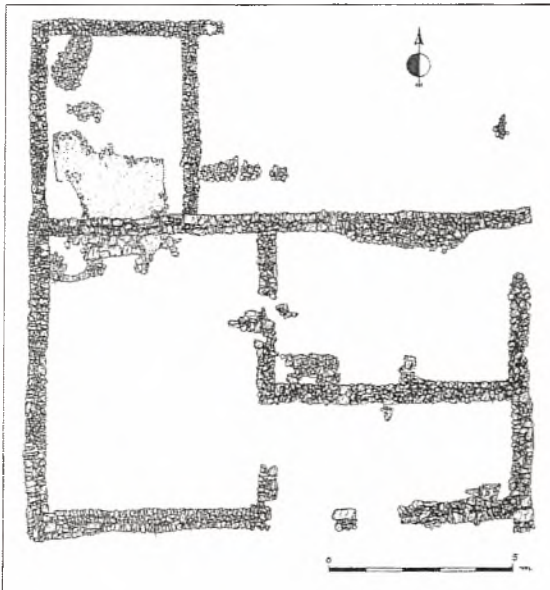
26. Αμφανές. Τοπογραφικό σχέδιο της αρχαίας πόλης

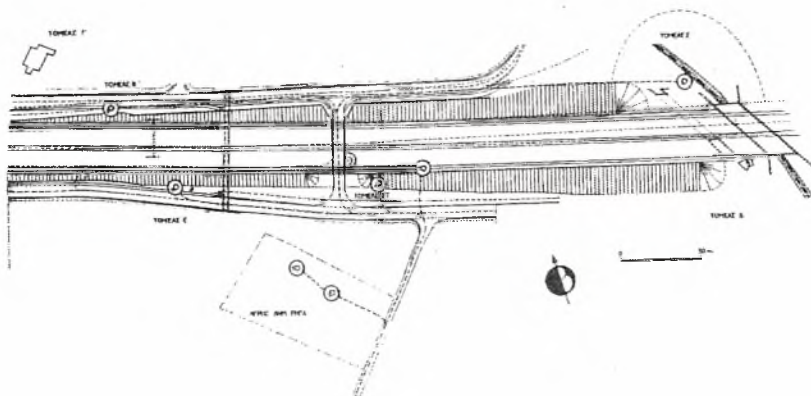
27. Άγιος Γεώργιος Φερών. Έργα εθνικής οδού ΠΑΘΕ. Κόμβος Βελεστίνου. Κάτοψη της ελληνιστικής αγροικίας.

28. Κόμβος Βελεστίνου. Τοπογραφικό διάγραμμα του χώρου των ανασκαφών. 1 και 2. Θέση αρχαίας οδού/ 3. Θέση ρωμαϊκής αγροικίας

29. Κόμβος Βελεστίνου. Κάτοψη της ρωμαϊκής αγροικίας

30. Κόμβος Χλόης. Τοπογραφικό διάγραμμα της θέσης των θολωτών τάφων σε σχέση με την Εθνική Οδό

31. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Κάτοψη του θολωτού τάφου Β ΙΙΙ

32. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Κάτοψη του θολωτού τάφου Ε ΙΙ

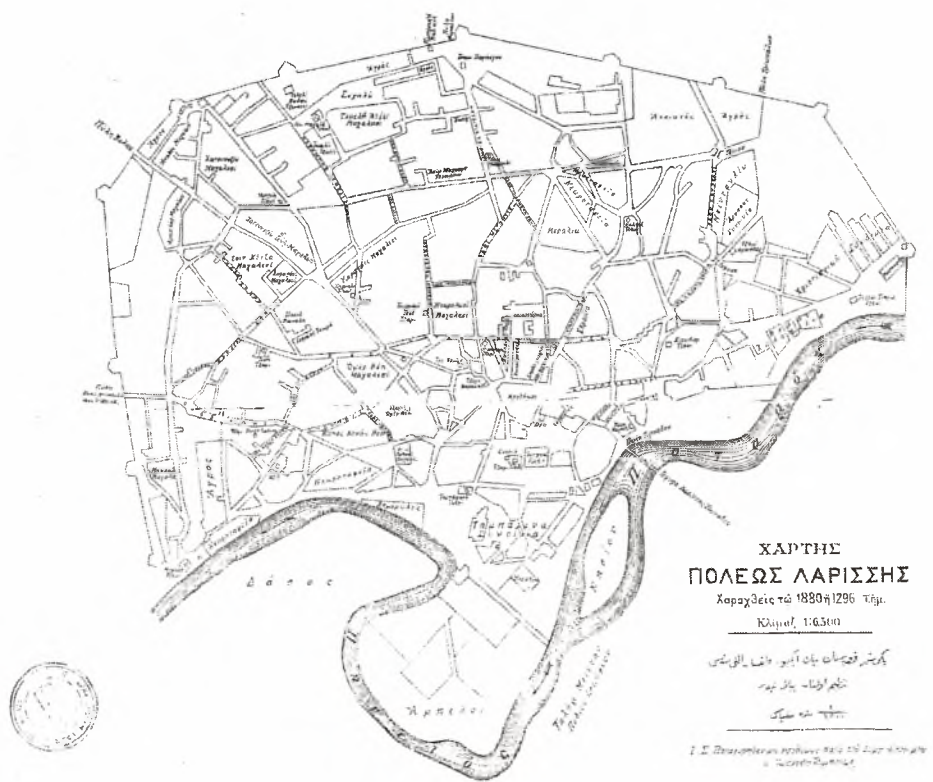
33. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Κάτοψη του θολωτού τάφου ΣΤ ΙΙΙ

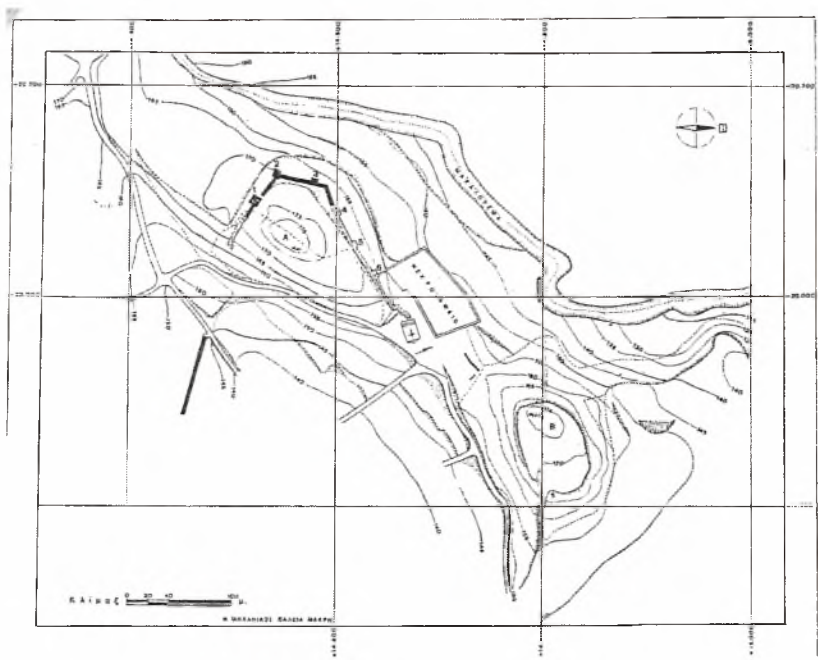
34. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Κάτοψη του θολωτού τάφου Ζ Ι

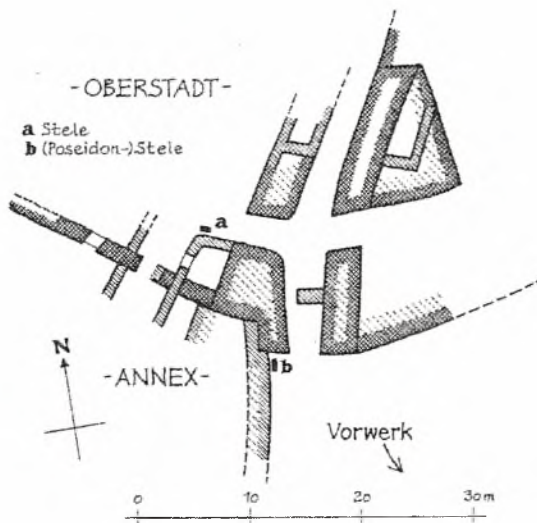
35. Κόμβος Χλόης. Πρωτογεωμετρικό-γεωμετρικό νεκροταφείο. Κάτοψη και τομή-όψη θολωτού τάφου

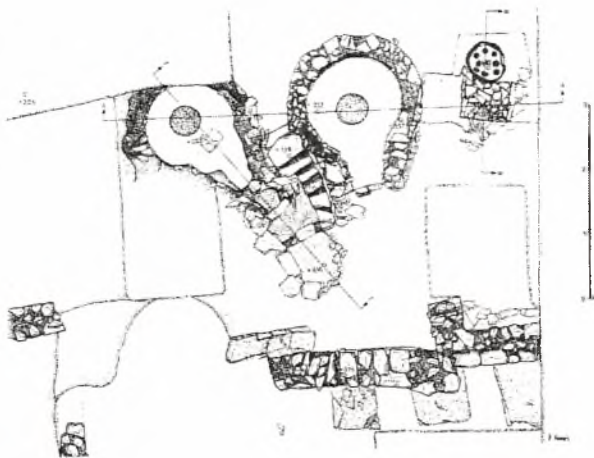
36. Τοπογραφικό διάγραμμα της Λάρισσας του 1880 με την πορεία των τειχών της οθωμανικής περιόδου.

37. Φερές. Τοπογραφικό σχέδιο της πορείας του τείχους. Α: Λόφος του «Αγίου Αθανασίου»/ Β: Μαγούλα Μπακάλη

38. Αμφανές/ Σωρός. Τοπογραφικό σχέδιο της πύλης της ακρόπολης

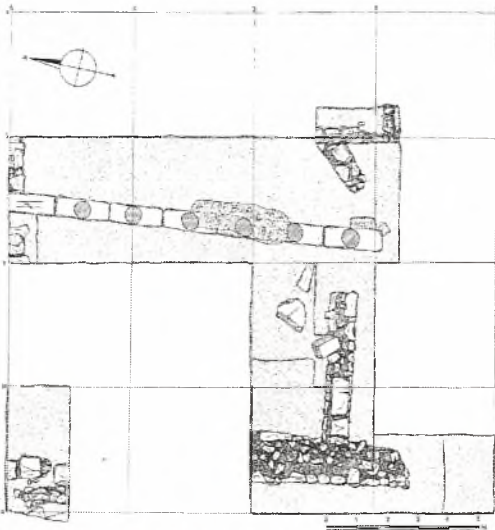
39. Φερές. Οικόπεδο Νικ. Σταμούλη. Κάτοψη κεραμικών κλιβάνων.

Οι δὲ Φεράς εἰσὸντο παρὰ Βοιωτῶν Ἀργεῖν. Πλ. 6.
 Ἐν μέρει τῆς Φεραίων πόλεως κρητὸν παρὰ ἀπὸ ἐξέστην τῶν φεραίων καλῶς ἰσχυρῶν.
 Ἡ δὲ γῆ ἀφαιρέθη, συγγενῶν δὲ Ἰδίου, Ἐργασιέων, ἡμαδιωνέων καὶ Σαρραίων.
 Ἡ δὲ Φεραίων Ἀργεῖται ἐκέρχοντο ἀπὸ τῶν Φεραίων ἐπὶ τῶν ἐπισημοῦν Σαλαμῶντιναι Ἀπολλωνίου Ἄργεον. α.

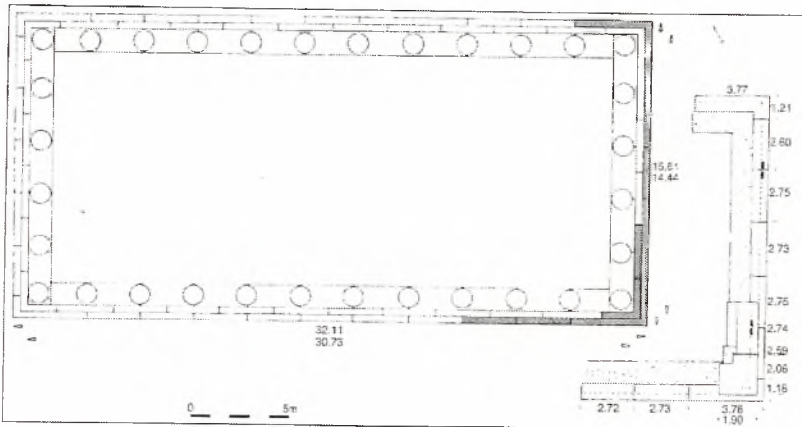
Ἐπιπεδογραφία τῆς ΦΕΡΑΣ λεγομένης νῦν ΒΥΔΕΣΤΙΝΟΣ
 1. Σ. τῶν δὲν λεγόμεναι ἀγροὶ ἀγροῦν.
 2. Ἐξέστην καὶ τῆς ἀγροῦ ἀνομοῦ ἀνομοῦ.
 3. Ἀγροὶ ἀνομοῦ εἶναι τῶν ἀνομοῦ καὶ τῶν Ἰωνοκακίοντι.
 4. Ἡ Τερεῖα κρητὸν λεγόμεναι Ἀπολλωνίου.
 5. Ἡ ἀγροὶ τῆς πόλεως ἀφαιρέσαντο.
 6. Τῶν ἀγροῦ.
 7. Ἡ ἀγροὶ τῆς πόλεως ἀφαιρέσαντο.
 8. Ἀγροὶ τῆς πόλεως ἀφαιρέσαντο.
 9. Ἡ ἀγροὶ τῆς πόλεως ἀφαιρέσαντο.
 10. Ἡ ἀγροὶ τῆς πόλεως ἀφαιρέσαντο.
 11. Ἡ ἀγροὶ τῆς πόλεως ἀφαιρέσαντο.
 12. Ἡ ἀγροὶ τῆς πόλεως ἀφαιρέσαντο.

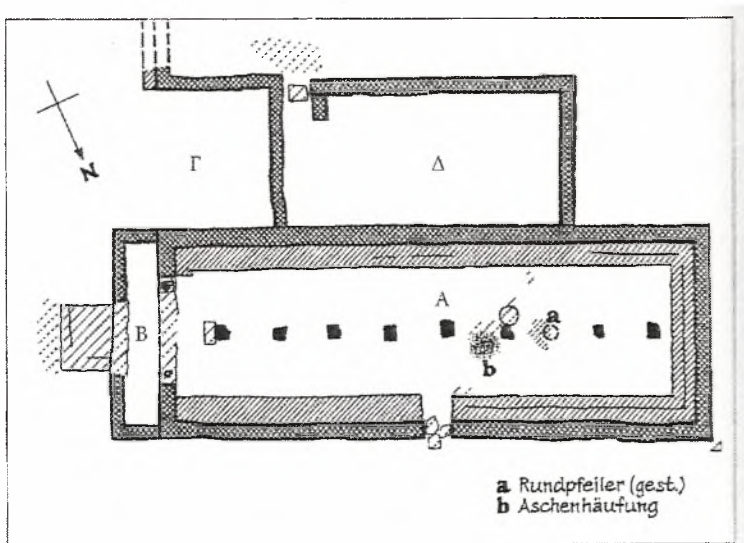
40. Η «Επιπεδογραφία της Φεράς» του Ρήγα

41. Φερές. Αγρός Θεοδ. Σαμαρά. Κάτοψη του κτιρίου με στοά της αρχαίας αγοράς

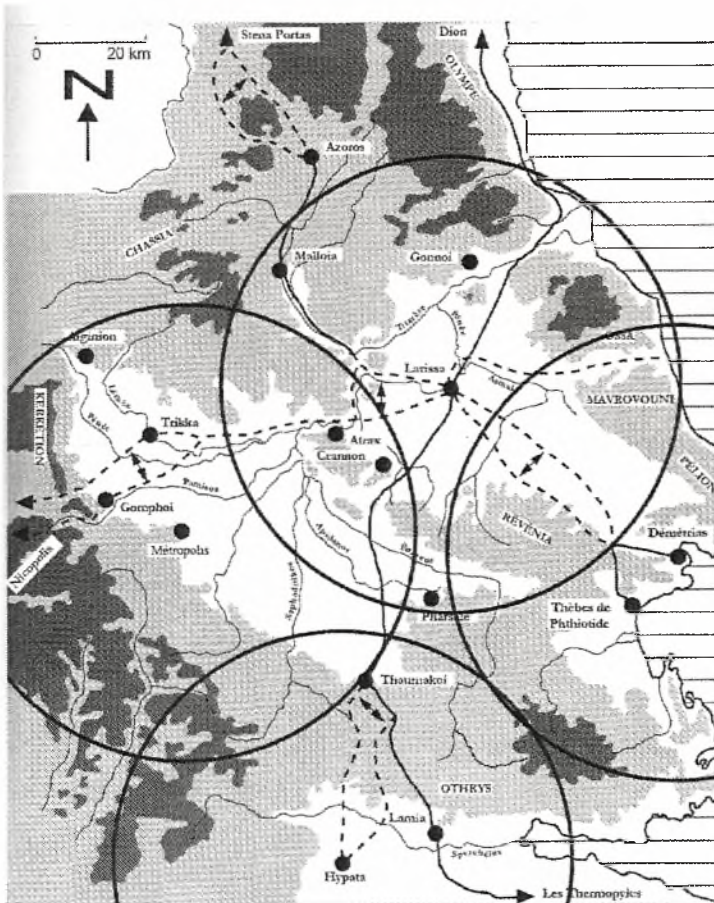
42. Φερές. Κάτοψη του ελληνιστικού ναού της Εν(ν)οδίας και του Διός Θαυλίου

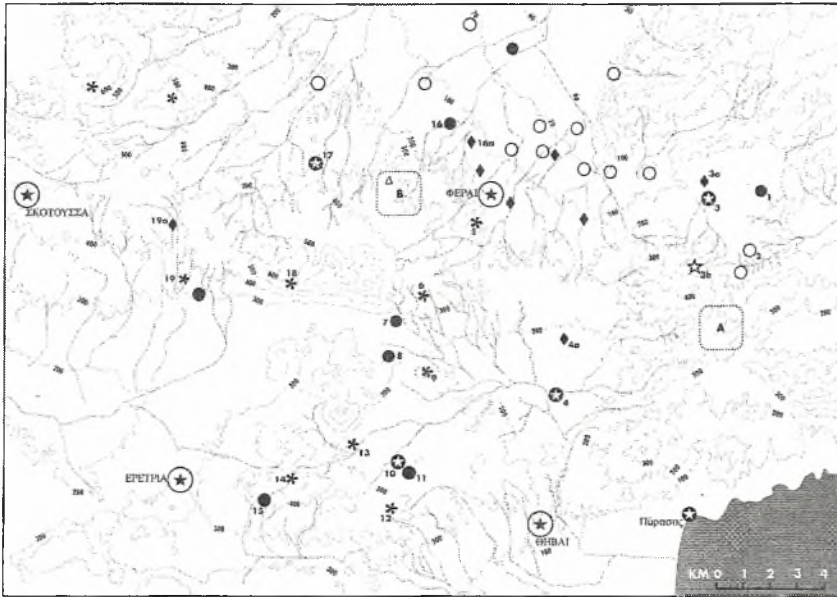
43. Αμφανές/ Σωρός. Κάτοψη του ναού του Απόλλωνα

3. Απόσπασμα χάρτη νομού Λάρισας

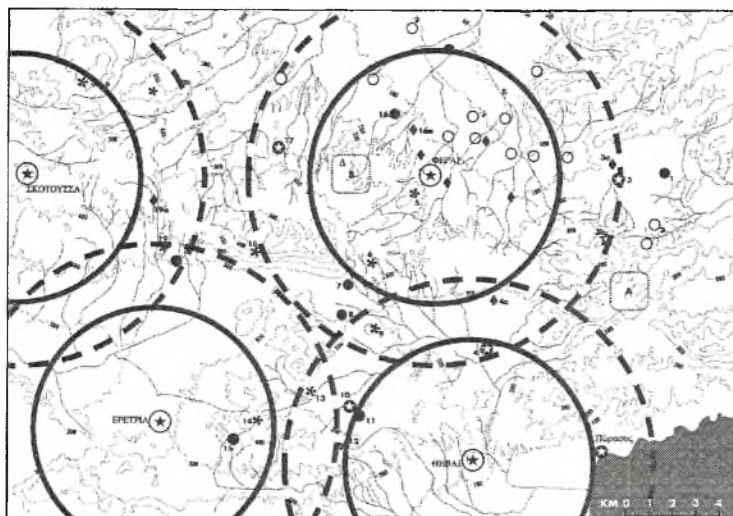
4. Η κατανομή των εδαφών στο θεσσαλικό χώρο (1^{ος}- 3^{ος} αιώνας μ.Χ.)

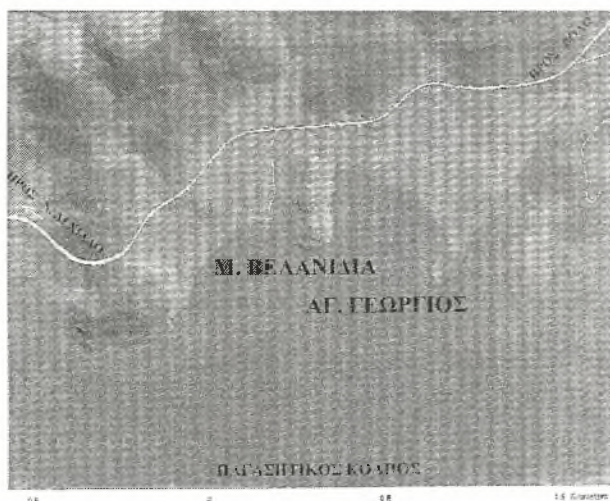
8. Χάρτης αρχαίων πόλεων, κωμών και οικισμών με βάση τις αρχαίες πόλεις Φερες, Σκοτούσσα, Ερέτρια και Θήβες

9. Απόσπασμα χάρτη Λάρισας

10. Χάρτης αρχαίων πόλεων, κωμών και οικισμών υπό τον έλεγχο των αρχαίων πόλεων Φερές, Σκοτούσσα, Ερέτρια και Θήβες

11. Χάρτης περιοχής Μεγάλης Βελανιδιάς και Αγίου Γεωργίου Κυνηγίων

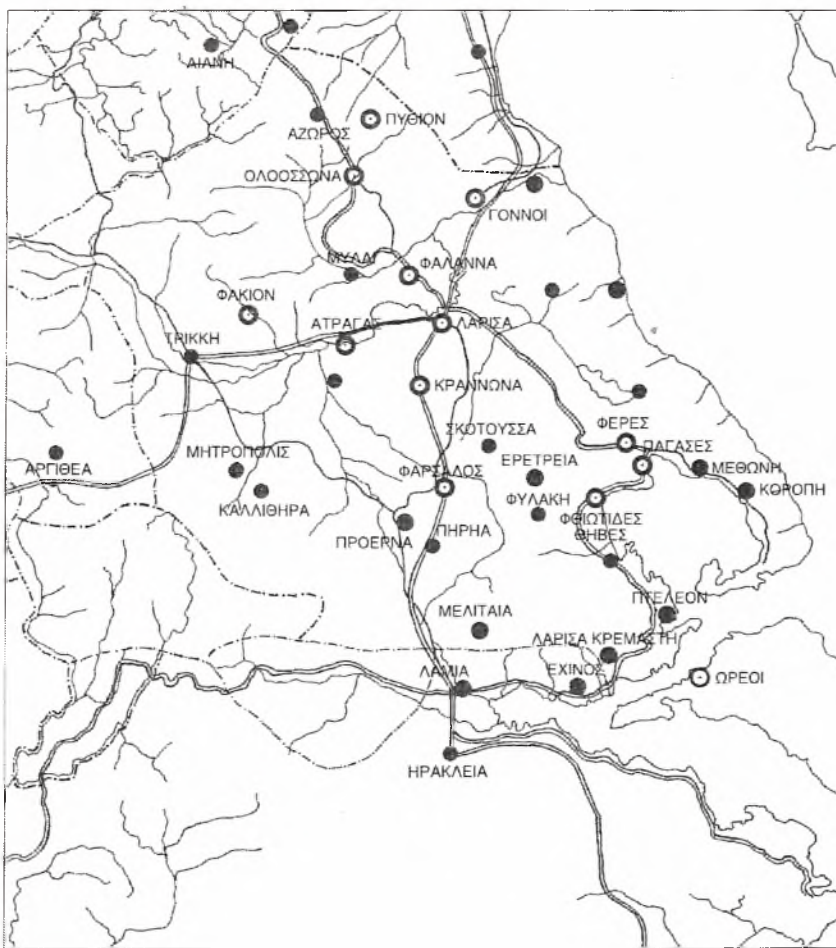
12. Τοπογραφικός χάρτης περιοχής Σωρού

13. Χάρτης του έργου διαπλάτυνσης της Οδού ΠΑΘΕ στο τμήμα «Αερινό- Μεγάλο Μοναστήρι». 1. Κόμβος Αερινού/ 2. Κόμβος Βελεστίνου/ 3. Κόμβος Χλόης

14. Θέσεις όπου εντοπίστηκαν αρχαίες χαλκούχες σκωρίες και αρχαία λατομεία μαρμάρου

ΥΠΟΜΝΗΜΑ
 ○ ΠΟΛΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΜΕ ΓΝΩΣΤΗ ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΝ(Ν)ΟΔΙΑΣ

15. Χάρτης της αρχαίας Θεσσαλίας όπου παρουσιάζεται η λατρεία της Εν(ν)οδίας

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Κακαβογιάννης 1977α, πίνακας 73α
2. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 3α
3. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 76, εικόνα 3
4. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 76, εικόνα 4
5. Τζιαφάλιας 1994, 169, εικόνα 10
6. Γαλλής 1973α, πίνακας 281α
7. Γαλλής 1973α, πίνακας 281β
8. Τζιαφάλιας 1982μ, πίνακας 147β
9. Τζιαφάλιας 1979α, πίνακας 78α
10. Τζιαφάλιας 1979α, πίνακας 78β
11. Τζιαφάλιας 1979α, πίνακας 78γ
12. Τζιαφάλιας 1994, 167, εικόνα 7
13. Τζιαφάλιας 1982α, πίνακας 147α
14. Τζιαφάλιας 2008, 219, εικόνα 23
15. Τζιαφάλιας 1994, 175, εικόνα 14
16. Τζιαφάλιας 1994, 162, εικ. 2
17. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1985, 95, εικ. 4
18. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1985, 105, εικ. 19
19. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1985, 101, εικ. 14
20. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1985, 93, εικ. 1
21. Ζαούρη 1989, πίνακας 143α
22. Τζιαφάλιας 1991, πίνακας 88α
23. Ιντζεσίλογλου 1984ε, πίνακας 45β
24. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου και Αραχωβίτη 2008, 240, εικόνα
25. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1992, πίνακας 74δ
26. Ιντζεσίλογλου 1987α, πίνακας 146β
27. Αραχωβίτη 1989, πίνακας 149α
28. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998δ, πίνακας 162α
29. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998ε, πίνακας 162β
30. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998ε, πίνακας 162γ
31. Ιντζεσίλογλου 1991α, πίνακας 86γ
32. Ιντζεσίλογλου 1987θ, πίνακας 148β
33. Ιντζεσίλογλου 1987θ, πίνακας 148α
34. Αραχωβίτη 1991, πίνακας 87α
35. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 5α
36. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1990, 65, εικόνα 2
37. Τζιαφάλιας 2000β, 98, εικ. 2
38. Τζιαφάλιας 2000β, 97, εικ. 1
39. Τζιαφάλιας 1990β, πίνακας 101α
40. Τζιαφάλιας 1990β, πίνακας 101β
41. Τζιαφάλιας 1990β, πίνακας 102α
42. Τζιαφάλιας 1990β, πίνακας 102β
43. Γαλλής 1973γ, Πίνακας 282α
44. Γαλλής 1973γ, Πίνακας 282β
45. Γαλλής 1973γ, Πίνακας 283α
46. Γαλλής 1973γ, Πίνακας 283β
47. Γαλλής 1973δ, Πίν. 285β
48. Γαλλής 1973δ, Πίν. 284γ
49. Γαλλής 1973δ, Πίν. 285α
50. Γαλλής 1973δ, Πίν. 286β
51. Αρβανιτόπουλος 1909, 31, εικόνα 1
52. di Salvatore 1994α, 107, εικόνα 13
53. di Salvatore 1994α, 96, εικόνα 2
54. di Salvatore 1994α, 96- 97, εικόνα 3
55. di Salvatore 1994α, 98- 99, εικόνα 4
56. Ιντζεσίλογλου 1989στ, πίνακας 142β
57. di Salvatore 1994α, 98, εικόνα 5
58. di Salvatore 1994α, 100- 101, εικόνα 8
59. di Salvatore 1994α, 100, εικόνα 9
60. di Salvatore 1994α, 104, εικόνα 11
61. Βουζαξάκης 2006, 312, εικόνα 2
62. Μαζαράκης- Αιγιάν 2009β, 287, εικόνα 3
63. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 266, εικόνα 6
64. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 267, εικόνα 8
65. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 267, εικόνα 9
66. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου και Αραχωβίτη 2008, 237, εικόνα
67. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ι, 81, εικόνα 1
68. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ι, 81, εικόνα 2
69. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ι, 82, εικόνα 3
70. Τσιούκα 1997, 193, εικόνα 1
71. Τσιούκα 1997, 193, εικόνα 2
72. Τσιούκα 1997, 195, εικόνα 5

73. Κουγιουμτζόγλου 2004, 53, πίνακας 1α
74. Κουγιουμτζόγλου 2004, 53, πίνακας 1β
75. Τσιούκα 1997, 195, εικόνα 6
76. Τσιούκα 1997, 196, εικόνα 7
77. Τσιούκα 1997, 196, εικόνα 8
78. Τσιούκα 1997, 197, εικόνα 9
79. Τσιούκα 1997, 197, εικόνα 10
80. Ναούμη 1997, 143, εικόνα 5
81. Ναούμη 1997, 143, εικόνα 6
82. Αραχωβίτη 2000, 362, εικόνα 13
83. Ιντζεσίλογλου 1993, πίνακας 80γ
84. Τζιαφάλιας 1992, πίνακας 85
85. Γαλλής 1973γ, Πίνακας 284γ
86. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 79, εικόνα 9
87. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου και Αραχωβίτη 2008, 240, εικόνα
88. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 80, εικόνα 10
89. Κακαβογιάννης 1977α, πίνακας 73β
90. Ιντζεσίλογλου, Αργ. 1987ε, πίνακας 147β
91. di Salvatore 1994α, 98, εικόνα 6
92. di Salvatore 1994α, 99, εικόνα 7
93. Ιντζεσίλογλου 1989στ, πίνακας 141α
94. Ιντζεσίλογλου 1989στ, πίνακας 141β
95. di Salvatore 1994α, 102- 103, εικόνα 10
96. Ιντζεσίλογλου 1989στ, πίνακας 142α
97. di Salvatore 1994α, 104, εικόνα 12
98. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 264, εικόνα 2
99. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 265, εικόνα 3
100. Ιντζεσίλογλου 1993, πίνακας 80β
101. Πίκουλας 1997, εικόνα 6
102. Τζιαφάλιας 1994, 162, εικόνα 3
103. Τζιαφάλιας 1994, 163, εικόνα 4
104. Τζιαφάλιας 1994, 163, εικόνα 5
105. Τζιαφάλιας 1979α, πίνακας 79α
106. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998, πίνακας 161α
107. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1992, πίνακας 92β
108. Ναούμη 1997, 144, εικόνα 7
109. Ναούμη 1997, 144, εικόνα 8
110. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1992, πίνακας 93δ
111. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1992, πίνακας 94δ
112. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990β, 45, εικόνα 5
113. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990β, 48, εικόνα 9
114. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990β, 48, εικόνα 10
115. Βάσης 1907, 61
116. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, πίνακας 36
117. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, πίνακας 37
118. Μπάτζιου- Ευσταθίου 2008, 28, εικόνα 10
119. Gallis 1998, 220, figure 13.1
120. Demetriadi 2004, 20, plate 1
121. Demetriadi 2004, 21, plate 2
122. Gallis 1988, 221, figure 13.2
123. Pendleton 2004, 31, plate 1, n. 9
124. Τσαγκάρη 2004, 455, πίνακας 1, αριθμός 10
125. Τσαγκάρη 2004, 455, πίνακας 1, αριθμός 11
126. Pendleton 2004, 32, plate 2, n. 15a- 15c
127. Gallis 1988, 223, figure 13.4
128. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, πίνακας 25
129. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, πίνακας 26
130. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 6γ
131. Χρυσοστόμου 1997, 222, εικόνα 3
132. Χρυσοστόμου 1994α, 340, εικόνα 2
133. Χρυσοστόμου 1994α, 343, εικόνα 7

134. Χρυσοστόμου 1997, 220, εικόνα 1α- β
135. Verdellis 1956, 309, figure 6
136. Κοντογιάννης 1985, 130, πίνακας 1, 1
137. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, πίνακας 28
138. Τζιαφάλιας 1985β, 78, πίνακας 15
139. Τζιαφάλιας 1985β, 78, πίνακας 14
140. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, πίνακας 12
141. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, πίνακας 15
142. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας 1997, πίνακας 39
143. Rogers 1932, 82, fig. 107
144. Rogers 1932, 82, fig. 108-109
145. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου και Αραχωβίτη 2008, 235, εικόνα
146. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 1α
147. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 1β
148. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 35α
149. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 3β
150. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 4α
151. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 4β
152. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 6α
153. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 7
154. Χρυσοστόμου 1994α, 344, εικόνα 9
155. Χρυσοστόμου 1994β, 148, εικόνα 8α
156. Χρυσοστόμου 1994β, 148, εικόνα 8β- δ
157. «Μια επιγραφή δείχνει...Ηρακλή.» *Ελευθεροτυπία*, 17.09.2007
158. Χρυσοστόμου 1998, πίνακας 6β
159. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 267, εικόνα 7
160. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 289, εικόνα 7

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΧΕΔΙΩΝ

1. Τζιαφάλιας 1994, 155, εικόνα 1
2. Αποστολοπούλου- Κακαβογιάννη 1992, 315, σχέδιο 1
3. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990, 60, Α
4. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 75, εικόνα 2
5. Γαλλής 1973α, 328, σχέδιο 1
6. Τουφεξής 1996, 366, σχέδιο 1
7. Τζιαφάλιας 1979α, 213, σχέδιο 1
8. Κατακούτα 1999, 13
9. http://culture.larissa.dimos.gr/upload_pictures/1225885404_15_nor_106katopsi.jpg
10. Τζιαφάλιας 1994, 168, εικόνα 9
11. Ζαούρη 1989, 231, σχέδιο 1
12. Τζιαφάλιας 1994, 165, εικόνα 6
13. Τζιαφάλιας 1991, 220, σχέδιο 1
14. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1994α, 74, εικόνα 1
15. Ιντζεσίλογλου 1991α, 214, σχέδιο 1
16. Χρυσοστόμου 1998, 29, σχέδιο 2
17. Καλλιγιάς 1992, 301, σχέδιο 1
18. Αδρύμη- Σισμάνη 1983, 25, σχέδιο 2
19. Αδρύμη- Σισμάνη 1983, 24, σχέδιο 1
20. Τζιαφάλιας 1993, 251, σχέδιο 2
21. Τζιαφάλιας 1990δ, 216, σχέδιο 4
22. Γαλλής 1973γ, 329, σχέδιο 2
23. Γαλλής 1973γ, 330, σχέδιο 3
24. Γαλλής 1973δ, 331, σχέδια 4 και 5
25. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 266, εικόνα 5
26. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 264, εικόνα 1
27. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1998α, 434, σχέδιο 6
28. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ι, 88, σχέδιο 1
29. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1996α, 345, σχέδιο 11
30. Τσιούκα 1997, 201, σχέδιο 1
31. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ι, 93, σχέδιο 6
32. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ι, 94, σχέδιο 7
33. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ι, 91, σχέδιο 4
34. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997ι, 92, σχέδιο 5
35. Αραχωβίτη 1994, 129, εικόνα 5
36. Τζιαφάλιας 1992, πίνακας 84
37. Κακαβογιάννης 1977α, 121, σχέδιο 1
38. Μπάτζιου- Ευσταθίου και Τριανταφυλλοπούλου 2009, 265, εικόνα 4
39. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1992, 441, σχέδιο 2
40. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1990β, 52, εικόνα 17
41. Ιντζεσίλογλου 1983α, 194, σχέδιο 1
42. Χρυσοστόμου 1998, 40, σχέδιο 4
43. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 288, εικόνα 5

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

Εξώφυλλο. Stählin 2002, 1

1. Stählin 2002, 1
2. Ρακατσάνης και Τζιαφάλιας, Πίνακας 38
3. http://www.thessalia.gov.gr/mediaupload/Maps/map_n.larisas.jpg
4. Helly 2008α, 203, figure 7
5. http://www.thessalia.gov.gr/mediaupload/Maps/map_n.magnisias.jpg
6. http://www.velestino.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=58&Itemid=64&lang=el
7. di Salvatore 1994α, 109, figure 15
8. di Salvatore 1994α, 110, figure 16
9. http://www.thessalia.gov.gr/mediaupload/Maps/map_larisa.jpg
10. di Salvatore 1994α, 110, figure 17
11. Βουζαξάκης 2006, 312, εικόνα 1
12. Μαζαράκης- Αινιάν 2009β, 286, εικ. 1
13. Δουλγέρη- Ιντζεσίλογλου 1997, 87, χάρτης 1
14. Παπαγεωργίου- Στείρος- Χουρμουζιάδης 1994, 26, εικόνα 9
15. Χρυσοστόμου 1998, 27, σχέδιο 1

Λάρισα

Κατάλογος θέσεων στη χώρα

Χρονολογικός πίνακας

	Νεολιθική	Εποχή του Χαλκού	Πρωτογεωμετρική	Γεωμετρική	Αρχαϊκή	Κλασική	Ελληνιστική	Ρωμαϊκή
Ελάτεια ή Ιλετία						✓	✓	✓
Συκύριο								
Μόψιο								
Μαρμαρίνη	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Νερόμυλοι							✓	✓
Γερακάρι							✓	
Λακέρεια	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Καστρί (Κερκίνιο)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Ελευθέριο								
Δήμητρα	✓	✓					✓	
Γαλήνη	✓						✓	
Μελισσοχώρι	✓						✓	
Πλατύκαμπος	✓		✓				✓	
Δειπνιάς						✓	✓	✓
Καλαμάκι							✓	✓
Χάλη								
Χάλη Νίκαιας								
Νέα Λεύκη							✓	✓
Κρανώνα	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Λυτταί						✓	✓	✓
Ελευθεραί						✓	✓	✓
Ατραγας	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Γυρτώνη		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Κονδαία		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Γόννοι	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Ευαγγελισμός								
Παλαιοχώρα ή Σίιτη							✓	✓
Αλεξάνδρου Πύργος							✓	✓
Αριένιο	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

Λάρισα

Κατάλογος θέσεων στη χώρα

Τυπολογία οικισμών

	Οχυρωμένος οικισμός	Οικισμός	Αγροικία	Οχυρό ή πύργος	Νεκροταφείο	Ιερό	Λατομείο
Ελάτεια ή Ιλετεία	✓						
Συκύριο		✓					
Μόψιο					✓	✓	
Μαρμαρίνη		✓			✓	✓	
Χασάμπταλη							✓
Νερόμυλοι		✓					
Γερακάρι					✓		
Λακέρεια	✓						
Καστρί (Κερκίνιο)	✓				✓		✓
Ελευθέριο					✓		
Δήμητρα		✓					
Γαλήνη		✓					
Μελισσοχώρι		✓					
Πλατύκαμπος		✓					
Δειπνιάς		✓					
Καλαμάκι							
Χάλκη		✓					
Χάλκη Νίκαιας			✓				
Νέα Λεύκη		✓					
Κρανώνα	✓						
Λυτταί		✓					
Ελευθεραί		✓			✓		
Ατραγας	✓						
Γυρτώνη		✓					
Κονδαία	✓						
Γόννοι	✓						
Ευαγγελισμός			✓				
Παλιοχώρα ή Σίιτη							
Αλεξάνδρου Πύργος		✓					✓

Αρχείο

Φερές

Κατάλογος θέσεων στη χώρα

Χρονολογικός πίνακας

	Νεολιθική	Εποχή του Χαλκού	Πρωτογεωμετρική	Γεωμετρική	Αρχαϊκή	Κλασική	Ελληνιστική	Ρωμαϊκή
Συρτάδα							✓	✓
Ριζόμυλος	✓	✓	✓		✓	✓	✓	
Στεφανοβίκειο								
Μαγούλα Καραμουρλάρ						✓	✓	✓
Γλαφυρές						✓	✓	
Βοίβης						✓	✓	
Καναλιόστρατα							✓	✓
Οικισμός κοντά στον Κόμβο του Βελεστίνου							✓	✓
Άγιος Γεώργιος (Βελεστίνου)					✓	✓	✓	✓
Παλαιόκαστρο (Σέσκλου)	✓	✓	✓		✓	✓	✓	
Σπαρτιάς ή Λατομείο	✓				✓	✓	✓	✓
Άγιος Γεδεών								
Αερινό						✓	✓	✓
Μαγούλα Περασούφλι	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Γουρουνόσταυλος ή Πολυζέικα ή ύψωμα Νέστορας					✓	✓	✓	✓
Μαγούλα Καστρακίου I		✓	✓		✓	✓		
Μαγούλα Καστρακίου II		✓	✓		✓	✓		✓
Μαγούλα Καστρακίου III						✓	✓	
Λάκκα						✓	✓	
Ερέτρια	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Κοκκίνα						✓	✓	✓
Κάστρο Κοκκίνας	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓
Λάμπρος					✓	✓	✓	
Κάστρο στο Ρίγιο						✓	✓	
Παλαιόκαστρο (Μικρού Περιβολακίου)						✓	✓	✓
Πιλάφ- Τεπέ							✓	✓

	Νεολιθική	Εποχή του Χαλκού	Πρωτογεωμετρική	Γεωμετρική	Αρχαϊκή	Κλασική	Ελληνιστική	Ρωμαϊκή
Μαλούκα						✓	✓	
Κάστρο Ντελί- Αχμέτ						✓	✓	
Αγία Παρασκευή						✓	✓	
Χλόη			✓	✓	✓	✓	✓	
Καρασού ή Καραπατιάς							✓	✓
Οβριά ή Οβριάς Γάλα							✓	✓
Παγασές					✓	✓	✓	✓
Μεγάλη Βελανιδιά								
Άγιος Γεώργιος Κυνηγών	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	
Μάραθος								
Κριθαριά								
Μικρή Βελανιδιά		✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Αγκίστρι							✓	
Αμφανές					✓	✓	✓	

Φερές

Κατάλογος θέσεων στη χώρα

Τυπολογία οικισμών

	Οχυρωμένος οικισμός	Οικισμός	Αγροικία	Οχυρό ή πύργος	Νεκροταφείο	Ιερό	Λατομείο
Συρτάδα		✓					
Ριζόμυλος		✓					
Στεφανοβίκειο		✓					
Μαγούλα Καραμουρλάρ	✓						
Γλαφυρές	✓						
Βοίβης	✓						
Καναλιόστρατα		✓					
Οικισμός κοντά στον Κόμβο του Βελεστίνου			✓		✓		
Άγιος Γεώργιος (Βελεστίνου)			✓				
Παλαιόκαστρο (Σέσκλου)	✓					✓	
Σπαρτιάς ή Λατομείο						✓	
Άγιος Γεδεών		✓					
Αερινό		✓					
Μαγούλα Περούφλι		✓					
Γουρουνόσταυλος ή Πολυζέικα ή ύψωμα Νέστορας	✓						
Μαγούλα Καστρακίου I	✓						
Μαγούλα Καστρακίου II		✓					
Μαγούλα Καστρακίου III				✓			
Λάκκα				✓			
Ερέτρια	✓						
Κοκκίνα		✓					
Κάστρο Κοκκίνας				✓			
Λάμπρος				✓			
Κάστρο στο Ρίγιο				✓			
Παλαιόκαστρο (Μικρού Περιβολακίου)	✓						
Πιλάφ- Τεπέ					✓		

	Οχυρωμένος οικισμός	Οικισμός	Αγροικία	Οχυρό ή πύργος	Νεκροταφείο	Ιερό	Λατομείο
Μαλούκα				✓		✓	✓
Κάστρο Ντελί- Αχμέτ	✓			✓			
Αγία Παρασκευή		✓					
Χλόη		✓					
Καρασού ή Καραπατιάς		✓					
Οβριά ή Οβριάς Γάλα		✓					
Παγασές		✓					
Μεγάλη Βελανιδιά		✓					
Άγιος Γεώργιος Κυνηγίων		✓					
Μάραθος		✓					
Κριθαριά		✓					
Μικρή Βελανιδιά	✓						
Αγκίστρι					✓		
Αμφανές	✓						
Σωρός				✓			✓

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

004000105598

